Ára: 1.100.- Ft

GÖRÖMBEI ANDRÁS
EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

SINKA ISTVÁN
(1977)

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR IRODALOM 1945–1980
(1982)

A HETVENES ÉVEK ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMA
(Bertha Zoltánnal) – (1983)

A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA 1971–1980
(Bertha Zoltánnal) – (1983)

NAPJAINK NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAI I-II.
(1984)

„KI VISZI ÁT…?"
(Esszék, tanulmányok) – (1986)

SÜTŐ ANDRÁS
(1986)

A MAGYAR IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETE
(Helsinki, 1992) – (finnül 1991-ben, ukránul 1997-ben)

NAGY LÁSZLÓ KÖLTÉSZETE
(1992)

NAPJAINK KISEBBSÉGI MAGYAR IRODALMA
(1993, 1997)

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK
Tizenhét interjú a hetvenes évekből – (1994)

A SZAVAK ÉRTELME
(Esszék, tanulmányok) – (1996)

9 789639 109636

Görömbei András

LÉTÉRTELMEZÉSEK

FELSŐMAGYARORSZÁG KIADÓ

GÖRÖMBEI ANDRÁS
LÉTÉRTELMEZÉSEK

Görömbei András

Létértelmezések

FELSŐMAGYARORSZÁG KIADÓ
Miskolc, 1999

A kötet
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

© Görömbei András

Felsőmagyarország Kiadó
Felelős kiadó: Serfőző Simon
A szedés és tördelés Juhászné Marosi Edit munkája
A borítót Takács László tervezte
Készült a K-B Aktív Kft. nyomdájában, Miskolcon
Felelős vezető: Kása Béla
ISBN 963 9109 63 0

Tartalom

I. LÉTÉRTELMEZÉSEK

A gondolkodó Ady 9
Hat Ady-versről – röviden 27
Sors és mítosz Tamási Áron művészetében 59
Németh László kereszténysége 74
Németh László irodalomszemléletének fő vonásai 82
Líra, gondolat, küldetés *(Illyés Gyuláról)* 95
Nagy László organikus költői világa 111
Megjegyzések egy pamflethez 129
A poétikai én változásai Csoóri Sándor költészetében 144
Csoóri Sándor új esszéi 169
Gál Sándor évtizedei 178
A kárpátaljai magyar irodalom fő sajátosságai 188
Költő a kilencvenes években *(Nagy Gáspár öt könyvéről)* 201
Czine Mihály útja 221

II. KÖNYVEK KÖZÖTT

Fehér torony *(Erdélyi József versei)* 247
A csillagos Golgota *(Szécsi Margit versei)* 252
Hét évszázad magyar költői? 255
A rácpácegresi Csillagmajorban *(Lázár Ervin: Csillagmajor)* .. 266
Családi történelem *(Ágh István: Árokból jön a törpe)* 272
Talált tárgyak nyomában *(Vathy Zsuzsa: Búrkifli)* 278
Karácsony Benő élete és műve
(Tóth H. Zsolt: Széttaposott ösvény) 283
Prágai őrjárat *(Vonások Rákos Péter portréjához)* 289
Életelvű irodalomszemlélet
(Czine Mihály: Németh László eklézsiájában) 298

Németh László Tanú-korszaka *(Grezsa Ferenc könyve)* 305
Kiss Ferenc írásai Nagy Lászlóról 311
És Szabadka... *(Kiss Ferenc könyve)* 317
Az első Márai-monográfia
(Szegedy-Maszák Mihály: Márai Sándor) 323
Mészöly Miklós *(Thomka Beáta könyve)* 327
Ténytisztelet
(Czigány Lóránt: Gyökértelen, mint a zászló nyele) 334
Magányos portyázók *(Márkus Béla könyve)* 340
A nagy olvasó *(Márkus Béla: A betokosodott kudarc)* 346
Elszigeteltség vagy egyetemesség
(Jegyzetek Grendel Lajos könyvéről) 352
Verstörténés *(Zalabai Zsigmond könyve)* 366
LEHET – nem lehet
(Kisebbségi létértelmezések (1937–1987) 373

III. ÉLŐSZÓ – NÉGY ELŐADÁS

Nemzettudat a mai magyar irodalomban 381
Irodalmunk szabadságharca 401
Századunk kihívásai – a magyar irodalom válaszai 423
A szabadságharc utóélete a magyar költészetben 444

Az írások első megjelenésének helye és ideje 463

I. LÉTÉRTELMEZÉSEK

A gondolkodó Ady

I.

„Egy költő műve azzal, hogy itthagyta, nem kész. Nemzete szellemében kell elkészülnie" – írta Németh László Ady halálának huszonötödik évfordulóján.[1] A befogadást már ő is a mű létmódjához tartozónak tekintette tehát. Az „elkészülnie" ige azonban egyértelműen arra utalt, hogy Németh László szemléletében ez a kiteljesülési folyamat még lezárhatónak, befejezhetőnek látszott. Azt azonban már ő is érzékelte és elfogadta, hogy irodalomszemléletünk valamelyest minden megismert új mű hatására változik. Azóta a hetvenes évek befogadásesztétikai fordulata az irodalom történeti-időbeli létmódját átértelmezte, a „hagyománytörténés folytonosságába" ágyazta, a mű létmódját a mű és a befogadó folyamatos egymásrautaltságához kötötte. „Ebben az interakcióban nemcsak az értelmező változik, hanem a tárgy maga is mássá válva jelenik meg előttünk. Az alteritás képezte távolság áthidalásához, azaz: „*...[a] jelenkori irodalmiság folyamatainak* jelentés*képződéséhez* ebben az értelemben mindig nélkülözhetetlenek a jelen – múlt felől *is* kondicionált – (kérdező)horizontjai. Ami viszont a mi esetünkben azt is jelenti, hogy a jelenkori irodalmiság folyamatainak kiiktatása elvileg teszi lehetetlenné bármely olyan élő kérdés megfogalmazását, amely használható válaszra késztethetné a hagyományt."[2] A „jelenkori irodalmiság folyamatainak" megítélése azonban sokféle lehet, az értékelésben az értékelő személyiség szemléletétől függően ki a normatörő, ki a normateljesítő kreativitást részesíti előnyben. Az irodalom változása az eredetiség értékének érvényesülésétől függ ugyan, de az, ami új, nem válik föltétlenül maradandó értékké. Megjelenésekor lehetséges, hogy csupán a szokatlansága miatt látszik értéknek,

a különössége miatt kelt visszhangot, de újdonságának nincsenek meg azok a mély belső világszemléleti tartományai, amelyek révén maradandóságra is igényt tarthatna. Az avantgárd formakísérleteinek túlnyomó része például kihullott az irodalmi tudatból. Kihullott vele együtt az az irodalomszemlélet is, amelyik abszolutizálta ezeket a kísérleti műveket. Jóllehet az avantgárd termékenyítő hatása nélkül elképzelhetetlen azoknak a normaújító műveknek az értéktartománya, amelyek az avantgárd után, annak eredményeit hasznosítva – például Babits és Kosztolányi kései művészetében – bizonyultak klasszikus értékeknek. A „jelenkori irodalmiság folyamatainak" megítélésekor tehát érdemes körültekintőnek lennünk. A folyton változó, az időben mégis helytálló értéktudatnak távlatra is szüksége van.

Ady életművének mai értelmezését vagy „jelentésképzését" is többféle értelmező vagy értelmező közösség végzi, ezek más-más módon viszonyulnak a jelenkori irodalmiság folyamataihoz, ebből következően Ady művének mai értelmezése és értékelése is sokféle lehet. Bizonyára többségben vannak ma azok az irodalmárok, akik – a „jelenkori irodalmiság folyamatainak" irányára hivatkozva – természetesnek tartják Ady leértékelődését. Ezt a folyamatot érzékelte Nagy László és Illyés Gyula már Ady halálának félévszázados évfordulóján, illetve születésének centenáriumán, s ez ellen emeltek szót mindketten.[3] A *mit* és a *hogyan* szervességét az utóbbi javára megbontó irodalomszemlélet sok érvet talál Ady ellen költészetének sorsproblémákkal való telítettségében, önszemléletének némely romantikus eredetű vonásában, stílusának szecessziós-szimbolikus túldíszítettségében, patetikus hangvételében, a francia költészethez viszonyított szemléleti fáziseltolódásában.

Magam olyan értelmezői közösséghez tartozom, amelyik – jóllehet igyekszik számot vetni legújabb irodalmunk és irodalomtudományunk fejleményeivel is – változatlanul azt vallja, hogy adott esetben „az író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan prófétiájának társadalmi súlyától, a kettő együtt ítélhető és ítélendő meg".[4] Ez nem azt jelenti, hogy az irodalmat alárendeli bármely közösségi szolgálatelvnek, hanem csupán azt, hogy az irodalmat

esztétikai létdokumentumnak és létértelmezésnek tekinti, ezért nem zár ki belőle semmiféle egyéni vagy közösségi élményt, léttapasztalatot, ha az esztétikai értékként jelenik meg a műben.

A mű összetett értékvilágában a referenciális (ismereti), posztulatív (eszmét sugárzó), emotív (érzelmi) és a konstrukciós (alakító) értékelemek organikus egységét, esztétikai értékké szerveződését minősíti.[5] Ez az értelmező vagy értelmezői közösség irodalmunk Balassitól máig vezető folytonosságában ismeri el annak a lehetőségét, hogy az anyanyelvi közösségünk legfontosabb létkérdéseivel szembesülő művek esztétikai kvalitásuk tekintetében legalábbis ugyanazokkal a lehetőségekkel bírnak, mint a bármely más élménykörből eredeztethető alkotások. A nemzet sorskérdéseivel való telítettség Ady költészete esetében nem tehertétel, hanem sajátosság, amely nélkül nem értelmezhetők életművének esztétikai tartományai sem.

Németh G. Béla állapította meg *A semmi sodra ellenében* című tanulmányában József Attila kései, nagy „közéleti költeményei"-ről, hogy azok „rendesen a költő legmagasabb szintjén állnak".[6] Egy másik írásában pedig azt is tüzetesen megvilágította, hogy az ilyen versekben megjelenő program szabatos összefoglalása jogos, kielégítő jelentésmagyarázat. „De csak akkor, ha mögötte tudjuk, ha benne tudjuk azokat a jelentésrétegeket, jelentéssíkokat és -vonalakat is, amelyek áthatják, átmetszik, átfonják, s ezáltal nemcsak gazdagítják, de egyben mássá és többé is teszik a mű értelmét."[7] Az esztétikum és program szintézisének elvi lehetőségét és példáit azért hangsúlyozom Adyról szólva, mert ő már az *Új versek* prológusában egyszerre és egész életművére érvényesen hirdette meg és tanúsította esztétikai és társadalmi megújulást szétválaszthatatlan egységben hozó ars poeticáját. Ady „költészete a társadalmi forradalommal egyenrangúan töltött be tudatosító, leleplező, felfedező, valóságelsajátító funkciót."[8]

Egyszerre hozott új költői nyelvet, új versdallamot, új személyiségfelfogást, új nemzeti programot és új nemzeti önismeretet, de úgy, hogy különlegesen mély gyökérzettel kapcsolódott a magyar archaikumba és történelmi kultúrába. Organikus költői világképében

mindez egyszerre, együtt és végletesen, hatalmas feszültségben, küzdelemben jelenik meg.

A gyökeresen új létszemléletet, létfilozófiát hozó költői világkép megteremtése Ady lenyűgöző gondolkodói teljesítménye. Költészetének nagy újítása az, hogy szakít a hagyományos élménylírával, fiktív lírai hőst teremt.[9] Az Ady által tapasztalt valóság és a tudatában kibontakoztatott létlehetőségek és létdimenziók között olyan nagy feszültség, ellentét keletkezett, hogy azt csak a „mindenségméretűvé" növesztett fiktív lírai hős foghatta át.[10] Ady költészete mindenség-léptékű tudatlíra.

A gondolkodói igényesség fontos tényezője annak a belső, lényegi egyensúlytartásnak, egyszersmind hajtóereje annak a folytonos önkorrekciónak, mely az Ady-lírában az *Új versek*től kezdve a kötetkompozícióban is szembetűnő.[11] De ugyanez a forrása az állandó létkorrekciónak is, amelyet Ady tudatlírája a tapasztalati valóság tényeivel szemben megteremt: nagyfokú gondolati elvonatkoztatás eredményeit vetíti ki szimbolikus látomásaiban. „A szimbólumban eleve adva van az oppozíció. A megjelenített, a megragadott anyagi, tárgyi, társadalmi, történelmi kép (jelentés) és az általa közölt s csak az általa közölhető, mondjuk, átvitt jelentés között."[12]

Kérlelhetetlen gondolkodói következetessége alakítja ki motívumainak paradoxális jellegét. Látszólagos képtelenségeit a hiteles gondolkodói magatartás tölti meg mély értelemmel: egyszerre juttatja kifejezésre az egymással ellentétes tapasztalatokat, az egymásnak ellentmondó, egyenlő súlyú tudattartalmak, például hit és hitetlenség, szeretet és megvetés egyidejű jelenlétét.[13] Istenes verseinek „a perifériák látszólagos könnyelműsége ellenére is ez a gondolkozói becsületesség ad páratlan hitelt".[14]

Szabó Lőrinc már 1928-ban arra figyelmeztetett, hogy a fiatal Ady versei, az *Új versek* és a *Vér és arany* „örök népszerűségű" egyszerűbb darabjai elfedik a későbbi kötetek összetettebb mozdulatú verseit, melyeknek pedig „belső energiájuk fogyhatatlanabb". Az értékhangsúlyokat ő éppen ezért a későbbi kötetek felé mozdítaná el – a koraiak teljes megbecsülése mellett.[15] Ady költészetében a fölerősödő gondolatiság számolja föl vagy alakítja át „mitikus relevanciára igényt tartó *fogalmi képpé*" a „szecessziós ízlés *szituációs stilizáltságát*".[16]

A belső gondolati analízis erősíti föl Ady későbbi, látszólag egyszerűbbé vált költészetében az ellenpontozóan és ironikusan reflexív látásmódot. Az újabb szakirodalomban Hévizi Ottó tanulmánya elemzi elmélyülten azt a szellemi küzdelmet, mely Ady pályájának második felében a versek bonyolultabb belső tagolásában, meditatívabb beszédmódjában is megmutatkozik. Ennek a szellemi küzdelemnek a „reflektált abszolútum-tételezés" a forrása. Az élet nagy kérdéseiben a lélek benső igénye az abszolútum, de a motívumok azért válnak paradoxálissá, mert ezzel az igénnyel éppoly megalapozottan áll szemben a tudat kételye, a lehetetlenség tudatosítása. Így jön létre a „hittárgyat igenlő, ám a hit-evidenciát kétségbevonó reflexió-kettősség".[17] Ez a kettősség motiválja a pátosz és az irónia, a pátosz és a groteszk esztétikai minőségeinek – nagy gondolati küzdelmet tanúsító – együttes jelenlétét Ady költészetében. A szellemi-érzelmi küzdelem a létezés értelméért, minőségének a javításáért folyik Ady költészetében, de ennek erős vágya sem kapcsolja ki a gondolkodót. „Ady súlyos gondolati küzdelmei iránt válnánk vakká, ha nem vennénk tudomást arról, hogy milyen kétségbeesett utakon kereste hit és hitetlenség »egybetartásának«, kiegyenlítésének, s így saját integritásának lehetőségét."[18] A gondolati következetesség, gondolkodói kérlelhetetlenség vezeti el a hatalmas küldetéstudattal áthatott Adyt a költői szerepválság, szerepnélküliség mindmáig oly eleven problematikájának fölismeréséhez, az azzal való küzdelemhez is.[19]

II.

Ady rendkívüli érzékenységgel egyszerre szívta magába a múlt század legfontosabb európai eszméit, és ugyancsak különleges érzékenységgel észlelte saját korának szellemi áramlatait. Mindezeket magába vonta, s ezek mindegyikénél magasabb hatványon teremtett olyan új, ezek összességét is magába foglaló költői világképet,

amelyik Ady helyét a századelő legnagyobb újító művészei között jelöli ki. E gondolat tartalmának első részét gazdagon számba vette már a szakirodalom, egy-egy ösztönzés, párhuzam tanulmányok, sőt könyvek tárgya lett. Már ezekben a munkákban is gyakori az a felismerés, hogy Ady szuverénül átformálja az egyes ösztönzéseket.

Különösen szembetűnik ez azokban az esetekben, amikor egy-egy eszméjének közvetlen forrását is megjelölhetjük.

Nem szisztematikusan tanulmányozta a filozófusokat, hanem érzékeny intuíciójával kiragadta belőlük azokat az eszméket, melyeket aztán önmagában fölszabadított, önmagával szembesített. Ezeket nem próbálta egyenes vonalú filozófiai koncepcióba rendezni, hanem engedte a maguk igazságával érvényesülni és hatni. Mindegyikből azt ragadta ki, amire neki szüksége volt, amire ráhangolódott. Máshelyt tüzetesebben elemzem azokat a szellemi áramlatokat, amelyek ott kavarogtak a századforduló és századelő világában, de csak Ady világképében álltak össze új, soha nem tapasztalt egésszé.[20]

Adynak szinte minden verséhez idézhetnék erősen egyénivé formált filozófiai analógiákat. *Az ős Kaján* nagy párviadalában például a nietzschei dionüszoszi életmámor és a pozitivista determinizmus együttes és küzdelmes megnyilatkozását láthatjuk:

> Uram, az én rögöm magyar rög,
> Meddő, kisajtolt. Mit akar
> A te nagy mámor-biztatásod?
> Mit ér bor- és vér-áldomás?
> Mit ér az ember, ha magyar?

A *Jó Csönd-herceg előtt*ben Rába György elemzése szerint „Csönd-herceg nem más, mint a létért vívott harcban a darwini természetes kiválasztás elvének testet öltött alakja, az elv látomásként megjelenített élménye".[21] A *Búgnak a tárnák* és az *Özvegy legények tánca* a műalkotás létrejöttét a freudizmus elméletével analóg módon világítja meg.[22] Ez nem zavarja Adyt abban, hogy máskor a verset a romantikus zseni-esztétikák örökségét vállalva csupán „cifra szolgá"-

nak nevezze, jóllehet évekkel korábban az *Egy csúf rontás* című versében a magyar költők közül elsőként adott hangot annak a tapasztalatnak, „amit Európa költői is éreztek, hogy a nyelvhez és a költői eszközökhöz fűződő zavartalan viszony régen véget ért".[23]

Hegel, Schopenhauer, Comte, Spencer, Nietzsche, Renan, Darwin, a francia szimbolisták, majd Bergson, Freud és még annyi más megjelenik Ady verseiben mint forrás- vagy analógia-lehetőség. Ady költészete ezeket az eszméket úgy ütközteti, hogy minden nagy motívumköre az emberi létharc terepévé válik. Emellett az élet bármely jelenségét jelképfaggató szenvedéllyel értelmezi és a saját törvényei szerint engedi kiteljesedni.

Híres és vitatott absztrakciói, fogalmi szimbólumai mögött pedig könnyen felfedezhetjük – a bibliai, népmesei absztrakciók mellett – Spencernek azt az elgondolását, hogy a jelenség, a relatívum már valami abszolútumra mutat. Ady a jelenségek sokaságában látta meg az egyedin túlmutató elveket. Babits Mihály írta róla, hogy „csak az érdekli az életből, ami szimbolikus jelentőségű; nem önmagáért érdekli az élet, hanem azért, amit *jelent*".[24]

III.

Ady költészete olyan költői létdokumentáció és létértelmezés, amelyik a múlt és a jövő találkozási pontján áll. Költői anyagában, szemléletformáiban igen sok múltbeli maradványt, romantikus jellegű elemet is magába foglal, de szuverén költői világképe ezek igen nagy részét olyan új dimenziókba állítja, amelyekben elvesztik múltba húzó jellegüket. Új versdallam, szövegösszefüggés és korérzés, korítélet elemeivé válnak. Archaikus jellegük keserű, ironikus vagy szarkasztikus élt, ítélkező szemléleti távlatot kap, belső rétegzettség elemévé válik. *A vár fehér asszonya, A Sion-hegy alatt, Az eltévedt lovas*, a *Krónikás ének 1918-ból* lehetnének a szemléletes példák erre.

Ady költészetének ironikus rétege régóta foglalkoztatja az értelmezőket, híres szerepvállalásaiban is nyilvánvaló olykor az önirónia (*Vén faun üzenete, Midász király sarja*), de szerepsokszorozásaiban

is észre kell vennünk az állandó korrekciót, az ironikus elkülönülést az előbbi szereptől. Kenyeres Zoltán a „szamárfüles Midászt" önportréként megidéző Adyról jegyzi meg, hogy ez a szerep a művészi hitvallásoknak ahhoz a vonulatához tartozik, amelyik az ilyen szerepek révén: „...keserű, öngúnyszerű szembenállást fejez ki az emelkedettebb hangoltságú vátesz-hivatástudattal. Később a szerepek sokféleségének költői konstrukciójában ez utóbbi is meg-megjelent a költészetében, de már mindig belecsöppentett egy cseppet Midász szarkasztikus fájdalmából."[25]

Máskor a nyelvi-szemléleti kevertség, a szokatlan társítás révén kapnak ezek a régies elemek egészen különleges új izgalmat. Barta János fél évszázaddal ezelőtt tüzetesen föltárta Ady képzetkincsének történelmi, mitologikus, biblikus, keleti, természeti, kozmikus és egyéb rétegeit.[26] E rétegek elemei azonban éppen azáltal nyernek különleges hatást Ady költészetében, hogy váratlan és merész társításokban jelennek meg. Addig ismeretlen jelentéssugallattal telítődnek vagy ismétléssel motívummá, nagybetűs írással fogalmi szimbólummá válnak. Így nyernek új értelmet. „Kiemelte a szavakat, szókapcsolatokat, képi vonatkozásokat megszokott környezetükből s az olvasó szempontjából heterogén módon helyezte el őket, amivel egy hosszú ideig uralkodó költői beszédmódhoz képest hapax legomenonokat hozott létre. Irodalmi utalások, bibliai hivatkozások, mondaelemek, mitológiai nevek, mesemotívumok alkalmazásakor sem a megszokott sémák szerint járt el."[27] A példák – a Csöndhercegtől a Paraszt-Apollóig – annyira közismertek, hogy nem szükséges itt idézni azokat. Ez a hatalmas egyénítő szemléleti erő olyan szuverénül különíti el ösztönző forrásaitól is, hogy azok hatásának föltárása a legjobb Ady-művek esetében a különbözést nyomatékosítja, nem pedig a hasonlóságot.

Közvetlen témámhoz közelebb kerülve inkább Ady archaikus és gyakran sémaszerű, plakátszerű elemeket, de mindig új értelmet hordozó költői nyelvének és stílusának mély gondolati alapozottságára kell nyomatékkal utalnom. Már Németh László észrevette, hogy Ady gondolatai felfedezések, s ezeket a gondolatokat „kétségbeesett kifejező-düh" préseli át a mondatokon. „Épp oly fontos neki, hogy

gondolkodjék a sorsán, mint hogy megmutassa magát. Egy-egy metaforájában sokszor hosszú gondolatsorok mézgásodnak ki s egy-egy sora akaratlan erkély friss metafizikai panorámák felé."[28] Németh László Adynak olyan tételeire gondol itt, mint az, hogy az életet a halál tudata teszi heroikussá, az élet legnagyobb ösztönzője a halál. Ady egy-egy összegző gondolatában egész eszmesor summáját kapjuk. Paradoxális gondolatában pedig két egyenlőképpen végigvitt ellentétes eszmesor végeredménye kapcsolódik össze.

Ady sok versének a „témáját" saját publicisztikájából vette, publicisztikai szinten már megküzdött a problémával, a vers azonban további gondolati sűrítés, összegzés, elvonatkoztatás, egyetemesítés eredménye. Sokkal több, más, gazdagabb lesz így a gondolat, mint a prózai műben volt. Ady költészetében a gondolatot nagyfokú személyesség és egzisztenciális küzdelem hitelesíti.

IV.

Ez viszont mélyen összefügg Ady nagyfokú személyességének és individualizmusának különleges jellegével. Személyességét is romantikus örökségnek szokás tekinteni, gyökerében bizonyára az is, de ez egyrészt – nézetem szerint – semmit nem változtat a személyesség költői értékesítésének mai lehetőségein sem.[29] Másrészt Ady költészetének személyessége különleges, személyen túli személyesség. „Ady képeinek érzékisége szinte fájdalmasan erős és közvetlen, de az, ami képpé válik bennük, a leghidegebb biztonsággal és a legcélbatalálóbb absztraktsággal fogalmi, megállapítható, minden pusztán egyénin messze túllevő... Ady versei szinte személytelenek már, pedig alig írtak náluk mélyebb és tisztább konfessziókat" – állapította meg Lukács György már 1909-ben.[30] „A belső disszonanciák korábban megjelentek az érzésekben, a képekben, a hasonlatokban, a versforma más elemeiben – ember és ember, ember és külvilág feloldhatatlannak érzett ellentéte Ady költészetében jut el a legteljesebb, legátfogóbb, és mégis megrázóan élményszerű gondolati általánosításig."[31] Ady individualizmusának legmélyebb értelme

pedig abban jelölhető meg, hogy saját személyiségét az emberlét vizsgálódási terepévé tágította. Lelkét „példázat"-nak tekintette, mely „summája ezrekének" – miként a *Hunn, új legendá*ban írta. Ragaszkodott önazonosságához, de személyiségét egyetlen bölcseleti rendszernek, egyetlen világnézetnek sem rendelte alá, hanem vállalta mindegyikből a számára érvényes, igazságértékével meggyőző elemeket akkor is, ha ezek egymással merőben ellentétesek voltak.

Világnézeti polifóniája mégsem nihilizmus, mert ellentétes igazságai nem semmisítik meg, hanem fölerősítik, egyetemesebb szinten hitelesítik egymást. Erőteljesen, szuggesztíven kimondott „definíciói"[32], „felfedezései"[33] szinte azonnal kiváltják egyensúlytartó személyiségéből az ellenerőket, az állandó korrigáló, árnyaló igényt. Belső egyensúlyról, mély önazonosságról tesz tanúbizonyságot az összetéveszthetetlen Ady-hang, a létszemléleti polifóniáról pedig az önelemzés teljesség igényű őszintesége, „személyiség-pluralitása".[34] Ezt a szemléleti polifóniát és személyiség-pluralitást Ady éppen azáltal hozta létre, hogy gondolkodásmódja nem analitikus, hanem összefoglalóan képi jellegű. A váratlan gondolat ereje, a felismerés szuggesztivitása teremtett költészetében olyan áttekintésre ösztönző, de ellentétes elemekből álló, egyszálú logikával befoghatatlan költői univerzumot, melynek egyensúlya hatalmas feszültségek között képződik. Az *Új s új lovat* és *Az eltévedt lovas* két hét különbséggel, egymást követő Nyugat-számokban jelent meg. Az előbbiben az emberi küldetés értelmét oly elragadó hittel és dinamikával fogalmazza meg, hogy a vers világában a küldetését teljesítő ember „végessége" halhatatlansággá minősül. A második a céltévesztés, eltévelyedés éjfekete látomása. A két vers ellenpontozza és fölerősíti egymást. Az előbbi imába foglalt szándék, az utóbbi ítéletes látomásba foglalt helyzetértelmezés.

A halottak élén című kötetben a *Nótázó, vén bakák*at az *Ember az embertelenségben* követi. „Mintha a magyarság kettős létállapotát fejezné ki ezzel is beszédesen: történelmi skizofréniánkat. Az áthidalhatatlan távolságot a sorsa szerint csapódó, öntudatlan nép s a sorsát kifejező gondolkodó között."[35]

Máskor egy versen belül feszülnek egymásnak az ellentétek, a gőg és a szeretetvágy, a hit és a hitetlenség (*Szeretném, hogyha szeretnének, Hiszek hitetlenül Istenben*).

Ez a szemléleti polifónia az Ady-mű minden elemét áthatja a ritmikától, szókincstől, az egyes versek többértelműségétől a ciklusok és kötetek rendjétől az érzésekig, eszmékig. Csak együtt érvényes az egész. Egy-egy vers bennünk is az ellentettjét idézteti az életműből. „Az Ady-versek szubjektuma is a szerepek sokféleségében és egy-egy szerepen belül is annak többféle teljesítésmódjában teremtődött meg."[36]

Ady mély őszinteséggel, átéléssel, de mindenkor az egyetemes érvényre igényt tartó eltökéltséggel elemzi önmagát. Ezért lírai önarcképei egy-egy motívumában az alapvető ellentétek mentén kiegészítik egymást. Így hoznak létre egy olyan, utánozhatatlan költői világképet, mely kijelentésszerű hangsúlyaival és sokat vitatott absztrakcióival is azt érzékelteti, hogy benne minden mindennel összefügg. „Ady harcol a szemléltetésért, de nem akar élet- vagy mondjuk: világszerűen szemléltetni. Ő úgy láttat, ahogy a lélek lát. Kevésbé részletesen, de intenzívebben. Amit elveszít a valószerűségben, visszakapja a szuggesztivitásban" – írta róla Németh László.[37]

V.

Ady szuggesztivitása gondolkodói ereje és hitelessége révén korszerű. Az ellentétes világelemeknek az az egymást nem kioltó, hanem kiegészítő, hitelesítő teljessége, amely Ady költői világképében szuggesztív erővel megjelenik, a kvantumfizika révén kap majd olyan tudományos magyarázatot, amelynek világnézet-formáló hatása a fizikán messze túlmutatóan a modern világ sok területén érezhető.

A komplementaritás elvét Niels Bohr a Heisenberg-féle határozatlansági relációk ismeretében vezette be 1927-ben. Tétele legáltalánosabban, a fizikára már nem is utalva így hangzik: *„Contraria non contradictoria sed complementa sunt." Az ellentétes elemek nem ellentmondóak, hanem megfelelő módon kiegészítik egymást.*[38] A kvan-

tumfizika arra jött rá, hogy a fény bizonyos körülmények között mint hullám, más körülmények között mint részecske, korpuszkula fogható fel. A Niels Bohr-féle komplementaritáselv szerint „a természetnek két egymást kiegészítő (komplementer), de egyszerre nem látható arca van. Hogy melyik arcát mutatja nekünk, az attól függ, hogyan faggatjuk", hullámnak vagy részecskének tekintjük, „ugyanakkor e kétféle tulajdonság kiegészíti egymást (komplementáris), ezért csak összességükben tartalmazzák mindazt, amit a mérhető tárgyról megtudhatunk".[39] A kvantumelmélet komplementaritás elvét hamarosan hasznosították a fizikán túli területeken is. Erre épül egyebek közt a klasszikus formális logika kétértékűségét meghaladó, a polivalencia, a többértékűség elvét alkalmazó kvantumlogika. A kvantumelmélet „a dolgok elszigetelhetetlenségét tárta fel... a kvantumelmélet valósága a végtelen sok dimenziós, elképzelhetetlen Hilbert-tér".[40]

Az irodalomtörténet számtalan példát mutatott már arra, hogy egy-egy nagy művész világérzékelése messze megelőzte korának tudományos magyarázatait. A komplementaritás elvével kapcsolatban pedig arra is találunk irodalomtörténeti utalást, hogy a huszadik század eleji európai irodalomban a „híres ötös", Musil, Proust, Joyce, Kafka és Hermann Broch „bizonyos tekintetben előrejelzik és ugyanakkor alkalmazzák is a Bohr-féle komplementaritás elvét".[41] Nézetem szerint ez fokozottan érvényes a lét titkait oly sok dimenzióban, és oly megalkuvástalanul faggató Adyra.

Akik költészetét a maga belső törvényei szerint próbálták megérteni, s nem egy-egy ideológia támogatására mozgósították, azok az *Új versek* óta szembetalálkoztak hatalmas horizontú, minden irányban nyitott költői világképének egymással összefüggő ellentétes elemekből teremtett komplementaritásával. Nem véletlenül hangsúlyozták azt sem, hogy az ezernyi Ady-vers lényegében egyetlen költemény, melyben minden mindennel összefügg. Stílusát is végletek társításával jellemezték egyszerre a „legtisztábban fogalmi"-nak és a „legérzékibb"-nek.[42] „Ő nem párhuzamos tendenciákban magyarázta meg magát – írta Németh László –, hanem a legváltozatosabb antagonizmusok egyensúlyában. Ady *pszichológiai teljességre* törekedett. Ő az egyetlen magyar író, aki megérezte, hogy lelki folyamatok valószínűsége az ellentmondással kezdődik, ő az egyetlen magyar költő, aki egyensúlyban tartott túlzásaival lelkét szinte fantasztikussá nagyítva hozta szemünk elé."[43]

Ady költészetének komplementaritása pszichológiai teljességre törő személyiségének filozófiai önelemzése.[44]

Világszemléletének komplementáris nyitottsága okán az európai irodalomban nem az egyetlen filozófiai rendszert következetesen tanúsító Dante kései rokona, hanem sokkal inkább a hasonlóképpen hatalmas „szörnyműet" létrehozó Proust és Joyce magyar társa.[45]

„Kevés írónk vállalkozott arra – írja *Szerepjátszás és költészet* című tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály –, hogy a lét egészét bölcseleti s költői értelemben egyaránt eredeti módon értelmezze."[46] Az elmondottakból talán nyilvánvaló, hogy Adyt én ilyen költőnek tartom.

VI.

Ma, a zárt rendszerű filozófiák érvényességének folytonos kétségbevonása, dekonstrukciója és a minden bizonyosságot kétellyel néző, posztmodernnek mondott irodalmiság idején Ady költői életműve világérzékelésének, világszemléletének, gondolkodói habitusának nyitottsága és komplementaritása révén eleven aktualitású. Ady ma is megkérdezendő és válaszoló költő. Életművét a mai világtapasztalat felől faggatva, különösen ösztönzőnek, személyiséget erősítőnek tartom benne azt, hogy a széthúzó erők öncsalás nélküli szemléletét, a feszültségek, ellentétek tudatosítását vállalva tartott gondolkodói és magatartásbeli egyensúlyt. Küzdelmeiben nagyfokú emberi igényesség nyilatkozik meg. Világának belső rendje előbb a romboló gesztusokban, a használhatatlannak bizonyult értéktudat szétzúzásában, később a kemény bírálatba foglalt értékőrzésben mutatkozik meg. Sokan írtak Ady költői világképének organikus teljességéről. Ő valóban „olyan újfajta szemléletet hozott, amely a lét

végső metafizikai kérdéseitől az időszerű politikai gyakorlatig egy addig nem ismert és egységes összefüggésrendszerben látta és láttatta a világot".[47] Ez a teljességre törő gondolkodói igényesség különíti el Ady individualizmusát korának individualista irodalmi törekvéseitől. Életművének „egyedülálló jellegzetessége a magasra értékelt Én teljes beágyazása a közösségbe, az individuum és a kollektívum szerves egységbe rendezése".[48] Ez az egység természetesen az azonosság és a különbözés feszültségében kap mély tartalmat Ady költészetében.

Ezáltal nemcsak kitágította a költőiség fogalmát, de a közösség legfontosabb létügyeinek beleemelése révén rendkívüli jelentőségűvé is emelte azt a nemzeti közösség számára. Szuggesztív vízióiban döbbenetes önismereti képet tár nemzete elé, de magyarságverseinek érvényessége gyakran annyira egyetemes, hogy Király István *Az eltévedt lovas*t például nem a magyarság sorsának látomásaként értelmezte, hanem a történelmi ember eltévedésének verseként magyarázta.[49] Csoóri Sándor viszont mindenkori eltévelyedésünk kifejezéseként értelmezi a verset, de ő is hangsúlyozza, hogy „az eltévedt, ügető lovas nemcsak a magyar sors jelképe, hanem az őr betyárja is. A borzongató semmi lovasa."[50]

Ady gondolkodói igényességének köszönhető magyarságverseinek különlegesen fontos szerepe, nemcsak az ő költői életművében, hanem a magyar nemzeti önismeret szempontjából is. Költői személyisége az emberlét vizsgálódási terepévé tágította önmagát, az emberléttel való létfilozófiai igényű szembesülése nem hagyhatta ki a szűkebb meghatározottság elemeit, a nemzeti lét kérdéskörét sem. Ady gondolkodói ereje abban is megnyilatkozik, hogy ezzel a magyar irodalom folytonosságába kapcsolódó problémakörrel is rendkívül eredeti és komplementer módon szembesült. A magyarsággal való teljes azonosulásának az igéi közül természetesen nem a vátesz pózokat érzem ma aktuálisnak, hanem azt a kivételesen mély felelősségérzést a nemzeti közösségért, amelyről Fülep Lajosnak vallott.[51] Ady azonosította magát a magyarság egész történelmi útjával és tapasztalatával, s ez a mély sorsérzés fordította szembe annak rossz örökségeivel, s főként korának hivatalos Magyarországával,

az egész kiegyezés utáni politikával, magyar magatartással. „Költő volt, de közben a hiányzó magyar filozófia forrásvidékeit is odarajzolta térképünkre. A történészek háromszögelési pontjait ugyanígy. Ezer esztendőnk minden sorsszerű pillanata újratámadt benne Vereckétől Mátyás korán át Dózsáig. Mohácsig, a kuruc korig, a nótázó vén bakáig. Erdély utolsó elvesztéséig, hogy a nemzet ne csak jelenében, de múltjában is magára döbbenhessen. Az ő jeremiási helyzetfölismerése óta minden magyar helyzetfölismerés töredékes."[52]

Az 1945 utáni évtizedeknek a nemzeti önismeretet és öntudatot csonkító politikája Ady költészetének éppen ezt a vonulatát mellőzte érdemben. Ez ellen a torzítás ellen tiltakozott Nagy László versben, Illyés Gyula esszében. S nem véletlenül vált Csoóri Sándor nemzeti önismeret-ébresztő esszéinek leggyakoribb és legfontosabb hivatkozási forrásává Ady költészete. S ösztönző, szembesülésre késztető ereje eleven Farkas Árpád, Baka István, Sziveri János, Nagy Gáspár, Kovács András Ferenc és mások költészetében is.

Ady küldetéstudata mély felelősségérzésből táplálkozott, eredményeiben pedig értelmet és igazolást nyert.[53] Kegyetlen bírálatán mindig átsüt a mélyebb szeretet, a létérdekű aggódás, a megőrizni, felemelni akaró szenvedély. „Ady nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is."[54]

JEGYZETEK

1. Németh László: Ady ünnepére. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 750.

2. Kulcsár Szabó Ernő: Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége. In: K. Sz. E.: Beszédmód és horizont, 1996., 8.

3. Nagy László A föltámadás szomorúsága című versében és Ady-filmjében, Illyés Gyula pedig Válasz Herdernek és Adynak című esszéjében. Ez utóbbi: Illyés Gyula: Szellem és erőszak, 1978., 231–263.

4. Németh László: Az Ady-pör. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 25.

5. Vö.: Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig, 1983., 39–43.

6. Németh G. Béla: A semmi sodra ellenében. In: N. G. B.: 7 kísérlet a kései József Attiláról, 1982., 94.

7. Németh G. Béla: A klasszikus óda megújításának mesterpéldája. In: N. G. B. uo. 213.

8. Bányai János: Jegyzet az Ady-kötetek új kritikái elé. Híd, 1977., 11., 1325.

9. Vö.: Kis Pintér Imre: Ady. In: K. P. I.: Esélyek, 1990., 243.

10. Vö.: Utasi Csaba: Virágzó halálfa. Híd, 1977., 11., 1344.

11. Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 40.

12. Bányai János: Jegyzet az Ady-kötetek új kritikái elé. Híd, 1977., 11., 1326.

13. Ezt a jellegzetességet Hévizi Ottó a korai Lukács iróniafogalmának segítségével jellemzi, Kenyeres Zoltán ezzel szemben azt írja, hogy „Adyt csak akkor lehetne ironikusnak nevezni, ha eltekintve Lukács kategória-elemzésének lényegétől, azonosítanánk az iróniát a paradoxonnal." Hévizi Ottó: Ady iróniája. In: H. O.: Alaptalanul, 1994., 210. Kenyeres Zoltán: Ady Endre, 1998., 110.

14. Németh László: A teológus Ady. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 62.

15. Szabó Lőrinc: Két évtized Ady. In: Sz. L.: A költészet dícsérete, 1967., 221.

16. Danyi Magdolna: Az önmagát kereső költő. Híd, 1977., 11., 1355.

17. Hévizi Ottó: Ady iróniája. In: H. O.: Alaptalanul. Gondolatformák a századfordulón, 1994., 226.

18. Uo.

19. Vö.: Danyi Magdolna i. m.: 1357–1360. Bosnyák István: Ember, aki visszanéz, és előre lát. Híd, 1977., 11., 1370.

20. Vö.: Görömbei András: „Mégis győztes, mégis új és magyar". In: G. A.: A szavak értelme, 1996., 409.

21. Rába György: Szimbólum és világnézet. In: R. Gy: Csönd-herceg és a nikkel szamovár, 1986., 13.

22. Vö.: Kovács Kálmán: Ady két témaköre. In: K. K.: Eszmék és irodalom, 1976., 198.

23. Kenyeres Zoltán: Ady Endre, 1997., 70–71.

24. Babits Mihály: Tanulmány Adyról. In: B. M.: Esszék, tanulmányok, 1978., I., 677.

25. Kenyeres Zoltán i. m. 28.

26. Barta János: Khiméra asszony serege. Adalékok Ady képzet- és szókincséhez. In: B. J.: Klasszikusok nyomában, 1976., 452–471.

27. Kenyeres Zoltán i. m. 21.

28. Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 42.

29. Ennek kifejtését lásd: Görömbei András: A poétikai én változása Csoóri Sándor költészetében. Studia Litteraria. Tomus XXXV. 1997., 23–40.

30. Lukács György: Ady Endre. In: L. Gy.: Magyar irodalom – magyar kultúra, 1970., 49–50.

31. Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig, 1998., 119.

32. Lukács, uo., 49.

33. Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 42.

34. Kenyeres i. m. 62.

35. Csoóri Sándor: A magyar apokalipszis. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., II., 915.

36. Kenyeres Zoltán i. m. 62.

37. Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 45.

38. A komplementaritáselvet és annak művészetszemléleti vonatkozásait Toró Tibor tanulmánya alapján ismertetem: Toró Tibor: Komplementaritás a kvantumfizikában, a művészetben és a transzfigurált antinómia módszere. In: T. T.: Kvantumfizika, művészet, filozófia. Bukarest, 1982., 9–16.

39. Toró, uo., 11–12.

40. Vekerdi László: A befejezetlen jelen, 1971. Idézi Toró, uo., 13.

41. Toró Tibor idézi és figyelemre méltónak tartja ebben a vonatkozásban M. Isbasescu nézetét. Toró, uo., 14.

42. Vö.: Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 41. Lukács György: Ady Endre. In: L. Gy.: Magyar irodalom – magyar kultúra, 1970., 48.

43. Németh László: Ady összes versei. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 41–42.

44. Vö.: Németh László: Ady Endre. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 59.

45. Vö.: Németh László, uo., 60.

46. Szegedy-Maszák Mihály: Szerepjátszás és költészet. In: Sz. M. M.: „Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei, 1995., 73.
47. Vö.: Kis Pintér Imre: Ady Endre. In: K. P. I.: Esélyek, 1990., 240.
48. Bíró Zoltán: Ady Endre sorsköltészete, 1998., 67.
49. Vö.: Király István: Intés az őrzőkhöz, 1982., 565.
50. Csoóri Sándor: Várakozás. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., I., 256.
51. Vö.: Fülep Lajos: Ady éjszakái és éjszakája. In: F. L.: Művészet és világnézet, 1976., 68–73.
52. Csoóri Sándor: Forgácsok a földön. In: Cs. S.: Szálla alá poklokra, 1997., 42.
53. Bíró Zoltán i. m. 67.
54. Németh László: Ady Endre. In: Két nemzedék, 1970., 56.

Hat Ady-versről – röviden

GÓG ÉS MAGÓG FIA

Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

Fülembe forró ólmot öntsetek,
Legyek az új, az énekes Vazul,
Ne halljam az élet új dalait,
Tiporjatok reám durván, gazul.

De addig sírva, kínban, mit se várva
Mégiscsak száll új szárnyakon a dal
S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.

Ady Endre sokat foglalkozott saját egyéniségével, költői céljaival, küldetésével. Ez nem valamiféle együgyű önösség volt benne, hanem olyan magasrendű küldetéstudat megnyilatkozása, amely egyéni sorsában saját fajtájának, népének és az emberiségnek, általában az embernek a létlehetőségét vizsgálta. Minden motívumkörében jelentős az öntanúsítás, de van verseinek egy csoportja, amelyben

közvetlenül vallja meg életcélját, költői programját, emberi elhivatottságát. Büszkén vallotta magát küldetéses költőnek. Költői szerepeiben is küzdelemben hozza az újat, az emberileg jelentőset. Költői személyisége az emberi létharc megnyilatkozása. Egyszerre szólal meg benne a prófétai gőg és az elátkozottság tudata. Egy-egy versében egyéniségének más-más vonása kap nagyobb hangsúlyt, hol a küldetés, hol az elátkozottság érzése erősebb. Költői hivatását társadalmi, közéleti küldetésként is éli.

Góg és Magóg fia vagyok én... kezdetű verse a magyar költészet fordulatát jelentő *Új versek* című kötetének előhangja volt: nagyarányú költői programjának bejelentése. Költői személyisége azonosul a magyarság történelem formálta lényegével, tudatosan vállalja az ősi értékeket, s ezt úgy akarja korszerűvé, életképessé tenni, megújítani, hogy közben ne veszítse el magyar jellemvonását, a történelmi múltból átörökített jellegét, értékeit sem. Együtt akarta képviselni a magyarságot és a haladást, a nemzeti jelleget és a korszerűséget. A millenniumi időszak önelégült magyarsága hallani sem akart az újról, nagy, régi dicsőségek közvetlen örökösének tudta magát, és mindazt, ami jó, a régivel azonosította. Ady – különösen Párizsból nézve – világosan látta, hogy ez az önelégült bezárkózottság végzetes a magyarságra nézve. Ezért minden eszközzel ennek megszüntetésére törekedett.

A *Góg és Magóg fia vagyok én...* szemléletesen mutatja meg, hogy Ady mennyire tudatában volt vállalkozása rendkívüliségének, de küldetéstudatának kivételes eltökéltsége is megmutatkozik ebben. Vállalja az „új és a magyar" program megvalósítását mindenféle ellenerőkkel szembeszállva is.

A magyarság megújításának programja olyan ellenállásba ütközik, hogy a költő az érckapukkal elzárt, bebörtönzött mondai alakok utódjának érzi magát. Góg és Magóg bibliai alakok, szerepelnek *János Jelenései*ben, ám Ady utalása nem ezekre vonatkozik. Az ókori eredetű *Sándor-regény*ben, amelyet a középkorban latin és nemzeti nyelvű fordításban Európa-szerte olvastak, Góg és Magóg egy harcias északi nép királyai. E népet Nagy Sándor kőfallal és érckapukkal zárta be hegyeik közé, hogy birodalmát ne zaklassák. Idővel

ezt a népet a szkítákkal azonosították, ez sugallhatta a gondolatot Anonymusnak, hogy a magyarokat tőlük eredeztesse. Így tehát a büszkén vállalt örökség hangsúlyozottan magyar. Ady a vers folyamán mindvégig nyomatékkal állítja a maga ősi magyar voltát, de ezt éppen azért teszi, hogy ennek révén is jogot szerezzen a magyarság megújítására, fölrázására. Úgy csendül föl a vers első strófája, mintha az elátkozottság szólalna meg benne, a reménytelen rabság, mozdulatlanság, a „hiába".

Ez a rendkívül sűrű szövésű, összetett vers Ady küzdelmének egész természetét föltárja. Elviselhetetlennek érzi az avíttságot, a tunyaságot, a szellemi rabságot. Az ellenerőket túlságosan nagynak látja, s ez a gyors győzelem lehetetlenségét, küzdelmének hiábavalóságát sugallja, de eltökélten szembeszegül helyzetével. A „Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?" éppen Ady másságát jelenti be: azt, hogy az önelégültséggel szemben a magyar bajokra kíván rámutatni. A magyar tragédiát akarja tudatosítani, hogy megszabadítsa attól nemzetét. „Sírás", a bajok megnevezése nélkül nincs megújulás.

A második strófa nyitó sora a honfoglalás színhelyének megnevezésével, azzal, hogy Ady önmagát is a honfoglalók egyikeként mutatja be, a magyarsággal való teljes lelki azonosságát nyomatékosítja. Az út és a dal, a magyarság történelme és szellemisége eredendően az övé is. De mindezt nem tartja önmagában elegendőnek. Az első strófa „mégis"-sel indított kérdésével párhuzamosan, megint ellentétező módon újabb kérdésbe foglalja eltökélt cselekvését: az ősi magyar örökséget akarja kiegészíteni, megfrissíteni a nyugati kultúra szellemiségével, a nyugati irányból (Dévény) hozott „új időknek, új dalaival". Olyan kérdések ezek, amelyekbe bizonyosságokat foglal Ady. Az ismétlődő „szabad-e" nem azt jelenti, hogy engedélyt kér, hanem azt, hogy indulatosan utasítja el az eddigi önelégültséget és bezárkózást. Ha vitathatatlan dolgot hangsúlyosan kérdezünk meg, a kérdéssel éppen annak a vitathatatlanságát állítjuk: ezt párhuzamos ismétléssel is nyomatékosítja. De mindez csak az ő számára nyilvánvaló, mások ezt semmiképpen nem akarják, ezért kell iszonyatos – az életére is törő – ellenerőkkel számolnia.

A harmadik strófa a küldetést létharcként fejezi ki. Ady átérzi és – a Vazul-mítosz jelentős egyéni átformálásával – nagy erejűen kifejezi fenyegetettsége mitikus nagyságát, de rendíthetetlen küldetése teljesítésében. Különleges felépítése van ennek a strófának is: az önfeláldozást is vállaló személyiség az esetleg reá váró borzalmakat sorolja föl, de a felszólító jellegű mondatok értelme éppen az, hogy bármit elkövethetnek vele, ő, amíg csak él, el nem hallgat. A régi áll itt szemben az újjal. Az, hogy az új a mondandó igényeihez alakított pogány hős cselekvéseként jelenik meg, azt is kifejezi, hogy az új mindig „pogányságnak", „elvetemültségnek" látszik a mozdulatlansághoz szokott régi szemében. Elpusztításának elképzelt kegyetlensége („forró ólmot öntsetek", „tiporjatok reám") is kiemeli itt az újnak a jelentőségét. „Énekes"-re törnek barbár eszközökkel, „az élet új dalait" tartják veszedelmesnek, üldözendőnek. A teljes eltökéltség kifejtése ez a strófa: bármit tesznek vele, küldetését föl nem adja.

E vers egyik legfontosabb belső szervezőelve az ellentét. Minden strófa erre épül. Már az első versszakban hangsúlyosan jelent meg az ellentétes kötőszó, a „mégis". Azt fejezte ki, hogy a körülmények által meghatározott magatartásmód ellenében cselekszik a költői személyiség. A záró strófában ez a „mégis" kap olyan hangsúlyt, hogy Király István joggal nevezte a „mégis-morál" versének ezt a művet. A harmadik versszakban a túlerővel szemben, az elpusztulást is vállalva védte, hirdette az újat a költő. Illúziótlanul, akár a legyőzetés, elpusztítás tudatában is.

A záró strófa még e rossz kilátások közepette is megmutatja a diadal lehetőségét. Elpusztíthatják, elkövethetnek vele minden aljasságot, de addig, amíg ez be nem következik, „mégis" teljesíti küldetését: „Mégiscsak száll új szárnyakon a dal". S ezzel szemben tehetetlen a maradiság, a vers képzelt világában diadalt arat az újnak a képviselője. Hiába átkozza el, hiába próbálja megsemmisíteni a maradiságban megkövült ország, ő legyőzhetetlen: „Mégis győztes, mégis új és magyar."

Olyan hőfokú küzdelmet fejez ki ez a vers, amelyben az értelmileg nem mindig világosan illeszkedő elemek is érthető üzenet hordozóivá lesznek. Szimbolikus jelentést nyernek, olykor a történelmi

tényektől is elszabadultan igazodnak a vers szemléleti irányához és eszméjéhez. Így formálja át Ady a Vazul-motívumot is: Vazulnak a legenda szerint azért öntöttek ólmot a fülébe, mert nem akarta meghallani az újat. Adynál éppen az új hirdetése, vállalása miatt jut erre a sorsra. Ez mégsem zavaró, mert a versvilág belső mítoszának igénye ezt kívánta. Az sem teljesen világos, hogy Pusztaszer, az első országgyűlés színhelye miért kap ilyen negatív jelképi jelentést. A vers belső világában mégis vitathatatlan ez: arra a hivatalosságra utal, amelyik – lehetett ugyan valaha a magyarság érdekeinek képviselője – minden újnak a tagadását jelenti. A tizenhat soros versben háromszor ismétlődik a „mégis", kétszer sor eleji hangsúllyal, harmadszor pedig soron belüli ugyancsak nyomatékosító ismétléssel. Hatszor hangzik fel Ady egész világszemléletének egyik kulcsszava, az „új". A maradisággal szemben szólal ez meg, és mindig a magyarság megváltásának, modernizálásának igényét hirdeti.

Költői program bejelentése ez a vers, de az esztétikai forradalom kirobbantásának nagyon is valóságos történelmi és jelenkori társadalmi közege van. Esztétikai és politikai célkitűzés itt nem választható szét.

AZ ŐS KAJÁN

Bibor-palástban jött Keletről
A rímek ősi hajnalán.
Jött boros kedvvel, paripásan,
Zeneszerszámmal, dalosan
És mellém ült le ős Kaján.

Duhaj legény, fülembe nótáz,
Iszunk, iszunk s én hallgatom.
Piros hajnalok hosszú sorban
Suhannak el és részegen
Kopognak be az ablakon.

Szent Kelet vesztett boldogsága,
Ez a gyalázatos jelen
És a kicifrált köd-jövendő
Táncol egy boros asztalon
S ős Kaján birkózik velem.

Én rossz zsakettben bóbiskálok,
Az ős Kaján vállán bibor.
Feszület, két gyertya, komorság.
Nagy torna ez, bús, végtelen
S az asztalon ömlik a bor.

Ó-Babilon ideje óta
Az ős Kaján harcol velem.
Ott járhatott egy céda ősöm
S nekem azóta cimborám,
Apám, császárom, istenem.

Korhely Apolló, gúnyos arcú,
Palástja csusszan, lova vár,
De áll a bál és zúg a torna.
Bujdosik, egyre bujdosik
Véres asztalon a pohár.

„Nagyságos úr, kegyes pajtásom,
Bocsáss már, nehéz a fejem.
Sok volt, sok volt immár a jóból,
Sok volt a bűn, az éj, a vágy,
Apám, sok volt a szerelem."

Nyögve kínálom törött lantom,
Törött szivem, de ő kacag.
Robogva jár, kel, fut az Élet
Énekes, véres és boros,
Szent korcsma-ablakunk alatt.

„Uram, kelj mással viadalra,
Nekem az öröm nem öröm,
Fejfájás a mámor s a hírnév.
Cudar álmokban elkopott
A büszke oroszlán-köröm."

„Uram, az én rögöm magyar rög,
Meddő, kisajtolt. Mit akar
A te nagy mámor-biztatásod?
Mit ér bor- és vér-áldomás?
Mit ér az ember, ha magyar?"

„Uram, én szegény, kósza szolga,
Elhasznált, nagy bolond vagyok.
Miért igyak most már rogyásig?
Pénzem nincs, hitem elinalt,
Erőm elfogyott, meghalok."

„Uram, van egy anyám: szent asszony.
Van egy Lédám: áldott legyen.
Van egy pár álom-villanásom,
Egy-két hivem. S lelkem alatt
Egy nagy mocsár: a förtelem."

„Volna talán egy-két nótám is,
Egy-két buja, új, nagy dalom,
De, íme, el akarok esni
Asztal alatt, mámor alatt
Ezen az ős viadalon."

„Uram, bocsásd el bús szolgádat,
Nincs semmi már, csak: a Bizony,
Az ős Bizony, a biztos romlás.
Ne igézz, ne bánts, ne itass.
Uram, én többet nem iszom."

„Van csömöröm, nagy irtózásom
S egy beteg, fonnyadt derekam.
Utolszor meghajlok előtted,
Földhöz vágom a poharam.
Uram, én megadom magam."

S már látom, mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok,
Boszorkányos, forró szelek.

Száll Keletről tovább Nyugatra,
Új, pogány tornákra szalad
S én feszülettel, tört pohárral,
Hült testtel, dermedt-vidoran
Elnyúlok az asztal alatt.

Ady mélyen átélte alkotó személyiségének belső ellentétességét is. Hatalmas teremtő vágy és az összeroskadás, reménytelenség, kilátástalanság végletei küzdöttek benne egymással. *Az ős Kaján* annak a végzetszerű belső küzdelemnek a nagy formátumú, látomásszerű kivetítése, amely költői személyisége jó és rossz, építő és romboló, száguldó, nagy távlatokat ígérő és tehetetlen, összeroskadó életakaratú és halállal barátkozó erői között zajlik.

1907 februárjában írta Párizsban, de évekig készült rá, hiszen – miként Schöpflin Aladár megállapította – ez a vers „egyetlen kompozícióban összefoglalja egész eddigi életét, mindazt, amit érzett és gondolt, amivel harcolt, amit szeretett és gyűlölt, amire vágyott, és amiről lemondott, lényének minden titkát".

Személyisége hatalmas belső feszültségének, küzdelmeinek kifejezésére teremtette meg Ady az „ős Kaján" felejthetetlen és rejtélyes figuráját, híres szimbólumainak egyikét. Egy olyan egyedi, sohasem volt alakot, amelyikben személyiségének egyik irányultsága gazdag jelentéstartalommal ölthetett testet. Csodálatos és borzongató el-

lenfele, küzdőtársa lehetett a személyiség másik, megadásra hajlamos, reménytelenséget, erőtlenséget érző részének.

Kajánnak az olyan személyt tartjuk, aki kárörömmel, csúfondárosan, lenéző rosszakarattal szemlél másokat. Ez a neve hangzásában Káinra is emlékeztető „ős Kaján" fölöttébb sok gondot okozott a vers értelmezőinek. Látták benne a rontás, a rombolás, a bor bűnre csábító démonát éppúgy, mint a megtestesült szépséget és alkotóerőt. Nevezték allegóriának, szimbólumnak és mítosznak egyaránt. Földessy Gyula kérdésére Ady tömören értelmezte: „az Élet, ha úgy tetszik, a költészet". Hatvany Lajosnak pedig csupán egy borospoharat koccintásra emelő mozdulattal válaszolt. Ezek az „értelmezések" egymást erősíthetik, de szembe is állíthatók.

Ady szimbólumteremtő képzelete gyakran építkezett ősi és keleti motívumokból. Az ős Kaján Ady ősi elemeket mozgósító képzeletének olyan, megismételhetetlenül egyedi teremtménye, amelyik „az egész életét mozgató és betöltő, áldott és átkos költői hivatástudatnak a prelogikus, az ősi szimbólumok szintjére való átvetítése – a mélyből való kiemelése" (Barta János).

Ebben a hatalmas verskompozícióban a költői személyiség két énjének, ellentétes erőinek halálos párviadala úgy jelenik meg, hogy az összeroskadó, lemondó személyiség mutatja be az ős Kajánt és a küzdelmet, annak kimenetelét is.

A versben ez a két személyiség egy kocsmában küzd egymással, jelen időben. Ez a személyi, tér- és időkeret megmarad, de erőteljesen meg is változik. A zene, költészet, szépség, pompa és mulatozás jegyeivel megjelenített ős Kaján a „rímek ősi hajnalán" jött Keletről, tehát a művészetek kezdete óta létezik és itt van. Kiválasztotta magának a költőt azáltal, hogy mellé ült le, de „Ó-Babilon ideje óta" harcol vele. A tér és idő tehát végtelen, a küzdelem örök.

Ady mitológiájában Kelet, Babilon a magyarság keleti származásának megnevezése is. Itt is nyomatékos ez a közös eredet, hiszen a költő maga is Keletről és az ősidőkből eredezteti magát („Ott járhatott egy céda ősöm") és hivatását: „S nekem azóta cimborám, / Apám, császárom, istenem." Ez a négyes felsorolás nyomatékosan

kifejezi azt, hogy az első személyű költői személyiség számára az ős Kaján testet öltött hivatás mindent jelent.

Miért hát akkor a küzdelem? Azért, mert az ős Kaján a személyiség vitalitása, mámorosan független és diadalmas ereje, a közvetlen realitáson, a kötöttségeken túllépő minősége. Olyan, mint egy pogány isten, mint egy mitológiai alak. Semmi nem gyötri, pompája, dalos kedve, ereje, diadalmas vonulása messze fölötte áll a személyiség másik részének. Ahhoz való viszonyulása is egyre erőteljesebben lenéző; előbb a fülébe nótáz, és birkózik vele, később gúnyosan néz rá, kikacagja, végül nagyot nevet rajta, s száll diadalmasan tovább.

A bíborpalástos, paripás ős Kaján „nagy mámor-biztatás"-a a létezés szabad dimenzióihoz, kötetlen szépségéhez próbálja fölemelni a „rossz zsakettben bóbiskáló" költőt. Halálos ez az igény, mert meghaladja az utóbbi erejét, „törött lant"-jának képességét, lehetőségeit. Előbb partnere az egyes szám első személyben beszélő költő az ős Kajánnak, együtt iszik vele. Az ős Kajánnal való birkózás a teljes létezéssel való szembesülés is, „Kelet vesztett boldogsága", a „gyalázatos jelen" és a „kicifrált köd-jövendő" egyszerre mutatkozik meg előtte. Öltözetük különbsége („rossz zsakett", illetve „bibor") azonban nagyfokú egyenlőtlenséget jelez kettőjük között. Az ős Kajánban megtestesült szépséget, teljességet nem sikerült elérnie a rossz zsakettben bóbiskáló költőnek.

Éppen e nagy távlatok igézését, fölényét látva kell szembenéznie önnön sorsával. Az önidézetekből álló, gyónásszerű nyolc strófa Ady legmélyebb önjellemzése. A mindent átélni, mindent birtokolni akaró személyiség féktelenül vetette bele magát a mámor és a test örömeibe, s most úgy érzi, hogy elkopott, elfáradt, mindenből elege van. Legyőzöttségérzésének legfőbb okát azonban magyarságában jelöli meg. A magyarsággal való azonossága lehetetlenné teszi az élet szabad és teljes megélését, mert a magyar létezés meg van nyomorítva („meddő, kisajtolt"). Eleve kisszerű, tehetetlen, önpusztító életre kényszeríti az embert. Mások, összehasonlíthatatlanul kisebbek az ember nembeli lehetőségei is, ha ennek a sorsnak a részese.

Ezt fejezi ki nyomatékosan a sokat idézett, elhíresült, kétségbeesett kérdés: „Mit ér az ember, ha magyar?"

Azonosságérzés a magyarsággal s az ebből eredő végzettudat egyszerre szólal meg itt. Ebből vezeti le személyiségének negatív jegyeit, elhasználtságát, erőtlenségét, pénztelenségét és hitetlenségét is. Olyan mélyponton van a lélek, hogy könyörgésbe foglalt vallomásában még pozitívumként említhető értékei is lefokozódnak. Egyetlen bizonyosságot ismer már csupán, ez pedig a pusztulás, az „ős Bizony". El akar esni, önmegsemmisítő önjellemzése lezárásaként megadja magát. Nem iszik többé, azaz nem fogadja el az igézést, az ős Kaján hívását, föladja a küzdelmet.

Valóban együtt van ebben az önmagát idéző gyónásban, könyörgésben Ady minden nagy motívuma, nagy élményköre – küzdelme a szerelemmel, magyarsággal, Istennel, pénzzel, halállal, önmagával. Minden küzdelme a teljes élet megéléséért, titkainak kifürkészéséért volt, mégis csak a semmi, az „ős Bizony" maradt számára.

Az önidézés a legyőzöttség nagy vallomása. Ellenfelét, igéző küzdőtársát sorozatosan imádsághoz illően szólítja meg („Uram"). Önjellemzése a Biblia-beli Jób sorsát is felidézheti bennünk, majd Simeon szavaira emlékeztet („Uram, bocsásd el bús szolgádat"), de nem a beteljesült életcél, hanem a teljes kilátástalanság, önfeladás jegyében. Tragikus hangoltságú ez az önjellemzés, elemei sok-sok öntanúsító Ady-versben megjelennek. Ebből a mélységből nézve ellenségesnek is látszik minden biztatás, minden igézés. Ezért is mutatja be az ős Kaját – minden szépség ellenére – csupa elidegenítő jellemvonással Ady. A szenvedő, leroskadt én bensőségességével, gyónásával szemben ez a démonikus alak hideg, gúnyos, meg sem érinti mindaz, amit kiválasztott küzdőtársa kétségbeesetten föltár.

Ellentétük az utolsó két versszakban a legélesebb, itt jut el a végpontra. Az ős Kaján, aki a vers elején kiválasztotta a költőt, aki együtt ivott vele, a vers végére megölte őt, belehajszolta olyan „bor- és véráldomás"-ba, amelyiktől – a magyar messiások sorsának rendje szerint – elpusztult. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ő az ős Kaján is, személyiségének a nagy életakaratot, nagy alkotóerőt hordozó része. Ez a két én küzd a versben. Egyes szám első személyben az

összeroskadó én beszél: Ady az alkotás pillanatában, időszakában azt érezte erősebbnek a maga személyiségében, annak szemével láttatta a diadalmas élet és művészet igézetét is.

SZERETNÉM, HOGYHA SZERETNÉNEK

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.

De, jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

Ezért minden: önkínzás, ének:
Szeretném, hogyha szeretnének
S lennék valakié,
Lennék valakié.

Hatalmas zsenitudat, kivételességérzés és hatalmas magányérzés egyszerre élt Adyban. Önszemlélete lenyűgöző tágasságú és szinte ijesztő mélységű. Egyforma őszinteséggel élte át az érzések végleteit.

Ady prológusverseinek nem volt címük, az irodalmi köztudat mégis *Szeretném, hogyha szeretnének* címmel tartja számon a *Sem utódja, sem boldog őse* kezdetű verset, hiszen Ady maga – a vers

utolsó strófájának egyik sorát némiképp módosítva – ezt választotta 1909-ben megjelent kötetének címéül.

Király István kutatásaiból ismerjük e vers keletkezéstörténetét: Ady Párizsból betegen hazatérve, Bölöni György kérésére utazott Nagyváradra, hogy személyes jelenlétével oszlassa el az érdektelenséget, közönyt egy kiállításon. Erre az alkalomra öntötte formába az őt régóta gyötrő ellentétes érzéseit. A kiállítás megnyitóján, 1909. június 20-án olvasta föl először ezt a versét. Gulácsy Lajos, „a nakonxipani belső víziók őrület felé menő", magányos festője, „mint egy alvajáró indult Ady felé", majd a nyakába borult és zokogott.

Ez a vers megrendítő erővel fejezi ki a személyiség magányérzését és szeretetvágyát. Ez az az érzés, amelyikre mindenki rá tud hangolódni, mert az emberlét tragikuma szólal meg benne. Különleges hatását mégis a kifejezés erejének köszönheti.

Ady formaművészetének is kiemelkedő darabja ez a mindössze tizenhat soros vers.

Szembetűnően oszlik két egyenlő terjedelmű, egymással merőben ellentétes félre. Az első részben a kiválasztott, önmagát kivételesnek tudó személyiség gőgje szólal meg, a második részben reménytelen, de visszafoghatatlan szeretetvágya, kínzó magánya.

Csupa tagadással indul a vers. A lírai én erőteljesen elhatárolja magát minden olyan kapcsolattól, amelyik bármi módon közösséghez kötné („utód", „ős", „rokon", „ismerős"). A négyszer ismétlődő tagadószó („sem") az összes emberi viszonylat tagadását határozott, tagoló felsorolásban végzi el. Gőgös, végleges kinyilvánításnak hat ez az erőteljes hanghordozás. Különös nyomatékot ad a kifejezésnek a vers minden strófájában a megismételt záró sor. A szó szerinti ismétlés jelentése az adott állapot véglegességét, lezártságát adja. Az ismétlés révén keletkezett önrím is ezt a véglegességet erősíti. Gyönyörű belső ellentétessége a versnek, hogy ez a kinyilatkoztatás önmagában még a riadt magány kifejezése is lehetne. A hangzás tagoló erőteljessége, valamint a „sem boldog őse" jelzős szerkezet enyhén becsmérlő, ironikus íze azonban érezteti, hogy büszke elhatárolódás nyilatkozik itt meg.

A személyiség önmeghatározását az első strófa csupa elhatárolásban, csupa tagadásban adta meg. A bemutatkozás gőgösen öntudatos jellegét a második strófa nagy ívűen fölerősíti: az első strófa csupa tagadását állítások sorozatával ellentétezi grammatikailag, de nyomatékosítja és tovább fokozza eszmeileg. A strófanyitó, erőteljes, büszkén előrevett létigéhez („vagyok") kapcsolódó névszók ugyanis kivétel nélkül az elhatárolódást, a felsőbbrendű idegenséget hangsúlyozzák, olyan erőteljesen, hogy a szakirodalom rég felfedezte a nietzschei „Übermensch" vonásait az első két versszakban megnyilatkozó költői személyiségen.

A második strófa első sora azonban különleges magyarázatot ad a gőgösen elkülönülő személyiség jegyeinek: minden ember adottságának minősíti azokat. Ez a kitágítás az emberlét nembeli jegyeként jelöli meg a fenségességet, megközelíthetetlenséget, megérthetetlenséget, titok-létet, idegenséget és félelmességet, távolságot. A kettőzött záró sor éppúgy összegzi („lidérces messze fény") most mindezeket az állítások révén elkülönülő jegyeket, miként az első strófa zárlata nyomatékosította és általánosította a tagadásokat.

Az indító két szakasz tagadás- és állítássora tehát egymást fölerősítve vallja a személyiség – és minden ember! – fenségét, megközelíthetetlen titokjellegét. Az első személyű kifejezéssel az ember nembeli titokszerűségének természetéről is vallott a költő. Mégis ez a gondolatfuttatás lényegében az „Übermensch" öntanúsítása, hiszen a „mint minden ember" kitételt úgy is lehet értelmezni, hogy csupán azokat tekinti embernek, akikre érvényes a versben adott jellemzés. Elsősorban önmagát.

Az első két strófa fenséges, büszke elkülönülés. Mintha a költő pozitív értéknek tekintené ezt, úgy indítja ellentétes kötőszóval a második nagy egységet: kivallja ennek az állapotnak az elviselhetetlenségét, a magányosság kínját s azt is, hogy nem tudja már elviselni ezt az idegenséget, ezt a „lidérces, messze fény" állapotot. Itt már kizárólagosan egyes szám első személyre vonatkozó a költői szó. Az első két strófában minden más embertől távolinak mutatja a személyiséget, most ezt az állapotot szeretné megszüntetni, mert szenved ettől. Most a közeli, a bensőséges kapcsolatot szeretné.

A feltételes beszédmód, az erős óhaj mindannak az elviselhetetlenségét, tarthatatlanságát mondja ki, amit eddig büszkén állított önmagáról. Tükörformaszerűen bontja le a gőgös kinyilatkoztatást. A felfoghatatlan, ijesztő, távoli fény helyett most a közvetlenséget, az igazi megmutatkozást, a lényegszerű feltárulkozást óhajtja kétségbeesetten. Az egyéniség titokszerűsége, megismerhetetlensége a szenvedés okaként jelenik meg. Az egyszerű versbeszéd minden szava súlyos, különösen az ismétléssel nyomatékosított strófazáró sor: „Hogy látva lássanak". Ez a biblikus hangzású sor különösen gazdag jelentésű: ne csak nézzenek, hanem legyen szemük a látáshoz, a lényeg észrevevéséhez, s úgy lássanak meg, úgy értsenek meg.

Ezt a kívánságot fokozza abszolúttá a záró strófa, amelyben a lírai személyiség létének értelmét az emberi kapcsolatban, a magány feloldásában reméli. Minden törekvése ezért van, ez a célja művészetének is. Itt, az utolsó strófában hangzik el az egész vers kulcsmondata, a kötetcímmé is emelt vágy: „Szeretném, hogyha szeretnének".

Ady teremtő zsenialitása ebben a kis remekműben a legegyszerűbb versképző elemek, az ismétlés és ellentétezés bravúros alkalmazása révén alkotott szinte a nyelvi síkról fölemelkedő, a lélek legbensőbb tartományát megszólaltató hangzást, zenét. Ez a puritán, szinte biblikusan egyszerű versbeszéd éppen a legegyszerűbb stilisztikai eszközökkel ér el különlegesen mély hatást. Az utolsó két strófa második sora hangsúlyosan azonos szóval kezdődik („szeretném"). Ezzel grammatikailag és logikailag is szorosan összekapcsolja a két strófát. Az, hogy megmutatni és megszerettetni szeretné magát a költői személyiség, az értéktudatát is jelzi: a megismerésétől reméli magányának feloldását. Telitalálat a „szeretném, hogyha szeretnének" kifejezés, egyetlen többértelmű szó gazdag jelentéstartalmai egyszerre nyílnak ki benne: ugyanazzal a szóval fejezi ki az óhajt, mint amit elérni akar, s ezáltal mindkét elem külön nyomatékot kap. Emellett a „szeretnének" ismét gazdagon többértelmű, megbecsülést és szerelmet egyaránt jelent. A hozzáfűzött ismételt kapcsolatos mellékmondat ez utóbbi jelentést is igazolja. Egyszerre kellene tehát az összes emberi kapcsolat, a megértés és a szerelem-

értelmű szeretet. Az első strófában még büszkén hangzó elkülönülés teljes visszavonása szólal meg itt, az elérhetetlenség tragikumával összekapcsoltan, hiszen az első nagy egység állításaival szemben a második rész csak a teljesülhetetlen óhajokat veszi – feltételes módba távolítottan – számba. Az önfelszámolásig végigviszi a gőgös elkülönülés visszavonását, lebontását ez a vers: éppen az kívánna lenni, amitől oly élesen elhatárolta magát.

Ady költészetének egyetemessége éppen abban ragadható meg, hogy a személyiségben valóságosan létező ellentéteket hatalmas megnevező erővel tárta fel, s megmutatta ezek belső összetartozását is.

A *Szeretném, hogyha szeretnének* – sokak egybehangzó ítélete szerint – a világirodalom egyik legnagyobb magányverse. Felemelő, megtisztító erőforrás az ember magánya ellen: a rettenet kimondásával annak feloldását kísérli meg. A magány fájdalmának kifejezésével az emberi megértés, emberi kapcsolat értékei mellett érvel – megrendítő őszinteséggel és lenyűgöző esztétikai erővel, értékkel.

ELBOCSÁTÓ, SZÉP ÜZENET

Törjön százegyszer százszor-tört varázs:
Hát elbocsátlak még egyszer, utólszor,
Ha hitted, hogy még mindig tartalak
S hitted, hogy kell még elbocsáttatás.
Százszor-sujtottan dobom, ím, feléd
Feledésemnek gazdag úr-palástját.
Vedd magadra, mert lesz még hidegebb is,
Vedd magadra, mert sajnálom magunkat,
Egyenlőtlen harc nagy szégyeniért,
Alázásodért, nem tudom, miért,
Szóval már téged, csak téged sajnállak.

Milyen régen és titkosan így volt már:
Sorsod szépítni hányszor adatott

Ámító kegyből, szépek szépiért
Forrott és küldött, ékes Léda-zsoltár.
Sohase kaptam, el hát sohse vettem:
Átadtam néked szépen ál-hitét
Csókoknak, kik mással csattantanak
S szerelmeket, kiket mással szerettem:
És köszönök ma annyi ölelést,
Ám köszönök mégis annyi volt-Lédát,
Amennyit férfi megköszönni tud,
Mikor egy unott, régi csókon lép át.

És milyen régen nem kutattalak
Fövényes múltban, zavaros jelenben
S már jövőd kicsiny s asszonyos rab-útján
Milyen régen elbúcsuztattalak.
Milyen régen csupán azt keresem,
Hogy szép énemből valamid maradjon,
Én csodás, verses rádfogásaimból
S biztasd magad árván, szerelmesen,
Hogy te is voltál, nemcsak az, aki
Nem bírt magának mindent vallani
S ráaggatott díszeiből egy nőre.

Büszke mellemről, ki nagy, telhetetlen,
Akartam látni szép hullásodat
S nem elhagyott némber kis bosszuját,
Ki áll dühödten bosszu-hímmel lesben,
Nem kevés, szegény magad csúfolását,
Hisz rajtad van krőzusságom nyoma
S hozzám tartozni lehetett hited,
Kinek mulását nem szabad, hogy lássák,
Kinek én úgy adtam az ölelést,
Hogy neki is öröme teljék benne,
Ki előttem kis kérdőjel vala
S csak a jöttömmel lett beteljesedve.

Lezörögsz-e, mint rég-hervadt virág
Rég-pihenő imakönyvből kihullva,
Vagy futkározva rongyig-cipeled
Vett nimbuszod, e zsarnok, bús igát
S, mely végre méltó nőjéért rebeg,
Magamimádó önmagam imáját?
Kérem a Sorsot, sorsod kérje meg,
Csillag-sorsomba ne véljen fonódni
S mindegy, mi nyel el, ár avagy salak:
Általam vagy, mert meg én láttalak
S régen nem vagy, mert már régen nem látlak.

Az *Elbocsátó, szép üzenet* kegyetlensége folytán vált híres verssé. 1912. május 16-án jelent meg a *Nyugat*ban. A kilenc évig tartó, Ady számára egykor oly fontos Léda-szerelmet zárta le nyersen és véglegesen.

Ady költészete a szerelmi motívumot is az emberi lét titkainak terepeként fogta föl, a személyiség teljességigényének rendelte alá. Különlegesen sokféle érzést szólaltatott meg benne, kivéve azt, amelyik a szerelmi költészetben megszokott volt, a gyöngéd, eszményítő, a kedves szépségét és az iránta való szerelmi érzést kivalló udvarlóversek hangnemét. Ady a létet „örök titkoknak" egységes világaként szemlélte. A *Minden Titkok versei* című kötetében a ciklusokat is a főbb „titkok", költészetének egymással összefüggő motívumkörei szerint rendezte el és nevezte meg. *A szerelem titkai* ciklusnak *A szerelem eposzából* című versében fejti ki leggazdagabban szerelmi lírájának filozófiáját. A szerelem Ady költészetében a nemek küzdelmének nagy csatatere, „Játék a halállal, titkos élet-forma". Benne a testiség különösen fontos szerepet kap. A szerelem a személyiség istenülésének lehetősége. Olyan ez a „véres torna", hogy benne „mintha kiki egy-egy Isten volna". Azért minősíti a szerelmet „érdemes harctér"-nek, mert hozzátartozik az élet teljességéhez, ezt megélve nyugodtan mondhatja: „én nem csupán voltam". A „csatatér", „harctér" Ady szerelmi költészetének lényegi vonására utaló metaforák. Ennek a szerelmi lírának ugyanis fő jellemzője a diszharmónia, a nemek végzetszerű küzdelme. Értelme pedig az élet titkainak átélése, az emberi teljesség nagy kísérlete.

Megszólalt a Léda-szerelem verseiben a nyers, vad érzékiség, elátkozottság, a bosszúmámor, az érzéki szomorúság és az önistenítés, a kételkedés és az egymásra találás, a gyöngédség és a pusztító szándék, a harc és az elérhetetlenség, a szerelmi önkívület és a szeretni nem tudás, a féktelen testiség és a tisztaságvágy, a távolítás a megtarthatóságért és végül az *Elbocsátó, szép üzenet* kegyetlen leszámolása. Roppant feszültsége van Ady szerelmi lírájának. Minden mozzanat mitikus arányokat kap, mert ez a líra nem egyetlen nő szerelmét keresi és énekli, hanem az emberlét lehetőségeit és adottságait kutatja ebben a motívumkörben is. Az emberélet drámáját éli át. Ezért nem jelenik meg Léda testi valójában, eleven személyként a versekben. A nemek küzdelmének női eleme ő, a végzetes drámában maga a testet öltött ellenfél. „Realitása nincs ennek a szerelemnek, de van hitelessége" – írta Schöpflin Aladár.

Az *Elbocsátó, szép üzenet* – állapította meg már a kortárs Schöpflin Aladár – „Ady legnagyobb verseinek egyike, s talán a legkegyetlenebb vers, amit asszonyhoz valaha írtak". Kegyetlenségét nem menti, csupán magyarázza, hogy egy hosszan készülő szakítás véglegesítésének a szándéka, a visszavonhatatlansághoz való ragaszkodás volt az indítéka.

Ez a vers csak Ady szerelemfilozófiája felől érthető meg. Ebben a „létharc"-ban kezdetben Léda volt fölül, majd egyre inkább Ady számára vált terhessé a kapcsolatuk. Az egykori megalázkodásokért való bosszú éppúgy benne van ebben a versben, mint egy hatalmas, a maga színterén életre-halálra menő küzdelem kivetítése és lezárása, az ellenfél teljes megsemmisítése. A felsőbbrendűség érzésével tekint vissza arra a küzdelemre, amelyik eleve egyenlőtlen volt.

Majd kegyetlenül megfosztja ezt a szerelmet összes tartalmától. Visszamenőleg is megsemmisíti, visszavonja a szerelmi költészetében megjelenő értékek és gesztusok személyességét. A versek „ámító kegy"-ből íródtak Lédához, a csókok, szerelmek igazi részesei mások voltak. A minden asszony szerelmére vágyó férfi Lédát maga

teremtette a szerelem kifejezésének eszközéül. Az első strófa zárlata a szánalom érzését fejezi ki, a második a köszönet szavaival zárul. De ez az ünnepélyes megköszönés is kegyetlen.

A versben kezdettől két személy jelenik meg a költő megszólító jellegű „üzenetében": önmaga és a megszólított Léda. Az önportré egyre gazdagabb, kegyetlenebb, pompásabb, egyre erőteljesebben a kivételes zseni vonásaival jelenik meg a versben. Vele szemben, az ő megsemmisítő jellemzése, kapcsolatelemzése következtében a másik alak, Léda fokozatosan megsemmisül. Kiderül, hogy mindaz, amit önértékének tudhatott, csak önáltatás volt, hiszen azok csak ráaggatott díszek voltak. Mindent a költő adott neki a maga énjéből.

A harmadik strófa a szakítás, az elbocsáttatás eltökéltségét, az elhatározás visszavonhatatlanságát a háromszoros ismétléssel hangsúlyozott „régen" időhatározóval is nyomatékosítja. De ez a vers a kegyetlenséget minden ponton fokozni képes: itt azzal, hogy már régen csupán azt kutatja, hogy miképpen tudna örökségül valamit önnön szép énjéből a másikra hagyni, hogy annak is legyen valamiféle léte. Csupán az jelenik meg Ady versében valóságként, amit ő teremtett, amit Lédára ő „ráfogott".

Maga a cím s a vers egész hanghordozása – kivételes kegyetlensége ellenére – valamifajta szertartásjelleget sejtet. Még Léda megsemmisülését is így akarta látni: méltósággal, „szép hullás"-sal, „szegény maga" megcsúfolása nélkül kell elviselnie az elbocsáttatást. Azért ilyen emelkedetten, méltóságteljesen kellene eltűnnie Lédának, mert – bár Ady számára „kis kérdőjel vala" – mégiscsak hihette Léda, hogy Ady szerette őt. Kapcsolatuk mégiscsak értékessé emelte valamiképp Lédát, rajta maradt valami Ady személyének gazdagságából („Hisz rajtad van krőzusságom nyoma"). A másik ember kizárólag eszköz ebben a versvilágban, sorsa azzal teljesedett be, hogy a zseni észrevette, s azzal meg is szűnik, ha tovább már nincs szüksége rá.

A megunt asszony számára nincs más lehetőség, mint eltűnni a költő életéből. A záró strófa még a „szép hullás" lehetőségétől is megfosztja. Újra megjelenik itt, ismét a strófa kezdetén, a második sorban a hullás-motívum, de már a szépség legkisebb eleme nélkül:

durván, véglegesen, kegyetlenül tárgyiasítva („lezörögsz"), s a szentimentális és romantikus szerelmi líra motívumaiba („mint rég-hervadt virág", „rég-pihenő imakönyvből kihullva") foglaltan. E hasonlatok is végérvényessé teszik a kapcsolat teljes megsemmisítését.

A versben mindvégig hangsúlyos, többször ismétlődő időhatározó („régen") itt negatív jelentésű összetett jelzők időhatározói előtagjaként nyomatékosítja a kapcsolat hosszú idővel ezelőtt történt lényegi megszűnését.

A „lezörögsz" passzivitásától csak a mozgásképzetek tekintetében különbözik a másik kegyetlen változat („futkározva rongyig-cipeled vett nimbuszod"). Ez bármiféle folytatásra, megőrzésre törekvő szándék és cselekedet fölöslegességét fejezi ki. Ráadásul a nimbuszt, a dicsfényt is „vett"-nek, hamisnak, talminak minősíti. A sérelem, a kíméletlen önzés, a költő önimádata által okozott sértés panaszlása is hiábavaló, hiszen ezt a leszámoló, önimádó ítélkezést épp a hiányérzet váltotta ki („végre méltó nőjéért rebeg").

Adyban örök kielégületlenségérzés élt. A vágy teljesülésében fájdalmasan élte meg a vágy halálát. Az örök nyugtalanság, kielégületlenség, a teljesség hiányának érzete megszólal ebben a versben is. A tovább, új, nagyobb, mélyebb élmények, kapcsolatok felé törekvés hajtja. A „csillag-sors" beteljesítésének az igénye ösztönzi. A versben erőteljes az az állítás is, hogy mindaz, aminek révén Léda önmagát fontosnak is tudhatta, csupán „ámító kegy"-ből vagy nagylelkű gesztusból történt. Ady semmit nem kapott. Léda előtte „kis kérdőjel" volt, személyiségét nem befolyásolta. A záró sorok nyomatékkal teljesítik ki ezt a motívumot is („csillag-sorsomba ne véljen fonódni"). Az elbocsátást pedig már jóval előbb megtörténtnek tekinti, önmaga számára Lédát már régen nem létezőnek minősíti, s ezzel kapcsolatuk vonatkozásában valóságosan és véglegesen megsemmisíti.

Kegyetlen és igazságtalan vers? Igen. Ady költészetében a szerelmi dráma kiteljesüléséhez hozzátartozott még ennek az elképesztő kegyetlenségnek, leszámolásnak a lelki természetrajza is. A Léda-szerelem valóságos élményei alapján lelkileg kellett neki az igazság-

talanságnak és a kegyetlenségnek ez a foka ahhoz, hogy végleg leszámoljon a számára már rég terhessé vált kapcsolattal.

AZ ELTÉVEDT LOVAS

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Hol foltokban imitt-amott
Ős sűrűből bozót rekedt meg,
Most hirtelen téli mesék
Rémei kielevenednek.

Itt van a sűrű, a bozót,
Itt van a régi, tompa nóta,
Mely a süket ködben lapult
Vitéz, bús nagyapáink óta.

Kisértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a domb-keritéses síkon
Köd-gubában jár a November.

Erdővel, náddal pőre sík
Benőtteti hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bújva.

Csupa vérzés, csupa titok,
Csupa nyomások, csupa ősök,
Csupa erdők és nádasok,
Csupa hajdani eszelősök.

Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És hírük sincsen a faluknak.

Alusznak némán a faluk,
Multat álmodván dideregve
S a köd-bozótból kirohan
Ordas, bölény s nagymérgü medve.

Vak ügetését hallani
Hajdani, eltévedt lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.

Ady egyik leghíresebb magyarságverse ez. A *Nyugat* 1914. november 16-i számában jelent meg, majd *A halottak élén* című kötet magyarságciklusának címadó darabja lett. Egészét és egyes motívumait egyaránt sokféleképpen, egymásnak gyökeresen ellentmondóan értelmezték. Ennek a vers szándékolt sejtelmessége lehet az oka. A kihagyásos, az egyes elemek logikai összefüggését nem magyarázó szerkesztés és kifejezésmód erősen eltérő gondolatokat ébresztett a magyarázókban. Még olyan is akadt, aki kiemelte a magyarságversek köréből: Király István mindenáron azt igyekezett bizonyítani, hogy nem a magyarság sorsának látomása, hanem a történelmi ember eltévedésének a verse ez.

Fölösleges és erőltetett az ilyen szembeállítás. Ezt a verset egész motívumköre, jelentése, légköre Ady magyarságverseihez kapcsolja. Másrészt pedig az is nyilvánvaló, hogy minden olyan remekmű, amelyik egy személyiséget vagy egy közösséget tökéletesen kifejez, hozzászólás az emberi létezés kérdéseihez is.

A millenniumi Magyarország a vágtató volgai lovast tekintette a magyarság jelképének. Ady egész szellemiségével szembeszegült ezzel a magyarságszemlélettel. Az *Ond vezér unokája* című versében egyenesen megvallja, hogy elhűlt „ős színe láttán", nincs hozzá semmi

köze: „Más a szemem, gerincem, eszmém." *A halottak élén* kötetben *Az eltévedt lovas*t a *Fáradtan biztatjuk egymást* és *A mesebeli János* című versek előzik meg. Az előbbi többes szám első személyű szavai súlyos – és később oly sokat idézett – ítéletet mondanak ki: „valahol utat vesztettünk". A „Jövőink eleve multak" és a had „megy a ködnek" motívumok indokolják elsősorban ezt az ítéletet. *A mesebeli János* pedig „öreg bűn"-ként említi a Múltat.

Az eltévedt lovas három hónappal az első világháború kitörése után keletkezett. Ady a háborút az első pillanattól tragikus eltévelyedésnek minősítette. 1917-ben olyan látomásversben idézte fel a háború kitörésének „különös nyáréjszaká"-ját, melyben csupa lehetetlen dolgok történnek meg.

Az eltévedt lovas a magyarság sorsának ítéletes, tragikus látomása. Az életét a magyarság megújítására föltevő Adyból nagyfokú tehetetlenségérzés váltja ki ezt a sötét látomást: nemhogy előrehaladna, megújulna a magyarság, hanem a legrosszabb régi hagyományai elevenednek föl, a végzetébe rohan.

Kísérteties az indítás. S ez a kísértetiesség tovább fokozódik a vers folyamán. A jelen a múlttal telik meg: a vakon, azaz célját, útját nem látva rohanó eltévedt lovas is „hajdani", nem mai, nem új, nem korszerű. S talán ez a régiségből itt rekedt magatartás szabadítja fel a múltnak már legyőzött rémeit. Minden mozzanatban hangsúlyt kap a régi, de a régihez, őshöz minden vonatkozásban a fenyegető, az esztelen, értelemmel nem követhető tulajdonságok kapcsolódnak. A téli mesék rémei „kielevenednek": hirtelen valóságossá válnak és támadnak. Egyszeriben hangsúlyosan megjelenik, elfoglalja a jelent a fenyegető, áttekinthetetlen múlt. A sorok elején nyomatékosan ismételt „itt van" azt a döbbenetet mondja ki, hogy mindez lehetséges. A magyarságnak ezeket a negatív jegyeit „vitéz, bús nagyapáink", a magyarságért annyit fáradozó elődeink egyszer már visszaszorították, de azok azóta is új támadásra készen lapultak a „süket ködben". Az Érmindszent környéki szilágysági őszi táj („a dombkeritéses síkon") az egész emberi létezés terepévé válik, s a köd betölt mindent.

Költői telitalálata Adynak az, hogy az ésszel felfoghatatlan jelenségeket a ködös ősz tájelemeiben jeleníti meg: a ködben a látomás, a képzelődés s nem a látás bizonyossága rajzolja a tárgyak körvonalait. A „pőre sík" így válhat hirtelen újra a századokkal korábbi, erdős, nádas tájjá. De a „Mult századok ködébe bújva" sor a köd szó jelentésének az eszmei vonatkozására teszi a hangsúlyt, az esztelenség új uralmát fejezi ki. Ezt előkészítette már a „kísértetes" ősz és a „fogyatkozott számú az ember" összekapcsolása: az egyszer már elért, tisztább, értelmesebb, emberibb világ visszaszorulásának érzékeltetése.

Ami hirtelen mozgású folyamatként jelent meg a versben, mindazt teljes világgá teszi a hatodik strófa. Hat névszói állítmányú mondatot kapcsol egybe. Minden sort, sőt minden mellékmondatot a „csupa" határozószóval indít. Egyértelműen érzékelteti így azt, hogy a múlt rossz jelenségei teljesen elfoglalták, minden ízében kitöltik a mai kort. A főnevek általánosító jellegűek, értelmüket a vers korábbi motívumai alapján lehet megérteni: a szenvedést, pusztulást, eltévesztett erőfeszítést, vadságot jelentik. A múltból megelevenedett, új életre kapott emberi magatartásforma megsemmisítő minősítést kap: az „ősök"-re az „eszelősök" ríme itt. Ezek magatartása az elmeháborodott, rögeszmétől megszállott ember viselkedését idézi fel. Érvekre nem hallgatnak.

Hogy az eltévedt lovas és ezek az eszelősök jórészt összetartoznak, arra a közös jelző, a „hajdani" is utal. A „vak ügetés" és az eszelősség sem távoliak egymástól. A hatodik strófában a jelent teljesen kitölti, elfoglalja a „hajdani eszelősök" világa. Ezeknek az embereknek, ennek a nemzetnek a szimbóluma az eltévedt lovas, a „hajdani, eltévedt utas", aki ma „vág neki új hináru útnak". Éppen ebben jelenik meg *Az eltévedt lovas* tragikuma: „hajdani, eltévedt utas" ez, nincs fölkészülve az új helyzetre, az új kihívásokra. Külső segítséget, útmutatást pedig senkitől nem kaphat. A lehetséges segítségek, lehetséges értékek (fény, lámpa-láng, falu) csak a hiányukkal vannak itt jelen, nagyon kellenének, de nincsenek. A „nincs", „nincsen" ismétlődik most, ezzel is nyomatékosítva az előző strófa, strófák rémvilágát. A hiány persze csak a segítségre értendő, hiszen fi-

zikai létükben megvannak a falvak, de „alusznak némán". Még álmukban is csak a múlt jelenik meg. Még álomképük sincs a jövőről, nemhogy útmutatók tudnának lenni. A „köd-bozótból" ezért valóságos és felnövesztett ellenfélként törnek elő a hajdani idők veszedelmes fenevadjai.

A lírai én reménytelenségét nyomatékosítja a zárlatként megismételt első strófa. Az utolsó versszak csak egyetlen szócserével különbözik az elsőtől. Ebben az „eltévedt, hajdani lovas" jelzőit megcserélte Ady, ily módon a „hajdani" kap nagyobb hangsúlyt. Mintha arra utalna ezzel Ady, hogy a változatlanság az oka a végzetes sorsnak.

A vers folyamán újra életre kelt a rossz múlt, a rémek és fenyegetések világa, sőt „új hináru"-vá vált az út. Ezzel szemben a nyitó és záró strófa változatlan akcióról tudósít. Mintha kezdődnék minden elölről. Ismétlődne, folytatódna az úttévesztés.

Közvetlenül *Az eltévedt lovas* megírása előtt Ady az *Új s új lovat* című versében az emberi küldetést a céltudatos, biztos úton való vágtatás képzetkörével fejezte ki. Ehhez az eszményhez viszonyítottan érthetjük meg *Az eltévedt lovas* tragikumát: a magyar útvesztést.

Az eltévedt lovas megrázó és felemelő hatású, nagy vers. Kemény ítélet, reménytelenséget mutató helyzetkép. Mégsem csak ennyi. Az „eltévedt" utas tragikus küzdelme, „vak ügetés"-e részvétet is kivált az olvasóból. Ez a részvét az eltévedés megszüntetésére irányuló vágyat, szándékot ébreszt. Ady magyarságtudatának ez a legmélyebb tartalma: bírálata szeretetből, fajtája sorsa iránti aggodalomból fakad. Jellegzetes magyarságvers ez. Érvénye persze ilyen értelemben egyetemes is: az utat tévesztett ember drámájának egyetemes érvényű kifejezése is. Benne a hangsúly azonban mégis az egyetlen „eltévedt lovas"-on s az ő közvetlen közegén van. Ennek a lovasnak a „vak ügetésé"-t a versben „hallani", tehát van egy olyan emberi közeg is, amelyik érzékeli ezt az eltévedést. Már csak ezért sem lehet ez a vers az egész emberiség eltévelyedésének a verse, hanem a magyar történelmi sors olyan sötét látomása, amelyik a kifejezés erejével akarja e végzet megváltoztatását.

ÚJ S ÚJ LOVAT

Segítsd meg, Isten, új lovaddal
A régi, hű útra-kelőt,
Hogy só-bálvánnyá ne meredjek
Mai csodák előtt.

Az Irgalmatlant küldd társamnak,
A rohanó, büszke hevet
S az emberségem ezután már
Legyen kegyetlenebb.

Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.

A nagy Nyíl kilövi alóla
Kegyelmed egy-egy szép lovát,
De ültesd szebb lóra az embert,
Hadd vágtasson tovább.

A végesség: halhatatlanság
S csak a Máé a rettenet,
Az Embernek, míg csak van ember,
Megállni nem lehet.

A nagy Nyíl az útját kiszabta,
Teljes és nyugodt mámorok
Célját áhíttatja süvöltve,
Míg a Föld háborog.

Változat és Halál adódtak
Belül egy-egy gyarló körön,

De várja az Embert víg célja:
Piros, tartós öröm.

Élet s Halál együtt-mérendők
S akit a nagy Nyíl útja bánt,
Hadd, óh, Uram, szépülten futni,
Megérkezett gyanánt.

Boldogíts, hogy a nagy Nyíl útján
Megállás nélkül az Öröm
Álmát álmodhassam magamba
Minden mértföld-kövön.

Riadó, szennyes, kerge nyájak
Ne állítsák meg új lovát
Emberednek, hogy hadd nyargaljon
Előbbre és tovább.

A nagy Nyíl útján, meg nem állva,
Hitesen és szerelmesen,
Förtelmeit egy rövid Mának
Nézze túl a szemem.

Ady egyetemes emberi érdekű küldetéstudatának legnagyobb verse ez. 1914. november 1-jén jelent meg a *Nyugat*ban, de csak Ady halála után kapott helyet *Az utolsó hajók* c. kötetben. Összegző, nagy vers. Ady a világháború iszonyata közepette magának az embernek a célját, küldetésének értelmét fogalmazta meg benne. A vers első személyű lírai alanya maga az Ember is. Többször grammatikailag is egymás mellett fut benne ez a feloldott kettősség: az első személyű beszélő önmagát harmadik személyben említi, illetve többször „az ember"-nek nevezi.

Ady küldetéstudatának tragikus ellentmondása az, hogy a vágyott teljesség elérhetetlen, nélküle viszont csonka az emberi létezés. Az *Új s új lovat* ezt az ellentmondást feloldja. Eszerint a múló emberi

sorsra kárhoztatott személyiség – rendíthetetlen jobbat akarásával, küzdelmével, életelvű, célszerű cselekedetével, magának az életnek az elvét vállaló magatartásával – végessége ellenére halhatatlan, mert teljesíti az emberiség legfőbb, legnemesebb elvét. E versben az emberi teljességért való küzdelem kiérdemelheti a „megérkezettség" boldog érzését. Ez a küzdelem, ez az örök újat, jobbat akarás, emeli ki a személyiséget a közönséges, igénytelen emberi sorsból. Ady hatalmas életkultuszának is kiemelkedő darabja ez.

Műfaja szerint imádság. Könyörgés Istenhez. A megszólító, kérő hangnem végig megmarad a versben, ez is része annak a szakrális, emelkedett emberképnek, amelyik a versben eszményként jelenik meg. Ez ugyanis az Istennek, az Úrnak az embere is. Adynak rendkívül mély, a rá jellemző ellentéteket is megélő Isten-élménye volt. Ebben a nagy, létfilozófiai összefoglalásban az Istenhez mint az Abszolútumhoz, az emberi világ fölött álló hatalomhoz könyörög, ezzel teremti meg a vers egyetemes létvizsgálati terepét: a Mindenség, az Abszolútum színe előtt méri fel az emberi sors esélyeit.

Kétféle emberi magatartásmódot és minőséget állít egymással szembe. Az egyiket éles gúnnyal minősíti, „romló nyájnak", „riadó, szennyes, kerge nyájak"-nak nevezi. Az animizáció, az állati jelleggel való jellemzés felidézi a nietzschei Herdenmensch, azaz nyájember fogalmát. Az ember névre méltatlan emberi lényeket jelöli meg vele. Magához a nyáj szóhoz is hozzátartozik az értelemnélküliség és a passzivitás. Negatív jelzői még inkább nyomatékosítják ezt. Ady a maga eszményi emberképét ezzel szemben rajzolja meg gazdagon e versben.

A „régi, hű útra-kelő" a mindig cselekvő, mindig tevékeny emberi lételv kifejezése. Ez az ember az Isten embere, az eszményibb emberlétre kiválasztott ember. A nagy igény tartozik hozzá, a mindennel szembenéző bátorság és képesség, a folytonos előrehaladás a létben. Ezt az embert nem érheti váratlanul semmiféle új csoda, hiszen előtte jár korának. Ez a különlegesség kívánja meg a koncentrációt, az „irgalmatlan" és „kegyetlen" magatartást – éppen az emberség jegyében és érdekében, a minőség védelmében.

Létharc ez. Ennek távlatai rajzolódnak ki Ady szimbólumai révén a versben. A dinamikus, a teljességet megcélzó magatartásnak, lételvnek van szüksége mindig új s új lóra. A ló Ady egyik leggazdagabb motívuma. A vágtatás, az ügetés, száguldás, kocogás mindig szimbolikusan jelenik meg költészetében, az emberi életút, magatartás összetett kifejezésének kellékeként. Itt az újabb és újabb célképzeteket, hajtóerőket jelenti. A váltott lovakkal száguldó futárok, postakocsik képzete erősítheti ezt a szerepkört.

De milyen úton száguld ez az ember? A „nagy Nyíl" s a „nagy Nyíl útja" kifejezések érzékeltetik ezt az utat. Ezek sejtelmes, egyszeri szimbólumok. A nyíl a célratörést, a „nagy Nyíl útja" a célratörés pályáját jelenti. Az emberi teljesség elérésének kozmikus távlatokba kivetített útja ez. A „nem ma-ember", a mindig előrehaladni akaró ember célképzeteinek összessége, azok megvalósításának pályája. A „nagy Nyíl" maga a mával, az elérttel soha meg nem elégedő cselekvő akarat. Ezen az úton egy-egy mozzanat bizonyulhat tévesnek, elhibázottnak, az Isten kegyelmének „egy-egy szép lovát" kilőheti az ember alól a „nagy Nyíl", az embert vezérlő erő. Meghal az egyes ember is, de az elmúlás tragikumát is feloldja e nagy élethimnusz hite szerint az, hogy törekvése, küzdelme értékként épül be az emberiség folytonosságába. Ez a végesség halhatatlansága. A rettenet ezért csak a máé, a részleges elemé.

Az, hogy a „nem ma-ember" útját a nagy Nyíl szabta ki, sorsszerűségre, elrendeltségre utal. Ez a kiszabottság az emberi képességek meghatározottságát jelenti. Ha ezek megvalósítását végzi az egyén, ha ezzel emeli az emberiséget, akkor az emberi teljesség érzését, az „öröm"-öt érezheti „minden mértföld-kövön".

Ady *A halál automobilján* című versét értelmezve beszélt arról, hogy „legalább automobiltempóban kell élnünk, hogy az élet juttasson egy kis mámort és vigasztalást". A halált az élet megélésére ösztönző hatalomként fogta föl. Az *Új s új lovat* szemlélete egyetemesebb. Kozmikus távlatból szemléli az emberi sorsot. Onnan nézve a „változat és Halál" esetleges, csupán „egy-egy gyarló körön" belül számíthat.

Az *Új s új lovat* a halál legyőzésének a verse is. Természetesen nem fizikai értelemben, hanem azáltal, hogy a halált jelentéktelennek minősíti az ember értéktudata szempontjából. A küldetését betöltött embert nem rettentheti a halál. Olyan egyetemes életörömnek lehet a részese küldetése teljesítése folytán, amelyik fölötte van a részleges, kisszerű mozzanatoknak. Magára az Emberre – „víg cél" vár: „Piros, tartós öröm." A lét egyetemes életöröme ez, magából az élet éléséből eredő boldogságérzés. Ez Ady küzdelmes versében az Ember célja, az emberi teljesség elképzelt végső, nagy harmóniája. Bizonyára csak a képzeletben, a lélek akaratában létezik ez, soha el nem érhető, de részesülhetnek belőle, átélhetik boldogító érzését („megérkezett gyanánt") mindazok, akiket „a nagy Nyíl útja bánt", akik megállás nélkül törekszenek arra, hogy betöltsék küldetésüket.

Az *Új s új lovat* így fejezi ki Ady létfilozófiai számvetését: az életet mint lehetőséget kaptuk, rajtunk múlik, hogy mivé tesszük. Különleges esztétikai hatását azonban elsősorban annak köszönheti, hogy mindezt imába, könyörgésbe foglaltan adja elő. A vers kérés jellegű. Tehát mindaz, ami benne reményként, biztatásként megjelenik, nem elért, hanem vágyott bizonyosság. Hitelessége ilyen értelemben kétségbevonhatatlan: valóságos emberi szándékot, az értelmes élet igényét fejezi ki.

Végig az óhajt kifejező, felszólító módú igék sorakoznak benne. Lendületes erejét ezek adják. Különösen a vers első és utolsó strófáiban erős ez a könyörgő, kérő jelleg. A közbülső strófák közvetlenebbül, általánosabban filozófiai célzatúak. Ezekben elmélkedés és kinyilatkoztatás szólal meg. Személyesség és általánosítás azonban finom áttűnéssel kapcsolódik egybe, nem érzünk törést.

Adyt annak az embernek a sorsa izgatja, akit „a nagy Nyíl útja bánt", aki a lét megszabott keretét felelősséggel akarja kitölteni. Ez a magasrendű küldetéstudat fogalmazza meg a maga érveit, s keresi a bizonyosságot e versben. Ehhez kell a küzdő személyiségnek nagy erő, ezért a könyörgés mindvégig. Az első strófákban elsősorban a küldetés teljesítéséhez kér segítséget. Az utolsó strófákban, a filozófiai számvetés után ez az igény kiegészül az „Öröm Álmá"-nak a

vágyával. A folytonosan küzdő lélek szeretné maga is átélni azt, amit örömfilozófiájában kifejtett. Szeretné küzdelmei, „megállás nélkül" folytatott hivatása teljesítése közben a belső harmónia érzését is érezni. Az örömnek legalább az álmát élvezni. A „megérkezett gyanánt" és az „álmodhassam" azonban úgy nyomatékosítja a vágyat, hogy közben jelzi annak képzeleti jellegét, megvalósultságának hiányát. Ez azonban nem foghatja vissza a küldetéses személyiséget. A két záró strófában vele szemben megjelenő közeg – a „riadó, szennyes, kerge nyájak" és a „rövid Mának" a „förtelmei" – még eltökéltebbé, elrendeltebbé emelik ezt a küzdelmet, szinte igazolják a nagyra törő személyiség küldetését. Az Istenhez fohászkodás mélyebb értelme is ez: segíteni, igazolnia kell az életben, az élettől a rövid ma „förtelmei"-nél többet, nemesebbet akaró személyiséget, szavatolnia kell az emberi sors értelmét.

Sors és mítosz Tamási Áron művészetében

„Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés." Ezzel a gyönyörű szép és szomorú mondattal kezdődik Tamási Áron könyvekbe foglalt életműve. 1925-ben megjelent első novelláskötetét, a *Lélekindulás*t nyitja ezzel a mondattal. Benne vannak már ebben a néhány szóban a később kilombosodó életmű legfontosabb szemléleti elemei.

Tamási Áron szülőhazáját, a Székelyföldet és annak népét emelte az irodalomba olyan különleges módon, hogy a székely sors a valóság és a mítosz szétszálazhatatlan egységében vált az emberlét vizsgálatának terepévé. Tamási életművében a székely sors és karakter tapintható valósága kapott egyetemes érvényt.

Énlaka, s felette a Firtos, s a Firtos lova legendák által is nevezetessé tett udvarhelyszéki falu és hegy neve.[1] Tamási Áron egyetlen mondattal nagy perspektívákat nyit a kicsi székely faluban történt méltatlanságnak, embereket nyomorító szegénységnek. Az „érdemtelenül megbántott szegény ember"-ek életét egyetemes, mitikus távlatba állítja, midőn e nép sorsának jellemzéséül a Gondviselés hiányát panaszolja föl. Ez a mély létsérelem művészetének legnagyobb ösztönzője.

Tamási Áron szülőföldjéhez és annak népéhez való erős kötődését „drága bilincs"-nek nevezte, s ezt a bilincset minden időben vállalta, méltósággal viselte.[2] Akkor sem törte szét, amikor 1944-ben fizikai értelemben elhagyni kényszerült szülőföldjét, Erdélyt.

A Trianon utáni Romániában reménytelennek látta a székely sorsot. Néha az volt az érzése, hogy halálnemet kellene választani.[3] Ehelyett azonban egész életművével e sors megváltoztatásának, a

„helytelen világ" megjavításának a szolgálatába szegődött. Azt vallotta, hogy az író nemcsak azért felelős, amit ír vagy mond, hanem azért is, amit hallgatása fölött népével cselekszenek, népével elkövetnek.[4]

Ezért vállalt sorsfordító szándékú közéleti eseményekben is vezető szerepet. Nemzetmegtartó cselekvésre szólította az erdélyi ifjúságot a harmincas években, 1937-ben a *Vásárhelyi Találkozó* elnöki tisztét is vállalta. Ugyanígy egyeztette a kötelességét és a hivatását, amikor 1956. december 28-án a Magyar Írók Szövetségének a közgyűlésén vakmerő bátorsággal állt föl „az októberi szabadságharc véres halmán", hogy *Gond és hitvallás* című vallomásával a magyar írók nevében – vállalva a magyar irodalom szellemének „kötelező örökségét" – történelmi tévedésnek minősítse a Szovjetunió tettét, a magyar szabadságharc eltiprását.[5]

Tamási Áron ifjúkorában előbb bírónak készült, mert az Erdélyre szakadt igazságtalanságban ezt tartotta a legszebb, legfontosabb hivatásnak, de hamarosan és kényszerűen felismerte azt, hogy számára az igazságosztás terepe az irodalomban nyílik meg. Novelláiban, regényeiben, drámáiban „jórészt gonoszokat ítél, jókat ment fel és a földi igazságszolgáltatás hiányát panaszolja" – miként értő barátja, Szabó Zoltán írta róla – „az igazság és becsület, ha ő mondja ki, visszanyerik aranyfedezetüket, ha ő mondja, mint vadonatúj megállapítást hisszük el, hogy a jó elnyeri jutalmát s a gonosz megbűnhődik".[6] Igazságosztó bátorságát és hatalmát Tamási Áron művészete organikus világképéből nyerte.

Az igazságosztást egészen különleges, csak reá jellemző módon végezte. Mint minden igazán nagy írónk, ő is külön sajátos látásmóddal, szemlélettel gazdagította kultúránkat. Szemléletének különleges sajátossága abból ered, hogy mélyen azonosságot vállalt népével, szűkebb közösségével. „Van-e példa rá, hogy a parasztvilág agóniájából valahol ilyen általános érvényű, mindenkit sugalló költészet fakadt? Tamási titka igen egyszerű. Ő csakugyan együtt írta a falujával a könyveit. Fölhasználta egy zárt törzs hagyományszűrőjét... a messziről szüremlő forrásvíz alá csinált fenyőlécből csorgót"[7] – írta róla Németh László 1943-ban.

Tamási Áron a székelység életét, nyelvét és gondolkodásmódját, „fortélyos" észjárását, magatartását, hitét, „népi katolicizmusát" és archaikus elemekben bővelkedő képzeletvilágát, népköltészetének legfontosabb műfajait, a mesét és a balladát emelte a magas irodalomba. A Móricz Zsigmond utáni epikában költészettel és humorral, játékossággal újrateremtette mindazokat a műfajokat, amelyekben megszólalt. Azt vallotta, hogy „kétféle valóság van az emberi életben: a látható, megfogható valóság és az a mindennél hatalmasabb valóság, amely a lelkekben fekszik".[8] Eltökélt szándéka volt, hogy a valóság és a költészet egyensúlyát megteremtse. Azt tapasztalta, hogy amikor túlságosan csak a puszta valóságra figyelt az írás, hiányérzete maradt. Amikor pedig a költői megfogalmazásnak adta a „fő szerepet", attól tartott, hogy „a kor sürgető kérdéseire" nem ad megnyugtató választ. A misztikum és valóság vele kapcsolatban oly sokszor vitatott kérdését is megnyugtatóan oldja fel: „Vagyis, ahogy a test és lélek egységét igyekeztem és igyekszem szolgálni, úgy a valóság és misztikum irodalmi formájának együttes és harmonikus megjelenítésére vágyom. Mindennapi szóval ezt úgy tudnám kifejezni, hogy az én irodalmi törekvésemben a misztikum, az emberi létezésre kiterjedő valóságot jelenti, mely a társadalmi realitás hullámzásait is magához akarja vonzani."[9] Úgy mutatta meg művészetében a látható valóságot, hogy tágas égboltot nyitott fölötte a lelkekben élő valóságnak, szenvedésnek és boldogságvágynak egyaránt.

Ennek a nagyobb horizontnak a lehetőségét mitologikus költői látásmódja révén teremtette meg művészetében. Ezen azt értem, hogy az egyedi jelenségeknek egyetemes távlatot adott, az egyetemes elveket, tapasztalatokat pedig meghitt közvetlenséggel és jellegzetes székely szemlélettel szólaltatta meg. „A világot, amelyről ír, aprólékosan megfigyelte, s mégis, amikor ír róla, kedvesen valószínűtlen... Tér és idő közt, irreális dimenziókban folynak az események"[10] – idézhetjük ismét Németh László lényeglátó jellemzését. Tamási művészete a székely világ szociográfiailag hű képét adja. Ezért művészetét realistának minősíti a szakirodalom. Realizmusa azonban nem fér el a szokványos keretek között, sőt e fogalom tartalmá-

val ellentétes minőségeket foglal magába. Ezért kap a tartalmát lényegesen, szinte önmaga ellentétével kiegészítő, kitágító jelzőket: Tamási „tündéri", „mesei", „fantasztikus", „misztikus" és „mágikus" realizmusát emlegetik az értő tanulmányok. Elevenen, dinamikusan a közvetlen megfigyelés mozzanataiból építkező, spontán módon életszerű művészi látásmódjának példázatszerűségét, valamint metaforikus és szimbolikus jellegét hangsúlyozzák.

Valóban a felismerhető, szemléletes valóság és a szárnyaló képzelet különleges összhangja az, ami Tamási legjobb műveit jellemzi. A való élet és a jelképek birodalmának érintkezési pontjai nyitnak műveiben egyetemes távlatot. „Lélek és értelem szerint" gazdagítja „a tényeket az ábránd színpompás őszi leveleivel, hogy ne legyenek annyira árvák".[11] Máskor pedig éppen a mitikus vonatkozásrenddel emeli ki a tények éjfekete tragikumát. „Képzelete eredendőleg mítoszalkotó, látásmódja, komponálása meseszerű akkor is, ha témája száz mérföldnyire van a népmese témavilágától. Rendesen nem is a népmesei motívumokból indul ki, hanem inkább beleesik azokba"[12] – idézzük a Tamásit megbecsülő legnagyobbjaink közül ezúttal Babits Mihály szavait.

Irodalom és mítosz összefonódása rendkívül sokrétű és szerteágazó Tamási művészetében. Magam most ennek a bonyolult problémának csak néhány legegyszerűbb, de nézetem szerint legértékesebb módozatára utalok.

A rendkívül sokféle mítoszteória útvesztőiben sem kívánok sem eligazodni, sem eltévedni. A mítoszértelmezések közül azt választom ki, amelyik szerint a mítosz közvetítő szerepet játszik a kollektív tudatban a régmúlt (történelem előtti történelem) és a jelen között. E felfogás szerint a mítosz a kultúra „hosszútávú emlékezete".[13] Elemei olyan jelrendszerként értelmezhetők, melyek az emberiség évezredeinek kollektív tapasztalataiból nyerik értelmüket, jelentésüket. Ezek olyan, korszakokon átnyúló motívumok és jelentések, sőt műfajok, melyek szuverén megújítása Tamási Áron életművét – legalábbis néhány fontos ponton – párhuzamba vonja a kortárs világirodalom modern törekvéseivel.

Arra a közismert jelenségre gondolok, hogy míg az esztéta modernség és az avantgárd modernség visszahúzó erőnek hitte a tradíciót, addig az új klasszicizmus vagy modern klasszicizmus, melyet újabban második modernségnek is neveznek, fölértékelte a tradíciót. A második modernség jellegadó műveinek egész sora – az *Ulyssestől* a *Mester és Margaritán* át az *Emberi színjátékig*, *Boldog Margitig* – olvasható korábbi művek újraértelmezéseként.[14] De a *Jónás könyvének* különlegessége is eme újraértelmezésből, s a tőle elválaszthatatlan szemléleti összetettségből származik. Az összehasonlító irodalomkutatás már régen rámutatott arra, hogy az utalásos művek nem feltétlenül az alkotó kreatív erejének a hiányából származnak, hanem jelentőségüket éppen szuverén újraértelmezésükkel érik el.[15] Ez a szuverén újraértelmezés igen sokféle lehet. Lehet például egy ismert mítosz korszerű feltöltése, miként Németh László regényeinek mitikus vonatkozásrendje mutatja. De lehet a mítosz, a preformáció megsértése, például ironikus bemutatása, átértelmezése. Köztudott, hogy a mai irodalomtudomány ez utóbbit részesíti előnyben. Manfred Bierwisch alapján nyomatékkal utal az újabb magyar szakirodalom is arra, hogy „a hagyományozott alkotásminták alkalmazása csak akkor válik valódi poétikai hatáselemmé, ha a mű egyidejűleg meg is sérti a szabályokat, ha tudatosan vét is az alapul vett sémák ellen, méghozzá nem önkényesen", hanem az új koncepció által megkövetelt szabályok szerint. A hagyományozott mítoszi jelentések és formák megváltoztatása, „destabilizációja" ilyen esetekben új poétikai hatásformák alapja lesz.[16]

Tamási műfajteremtő remekléseinek esztétikai értéke poétikailag ebben az összefüggésben is megvilágítható. Mindegyik műfajában. Poétikai, világszemléleti újdonsága a maga fő irányán belül igen változatos.

Gazdag novellisztikájában sokféle típus mesterfokú és jellegzetesen egyéni változatát teremtette meg. A székelység világa hitelesen szólal meg az ő művészetében, s egyszerre történelmi mélységben, műfajteremtő erővel is. Novellisztikájában a műfaji minták archaikus eredetűek, de a mítoszt, a „hosszútávú emlékezetet" rendkívül változatos módokon tölti fel a tapintható székely valóság közvetlen

tárgyi elemeivel és aktuális gondjaival. A különféle novellatípusai – az anekdotikus, a liturgikus, a balladai, a lírai, a népmesei – egyaránt mélyen gyökereznek a székely népi tudat- és tapasztalatvilágban.[17]

Végletes élmények, végletes érzések, éjfekete drámák és különleges, szinte népmeseien gyöngéd szépségek szólalnak meg egyforma hitelességgel Tamási művészetében.

A szerelmesét a háborúból mindhiába váró Szép Domokos Anna örök feketébe öltözve, balladai sikollyal kiáltja világgá, hogy átkozottak legyenek a háborúcsinálók. Ez esetben a balladai hangvétel, a színszimbolika, az ütemezhető magyar ritmus segíti a háború egyetemes pusztító jellegének a kimondását, „a sorstragédiák égbe vesző útja helyett váratlan, de törvényszerű fordulattal az aktuális, a politikai közéletiség felé irányul".[18]

Egy másik novellában viszont a szépséges Dimén Ilka nyíló rózsán tanul csókolni. E kivetítő természeti szimbolika hatása alatt aztán nem csodálkozunk már azon sem, hogy Dimén Ilka szerelmének gyógyító ereje is van.

Tamási világában minden megtörténhet, és meg is történik: szerelemre vágyakozó legények fején kecskeszarvak virágoznak ki, Durumót, az ördögöt pedig az Olt jegére fagyasztja egy furfangos székely – hogy ismét csak a legismertebb novellákra utaljak azok közül is, amelyek a mítoszi, mesei kivetítés és átalakítás, transzformáció emlékezetes példái, s könnyűszerrel beállíthatók a mágikus realizmus mintadarabjai közé. Tamási Áron nagy elhitető. Úgy magával ragadja az olvasót, hogy az a képtelenségeken sem akad fenn. Mert a szereplői is természetesnek vesznek minden csodát. „Az ördög, aki elcsábítja a székely feleségét, tetőtől talpig szőrös, ruhája sincs, de ez senkinek, az asszonyoknak se tűnik fel."[19]

Tamási Áron jól ismerte az emberi természet titkait. Meg is mutatta ezer alakban színét és visszáját, játékban és tragikumban egyaránt. S ehhez a bemutatáshoz rendkívüli kreatív képességgel rendelkezett, természetes átjárása volt reális és irreális között, hiszen a külső meghatározottságok számbavételén is túlmutatóan a lélek realitásai érdekelték. Művészetében „népélet és a kozmikus fantázia páratlanul szerencsés ötvözetben olvad össze".[20]

Világában a sok szenvedést ellenpontozza az életakarat, a belső szépség, a kedély, a játék, a furfang. Műveinek híres feleselő párbeszédeiben a hivatalos társadalmi hierarchiát bátran semmibe vevő új értékrend nyilatkozik meg: a szegény székely ésszel kerekedik sorsának tetejébe. Igazságtalanság esetén pedig úgy megmakacsolja magát, hogy még feltámadni sem hajlandó, ha a feltámadáskor is a sor végére akarják állítani.

Tamási novelláinak éppen ez a legmélyebb, legtöbb színben mutatkozó kívánsága: a székelység rendes feltámadását szorgalmazza lehetetlen körülmények közepette is. Látja persze ennek súlyos akadályait is. Sok-sok remek novella tanúskodik erről a mély szociológiai tudásáról. Különlegesen vonzó sajátossága, hogy a bajokat a játék révén olyan dimenzióba emeli, amelyikben azok még nyilvánvalóbban megmutatkoznak, semmit nem veszítenek súlyukból, mégis épp a nagyobb szemhatár vagy a szatirikus beállítás révén erős ítéletben részesülnek.

Ezúttal egyetlen közismert műfajteremtő remekművére, a *Rendes feltámadás* című novellájára utalok, a tapintható realitás és a szürrealisztikus látomás egységének e felejthetetlen darabjára. Ennek első része természetes közvetlenséggel mutatja be a püspöki udvarban szolgáló Énekes Ferenc és Péter életét, az öreg kocsis Istenre hagyatkozó alázatosságát, a túlvilági igazságszolgáltatás bizodalmával élő szelídségét, Ábelhez hasonló fia önérzetességét, eszességét, bátorságát, talpraesettségét. Az öreg Énekes alakja a népi bölcsességek és a bibliai szövegek idézése révén kap sokszázados hitelességű történelmi távlatot. Tulajdonképpen azt cselekszi, amire azok tanították, akik hitével visszaéltek. Már ebben az első részben groteszk ellentétként hat az, hogy az intéző, aki lélekben már rég püspök szeretett volna lenni, semmibe veszi, kineveti a hittel őszintén élő, annak tanításában bízó öreg Énekest. Az intéző ördögi figura, Énekes bácsi úgy figyelmezteti őt, „mintha a sátánnak intene". Énekes Péter ezt a sátáni figurát semmisíti meg furfangos és eszes feleselő beszédével. A szellemi párbajban alul maradó intéző tehetetlen indulatában az öreg Énekes ellen fordul. A novella első részében Tamási szemléletes karakterrajzot ad Énekesékről és az intézőről

egyaránt. Az öreg Énekes minden baj megszűnését a túlvilágon reméli, Péter hiába próbálja őt lázadásra bírni. Az öreg mindenre azt mondja, hogy igazság csak a túlvilágon lesz. Ebben a hitben hal meg.

A novella második része előbb szinte borzongató naturalizmussal részletezi azt, hogy a sírban a rovarok hogyan „preparálják" csontvázzá az öreg Énekest. Ezt a naturalizmust ellenpontozza az idő múlásának mitikus és kozmikus megjelenítése: „Csupán az idő ketyeg, mint egy mérhetetlen és tökéletes óra, melynek központi kereke a nap, és kisebb kerekei a csillagok. Másodperceivel évszázadokat mér." Így vezet el a novella az idők végezetéig, az ítélet napjához. Itt válik a novella remek groteszk szatírává. Bár az öreg Énekes minden bizodalmát a túlvilági igazságszolgáltatásba vetette, mikor a feltámadáshoz trombitálnak az angyalok, előbb „megijed, hogy szolga létére ennyire elaluvék", majd azt hiszi, hogy az urak mennek vadászatra. Aztán újabb groteszk fordulat, hogy az oly gazdagon előkészített igazságszolgáltatás számukra mégis elmarad, hiszen a feltámadáskor is ugyanaz történik, mint az életükben történt, most is „cím és rang szerint" akarják őket sorba állítani. Csakhogy ezt az igazságtalanságot, végső megcsalatottságot már az öreg Énekes sem tudja elviselni. Remek groteszk vízió a novella második része. Énekesék előbb lábszárcsontjaikkal hadakozva próbálnak igazságos értékrendet érvényesíteni, de amikor az Isten is a sor végére utasítja azokat, akiket szegényeknek teremtett, megtagadják a feltámadást, visszamennek a sírjukba, kijelentik, hogy nekik többet ne trombitáljanak. A szatirikus bibliai parafrázis, a biblikus kód nagyívű megsértése, átrendezése a mítoszt közvetlen társadalmi indulat kifejezésére tette alkalmassá. „A mítosz nem azért van, hogy leírjon, hanem hogy magába foglaljon egy adott helyzetet, olyan módon, hogy jelentőségét ne korlátozza arra a helyzetre. Igazsága a szerkezetén belül van, nem pedig kívül."[21] A *Rendes feltámadás* szatirikus mítoszparafrázis és mítoszértelmezés is. Tamási írói kvalitása abban nyilatkozik itt meg, hogy az abszurditás képeit is valóságosnak vesszük, realitás és mítosz egymásba tűnik át, ezáltal különlegesen egyéni dimenzióban és egyetemes érvényűen jeleníti meg a novella a

kiszolgáltatott szegény székelység, s a mindenkori szegénység sorsát. Realizmusa „a fantasztikum elemei révén teljesedik ki igazán".[22]

Tamási Áron gazdag regényírói világa ugyancsak bő teret ad a sors és mítosz, az egyedi és az egyetemes összefüggéseinek tanulmányozására. Megint csak a legismertebb, legegyszerűbb, de leginkább emlékezetes művekre utalok, az *Ábel-trilógiá*ra és a *Szülőföldem*re. A két regény két különböző jellegű műfajteremtő remeklés.

Ábel mindnyájunk ismerőse. A magyar irodalmi mítosznak örök életű alakja. Lúdas Matyi, Kukorica Jancsi és Toldi Miklós egyenrangú székely társa, aki – Tamási szavaival – „a székelység talpraesett értelmét, kedvét és szomorúságát egyaránt magában hordja".[23] De a magyar irodalmi mítosz alakjai mellett az emberi küzdelem és találékonyság, helytállás egyetemes mintáihoz is joggal kapcsolták már a kortársak is, midőn „székely Robinson"-nak[24] vagy „győzelmes kis székely Pán"-nak[25], „csodálatos apró paraszt – Sancho Panzá"-nak[26] nevezték. Később is a leghíresebb regényhősök sorába állították.[27]

„Abban a nevezetes ezerkilencszáz és huszadik évben, vagyis egy esztendőre rá, hogy a románok kézhez vettek minket, székelyeket, az én életemben még külön is igen nagy fordulat állott bé" – kezdi élete történetét Ábel, s vezet bennünket színes és fájdalmas kalandjainak során.

A trilógia három kötete a szegény székelység három választási lehetőségét mutatja meg a hatalomváltás utáni évek körülményei között: a rengeteget, a várost és a kivándorlást. Egyforma kilátástalansággal.

A trilógia legszebb könyve, az *Ábel a rengetegben* a fejlődésregénynek és a kalandregénynek sajátos keveréke. A műfaj klasszikus mintáitól leginkább abban tér el, hogy Ábelt „nem az isteni kedély, hanem az istentelen sivárság kényszeríti pikaróvá"[28]. A kalandokat nem keresi, hanem azok úgy jönnek eléje, hogy nem tud kitérni sem előlük, pedig szívesen lemondana némelyikükről. Olyan sors jutott neki, amelyikben a sast is meg kell ennie.

Az *Ábel a rengetegben* epizódjaiban valóság és mese játszik egybe, ezerkilencszázhúszas évekbeli reális történetet látunk, de ez a

történet egy nép történelmi tapasztalatait, karakterét is hordozza. Egy nép, a székelység „letisztult alapvonásait"[29] mutatja meg. „Tiszta valóság és tiszta absztrakció ez a mű – jellemzi Czine Mihály tanulmánya – ... A hétköznap valóságos elemei is meseivé válnak, mesealakká a valóságos bankigazgató, a pénztáros, mesealakká Surgyelán, a rabló, akárcsak a Bolha kutya meg a sasmadár, vastökké válik a világháborúból visszamaradt bomba, s mesehőssé Ábel is, akit szintén élő emberről, Ladó Lajiról mintázott, a hargitai erdőpásztorról, s akinek egyik írását maga tette közzé az *Erdélyi Helikon*-ban."[30] E megállapítás igazságát azzal is nyomatékosíthatom, hogy jelzem, ha összehasonlítjuk azt a néhány részt, amelyik Ladó Laji írásában és az *Ábel*ben egyaránt szerepel, akkor Tamási művészetének éppen az a jellegadó vonása tűnik itt is elénk, hogy a tényeket távlatosítja, egyetemes jelentésűvé teremti. Tamási egész világa együtt van ebben a máig üde regényben. A gazdag humor, a feleselő párbeszédek, az írói szemlélet játékossága mind-mind arra szolgálnak, hogy megmutassák és segítsék egy magára hagyott kis nép életakaratát.

Körülményei kényszerítették a székelyt mindenkor arra, hogy fortélyokkal is védje magát, ha szegény, legalább esze és becsülete legyen. „Úgy rémlik, hogy ha a háromkirályok székelyek lettek volna, biztonság kedvéért kanyarogva követték volna a bethlehemi csillagot is"[31] – írta Tamásit olvasva Szabó Zoltán.

Ábel a létminimumokért való küzdelem során nemcsak helytáll, hanem a legnagyobb emberi eszmék képviselőjévé is felnő. Kitűzi a szabadság zászlaját egy magas fenyő tetejére a Hargitán, s levagdossa lefelé jövet az ágakat, hogy biztonságban legyen a szabadság zászlaja. Édesanyja sírjánál pedig azt fogadja meg, hogy a szegények és elhagyottak pártfogója lesz, bármerre veti is sorsa. Amerikában arra a leginkább kínzó kérdésére, hogy mi célra vagyunk a világon, messzehangzó, szállóigévé vált választ találi: „– Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne." Tamási távlatosító látásmódjának az a különlegessége, hogy ezek az eszmék természetesen fejlenek ki regényvilágának egyszerű életanyagából.

A *Szülőföldem* Tamási egyetlen otthoni látogatásának szemléletes bemutatásába ugyanezzel a nagy távlatokat nyitó szemlélettel,

látásmóddal vonja be egész addigi életművét a valóság és költészet, valóság és mítosz tökéletes harmóniájában. A székelyudvarhelyi kocsmában Bertának szólítja a malmos a kocsmárosnét. Ennyi elég ahhoz, hogy a Jégtörő Mátyás világa megjelenjék: „Egyszerre odakapok a tenyeremmel a homlokomhoz és megdörzsölöm a szememet, mert valami furcsa hullám kapott a hátára, ahogy meghallám a Berta nevet. Igen, úgy hívták azt is, azt a korcsmárosnét, aki tanúja volt a keresztelőnek és segédkezett benne. Talán meg is történt az egész, ahogy le van írva a Jégtörőben. Magam sem tudom ebben a percben, csak azt az egyet érzem bizonyossággal, hogy inog a talaj alattam és selymesen mozdul az asztal, mint a szárny. És az értelmem, amelyet olyan erősnek és megbízhatónak tartottam, most megtompulva szédeleg a valóság és írás között." Miután Berta vállalja, hogy bizony ő szoptatta meg a gyermeket, akit aztán Jégtörő Mátyásnak kereszteltek, elmondja Tamási a malmosnak Jégtörő Mátyás meggyógyulásának és megkeresztelésének történetét. S ebben nem az a fontos, hogy valóság volt ez, vagy legenda, hanem az a kifejlő eszme, hogy a jó hírtől gógyult meg a gyermek. Mert az élethez reménység kell. Létfilozófiai magaslatra emelkedett ezzel Jégtörő Mátyás meggyógyulásának története. A mítoszban, a nép emlékezetében a jó hírtől meggyógyulnak az emberek. A népe sorsán tűnődő író viszont éppen ennek a gyógyító jó hírnek a hiányáról kénytelen számot adni vallomásában. Örökké a kiszolgáltatottság, a méltatlan kisebbségi helyzet gyötri szülőföldjén. Váratlannak tetsző képzettársításai ezért hatnak evidenciaként: „Elgondolkozva nézem az asztalt, amelynek lapján apró ócsák vannak, mintha sírni járt volna ide a nép. Lassan a bánatát húz ez a gondolat s hiába szorítom az öklömet, mert gyűlni kezd szememben a könny. S a fátyol mögött azt gondolom magamban, hogy igen: járni tudnánk, ha anyás volna alattunk ez az erdélyi föld. És beszélni is tudnánk, ha mindenütt anyanyelvünkön szólhatnánk. Így azonban tusakodó, beteg gyermekekről mondunk történetet, akik aggódó apák és nagyapák mellett epednek." A jeges borban fürösztéstől így jutunk egyetlen lapon Tamási világában a kisebbségi sorskérdések közepébe. Ezek megoldatlanságát sokféleképpen panaszolja a *Szülőföldem*. Talán

leginkább emlékezetesen akkor, amikor az író rövid időre leteszi „drága bilincseit", melyek szülőföldjéhez s a székelyekhez fűzik, „erőnek erejével idegen emberré" bűvöli magát s mitikus, mesei jellegű példázatban összegzi azt, amit szülőföldjén tapasztalt:

„– Láttam egy szép kertet s benne nagy gyümölcsfát, terméssel megrakodva. A fa alatt három ember állott, de nem egymás mellett, ahogy szokás és egyben biztonságos, hanem egymás tetejében. Aki felül volt, szorgalmasan szedte a gyümölcsöt: ette s el is tette. A közbenső az egyik szemével sóváron felfelé nézett, de a másikkal bizalmatlanul figyelte az alsót. S ez pedig, ez a legalsó, szétvetett lábakkal és meggörnyedve állott és mondogatta magában: »Ilyen szamár is csak én lehettem, hogy magamra eresztettem őket«."

Fölöttébb súlyos és egyértelmű példázat ez. De Tamási nem elégszik meg ennyivel. Továbbviszi a játékot. „Ha nem volnék idegen ezekben a percekben, nagyon aggódnám a három ember miatt s főleg attól félnék, hogy az alsó megnyomorodik egyszer, vagy pedig összeroskad. Így azonban inkább mulatságosnak tartom a dolgot s olyan kíváncsi vagyok, hogy személy szerint is szeretném ismerni mind a hármat." Gyönyörű játék – kipróbálni a látvány értelmezési lehetőségeit. Idegenként nézni önmagunk világát. Azzal, hogy Tamási újra előadja Jánosnak, a favágónak „az idegen ember" történetét, húsz lejjel is biztatva őt a bátor rejtvényfejtésre, még nagyobb nyomatékot kap a példázat. Értelme pedig akkor súlyosodik meg igazán, amikor János válasz helyett azt kérdezi tőle, hogy „milyen nemzethez való". S mikor bevallja, hogy magyar, János gorombán utasítja rendre: „– Hát akkor velem ne játszódjék." Igen, akkor nincs rejtély az erdélyi példázatban. Át is vált az író a vallomás hangjára: „Úgy felébredek abban a pillanatban, mintha nem is lettem volna idegen állapotban soha. Bilincseim, melyek a földhöz és a néphez kötnek, rámfonódnak ismét, akár a fára a kéreg. Érzem, hogy teljesebb így, de egyben nehezebb is valamivel. S főleg szomorúbb."

Köztudott, hogy Tamási új műfajt teremtett a színpadon is: visszahozta oda a költészetet. A drámaíró Tamási a klasszikus formák szerint építkező s elemző lélekábrázolásra törekvő dráma helyére a népi színjátszás hagyományaihoz kapcsolható mesét állította.

ta. Játéka azért különlegesen egyéni stílusú és szemléletű, mert a népmesei ihletésű alakok jelképességét a székely népnyelv és tréfálkozó, csavaros észjárás egyéníti, ily módon az elvontság hangsúlyozottan reális, életszerű hatással szólal meg. A kedvesen csetlő-botló hősök mögött nagyobb életelvek küzdelme jelenik meg, s ezt a küzdelmet a népköltészetből eredeztethető bölcsesség, kiegyensúlyozott életszemlélet vezeti vissza az átélhető, átérezhető arányokhoz. Az *Énekes madár* című darabjához adott szerzői megjegyzésében maga is mese és valóság különleges egységére hívta fel a rendező figyelmét: „A színdarabot rendezés és előadás szempontjából nem mesejátéknak kell tekinteni, hanem reális játéknak. A mindennapi, valóságos élet eseményei történnek a színpadon. Az akarat és az érzelem heve azonban, néhány ponton, kiszélesíti a valóság kereteit."[32] Ez a „kiszélesítés" ad különleges egyéni színt Tamási darabjainak.

Novelláinak és regényeinek humorral, mitológiával, mesével, szerepjátékkal gazdag világa szólal meg újra a képzelet szabad, de mindig jelentéses játékában. A játékok szerkezete hagyományos értelemben ritkán drámai, hiszen Tamási számára a mesei példázat érvényesülése a fontos, a végső világelvek, szépség és rútság, jóság és gonoszság ütközése, nem pedig a konfliktusok aprólékos motiválása. Drámáinak üzenete nyelvének, szemléletének gazdagságából, költői szépségéből bontakozik ki. Az olcsó népieskedés helyett a székely népköltészet és népélet hiteles szépségeiben kereste és találta meg a megújulás forrásait. *Énekes madár* című darabjáról írta: „majd eljön a nap, amikor kirepül a fészekből, és úgy fog énekelni, hogy a népszínművek festett madarai melegebb éghajlat alá fognak költözni tőle".[33]

Tamási egész életművének összetartó eleme a székely népi világ. Eleven alakok sokaságát festette meg, úgy mutatta be egy nép bensőséges és zárt világát, hogy a mesét a mítoszokig visszavezette, a tényeket a költészet sugallataival formálta jelentésessé, könnyedén lépve át a valóságosnak tudott dolgok határát. „Sohasem pusztán mesélő, hanem látó és láttató: korszerűen evokatív és provokatív a hangneme, együttalkotásra kényszerítő... Így lehet a Bartók- és Kodály-zenéhez hasonlóan, népi formákból táplálkozó mágikus rea-

lizmusa rokon a korszerű európai művészet ilyen törekvéseivel."[34] Minden műfajában felejthetetlenül színes világot teremtett és örökített meg. Játékosságával, szemléleti derűjével a magyar irodalom hiányzó fejezetét pótolta egymaga. De ez a játékosság nem azt jelenti, hogy elfedte a bajokat, hanem azt, hogy minden veszedelmek között emberlétünk alapértékeit védte. A zárt székely világot a mítosz dimenzióival végtelenné tágító életműve szellemi-erkölcsi értelemben felbecsülhetetlen segítséget ad ahhoz, hogy valahol – legalább lélekben, érzésben – otthon legyünk a világban.

JEGYZETEK

1. A Firtos lova „regéjét" leírja Orbán Balázs. In: O. B.: A Székelyföld leírása, I. 1868., 128.
2. Tamási Áron: Szülőföldem. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1986., 66.
3. Tamási Áron: Búcsúbeszéd a Helikon íróinak tizedik találkozóján. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok. Szépirodalmi Kiadó, 1982., I., 483.
4. Tamási Áron: Érzelem a népiségről. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok. Szépirodalmi Kiadó, 1982., II., 222.
5. Tamási Áron: Gond és hitvallás. In: T. Á.: Zeng a magosság. Nap Kiadó, 1997. Szerk.: Tamás Menyhért. 240–242.
6. Szabó Zoltán: Mű helyett az ember. In: Sz. Z.: Ősök és társak. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984., 149.
7. Németh László: Népi író. In: N. L.: Két nemzedék. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1970., 685–686.
8. Tamási Áron: Ajánlom magam. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok. Szépirodalmi Kiadó, 1984., 172.
9. Tamási Áron: Vadrózsa ága. Szépirodalmi Kiadó, 1967., 100–102.
10. Németh László: Erdélyi irodalom. In: N. L.: Két nemzedék. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1970., 196.
11. Tamási Áron: A hegyi patakról. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok. Szépirodalmi Kiadó, 1984., II., 429.

12. Babits Mihály: Népmese és igény. In: B. M.: Esszék, tanulmányok. Szépirodalmi Kiadó, 1978., II.500.
13. Vö.: Világirodalmi lexikon. Akdémiai Kiadó, 1982., 8., 460.
14. Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: Tövény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás aharmincas évek regényeiben. In: K. Sz. E.: Beszédmód és horizont. Argunentum Kiadó, 1996., 77.
15. Dionýz Durišin: Összehasonlító irodalomkutatás. Gondolat Kiadó, 1977., 97–105.
16. Vö.: Kulcsár Szabó Ernő i. r. 76–77.
17. Tamási novelláinak tipologizlásához: Szabédi László: Tamási Áron novellái. In: Sz. L.: Ész és bűbájMagyar Élet Kiadó, 1943., 146–149. Szabó Ede: Tamási Áron: Szegénységszárnyai. In: T. Á.: Zeng a magosság, 206–214. Kántor Lajos: Líra é novella. Kriterion, 1981., 91–132.
18. Sütő András: Ábel kacagása é szomorúsága. In: S. A.: Omló egek alatt. 1990., 44.
19. Szabó Ede i. m. 207.
20. Reményik Sándor: Ábel a rengtegben. Erdélyi Helikon, 1932., 625.
21. Northrop Frye: Kettős tüköi A Biblia és az irodalom. Európa Kiadó, 1996., 98.
22. Sütő András i. m. 42.
23. Tamási Áron: Vadrózsa ága. 967., 51.
24. Szentimrei Jenő: Ábel Amerikában. Nyugat, 1935., I., 33–34.
25. Reményik Sándor i. m. 625.
26. Bálint György: Ábel az országban. In: B. Gy.: A toronyőr visszapillant. 1961., II., 105.
27. Illés Endre: Tamási Áron. Ir T. Á.: Zeng a magosság, 90.
28. Sütő András i. m. 38.
29. Makkai Sándor: Ábel. Erdély:Helikon, 1935., 155.
30. Czine Mihály: Tamási Áron. n: Cz. M.: Nép és irodalom. 1981., I., 278.
31. Szabó Zoltán: Tamási Áronrl. In: Sz. Z.: Ősök és társak. 1984., 149.
32. Idézi Tompa Miklós: Rendezi jegyzet az Énekes madárhoz. In: T. Á.: Zeng a magosság, 64.
33. Tamási Áron: „Énekes madár. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok, I., 315.
34. Bánszky-Jób László: A próa költője – Tamási Áron. In: B.-J. L.: Élmény és gondolat. Magvető Kidó, 1978., 310.

Németh László kereszténysége

I.

Németh László grandiózus életművének a centrumában az üdvösségügy, az embert önmaga fölé emelő magatartás-minőség kimunkálása áll. „Németh László számára az élet az idea őrzése, a mű: az idea formába öntése. A kettő együtt: az üdvtan valóra váltása."[1] Egész életműve az emberlét magasabb értelméért, hivatásának betöltéséért, üdvösségéért való küzdelem nagy vallomása.

A világtörténelem nagy korszakait tanulmányozva is mindig azt kutatta, hogy mi volt az az eszme, mi volt az a hajtóerő, amelyik az emberlét minőségét javító, történelmileg is érvényes, maradandó magatartás-minőségeket tud teremteni. A régi korokban ezt az embert önmaga fölé emelő eszmét a vallásban, helyesebben a vallásokban találta meg. A vallástörténetből azt a tanulságot vonta le, hogy a vallások középpontjába az üdvösségért folyó küzdelem áll.[2] Ezért is tekintette a vallást az emberiség legnagyobb találmányának. De ugyanezért vallhatta, hogy számára a vallás „nem isten-látás, hanem üdvösség-ügy".[3]

Az életművét az üdvösségügy szolgálatának tekintő író igen gyakran választhatott történelmi drámáiban vallásos hősöket. Könnyű volt azonosulnia velük, mert hite szerint a maga korában ő is „azt a közösség- és emberformáló erőt" védte, amelynek hősei életében „a vallás volt a páncélzata": Csak a korba kellett visszahelyezkednie, s bátran lehetett „zsidó próféta, szerzetes-pápa, eretnek-vértanú vagy istenhívő polgár" hiszen eme közös mag, az üdvösség-ügy folytán „hős és író lelkének az összefolyását a szerep nem akadályozta, inkább segítette".[4] A különböző régi korok szentjeiben, hőseiben az üdvösségügy képviselőit a jelenkorig ható, egyetemes érvénnyel formálhatta meg. Egy-egy ilyen történelmi hősébe még azt a mélyen rejtekező reményét is belevihette, hogy egy-egy kor áldozatai már valójában túlmutatnak az adott koron. VII. Gergelyről írta, hogy bukásának mérete „már különös gazdag világnak volt kezdete. A századával összeférhetetlen századának egyik arca volt".[5] Az ószövetségi próféták példájában a magyarság sorskérdéseivel való küzdelemhez talált ösztönző anyagot, hiszen ezek a csodálatos emberek egy kis nép fiaiként bizonyították, hogy „a csapások még növeszteni is tudják a nép lelkét", a legnagyobb baj idején szegezték szembe a megsemmisülés veszélyével „a hivatás, a világmegváltás reményét". Az ő történetükből olvasta ki Németh László azt a vigasztaló eszmét, hogy a bajokat, történelmi csapásokat „az új, magasabb feladat, történelem fölé emelkedés" ösztönzőjeként kell felfogni, hogy a nagyobb bajban nagyobb tervet kell készíteni.[6] Ebből a gondolatból veszi ihletét a *Négy próféta* című drámája.

Elkészült művei mellett tervezett, de megvalósítani már nem tudott művei is telítve voltak a keresztény kultúra ösztönzéseivel. Jézus küldetéstudatának kialakulásáról tervezett regényt, melynek centrumában ugyancsak a Németh László-i világjavító szándék állt volna: terve szerint „egy nagy, tiszta lélek... fájó tapasztalatai után egy nagy fellebbezést nyújt be a környező élet, az egész emberi nem ellen".[7] József és testvéreinek történetét is önvallomásos regénytervvel forgatta. A gyötretésekre adható szelíd válasz ragadta meg a történetben, mely igazában „Jézus előrevetülése a sötétebb századokba".[8]

De nemcsak azok a művei sugározzák a szentség szellemiségét, amelyek szentekről, prófétákról, egyházi személyekről, hagyományos értelemben vett vallásos emberekről szólnak. Boda Zoltántól Égető Eszterig, Kertész Ágnesig valóban sok olyan embert ábrázolt Németh László, „akiket – maga az író is így látta – akár szenteknek is lehet tekinteni".[9]

Németh László sokat foglalkozott a Bibliával és a kereszténység történetével. Egész életművét és annak önmaga által adott magyarázatát, értelmezését is mélyen áthatja a keresztény szellemiség és terminológia. Műveinek személyiségképében is megfigyelhető az a

kettősség, s az abból kibontható további tagolhatóság, amelyről a Bibliáról értekezve beszélt: „A kereszténység azzal, hogy az Ószövetség könyveit az evangéliumok előtt megőrizte, az emberi lélek sötét geológiai mélyeit őrizte meg egy szelídebb, világosabb felszín alatt. Az Ószövetség s az Apocalipsis nélkül az Evangélium sokszor nagyon is légben lebegő, álomszerű lett volna. Az ember az Ószövetségben ismert rá magára s világára, s az Újszövetségben az orvosságra és megváltásra."[10] Németh László életművének is van egy realista, analitikus, tragikumra érzékeny, könyörtelen valóságszemléletéből táplálkozó ószövetségi rétege, s van egy, vállaltan utópisztikus, legendaállító evangéliumi boltozata. (Esztétikai szempontból e két, meglehetősen különnemű réteg társítása Németh László több művének leginkább problematikus vonása. Kísérletének nehézségét, sőt problematikusságát maga is érzékelte. Ezért írt sokkal kevesebb legendát, mint üdvözítési hajlama szerint szeretett volna. S legjobb műveiben ezért kap igen fontos szerepet a személyiség rossz, pusztító és önpusztító démona is.)

Művészetének egyik meghatározó távlatosító és egyetemesítő vonatkozási rendszere a keresztény kultúra. Műveinek embergalériáját is jórészt keresztény terminológiával tipologizálta, midőn elkülönítette a szentet, a hőst és a szörnyeteget, s ezt a három alakot egyben három rangfoknak (paradicsom, purgatórium és pokol) minősítette. Ezzel a három alakkal és rangfokkal mérte a történelem alakjait és ezekkel próbálta irányítani saját érvényesülési ösztönét. „A szent, a tökéletes életű, világ és társadalom törvényeit derülten és győztesen betöltő ember... A hős, aki küzdelmében bár elbukik, föl tudja mutatni a jót... A szörnyeteg: akiben megvan a nagyság nyersanyaga, de... a példa nem tud kibontakozni benne: erényei daganatszerűen elfajulnak..."[11] Hasonlóképpen a keresztény terminológia segítségével különítette el a drámát és a legendát. Eszerint a legenda a szentek élettörténetét, az üdvözülés útját mutatja be, a drámaíró pedig az elkárhozás vívódásaiba avat be.[12]

Németh László hőseiben olyan mélyen és egyértelműen mutatkozik meg az önfeláldozás miatt méltán krisztusinak is nevezhető üdvösségügy, hogy oszthatjuk Hegedűs Lóránt véleményét, mely

szerint: „A Négy próféta, Gandhi, az ószövetségi és a XX. századi krisztusi üdvösségügy emberei, valamint a történelmi drámák hősei garantálják, hogy csak az írhat róluk ilyen hitelesen és életművét betetőzően, akiben magában is ott van ez az üdvösség."[13]

II.

Az üdvösségügy valóban központi gondolata Németh László életművének, de az is kétségtelen, hogy az ő életművében kifejtett üdvösségügy vallási gondolatai teljességgel szekularizáltak, s ez a tény nagyarányú és gyökeres egyházkritikát is jelent.[14]

Németh László egyházkritikájának az a lényege, hogy szerinte az egyházak helyesen ismerték föl a személyiségben lévő vallásos ösztönt, s a maguk fénykorában annak tudós gondozói voltak és nagy kultúrát, magasrendű erkölcsiséget tápláltak. Később azonban belemerevedtek dogmáikba, makacsul ragaszkodtak a régi korok világképelemeihez. A természettudományok előretörésével hasadás jött létre eme vallásos ösztön és az ész igényei között.

Németh László elmélyülten tanulmányozta azokat a nagy kísérleteket – Tolsztojét és Toynbee-ét egyaránt – amelyek a nagy történeti vallásokból azt a belső lényeget próbálták átmenteni egy új, nagy, alaktalan vallásba, „invariáns"-ba, „ötödik evangélium"-ba, olyan vallásos szellemiségbe, amelyre minden kor emberének szüksége van.[15]

Történeti vizsgálódása azt tanúsította számára, hogy a vallás és az ész szembekerült egymással, s ez máig tartó meghasonlást idézett elő az emberiségben. Ezt a nagy törést szerette volna megszüntetni – de mindkét irányban engedmények nélkül. Tolsztoj és Toynbee kísérletét egyaránt az engedmények miatt nem tartotta megnyugtatónak. Az előbbit az elhivés mozzanata, az utóbbit az ész és hit közötti demarkációs vonal meghúzása miatt bírálta. Bizonyára „az elhivés" ténye miatt hiányoznak hihetetlenül tág érdeklődési köréből a XX. század klasszikus teológusai.[16]

Németh László igénye és felismerése az, hogy az emberlétet nemesebb, magasabb rendű életminőségre emelő vallásos ösztönöket ápolni „nemcsak az elhivés gyötrelme, az ész megalázása árán lehet, mint ahogy azt az egyházak kívánják".[17] Olyan, az elhivés „halálugrása", az agy botlása nélküli magatartás-filozófiát dolgozott ki szépirodalmi műveiben és tanulmányaiban egyaránt, amelyik az emberben lévő, a kulturális örökség hozományaként élő transcendens erkölcsiséget személyes istenhit nélkül is mozgósítani tudja, s amelyik éppen ezért nem ütközik a ráció követelményeivel. Erre a magatartás-filozófiára már az *Emberi színjáték* hősével rátalált, s ezt erősítette, ezt bástyázta körül egy életen keresztül – itt számba nem vehetően – változatos módokon. Így menti át a kereszténység etikájának időtálló értékeit a mai korba úgy, hogy ezekben az értékekben hitetlenek és hívők egymásra találhassanak.

Ebben a magatartás-filozófiában „lényeges megkülönböztető tényező, hogy a keresztény dogmák helyét az etika, a morál, az emberi szentség foglalják el".[18] Ösztönzői között a görögségnek és a protestantizmusnak fontos helye van.

Németh László éppúgy nem folyamodik a természetfeletti hithez, mint a görögök. *Vallások* című dialógusában fogalmazza ezt meg Villányi: „Az istenek fölötte állnak az elhivésnek: ők az élet nagy realitásai, megragadni lehet őket, hinni vagy el nem hinni: méltatlan hozzájuk. Az elhivést a kereszténység keverte össze a vallással: a görögök istenei nem tették próbára az ember hiszékenységét: a világ olyan övében éltek, ahol a valóság mellől elmarad a kétségbevonás értelme."[19] Egy-egy jelleg tökéletes kibontakozását, abszolút minőségét kapta Németh László a görög kultúrától. Minőségről szólva Németh László mindig magasba törésről, a teljesség vágyáról, a magaslat lehetőségéről beszél. Így kapcsolódik össze az ő vallásossága a minőség fogalmával. „Isten: ragaszkodás lelkünk magaslataihoz" – fogalmazta meg a maga különleges, személyes Isten nélküli vallásosságának lényegét.[20] Ez az ő korokhoz kötött világnézeti elemektől megtisztított, tettekben megnyilatkozó néma vallása, mely a lelkiismeret belső hangját követi, igazolását is önmagában, a személyiség belső harmóniájában nyeri el.

Az eszmény felé törekvést, az üdvösségösztön működését irányító belső hangnak a megfelelőjét is megtalálta a görögöknél a foné tisz daimonioszban, melyre Platón szerint Szókratész mint tettei irányítójára hivatkozott.[21]

A vallásos ösztönből Németh László ezt a belső hangot, a foné tisz daimonioszt, az üdvösségösztönt tekintette legfontosabbnak. Ennek hatékonyságát segítette a benne is meglévő aszkétai és gyülekezeti ösztön, az önfegyelmezés és a társulás képessége, valamint a személyiség felelőssége. A vallásos ösztönnek ezek azok az elemei, amelyek képesek felnöveszteni a személyiséget olyan autonóm lénnyé, amelyik a minőségi élet révén belső nagyságában kap végső igazolást.[22]

Ebben a belső személyességben erősítette, igazolta őt a protestantizmus, melyet óriási lépésnek tekintett az „Isten emberbeköltözésében". És megerősítette a hozzá bármely vallásos gondolkodónál közelebb álló Ady, akiben – szerinte – a protestantizmus lépett tovább, s „minden ponton tovább lépett".[23]

Németh László számára a protestantizmus a vallásos állapot egy formája: nem Lutherrel kezdődött, hanem legalább kétezer évvel korábban, s messze túlárad ma is egyházain. A protestantizmusban a kereszténységen belül a görög jelleg jegyeire ismer: „A protestantizmus az emberből szóló isten vallása. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratunk tövén."[24] Erre a „benne lakó, sugalló" istenre hivatkozott védőbeszédében az istentagadással vádolt Szókratész is. Ez a foné tisz daimoniosz. Ez a minőség hangja az emberben. Ebben hisz Németh László. Ezt a hitét az értelme sem tudja kikezdeni, hanem inkább táplálja. Belső tapasztalatából és az egyetemes kultúra üzenetéből, az életminőség emelésének vágyától hajtva alakított ki életművében Németh László egy olyan magatartás-ethoszt, amelyik – hite szerint – a huszadik század embere számára is biztosítani képes a személyiség és a közösségek emelkedő minőségű életét. Ez az ő üdvösségharca. Ez az ő üdvössége. Ez az ő személyes Isten nélküli istenhite. Profán szentsége, néma vallása. Életművét áttekintő nagy tanulmányát is ennek a tömör összefoglalásával zárta:

„De ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez."[25]

JEGYZETEK

1. Sándor Iván: Németh László üdvtana, 1981., 11.
2. Németh László: A „vallásos" nevelésről. In.: Sajkódi esték, 1974., 42.
3. Németh László: Vallások. In: Sorskérdések, 1989., 187.
4. „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a hazugságot". In: „A szellem: rendező nyugtalanság." Beszélgetések Németh Lászlóval, 1992., 192.
5. Németh László: Tizenegyedik század. In: A minőség forradalma – Kisebbségben, 1992., I., 117.
6. Németh László: Az Ószövetség olvasása közben. In: Megmentett gondolatok, 1975., 78.
7. Uo. 73.
8. Uo.
9. „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a hazugságot". In: „A szellem: rendező nyugtalanság". Beszélgetések Németh Lászlóval, 1992., 193.
10. Uo. 80.
11. Németh László: Előszó a Sámsonhoz. In: Megmentett gondolatok, 1975., 268.
12. Németh László: Dráma és legenda. In: Két nemzedék, 1970., 578.
13. Hegedűs Lóránt: Németh László üdvösségügye, 1985. Kézirat, 69.
14. Hegedűs, uo. 51.
15. Németh László: A „vallásos" nevelésről. In: Sajkódi esték, 1974., 14.
16. Hegedűs Lóránt tanulmánya sajnálkozik ezen. I. m.: 72.
17. Németh László: A „vallásos" nevelésről. In: Sajkódi esték, 1974., 18.
18. Kósa László: Németh László protestantizmusa. In: A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról, 1985., 129.

19. Németh László: Vallások. In: Sorskérdések, 1989., 186.
20. Vö.: Szabó Ferenc: Németh László hite. In: Az író rejtettebb birtokán. Írások Németh Lászlóról, 1992., 22–26.
21. Németh László: A „vallásos" nevelésről. In: Sajkódi esték, 1974., 18–19.
22. Uo. 72.
23. Németh László: A teológus Ady. In: A minőség forradalma – Kisebbségben, 1992., I., 459.
24. Németh László: Két templom közt. In: Életmű szilánkokban, 1989., I., 469.
25. Németh László: Negyven év. In: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász, 1969., 70.

Németh László irodalomszemléletének fő vonásai

I.

Németh Lászlóból a magyarság Trianonban megpecsételődött sorsa váltotta ki azt a nagy szándékot és eltökéltséget, hogy a „magyar szellemi erők organizátora" legyen, a minőség forradalmának eszméjével emelje föl – a szétesett Magyarország helyett – a magyarságot. A Horthy-restauráció és a levitézlett polgári liberális Magyarország helyett egy igazi, szellemi-lelki „harmadik Magyarország"-ot álmodott, melyet „az elődök sugalmazását megértve, a többség érdekét vállalva" az íróknak kell a magyar népből megidézniük.[1] Széchenyi és Ady példáját is követve – magyarosítani akarta a magyarságot: visszavezetni gondolkodásmódját, műveltségét a saját jellegének és legbensőbb érdekeinek a vállalásához.

Az a szorongató meggyőződése alakult ki, hogy a magyarság újabb történelmének századaiban elvesztette azt a helyzetérzést, önismeretet, tudatot, amellyel rászakadt új körülményeiben eligazodna, „irányt és teendőt" találna. Ettől a „nemzeti amnéziától" szenvedett Németh László, s a megtartó, eligazító nemzeti tudatot akarta a műveltség eszközeivel és erejével „a végszükségtől igazoltan, újraszőni".[2] Ez a végszükségérzet ösztönözte nagyívű minőségforradalma-koncepcióját. Mélyen átérezte Ady jóslatát – „S elveszünk, mert elvesztettük magunkat" – de nem nyugodott ebbe bele, hanem a magyar tudatformálás, szellemi-lelki „templomépítés" tervét dolgozta ki. Új enciklopédizmust hirdetett, a szellemet „rendező nyugtalanság"-nak tekintette, s benne ez a rendező szándék arra irányult, hogy fölemelje a magyar műveltség szintjét, minél több részt, minél biztosabb egységben lásson és láttasson.[3]

A legyőzött, szétdarabolt magyarságot a minőség igazoló erejével akarta megtartani itthon és az új határokon túl is: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb" – vallotta.[4] Németh László célja az volt, hogy a magyarság szellemisége, műveltsége jogán álljon helyt Európa népei között. A minőségelv széleskörű kibontakoztatásával a nemzetnek akart megtartó, eligazító világnézetet adni. Nem törekedett filozófiai rendszeralkotásra, hanem tág horizontú, értékkereső tájékozódással a minőségelvű személyiségek fölnevelése révén kívánta egyengetni a közösség útját. „Életművének vezérgondolatai – példaember, minőségi társadalom, öntudatra ébredt nemzet – ebből a személyiséghez fordulásból nyerik a világnézeti tartalmakon átütő morális színezetüket."[5]

Személyiség- és nemzetpedagógiai célzatú minőségkoncepciójából természetesen következett az is, hogy annak megvalósításában az irodalomnak különlegesen fontos szerepet szánt. Az irodalomtörténetet és kritikát egzisztenciális tudományként művelte, létfontosságú és létérdekű jelentőségűnek tudta. A tudományban is azokat becsülte legtöbbre, akik a legkisebb szakkérdést is mint létérdekük szempontjából döntő kérdést vizsgálták, s válaszaikért tudományos hitelükön túl egész üdvösségért szorongó személyiségükkel helytálltak.[6]

Irodalomszemlélete szerves része a minőség forradalma világnézetformáló koncepciójának. A helyes önismeretet, azt, hogy az egyes ember és a közösség tisztában, rendben legyen önmagával, társadalmi és létbeli pozíciójával, a legfontosabb világformáló erőnek minősítette. Kerényi Károlyhoz írt levelében beszél arról, hogy a görögségben ő tulajdonképpen önmagát fedezte föl, önmagát ismerte meg. Egy benne meglévő lelkihelyzet talált a görög műben „pontos és mégis örök érvényű megfogalmazásra". Örömmel ismerte fel Kerényiben az övével párhuzamos törekvést, amikor Kerényi az Antigonéről írta, hogy az „egzisztenciális kérdés". Németh Lászlót ez az egzisztenciális jelleg érdekelte igazán a görög irodalomban, enélkül egy fél órát sem áldozott volna rá.[7]

Németh László új reformkort akart Magyarországon, s a nemzet öntudatra ébresztésében az irodalmi műveltségnek meghatározó

jelentőséget tulajdonított. Különben aligha érthetnénk meg, hogy a „magyar szellemi erők organizátor"-i szerepére vállalkozó Németh László pályájának első éveiben szinte kizárólag irodalmi esszékben és tanulmányokban nyilatkozott meg, s igen nagy gondot fordított arra, hogy irodalomkoncepcióját körültekintően fogalmazza meg és gazdag anyagon érvényesítse.

Irodalomszemléletének alapelveit már ekkor, a húszas-harmincas évek fordulóján oly alaposan kidolgozta, hogy azokon – a leglényegesebb kérdéseket illetően – később sem kellett változtatnia. Jóllehet maga is vallott arról, hogy szemlélete minden megismert új művel módosult, s ezt a módosulást fontosnak és természetesnek tartotta. Az is bizonyos, hogy irodalomszemléletéről nem szabad állóképet rajzolnunk, hiszen az újabb történelmi idő szorításában nem mindig tudta maradéktalanul alkalmazni alapelveit.[8] Olykor a maga által sugallatosan fölrajzolt eszményi modell valóságos megjelenését sem érzékelte. Az Erdélyi Józsefet irodalomtörténeti összefüggésekben méltató, József Attilára kellőképpen nem figyelő Illyés Gyuláról és Németh Lászlóról írja Csoóri Sándor: „Nem ítélkezni, csak sajnálkozni tud az ember, hogy a két világháború közti magyarság két olyan lángelméje, mint ők, a közvetlenül melegítő tűz miatt, épp a legnagyobb tűzrakást nem vették észre.[9] A *Kisebbségben* körül sem tud nyugvópontra jutni a vita máig sem. Szélsőséges nézetek ma is megfogalmazódnak e kétségbeesésben született műről.[10] Ezúttal nem ezeket a vitákat szeretném újraéleszteni, hanem Németh László irodalomszemléletének néhány olyan vonására szeretnék rámutatni, melyek mai irodalomszemléleti vitáink idején is – nem kizárólagos érvényt, de – figyelmet érdemelhetnek.

II.

Németh László irodalomszemléletének kialakításában igen nagy szerepet játszott Babits Mihály *Magyar irodalom* és Fülep Lajos *Európai művészet és magyar művészet* című esszéje, a legnagyobb ösztönzője azonban Ady költészete volt.[11]

Adyban az összegzőt és újítót egyszerre ismerte fel. Ady életműve tágította előtte határtalanná a „magyar költőség jelentőségét"[12], költészetének létével, hatásával dokumentálva azt, hogy a költő számára nincs érinthetetlen terület, minden az illetékességi körébe tartozik. Ahhoz a megállapításhoz is Ady költészete vezette, hogy „az író munkásságának esztétikai értéke szétválaszthatatlan prófétiájának társadalmi súlyától".[13] Adyt előbb Az *Ady-vers genezise* felől közelítette meg, s azt fejtette föl, hogy Ady – alkatának heterogén elemeivel – miként hasznosítja egyszerre a verselés három nagy típusát: „Ritmusa magyaros tagoló erőt és görögös lendületet olvaszt a jambus hajlékony öntvényébe."[14]

Ezt az összegző, távoli erőket egybefogó szintézist, szerves összetettséget az egész Ady-műben különleges értéknek tekintette. Ady költészetét egy ősi magyar tendencia, egy európai koráramlat és egy új magyar hellenizmus, életszeretet áramának különleges összefonódásaként jellemezte.

A Paraszt-Apolló és az Ésaiás-Apolló csodálatosan ellentett, mégis szervesen összetartozó gazdagságát értékelte Adyban, aki „nemcsak keseregte a magyarságot, hanem alkotta is"[15]. Csak azt sajnálta, hogy művében a századvég rossz örökségeként helyet kapott a démon is. Ezt viszont a századvég betegségének tudta be, mely kihullik az időben. Adyt Németh László a századelő nagy problematikus írói, Proust és Joyce szomszédságában helyezte el, mindkettőjüktől különböző fenoménként.

Ady művészete semmit sem veszített jelentőségéből Németh László értékrendjében akkor sem, amikor a *Nyugat* személyiség-központú esztétikájával szemben kibontakozott egy tárgyiasabb, fegyelmezettebb, műközpontú irodalomszemlélet, melynek éppen Németh László volt az egyik első tudatosítója.

Ady költészetét ekkor is a magyar önismeret legmélyebb forrásaként becsülte, de ennek a mélységnek örök emberi vonását is mindig hangsúlyozta. Németh László irodalomszemléletének fontos vonása a szervesség, összetettség, léttitkokat faggató mélység és az európai horizont igénye. Ady legfőbb újításának annak a nagy szintézisnek a megteremtését tartotta, melyben a magyar jelleg, európai

nyitottság és az örök emberi problematika is egymásra talált: „Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak, meghatározta helyzetünket s az európai kifejezésformák ellen eredményesen támasztotta fel a magyar jelleget. De jelentősége nem merült ki ebben a fölfedezésben. Van költészetének egy magja, amelyet a magyar sors nem itatott át; a kis nép prófétájában ott ül és morfondíroz egy örökember, akinek semmi köze ehhez a néphez s akire büszkén fellebbezhet, ha a magyar határpöröktől megundorodott: Nézzek immár nagyobbakra is... Hadd ne bánjam már, mit csinál a magyar, Legyek két ország: Élet s Halál fia."[16]

Ady életművének önismereti és magyarságismereti vonatkozásai nem ütköztek az egyetemes emberi igénnyel, hanem éppen attól kaptak távlatot. Ezért a következetességért, gondolkodói becsületességért is tartotta Adyt Németh László legnagyobb gondolkozó költőnknek. Adyban már fölsejlett Németh László előtt annak a magyar modellnek a lehetősége, melyet majd Bartók zenéje révén az egész magyar kultúra eszményi modelljének, magyar műhelyének álmodott. Ebben a „a nemzeti feladatok az egyetemes algebra szerint az egész világ használatára oldódnak meg"[17].

III.

Ady költészete Németh László irodalomszemléletének tanulmányok, esszék sorában kibontakoztatott hármas irányulását is megjelölte: a görögségben az Európa előtti archikumot találta meg, a régi protestáns magyarságon át a bibliai övezetekig nyúlt, európai utasként pedig megújította a magyarság és európaiság szintézisének már Babits és Fülep által is hangsúlyozott eszméjét.

Az irodalom egzisztenciális jelentőségét is egyszerre szerette volna érvényre juttatni az egyéni, közösségi és az örök emberi dimenziókban. Erre talált nagy példát a görög irodalomban, melynek belső szervességében a minőség születését és a sokféle jelleg természetes kibontakozását is becsülte.

Németh László szemléletében a személyiség a mítosztól és az archaikumtól kap gyökérzetet és távlatot. Nagy nőalakjainak ezért esik jól a görögség kétezer éves hőseiben magukra ismerniük, jóllehet minden hősét élő alakok ösztönzése nyomán alkotta meg. Ezek a távlatok világítottak az emberlét titkaiba. „Mi ez? Erkölcs vagy az erkölcs önkéntelen kritikája? Hősnő vagy szörny?"[18] – kérdezi a Kurátor Zsófi mögött fölsejlő Elektráról.

Nemcsak hőseit, önmagát is szembesítette a görög mintákkal. Irodalomtörténeti horoszkópját Szophoklész, Arisztophanész és Hérodotosz hármas csillaga alatt képzelte el, az egyik sorsának és indulatának a költője, a másik a szellemi vérmérsékletéé, a harmadik a kíváncsiságáé.[19]

A régi magyarságban az erős magyar jelleg mellett a magyarság és európaiság természetes egységét és egyensúlyát látta: „A magyar irodalomnak nem mindig volt kettős, Janus-arca. A régi magyarság még emlékeiben egy arccal néz nyugatra, keletre: magába és az európai divatokba."[20] Az újabb magyar irodalomban éppen azt fájlalta Németh László, hogy magyarság és európaiság szerves egysége szétesett. Ő ennek a kettéosztottságnak a megszüntetésére törekedett. Ez az igény áthatja szemléletét kezdetektől mindvégig: „a műveltség nálunk elvált az élet alapkérdéseitől – míg a tanult ember érdeklődésében folyton kivándorol: a nemzet létkérdésein bíbelődő elszakad a műveltségtől".[21] Elhíresült és sokat vitatott metaforái – a „sznobok" és „parasztok", az „esztergályosok" és „őstehetségek", a „hígmagyar" és a „mélymagyar" – legmélyebb értelmükkel ez ellen a szétesettség ellen emeltek szót, s egyforma élességgel bírálták mindkét rész csonkaságát.

Egyaránt öncsonkításnak látta az irodalomban a magyar bezárkózást és a külföld előtti elfogódottságot, azt a világpolgár-magatartást, amelyik nemzeti jellegünk, értékeink semmibevevésével kizárólag a külföldi minták követésében keresi üdvösségét. Megsemmisítő iróniával szólt az olyan íróról, aki „hazai kátyuban akarja prófétává cuppogni magát", de éppígy rótta meg a külföldmajmolást, a sznobságot.

A magyarságot helyzeténél fogva alkalmasnak ítélte arra, hogy „központi gyűjtőmedencéje legyünk Európa áramainak". De ehhez vállalnunk kell önmagunkat, tudatában kell lennünk értékeinknek, védenünk kell értékeink sajátosságait, mert csak így lehet ösztönzőnk és erőforrásunk az idegen kultúrák oly szükséges megismerése és befogadása: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott."[22]

Németh László ezt az elvet maradéktalanul érvényesítette irodalomszemléletében. Példaszerű frissességgel és érzékenységgel vette számba a kortárs világirodalom kiemelkedő jelentőségű műveit, elmélyülten elemezte Proust, Joyce, Gide, Pirandello, Lorca, Dürrenmatt és mások alkotásait, de nem kívánta sem a maga, sem magyar kortársai műveit ezek mintája szerint átszabni. A műben ő alkat, személyiség, műveltség, sors, közösség kifejezését látta, s azt vallotta, hogy „minden forma akkor jogosult, ha egy benyomásnak, gondolatnak, szellemállapotnak legmegfelelőbb teste"[23].

Proust hatását senki nem vette észre Németh László művein, amíg ő maga be nem számolt róla. Mégis Proust példája ösztönözte őt arra, hogy a tizenkilencedik századi nagyregényt összeegyeztesse a huszadik század összetettebb érzékenységével.[24] Hasonló a helyzet a joyce-i tudatáram-regény és a Németh László-i tudatregény, valamint a modern drámaírás arisztophanészi iránya és Németh László „papírszínháza" esetében.

Saját magyar tradícióit és a szellemét termékenyítő külföldi áramlatokat egyszerre akarta érvényre juttatni. Amit modernnek, művészinek, korszerűnek tartott máshol, azt a maga művészete számára nem követendő mintának, hanem követendő mértéknek tekintette.

Ez a világirodalmi mérték tette a kritikus Németh Lászlót igényesen szigorúvá. Nem lehetett kisebb álma, mint hogy a magyar irodalom olyan remekműveket teremtsen, melyekben a magyar jelleg és az európai mérték egyetemes emberi jelentéssel válik magyar műhellyé Európában.

Irodalomtörténetünket áttekintve épp azt vette számba, hogy ez az eszményi modell kiben miért nem valósult meg. Közvetlen elődei és kortársai bírálatában is azért volt szigorú, mert ez a nagy igény követelte azt meg. Ennek az eszményi modellnek a jegyében minősítette 1926-os bírálatában Móricz művészetét is balul végződött erőfeszítésnek.[25] Ezért tartotta az egyébként – irodalomtörténeti szerepe alapján – méltányolt Erdélyi József műhelyét kicsinek, s remélte azt, hogy holnap megjelenik egy „új költő, akiben hajlandóságunkat szabadabban ünnepelhetjük".[26] Ezért óvta az általa is nagy tehetségnek tartott Tamási Áront attól, hogy regionális író maradjon, mert az nagy beszűkülése az írásnak.[27] És bizonyos, hogy amiatt nem azonosult maradéktalanul a népi írói mozgalommal sem, mert nem érzékelte annak értékrendjében az európai távlatot.[28] Viszont éppen ezért ragadta meg rögtön, már a *Nehéz föld*-kötet megjelenésekor Illyés költészetében „a távoleső versösztönök spontán összehangoltsága"[29]. De az is jellemző, hogy a fiatal Illyés költészetéből a belső szilárdságot, a változtathatatlanság érzését, az „erős sors delejé"-t hiányolta.

IV.

Ezek után nézzük azt a mindmáig heves vitákat kiváltó kérdést, hogy miképpen egyeztethető össze Németh László szemléletében az irodalmi mű esztétikai autonómiája és életalakító, világnézet-formáló szerepe. Hogyan válik az esztétikai érték részévé az „író társadalmi prófétiája"? Az irodalom értelmét, jelentőségét mélyen leszállító mai divatok idején ennek a kérdésnek a felvetése istenkísértésnek látszik. Mégis szembe kell vele néznünk, mert Németh László irodalomszemlélete kikerülhetetlenné teszi ezt. Másrészt azt is remélhetjük, hogy Németh László műesztétikájának akárcsak futólagos fölidézése arra is rávilágíthat, hogy az ő szemléletének fényében a mai vitáink jó része csupán fantomháború.

Németh László nem állította szembe az irodalom valóságismereti, életalakító értékét a mű esztétikai autonómiájával. Fellépésekor

a *Nyugat* egyéniségközpontú, liberális esztétikája uralkodott. Ezzel vitázva fogalmazta meg a maga nemzedékének műesztétikáját.

A művet magát helyezte vizsgálódásai középpontjába és szigorúan esztétikai kritériumok szerint ítélt. Esztétikai szempontok alapján dolgozta ki a művészi életformálás koncepcióját is.

Igaz, hogy a magyar reformkort állította példának az irodalom és a politika elé, egy új magyar reformkor megteremtésének az igényével: „A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak"[30] – írta. Ez azonban nem azt jelentette, hogy akárcsak szemernyi engedményt is tett volna a művek autonómiájának a rovására. A leghatározottabban elítélte az olyan művet, amelyikből kilógott az eszme. Kritikai írásai tele vannak ilyen leleplező megfigyelésekkel. „A költő éppúgy nem próféta, ahogy nem országgyűlési képviselő"[31] – írta Szabó Dezsőről, akinek zseni-próféta felfogását irodalmi demagógiának minősítette. Erőszakosságát, túlhangosságát keményen bírálta: „Szabó Dezső légüres térben volt nagy legény. Szemléletéből hiányzott az a közeg-ellenállás, amellyel szemben a bírálat alkotás."[32] Éppígy megrótta Kassák *Angyalföld* című regényében a szocialista elfogultság kiütközését: „Viszolyog a hátam a Szent Szív történetektől. Vajon a szocializmus nem lehet el ilyen Szent Szív történetek nélkül?"[33] – kérdezte. Súlyos hibának tartotta azt, ha „az író kikiabál a műből, külön van a szemléltetés és külön a hegyi beszéd".[34] Kodolányit is hasonló élességgel bírálta: „Annak, aki a *Futótüz*et írta, kár volt egy országjavító zsurnalisztát fogadni maga mellé."[35] Nem járt jobban Tamási Áron sem, amikor a mély és összetett ábrázolás helyett a *Címeresek*ben csak „vagdalkozott".[36]

Nyomatékkal vallotta Németh László, hogy a művészetnek nincs szüksége „a plebejus hasznosság mankójára... a művészet nem illemtani példatár és nem szociális patkányirtószer".

De éppígy tévútnak minősítette azt a másik végletet is, amely a tiszta művészet elvének az abszolutizálásával kipárol az irodalomból minden „idegen elemet". A naturalizmussal szemben kitűnő harci jelszó lehetett a tiszta művészet. Ennek az elvnek a túlhajtása azonban lerombolja magát a művészetet.[37]

E két véglet helyett Németh László azokra a gyakorlati szellemekre hívta fel a figyelmet, akikben „az élet mint a dolgok kijavítható szőttese" jelentkezik, s művükben az eszme a szemléltetésből, a léthelyzet felméréséből spontán módon fejlik ki.[38]

Elhatárolta magát attól a szemlélettől, amelyik azt vallotta, hogy a művészet ne keveredjék el a helyzettel, hanem az „örök csillagokat" mutassa. „De vajon hol vannak ezek az örök csillagok, ha nem a zűrzavart megértő, sorslátó lélekben?" – kérdezte.[39] Hamvas Béla gondolataival is azt vetette szembe, hogy oly módon hiányzik belőlük a közeg ellenállása, mintha eltávolította volna előlük a levegőt: „Akadálytalanul száguldanak előre az elsúlytalanodott történelmen, tudományon, társadalmon át. Az eszmék kritikusát izgatja ez a légüres térben folyó kísérlet, de a valóságban álló ember megkívánja hozzá az eszmén kívül levő, ellenálló dolgok hibaigazítását."[40]

Németh László nemcsak a lázadó, hanem a fegyelmező tehetséget is becsülte. Ebben is egyensúlyt kívánt tartani, mert úgy látta, hogy van olyan kor, amikor „az eredetiség tombol, a szellem azonban agonizál".[41] Ezért tartotta fontosnak, hogy egy-egy kor irodalomszemlélete a különböző írói törekvések között milyen hierarchiát alakít ki. „A görög irodalom fénykorához nem azért tér vissza újra s újra az emberiség vándor csodálata, mert egyéniségei felülmúlhatatlanok, hanem mert írói törekvéseinek a hierarchiája a legfenségesebb."[42]

Milyen ezek után Németh László irodalomszemléletének a hierarchiája? Hogyan oldja fel a művészi autonómia és a valóságvonatkozások igényének dilemmáját? „Minél több csak művészettel megközelíthetőt nyújt a mű, annál nagyobb általános szellemi értéke is" – írta *Új nemzedék* című tanulmányában.[43] Ez a semmi mással nem helyettesíthető tartalom pedig azáltal jön létre, hogy a műalkotásban az egymás felé tartó elemek olyan szétbonthatatlan új, mindegyiknél magasabb egységgé formák össze, melyet magukból a műbe foglalt egyes elemekből, alakokból, szavakból, eszmékből megmagyarázni nem lehet, „a szó elveszti szótári jelentését, a modell megsemmisül a hősben, az eszméket új sugárkör özönli körül". A műben szövődő kapcsolatok úgy elvarázsolják az egyes

elemeket, hogy a műben „semmi sem marad magára, hanem minden valami más rész felé mutat", „minél sűrűbb a kapcsolatok delejhálója, annál több reménye van a műnek, hogy olyat közölhet, amit írója e mű nélkül sohasem közölhetett volna".[44]

Ebben a koncepcióban természetes helye van a mű anyagából, nyelvéből fejlő, előreláthatatlan vonatkozások keletkezésének is. A lényege azonban az egyedi kompozíció, mely az elemek egyedi kapcsolathálózata, szövevénye révén a mű anyagából egy elemeire visszavezethetetlen, mert magából a kompozíció egészéből sugárzó művészi eszmét lobbant ki.[45] Az életanyag és a belőle kifejlő művészi eszme harmóniáját éppen a művészet autonómiája követeli meg. Éppen ahhoz kell az író egyénisége, tehetsége, műveltsége, ihlete, hogy korának tapasztalatából annak eszméltető, életalakító kritikai megítélését is a műalkotás belső természetéből bontakoztassa ki rendező nyugtalansága.

Az külön tanulmányok tárgya lehet, hogy Németh Lászlónak miként sikerült pályája során érvényesíteni irodalomesztétikájának az alapelveit saját műveiben és mások műveinek megítélésekor.

Irodalomszemléletének itt említett vonásai újra megerősíthetik bennünk azt a gondolatot, hogy az irodalomnak mégis lehet és van mással nem helyettesíthető fontos szerepe és értelme az emberi lét és az emberi sors alakításában.

JEGYZETEK

1. Vö.: Németh László: Negyven év. In: N. L.: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász, 1969., 10–11.
2. Németh László uo. 15.
3. Németh László: Új enciklopédia. In: N. L.: Európai utas, 1973., 512.
4. Németh László: A reform. In: N. L.: Sorskérdések. 1989., 238.
5. Béládi Miklós: A szellemi országépítő. In: B. M.: Az értelem-alapító. Négy írás Németh Lászlóról, 1982., 10.

6. Vö.: Németh László: Sziget és alkotás. In: N. L.: Európai utas, 1973., 46.
7. Németh László: Levél Kerényi Károlyhoz. In: N. L.: Európai utas, 1973., 43–45.
8. Vö.: Szegedy-Maszák Mihály: Az esszéista Németh László értékrendjéről. In: Sz. M. M. (szerk.): A mindentudás igézete, 1985., 7–31.
9. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., II., 731.
10. Vö.: Poszler György: Bennszülött-bölcselet. Németh László: Kisebbségben – szubjektív kommentárok. In: P. Gy.: Vonzások és taszítások, 1994., 290–329.
11. Vö. Béládi Miklós: A szellemi országépítő. In: B. M.: Az értelem-alapító. Négy írás Németh Lászlóról, 1982., 13.
12. Németh László: Az Ady-pör. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 38.
13. Németh uo. 25.
14. Németh László: Az Ady-vers genezise. Uo. 24.
15. Németh László: Az Ady-pör. Uo. 56.
16. Németh László: Ady Endre. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 57.
17. Németh László: Negyven év. In: N. L.: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász, 1969., 52.
18. Németh László: Szophoklész. In: N. L.: Európai utas, 1973., 26.
19. Vö.: Németh László uo. 30.
20. Németh László: Janus-arccal. In: N. L.: Az én katedrám, 1969., 169.
21. Levél Kerényi Károlyhoz. In: Európai utas, 1973., 45.
22. Németh László: A kritika feladatai. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 50.
23. Németh László: Joyce: Ulysses. In: N. L.: Európai utas, 1973., 476.
24. Németh László: Negyven év. In: N. L.: Negyven év. Horváthné meghal. Gyász, 1969., 12.
25. Németh László: Móricz Zsigmond. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 100.
26. Németh László: Új nemzedék. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 320.
27. Németh László: Tamási Áron. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 196.
28. Vö.: Szegedy-Maszák Mihály i. m. 17.
29. Németh László: Illyés Gyula: Nehéz föld. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 278.

30. Németh László: Új reformkor felé. In: N. L: Sorskérdések, 1989., 39.
31. Németh László: Szabó Dezső. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 155.
32. Uo. 156.
33. Németh László: Kassák Lajos: Angyalföld. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 174.
34. Németh László: Kassák Lajos: Megnőttek és elindulnak. Uo. 177.
35. Németh László: Kodolányi János: Futótűz. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 277.
36. Németh László: Tamási Áron: Címeresek. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 262.
37. Németh László: Ortega y Gasset. In: N. L.: Európai utas, 1973., 393–394.
38. Vö.: Németh László: Kodolányi János: Futótűz. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 277.
39. Németh László: Magyarság és Európa. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 314.
40. Németh László: Természettudomány és mitológia. Vita Hamvas Bélával. In: N. L.: A minőség forradalma, 1992., I., 372.
41. Németh László: Új nemzedék. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 307.
42. Uo. 311.
43. Uo. 312.
44. Uo. 312.
45. Uo. 314.

Líra, gondolat, küldetés

ILLYÉS GYULÁRÓL

I.

Az úgynevezett népi írókat nagyfokú közösségi küldetéstudat jellemzi. Ez a küldetéstudat az európai látókörű legjobb írók esetében semmiféle misztikus tartalommal nem rendelkezik, könnyedén helyettesíthető a felelősségérzés, felelősségtudat kifejezésekkel. Azért használom mégis a küldetés szót, mert ez érzékelteti e felelősségtudat közösségi jellegét. Azt, hogy ezek az írók úgy érezték, hogy szűkebb-tágabb közösséget, népet, nemzetet kell képviselniük, azok helyett is szólniuk kell, akik ezt tehetségük vagy körülményeik miatt nem tehetik meg. A világháború, a forradalmak bukása, majd a magyarság Trianonban látványosan beteljesült tragédiája döbbentette rá őket arra, hogy ez a nemzet veszendő állapotban van, a „lenni vagy nem lenni" kérdésével kénytelen szembesülni.

Ez a döbbenet ösztönözte a népi írókat a pusztulás sokrétű és pontos felmérésére, de arra is, hogy a diagnózist feladattervvel kapcsolják össze. Illyés életművének végigvonuló komor színe a magyarság kikerülhetetlen sorskérdéseivel való illúziómentes szembenézésből ered. Németh László nagy kérdése az, hogy hol veszett el a magyar a magyarban.[1] Tamási nemegyszer látta olyan reménytelennek a székelység sorsát, hogy már-már az volt az érzése, halálnemet kellene választani.[2]

De éppen közösségi felelősségérzetük ösztönözte őket arra, hogy a magyarság felegyenesítésének módját keressék a művészet segítségével is.

Ez a közösségi, nemzeti és végső soron egyetemes emberi felelősségérzet a motiválója annak is, hogy – minden különbözőségük ellenére – világnézetük végső soron mindenkor a létérdekű, életelvű

értékválasztásra és cselekvő magatartásra ösztönözte őket. Nagyarányú küzdelmet vívtak az élet értelméért egy olyan korban, amelyiknek egyik legfőbb jellemzőjévé a metafizikai válaszok hitelének megrendülése következtében a létszemléleti kétely vált. A metafizikai válaszok Németh Lászlót is, Illyést is hidegen hagyták, de az emberi élet értelmét mindketten eltökélten vallották és kutatták. Ezt az értelmet magában az életben, az emberlét lehetőségeinek kibontakoztatásában vélték feltalálni.

Az öngyilkosságot halasszuk ma is el.

> Fojtsuk vissza a tébolyunk.
> Mi, akik mindent tudhatunk.
> Ajándékozzuk meg magunkat mi magunk
> az élet szépségeivel.
> Magunk vagyunk.

– írja Illyés Gyula *Bernáth Aurél egy képe* alá című közismert versében, melyet azzal a szállóigévé vált mondattal zár, hogy „A legnagyobb bátorság a remény." „Ki ne hallaná meg az egzisztencialista hang fölcsattanását a versben: S ki ne hallaná meg rögtön utána az elfojtását is?" Ez az elfojtás azonban nem gyávaságból vagy öncsalásból történik, hanem „Ellenkezőleg: önbecsülésből."[3] Az egzisztencializmus individuális kérdésére – miként ezt Domokos Mátyás megvilágította *Életmű – mérlegen* című tanulmányában – „Illyés, a költő, közösségi természetű választ keres..."[4]

Illyés Gyula egész életműve a „legnagyobb bártorság"-nak, a „remény"-nek a szolgálatában áll, ezt próbálja létre hívni és óvni a legsötétebb tényekkel, tapasztalatokkal szemben is. A nemes minőségű emberlét megteremtése végett avatja Németh László az irodalmat a vallás metanyelvévé, s ennek szolgálatára mozgósítja Illyés a maga kivételes tárgyias racionalizmusát. A „magunk vagyunk" tudata, érzése mindkettőjük életművében egyértelmű, de ebből nem a személyiség szétesését, nem a létezés abszurdumát következtetik, hanem azt a felelősségérzetet növesztik föl, amelyik aszerint a logika szerint működik, hogy ha magunk vagyunk, akkor mi vagyunk

felelősek mindenért, ami az élet természet által adott lehetőségein belül velünk történik.

Ez a felelősségérzet formálta írói hivatásukról és az irodalomról alkotott nézeteiket is. A mai irodalomszemlélet főiránya felől nézve ez azt is jelenti, hogy megengedhetetlenül kitágították – úgymond – irodalmon túli területekre is az irodalom illetékességét. Ennek a merényletnek a Joyce-ről, Gide-ről, Proustról értekező európai utas Németh László éppúgy a tudatában volt, mint a Párizsból hazaérkező Illyés Gyula. A magyar szellemi élet organizátori szerepére vállalkozó író és a forradalmár költő egyaránt tudatosan menekítette az irodalomba eszméit.

Az irodalomban az értelmiségi cselekvés lehetőségét is látták. „Az értelmiségi ember a legégetőbb teendőket is mindig valami örökkel, a legjobbal, a legideálisabbal akarja összekapcsolni, korrigálni" – írta Németh László.[5] De ebben az értelemben hangsúlyozta azt is, hogy az irodalmi mű értéke elválaszthatatlan társadalmi próféciájának súlyától. „A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Ludas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak."[6]

Illyés különösen sokat foglalkozott az irodalom közösségformáló lehetőségének, értelmének, küldetésének a kérdésével. A *Magyar Csillag*ot is olyan irodalom végvárává kívánta tenni, amelyet „röviden egy nép tudatának nevezhetünk".[7] „Nincs minden irodalomnak irodalmon túli feladata. A mienknek van, mindig is volt" – írta *Első állomás* című esszéjében 1942-ben.[8] Az irodalomtól azt várta, hogy adjon példát az országnak, „milyen magatartás illik a sorsfordulókon". Idős korában is minduntalan visszatért az irodalom küldetésvállalásának a kérdéséhez. Ez a feladatvállalás szemernyi engedményt sem jelentett számára a művek esztétikai értékét illetően. A világirodalom virágzó nagy korszakain tűnődve arra a megállapításra jutott, hogy e nagy korszakok irodalmaiban „világszerte jelentős olyan erjesztő anyag is volt, amit az igényes esztétika gyakorta méltán irodalmon kívülinek, más területről odacsapódottnak nevezett. Értve rajta azt a nem ritka jelenségét a történelemnek, amidőn az irodalom vállal vagy készít elő olyan föladatokat, melyeket a közélet illetékesebb szervei még csak akkor s nemegyszer így – tudatosíta-

nak. Erre nálunk távolabb időkben is nyüzsög a példa. Így vezette porondra Berzsenyi és Vörösmarty nemzedéke Széchenyi és Kossuth nemzedékét."[9]

Illyés az irodalom illetékességi körét igen tágasan értelmezte. Sőt azt is hangsúlyozta, hogy „az irodalmak utólag hálásak szoktak lenni, ha koruktól ráadásföladatot kapnak".[10] Más szóval: az irodalmat optimális esetben ezek a látszólag irodalmon kívüli „ráadásfeladatok" olyan emberi jelentőséggel gazdagíthatják, amely az irodalomnak is értékévé válik. Ha az esztétikum összetett értékvilágát nézzük, egyértelmű, hogy abban Illyés szemlélete fontos helyet biztosított a referenciális és az eszmét sugárzó értékelemeknek is. Jól tudván persze, hogy ezek az értékelemek önmagukban nem képeznek esztétikai értéket, de azt sem gondolta, hogy közvetlenebb valóságvonatkozás vagy eszme eleve káros volna az irodalomban.

Illyés életműve arra is példa, hogy az író a közösségért való felelősséget nem programosan veszi magára, hanem – ha eredete, sorsa, érzékenysége erre predesztinálta – éppoly természetes módon ütközik a társadalom megoldatlan problémáiba, mint a személyiség egzisztenciális kérdéseibe. Néha persze úgy érzi, hogy a feladatvállalás, a küldetés, a felelősségtudat vissza is fogja művészetét, túlságosan behatárolja annak horizontját, nem hagy benne kedvet, energiát a játékosabb, kísérletezőbb irodalom számára.

Németh Lászlóban is nosztalgiaként élt ama kipróbálatlanul hagyott másik életmű lehetősége, de a nemzeti felelősségérzete visszafogta attól, még drámái hőseit is a magyar sors ritmusára kottázta.[11] Illyésben pedig a párizsi avantgárd láz alatt sem aludt ki a puszták népéért érzett felelősség. A *Szomorú béres* című versét még Párizsban megírta. Itthon pedig ennek a felelősségérzetnek a jegyében bontakoztatta ki életművét, melybe rendkívül finoman oldotta bele avantgárd hozományát.

Posztmodern kérdéshorizontból nézve mindez úgy értelmezhető, hogy a magyar irodalom két kiemelkedő tehetségű alkotóját a kelet-európai írósors, a közösségi felelősségvállalás megfosztotta attól, hogy világirodalmi nézetből korszerű életművet hozzanak létre, hiszen a világirodalom kérdéshorizontja ekkor már nem közösségi

jellegű, az irodalom ekkor már nem a nemzeti önismeret forrása és tárháza, hanem az egyén önmegismerésének az eszköze.

Illyés és Németh László azonban nem így osztották egyén és közösség szféráira sem az életet, sem az irodalmat. Németh László Frobenius kultúralaktanát elemezve hangsúlyozta, hogy mindenkinek a maga kultúrájában a helye. „Egy élet erőfeszítései csak akkor nem pazarlódnak el, ha a megfelelő kultúra növésirányába esnek."[12] De ezt a „növésirányt" mindenkor európai szemmel is nézte, európai eszmékkel és formákkal is táplálta. Irodalomszemléletének fontos szempontja volt az, hogy a magyar irodalom hogyan fejezi ki a magyar nép sorsát, mennyiben segíti ennek a sorsnak pozitív alakítását, mennyiben felel meg tényeinek és érdekeinek. Kényes egyensúlyt tartott egyén és közösség, magyarság és európaiság szempontjai között: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott."[13] Illyés életművében Szabó Lőrinc irigyelte meg „az egyéni és a közösségi ember legszerencsésebben megoldott képleté"-t[14]. Ez volt Illyés eltökélt szándéka, ambíciója is: „Becsvágyam kezdettől nagyobb volt annál, hogy csak magamat tárjam föl; valamennyiünkben – magában az emberben – vágytam meglelni a föltárásra érdemest."[15] Ezért nem tért ki költőként sem az emberlét kihívásai elől, bármely létszférából, még ha a nemzeti sors örvényeiből jöttek is azok.

„– Voltaképpen lírai költő vagyok, s mégis nekem kell beöltöznöm újra meg újra Comeniusnak, minden sors vállalójának?" – teszi fel a költői kérdést a hetvenöt esztendős Illyés Gyula, majd élettapasztalatát így összegzi válaszul: „Ez parancs, olyan hagyomány, amelyre klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől."[16]

Illyés és Németh László a magyarság életével, sorsával való létmélységű összekapcsolódásukat evidenciaként élték meg, a magyarság sorskérdéseit viszont egyetemes összefüggések rendjébe állították, az emberlét vizsgálatának egyik modelljévé tették. Más-más módon, de a problematika egyetemes érvényét hangsúlyozták. „A

magyar sorskérdések olyan megoldhatatlanul nehezek, hogy az a mozgalom, amely megoldja őket, okvetlenül európai mozgalom is: a magyar reform vagy nem reform, vagy a környező népek számára is példa" – írja Németh László.[17] Illyés pedig többször hangsúlyozta, hogy a magyarság sorskérdéseivel megrögzött internacionalistaként foglalkozik, internacionalizmusa veszítené el hitelét, ha saját népe sérelme esetén hallgatna.

Egyéni és közösségi, nemzeti és egyetemes emberi nézőpont természetes összhangja biztosítja szemléletük tágasságát, klasszikus értékű életművüknek pedig a nemzetfelegyenesítő szándék volt az egyik fő ösztönzője.

A népi irodalomban én ezt a természetesen és közvetlenül megnyilatkozó közösségi, emberi felelősségérzést tartom a legfontosabb jellegadó vonásnak. Ez a műalkotásnak sohasem lehet önmagában mércéje, de gátja sem. Minden a megvalósuláson, a minőségen múlik. Egyes művekben lehetett és volt is sokféle naiv utópia, követhetetlen rögeszme, tarthatatlan vélekedés, ez minden egyes esetben külön értékelés és megítélés tárgya. De az, hogy az irodalmat a személyiség és nemzeti közösségformálás hatékony eszközeként fogták fel, magának az irodalomnak is rangot és külön értelmet adhat e közösség tudatában. A felelősség nemegyszer megemeli a személyt, aki vállalja azt. A nagyobb teher hordozása nagyobb erőt kíván. Engedmény hajszálnyi sem lehet. Az visszaüt. Azt pontosan kimondja Illyés is, hogy politizálni az irodalomban csak remekművekkel lehet, viszont „minden igaz mű: ellenállási fészek".[18] Ez tehát nem jelenti azt, hogy az irodalmat, annak autonómiáját megsértve a politikai vagy egyéb társadalomformáló szándék alá hajtotta volna. A versnek Illyés szerint is azt kell kimondania, „amiről más nem tud fogalmat adni".[19] Az viszont a közösségi sorsvállalás, felelősségérzet és a nagyfokú művészi kvalitás találkozásának eredménye, hogy Illyés Gyula „korszakról korszakra megírta mindig a maga és nemzete katartikus nagy versét"[20], hogy az egyén és közösség szétszálazhatatlan kérdéseivel jellegzetesen egyéni karakterű nagy versekben küzdött – erkölcs és esztétikum magasrendű harmóniáját teremtve meg. Ez nemcsak Illyés történelmi jelenlétét, hanem esztétikai kvalitását is minősíti, hiszen legnagyobb verseiben az esztétikum vesztesége nélkül sikerült megszólaltatnia azokat a gondolatokat, irodalmi és életelveket, amelyeket pályája során képviselt.[21] Épp a versek esztétikuma emeli ezeket az elveket egyetemes érvényű és élményszerű eszmékké.

II.

Az, hogy Illyés nagy beolvasztó, nagy összegző, „több ösztönű" költő, akinek a verseiben „távoleső versösztönök spontán összehangoltsága" ragad meg, Németh László 1929-ben írt tanulmánya óta alapmotívuma az Illyés-szakirodalomnak.[22] Ennek a „színváltó jelleg"-nek már Németh László sok elemét fedte fel. Ő mutatott rá arra is, hogy Illyés „legkonkrétabb képeinek is van némi metafizikai nyillása"[23], s filozofáló versei sem elvontak, hanem tárgyias realizmusukkal ragadnak meg. Az Illyés-versek közvetlensége mögött Szabó Lőrinc merész képzetkapcsolásokra, zsúfolt és bonyolult látásra hívja fel a figyelmet, amelyik „valami speciális magasfeszültség"-gel telíti a legegyszerűbb verseket is.[24] Illyés realizmusának sztereotip ismételgetésében joggal gyanított sikkasztást Kiss Ferenc, hiszen ez a realizmus valóban különleges karakterű.[25] Az „egynemű esztétikai összhatás mindig a széttartó impulzusok kiegyenlítődésének dinamikájából keletkezik" – jellemzi Kulcsár Szabó Ernő.[26]

Élményi és világnézeti szinten ennek a modulációnak az a háttere, hogy Illyés szemléletében egyszerre érvényesül gazdag élettapasztalatának valamennyi szférája, képletesen szólva Ozora és Párizs egymást ellenpontozzák és világítják meg, annak a különleges, tág horizontú rendteremtő szándéknak a következtében, mely Illyés oly jellegzetes vonása. Együtt akarja látni és értelmezni a lét külön minőségű elemeit. A szűkített perspektívát csak pillanatokra alkalmazza, hogy annál nagyobb távlat nyíljék a versben a távoli pólusokkal való szembesítéskor. A gazdag perspektívajáték a megismerés, a létföltárás hatékony eszköze Illyés költészetében. „Értelme csak a felfedezésnek van. A költő csak ezáltal lehet cselekvő. A költészet

ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik..." – írja *A tárgyilagosság lírája* című sokszor idézett tanulmányában.[27] Illyés tárgyias költészetének különlegessége abból származik, hogy rendkívül sok elemből – népköltészeti és avantgárd ösztönzésből, Füst Milánon átszűrt Berzsenyiből és plebejus indulatból – ötvözött saját hangon kezd dialógust a tárgyi világgal. Úgy bontja ki a tárgyakból a „bennük rejtező költészetet", hogy mindenből annak az evidenciaszerű példázatát olvassa ki, amit éppen mondani akar. Tárgyias példázatversei így válnak a költői reflexió váratlansága és ereje révén életakaratot sugalló ösztönzéssé, tanítássá. Illyés eme talán legegyszerűbb verstípusának olyan közismert mintadarabjait említhetjük itt, mint a *Lapda*, az *Egy mellékszoborra*, a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, a *Gyalogút*, a *Szekszárd felé*. Tárgy és eszme összhangja ragad meg ezekben a versekben, a tárgyból kifejlett gondolat mindig a meglepetés és az evidencia erejével hat egyszerre:

Százszor lecsapva
te, népem,
te, mint a lapda,
keményen
szökj a magasba

– indítja a *Lapda* című versét. Milyen pontos nemzeti sorskép, s milyen egyértelmű sorsfordító szándék, mennyi dacos életakarat egyetlen váratlan hasonlatban. Illyés példázatverseinek ez a jellegzetes iránya. „Az ő rendkívüli intelligenciája sose taglózza le az életkedvet, nem áll ki fanyar kritikusként a cselekvő ember elé, inkább mögé áll – sugalmazónak és bujtogatónak. Még a reménytelenséget is körberöpdösteti valamiféle tapasztalatból vagy csontból áradó vigasszal."[28]

A cselekvő, rendteremtő életakaratot szolgálja Illyés racionalizmusa is. Viszonya a gondolatokhoz éppolyan természetes, mint a tárgyakhoz. „Csak az lehet hasznos ismeretünk a világról, amely eszünk bírálatát is megállja. Létünkről nem álmot akarunk, hanem

tényeket."[29] Ez a tisztázó, elrendező eltökéltség telíti gondolatokkal Illyés költészetét. Nagy, gondolati verseiben beavat gondolkodásának folyamatába. Itt van igazán elemében sokszínű kedélye és látószögváltoztató szemléleti elevensége, „elemi erejű ösztönöket és szenvedélyeket átalakítva újfajta szenvedélyt kínál: a percről percre való tudatosodását, a tisztánlátás bujtogató és lázbahozó izgalmát".[30] Könyörtelen racionalistaként bízik az értelem rendező erejében, a létmegértés lehetőségében. „Sajnos, én a gordiuszi csomó megoldóját már diákkoromban nem hősnek tartottam, bármennyit hadonászott is a kardjával – hanem csalónak. A nevezetes csomóval ugyanis a feladat nem a vágás volt, hanem a kibogozás. A kötél ugyan szétesett, de a kötés rejtélye ma is megoldásra vár."[31] Joggal tekinti Illyés egy-egy művét Csoóri Sándor mesteri ügyességű „csomókibogozás"-nak.

Illyés Gyulát a „magunk vagyunk" tudata intellektuális vonatkozásban is rendkívüli teljesítményekre ösztönözte: műveiben racionálisan is meg akarta érteni a világot és rendet akart teremteni benne. Létünk és történelmünk meghatározó jelenségeivel és eseményeivel intellektuális szinten is szembenézett.

Verseiben szemléletessége, tárgyszerűsége révén az első pillanattól kezdve gondolati küzdelme részesévé teszi az olvasót, bevonja a gondolattal való találkozás izgalmába és rejtélyébe. Beavatja a költői gondolat formálódásának a folyamatába, melynek során a gondolat sajátjává minősül, költői személyiségének jellegével telítődik, ugyanakkor egyetemes hatókörűvé válik. „A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcselet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolattal, újakkal s régiekkel; s az ebből fakadó – versbe foglalható – élmény, ez a gondolati líra."[32]

A költői műalkotásban a gondolat nem közvetlen nyelvi valóságában lesz az információ hordozójává, hanem a vers poétikai rendszerében betöltött funkciója révén. A művészi gondolat nemcsak logikai, hanem tágabb: esztétikai funkcióival válik hatásténye zővé. A műalkotásban a szó elveszti szótári jelentését, a műben szövődő kapcsolatok révén a szavak új, gazdagabb tartalmakkal telítődnek,

„minél sűrűbb a kapcsolatok delejhálója, annál több reménye van a műnek, hogy olyat közölhet, amit írója e mű nélkül sosem közölhetett volna"[33]. Amikor egy-egy sűrű szövésű műből egy-egy látszólag egyszerű, axióma-jellegű mondat kiszigetelődik az olvasói tudatban, szállóigévé válik, akkor annak értelme messze túlmutat önmagán, az egész mű belesűrűsödik abba.

Illyés korkifejező nagy verseinek éppen az a szembetűnő sajátosságuk, hogy alapeszméjüket többnyire megtaláljuk a költő cikkeiben, korabeli tanulmányaiban, a versben ezek mégis más, sokkal sűrűbb, gazdagabb és a cikkel összevethetetlenül sokrétűbb értelmet, művészi erőt nyernek. A művészi varázslat egésze hatótényezővé válik, a partikuláris elemeket tágabb hatókörűvé emeli. Az alkotás folyamatában olyan szempontokkal, belső játékokkal, ellenpontozással, a dialogikusság olyan feszültségével telítődnek, hogy a lineárisan kifejthető gondolatnál sokkal összetettebb, gazdagabb értelművé és hatásúvá válnak. A sokféle motiváló elemet szerves és bonyolult egységbe rendezi, az ihlet, az „anyaggyőző tiszta akarat". Ezért lehet az ilyen nagy műveknek különleges hatásuk és érvényük.

III.

Csak néhányra utalhatok itt azok közül a jelentős Illyés-versek közül, amelyekben az esztétikai érték szerves részévé vált a gondolati érveléssel megszólaltatott felelősségérzés és küldetéstudat. Ezek a közismert versek hatékonyan formálták és formálják a nemzeti önismeretet. Nemzeti önszemléletünk, önismeretünk csonka volna nélkülük.

Történelmünk – gyakran ismétlődő – reménytelennek tetsző periódusai adtak Illyés Gyulának olyan próbára tevő kihívásokat, melyek alkotóereje nagyfokú koncentrációjára, személyisége, élmény- és gondolatvilága teljes mozgósítására ösztönözték. Így alkotta meg azokat a nagy verseit, melyek a magyarság adott történelmi szituációjára adott válaszokként is értelmezhetők és értelmezendők, de melyek mindenkor tágabb, egyetemesebb érvényűek. Ezeket a műveket többnyire tüzetesen elemezte már a szakirodalom, itt most kizárólag azokra a vonásaikra kívánok egy-egy szóval rámutatni, amelyek révén Illyés Gyula gondolati költészetét a közösségi tudat formálása szempontjából oly fontosnak vélem. Arra az esztétikumból sugárzó szellemi-erkölcsi többletre, sugárzó magatartásértékre kell gondolnunk, mely sohasem pótolható, sohasem helyettesíthető semmiféle más eszközzel, hiszen kizárólag az autonóm művészi alkotás sajátja.

A harmincas évek elején, a népi mozgalom szerveződésekor az alulsó Magyarország nemzetbe emelésének a gondja, a nemzet alá nyomott szegénység képviselete volt az az eszme, amelyik összefogta a mozgalom tagjait. Az első értelmiségi generáció mindenkori dilemmáját az alulsó Magyarország teljes kiszolgáltatottsága és nyomorúsága tette még súlyosabbá. A följutottak jelentős része pillanatok alatt elfeledte egykori közegét, s rosszabb lett a régi uraknál. Illyés egész életművét a hűség és felelősség érzése hatja át. Korai költészete nemcsak szociográfiailag is pontos képe ennek az alulsó Magyarországnak, hanem küldetéstudatának megvallása is. A helyettük és értük szólás kötelességét bontja ki a látleletekből.

Az először 1933-ban publikált *Nem menekülhetsz* című versének az ad különleges súlyt, hogy ebben nem egynemű vallomásként szólal meg a felelősségérzet, hanem „külső és belső konfliktusok során keresztül" emelkedik „többrétegű általánosítással" egyetemes dimenzióba.[34] Egy hajóutazás egyetlen mozzanatát sokrétű, de mindig természetes mozgású, drámai ellentétezéssel, végletek közt csapongó küzdelemben a felelősségvállalás történelmi parancsává emeli ez a vers a költő személyes élményeként:

Néztem kapkodva a vizet, a
futó tájat, mintha velem
már nem is ez a hajó futna,
hanem a dohogó történelem.
Mintha dühöngve, hányingerlőn
az rázna, könyörtelenül

tagolva a szót: nem feledhetsz,
nem menekülhetsz, – bárhová kerülj!

A *Kacsalábonforgó Vár* tárgyias rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának döbbenetes ellentétét bemutatva. Azáltal telítődik lázító energiákkal, hogy a közvetlen tárgyias bemutatást az abszurd ellentétet felmérő költői indulat feszíti, melynek „gunyorossága kiáltóan üt át a leplezés sima felszínén, s végül monumentális látomás kibontásában kap teret"[35]. A látszólag tárgyilagos dikció azt hangsúlyozza, hogy a költő nem ítéli, csak nézi a világot, közben minden szava a döbbenetes ellentét tarthatatlanságáról ítél, tárgyilagosságát arra az időszakra is ígéri „ha egyszer a mocsár feltámad, / vagy feltámadna / lerontani e ragyogó csodának / nagy tengelyét, ezernyi tornyát / s úgy, mint a mesék azt is előírják, / hogy »fű nem nő«: s »kő kövön nem marad«."

A *Nem volt elég* is különlegesen összetett hangnemű költemény. Bíráló indulat és ragaszkodó szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás forr egybe benne. Az egymással feleselő, ellentétes motívumok kivételes erejű, nemzeti sorsot idéző drámai számvetéssé emelkednek. A vers zárlatában pedig a mély keserűség plebejus indulattal kapcsolódik össze.[36]

Az 1946-ban, a békeszerződések aláírása előtt keletkezett nagy, gondolati vers, *A reformáció genfi emlékműve előtt* az adott történelmi szituáció súlya alatt a történelmi cselekvés értelmének megkérdőjelezésétől indulatos vita során, érvek és ellenérvek ütköztetésével vezet el a történelemalakítás igenléséig, de oly módon, hogy „közben a tagadás tényezőit sem számolja föl"[37]. A magyarság második világháború utáni helyzetében a történelmi cselekvést igenlő válasz csak ilyen ellensúllyal lehetett csak hiteles.

Aztán jött a diktatúra iszonyatos időszaka. Az *Egy mondat a zsarnokságról* a kiszolgáltatottság monotóniáját és a zsarnokság tényeinek félelmetes sokféleségét, mindenre kiterjedő totalitását úgy komponálja egybe, hogy ez a hatalmas „anti-litánia"[38] a felsoroló dikció indulata révén mindenféle zsarnokság egyetemes érvényű, megsemmisítő vádirata. Illyés krónikás éneke 1950-ből. A nemzet tudatában

immár a személyi kultusz időszakának feledhetetlen látlelete és megítélése.

Az ötvenes évek közepéről is hiányos maradna minden ismeretünk a *Bartók* nélkül. A kötelező optimizmus idején ebben a hatalmas indulattal fölcsattanó, disszonanciák sokaságából harmóniát teremtő nagy versben Illyés a „lefojtott nemzeti közérzetet"[39] szabadította föl. Azonnal érzékelte ezt a politika, elkobozták a lapot, melyben megjelent, a szerkesztőt pedig leváltották.[40] De érzékelte a vers értékét a kortárs kritika is, az utolsó húsz esztendő legnagyobb hazafias verseként méltatta, művészi értékeinek számbavételekor pedig arra is nyomatékkal utalt, hogy „az utolsó öt-tíz esztendő minden szorongása, vívódása, kétségbeesése és elszánt reménykedése" megszólalt benne.[41] Pedig ez csak egyik eleme ennek a versnek, mely „a Bartóki zene példáját, az elviselhetetlenül nyomasztó közállapotok elleni tiltakozást és a művészet katarzisának föloldó élményét egyszerre, egymásba fonódottan érzékelteti".[42]

A kínálkozó későbbi ítéletes nagy versek közül egyre utalok még, a *Koszorú*ra. Illyés Gyula a hatvanas évek második felében egyre gyakrabban emelt szót az internacionalizmus bűvszavával visszaélő, a nemzeti értékek iránt közömbös politika ellen. A nemzetszűkítés tartós tendenciája és a nemzeti tudat egyre érzékelhetőbb zavarai motiválták *Hajszálgyökerek* című kötetének esszéit. Ezek az írások azokat a „hajszálgyökereket" világítják meg, melyekkel mint tápláló erőhöz, nemzeti közösségünkhöz kapcsolódunk. A közösség kötelékei között a huszadik században Illyés Gyula az anyanyelvet tartotta a legfontosabbnak, legerősebbnek.[43] Nyelvünkről és nyelvünk ürügyén szóló írásai a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a nemzeti érzés, a nemzeti összetartozás-tudat védőiratai. A *Koszorú* a művészi erő gazdagító lehetőségei révén emeli egyetemes érvényű szintézisbe mindazt, amit Illyés Gyula a nyelvről és a nyelv ürügyén mondani akar. Ez az anyanyelvhez írt, drámává forrósított óda a közösségi érzésnek, tudatnak megtartó, felnevelő erejéről és múltbeli, jelenkori veszélyeztetettségéről szól. Szorosan kapcsolódik az Illyés-líra egyik jellegzetes típusához, a hazafiságát, a nemzeti közösséghez való erős kötődését megfogalmazó verseihez. Indulat és

pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet „édesanyának" minősítő költemény. A „hű európai" költő becsüli meg ebben a versben anyanyelvének „fölnevelő" és megtartó értékeit. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.[44]

Az említett versek szorosan kapcsolódnak újabb történelmünk egy-egy nehéz gondjához, sorskérdéséhez. Tárgyias-szemléletes anyaguk, motívumkincsük tapinthatóan magyar. Bennük közvetlenül szólal meg Illyés Gyula nemzeti felelősségérzete, küldetéstudata. Ezek a versek azonban éppen attól nyerik meghatározó értéküket irodalmunkban, hogy messze túlmutatnak közvetlen anyagukon, egyetemes emberi szinten szólaltatnak meg fontos emberi gondokat. Ezzel nemcsak önmagukban lesznek egyetemessé, hanem tágabb érvényt kapnak bennük a magyar sors kérdései is.

JEGYZETEK

1. Németh László: Kisebbségben. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 409.
2. Tamási Áron: Búcsúbeszéd a Helikon íróinak tizedik találkozóján. In: T. Á.: Jégtörő gondolatok, 1984., I., 483.
3. Csoóri Sándor: Illyés Gyula. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., I., 389.
4. Domokos Mátyás: Életmű – mérlegen. In: D. M.: Ugyanarról, másképpen, 1977., 362.
5. Németh László: Az értelmiség önérzete. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 643.
6. Németh László: Új reformkor felé. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 39.
7. Illyés Gyula: Első állomás. In: I. Gy.: Itt élned kell, 1976., II., 178.
8. Uo. 183.

9. Illyés Gyula: Szellem és erőszak. In: I. Gy.: Szellem és erőszak, 1978., 195.
10. Illyés Gyula: uo.
11. Németh László: A dráma ügye. In: N. L.: Megmentett gondolatok, 1975., 386.
12. Németh László: Sanremói napló. In: N. L.: A minőség forradalma; Kisebbségben, 1992., II., 693.
13. Németh László: A kritika feladatai. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 50.
14. Szabó Lőrinc: Bevezető Illyés Gyulához. In: Illyés Gyula emlékkönyv, 1984., 212. Szerk.: Illyés Gyuláné.
15. Idézi Domokos Mátyás: Életmű – mérlegen. In: D. M.: Ugyanarról, másképpen, 1977., 355.
16. Élőszóval. Születésnapi beszélgetés a hetvenöt éves Illyés Gyulával. In: I. Gy.: Szellem és erőszak, 1978., 269.
17. Németh László: A reform. In: N. L.: Sorskérdések, 1989., 240.
18. Illyés Gyula Örök művek világa című verse.
19. Idézi Béládi Miklós: A költő felel. In: B. M.: Érintkezési pontok, 1974., 282.
20. Csoóri Sándor: Illyés Gyula köszöntése. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., I., 395.
21. Vö.: Béládi Miklós i. m. 282.
22. Németh László: Illyés Gyula: Nehéz föld. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 278.
23. Uo. 280.
24. Szabó Lőrinc i. m.: 213.
25. Kiss Ferenc: A „Dőlt vitorla" költője. In: K. F.: Művek közelről, 1972., 99.
26. Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története 1945–1991., 1993., 47.
27. Illyés Gyula: A tárgyilagosság lírája. In: I. Gy.: Iránytűvel, 1975., I., 311.
28. Csoóri Sándor: Kendővel letakart tükrök. In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., I., 399.
29. Idézi Csoóri Sándor: A kötés rejtélye, In: Cs. S.: Tenger és diólevél, 1994., I., 392.
30. Csoóri Sándor uo.
31. Idézi Csoóri Sándor uo. 293.

32. Illyés Gyula a Fekete-fehér című kötetének fülszövege.
33. Németh László: Új nemzedék. In: N. L.: Két nemzedék, 1970., 312.
34. Vörös László: Nem menekülhetsz. In: 99 híres magyar vers, 1994., 469.
35. Tamás Attila: Illyés Gyula, 1989., 92.
36. Béládi Miklós i. m.: 285.
37. Tamás Attila i. m.: 173.
38. Vörös László: Egy mondat a zsarnokságról. In: 99 híres magyar vers, 1994., 479.
39. Csoóri Sándor: Illyés Gyula. In: Cs. S.: Terger és diólevél, 1994., I., 390.
40. Vörös László: Bartók. In: 99 híres magyar vers, 1994., 486.
41. Czine Mihály: Kézfogások. In: Cz. M.: Népés irodalom, 1981., I., 229.
42. Béládi Miklós i. m.: 315.
43. Illyés Gyula: Hajszálgyökerek. In: I. Gy.: Hajszálgyökerek, 1971., 260.
44. Vö.: Görömbei András: Illyés Gyula és a magyar nyelv, Tiszatáj, 1975., 9., 22–28.

Nagy László organikus költői világa

I.

Egy olyan korban, amelyikben az írók és irodalmárok jórésze azzal foglalkozik, hogy az irodalom jelentőségét, személyiség- és közösségformáló értelmét kétségbe vonja, az irodalom leértékelését és önleértékelését rafinált eszközökkel végzi, vakmerőség, de égető szükség is a hetven esztendeje született, tizenhét éve halott Nagy László művészetével újra és újra számot vetni. Nagy László művészete ugyanis alapvetően szembenáll ezzel az általa is egyre erőteljesebben érzékelt, az utóbbi időben pedig szinte kizárólagosságra törő tendenciával.

Nem megkésett, romantikus vátesz volt ő a huszadik század második felében, hanem egy olyan nagy formátumú, nagy felelősségtudattól vezérelt művész, aki az irodalmat nem megoldó, hanem „megítélő hatalom"-nak tekintette.[1]

Meggyőződése volt, hogy az irodalom csak akkor tudja betölteni ezt a hivatását, ha érvényes, hiteles szava van a koráról. „A szó meggyalázása nem új lelemény, de látványosabb és fájóbb, mint valaha. Tanúi vagyunk, hogyan használják a nyelvet maszlagolásra, hazugságra. Nem csoda, hogy sokan elfordulnak a sorskérdésektől, jó, ha játékba, fájó, ha szótlanságba."[2] Így regisztrálta a helyzetet, de pontosan fogalmazta meg saját elszántságát is: „A szó igazi hőse akarok lenni. Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünnepély... Ha van páratlan ítélet a költőről: az a verse. Mert megnyugtat e bizonyosság: hiszek a szóban. Kötelességem figyelni a szóra. Bánnom a szóval: odaadás és felelősség. Hiszem azt is, elvezet a pecsétek mögé, ahol éppen rám várnak a titkok. Vezet ahhoz, ami még nem létezik a világban. Vezet a szakadékok mentén, szüntelen a halál

ajkain."[3] Anakronisztikusak Nagy Lászlónak ezek a közismert mondatai? Ha anakronisztikus az igényesség, akkor igen. De hát éppen az igénytelenség, a „lefokozott élet", a „penésztorkú középszer" elleni örökös küzdelem Nagy László költészete. Nem romantikus hősi póz ez a költészet, hanem a költői igényesség, az „odaadás és felelősség" klasszikus értékű, örök aktualitásra számot tartó, újabb és újabb kihívásokat adó dokumentuma.

Költői világképének karakterét legpontosabban a Németh László által megnevezett bartóki modellel lehet meghatározni, ennek igazi értelme pedig a szintetizáló érvényű – Csoóri Sándor által jellemzett – új egyetemesség.[4] Ez teszi lehetővé, hogy benne a régi elemek is új értelmet nyernek, mert új összefüggésrendbe épülnek.

Nagy László költői világképe olyan új egyetemesség eleven dokumentuma, amelyben rendkívül gazdag hagyományrétegek szembesülnek a modern kor kihívásaival. Mintha a teljes emberi tapasztalatot mozgósítaná ő annak érdekében, hogy méltó választ adhasson korának egyre aggasztóbbnak ítélt jelenségeire.

Életműve szervesen épült föl. Pályájának bármennyire vázlatos rajzán is erős vonásokkal kell jelölnünk a szervességet, a folytonos és következetes önépítő, önalakító szembesülést korának esztétikai és erkölcsi kérdéseivel.

Világképének szervessége és szintetizáló jellege szavatolja annak a fenséges költői személyiségnek a hitelét, amelyik verseiben testet öltött.[5] Ezért rendkívüli jelentőségű az, hogy ez a költői személyiség a sokféle módon motivált és megideologizált tehetetlenség, töredékesség és passzivitás korában létérdekű, minőséghitű, cselekvő, küzdő személyiség. A jobb emberi ügyek hűségétől nem menekülő, hanem azokat a lehetetlennel szemben is képviselő fenséges szellem, aki magatartását az emberi kultúra és történelem egyetemes tapasztalataiból, a természet organikus rendjének tanulságaiból formálta ilyenné.

Sokrétű megalapozottsága, gyökeressége, szintetizáló egyetemessége ad érvényt azoknak az aforizmatikus tömörséggel is kimondott ítéleteknek, szándékoknak, magatartáselveknek, melyek mély indoklással, gazdag referenciával, a közvetlenül és távlatosan megjelenített küzdelemből törnek föl költészetében, melyek világosan jelölik ki az emberi magatartás eszményi alapnormáit. Ezek a nemzet idézetkincsébe beépülő, még inkább beépítendő magatartáselvek Nagy László költészetében elképesztő mennyiségű és mélységű negatív tapasztalat ellenállásán törik át és érvényesítik magukat.

A Nagy László-i eszmények, elvek ütközése a világgal az ötvenes évek elejétől nyilvánvaló. Ez az ütközés alakította ki költői világképének drámai jellegét. Másfelől viszont eme eszmények egyre zordabb közege formálta magának a költőnek az önszemléletét, de költészetének karakterét is.

Az életművét érzékenyen figyelemmel kísérő kritika kezdetektől érzékelte azt, hogy Nagy László költészetének kivételesen gazdag a referenciális értéke. Halála után összegzően is megállapította róla Czine Mihály: „Ha lefordítanánk képeit, metaforáit köznyelvre, bizonyossá válna, hogy a közelmúlt belső történelméről, hiteiről, megtörettetéseiről lírában talán ő beszélt a legteljesebben."[6] Hasonlóképpen vallott Vitányi Iván is: „Ki fejezett ki legtöbbet a magyar valóságból? Ki adott a legmagasabb rendű érvényt annak, ami itt történt? Én úgy látom – s nemcsak most, a gyász szorításában –, hogy Nagy László."[7]

Nagy László sohasem ragadt bele létének társadalmi közegébe. Költészetében „a kor nagy kérdései a személyiség alapügyeivel összeforrtan, a lírai hős érdekei szerint öltenek alakot".[8] Ami őt igazán izgatta, az magának az emberi sorsnak az esélye a mi korunkban. Ezt az esélyt történeti és mitikus távlatokban is vizsgálta.

II.

Költészetének látomásos-metaforikus karakterét az egyedi és egyetemest együtt látni és láttatni kívánó szándék formálta ki. Így alakította ki klasszikus fegyelmű, de nyitott költői világképét. Világképének lenyűgöző belső rendje van, pedig szinte beláthatatlan gazdagságú valóságrétegeket sűrít.

Azért teremti hatalmas feszültségű, ellentétekből építkező, mindig ítéletet, tapasztalatot összegző erős metaforáit, látomásos költői képvilágát és látomásos karakterű versstruktúráit, hogy „kemény metaforákkal" menjen „az álság falai ellen". Nem részletezi a képek kialakulásának belső és titkokkal teljes folyamatait, a végeredményt, a különféle jelentésmezők nagy ívű társítását, a különbözőségekben a leleplező hasonlóságok evidenciaszerű megmutatását vetíti elénk. Metaforikus-látomásos költői képei nagy szellemi és erkölcsi energiákat hordoznak, nagyarányú gondolati és érzelmi sűrítmények.

Az utóbbi időben divattá vált a metaforikus költői kifejezésmód elmarasztalása is. Kétségtelen, hogy az avatatlanok, az epigonok rengeteg lapos metaforázása, olcsó folklorizálása jogos bírálat tárgya lehet, mert szellemi teremtőmunka helyett a népköltészet illetéktelen fosztogatásának és lejáratásának terepévé tette a metaforát. De lejáratni bármit lehet. Az viszont nem lehet kétséges, hogy a metafora a költői ítélőerő egyik legfontosabb kifejeződési lehetősége ma is.[9] Benne az egyedi és az egyetemes találkozásának csodája világteremtő és világot megítélő érvényű.[10] Más helyen tüzetes elemzésekkel próbáltam bizonyítani, hogy Nagy László egy-egy „erős" metaforájában milyen sokrétű szemléleti elemek és ítéletek sűrűsödnek.[11]

Világképének horizontja, vizsgálódási terepe és mértéke a mindenség. De létezésélményének gazdagsága, világképelemeinek bősége úgy illeszkedik a mindenség vonatkozásrendjébe, hogy sohasem adja föl a közvetlen, személyes tapasztalaton alapuló érzékletességet, lenyűgöző távlatainak tapintható evilágiságát. Legfelsőbb régióiban is hatalmas a referenciális értéke, a valóságvonatkozása. S éppígy valóságosak azok az értékek és eszmények is, amelyek tragikus kiszolgáltatottsága, társadalmi eltékozlása vagy veszélyeztetettsége ellen oly elszántan és kitartóan küzd a remény ellehetetlenülése idején is. Érzékelhetően valóságosak azok a negatív jelenségek is, amelyeket belső etikai igényből, morális felháborodottsággal, megsemmisítő indulattal nevez meg.

Művészete a szó tiszta értelmében organikus, az élő szervezetek rendezettségére emlékeztetően összefüggő, motívumai egymásból

fejlenek és egymást erősítik. Hibátlan rendje, korunkról mondott ítéletes szava s elénk állított fenséges eszményrendszere, mélysége és világossága a költői személyiség belső hajlamait felszabadító közösségi tapasztalatokból, szerves kultúrákból táplálkozik: előbb a paraszti világképből és a népi kultúrából, a mítoszból, gazdag természetélményből, majd a mind mélyebben megélt történelemből és művelt kultúrából.

III.

A népi kultúrának és a modernségnek tág horizontú szintézisét teremtette meg egyetemes érvényű életművében. A bartóki modellt költészetünkben ő valósította meg legteljesebben. A népi kultúra eleven áramkörébe kapcsolódott, modernségét szintetikus nagy művészek is ösztönözték. A gyermek- és ifjúkorában bensőségesen megélt paraszti világ és archaikus népi kultúra empirikusan gazdag létélményét a kultúrember intellektuális emelkedettségével, olyan távlatokból is tudta látni és láttatni, ahonnan ennek az organikus kultúrának a teljessége, értékrendje szemléletesen megmutatkozott. Szépség és rútság, gyönyörűség és pusztulás, erkölcs és hitványság a maga helyén, a nagyobb egész természetes arányaiban és szigorú ítéletében jelent meg.

A magyar népköltészet és a bolgár folklór sem csak esztétikai jegyeivel, merész asszociációival, évezredes tapasztalatokat sűrítő metaforáival ösztönözte Nagy Lászlót, hanem azzal is, hogy a közösségi létben kikristályosodott szemlélet maradandó értékeként tudatosította benne a cselekvő emberi magatartást.[12] Magában a természet és a népi kultúra rendjében mutatta maradandónak, „múlhatatlan fényű"-nek a nemes emberi küzdelmet, a közösségi ethoszt. Olyan világot tehát, amelyben a személyiség sorsa csak a közösségben nyerhet igazi értelmet. S ez értékének fokmérője is. Költészetének ez a természeti és közösségi szférája végtelenül gazdag: etikai imperativusai éppúgy ebből is táplálkoznak, s nyerik hitelüket, mint az élet szépségéért „bolondul" küzdő morális vitalitása.

Később, amikor érzékelnie kellett az etikus személyiség cselekvési terének beszűkülését, a személyiség integritásának védelmére hatalmas szellemi és vitális energiákat mozgósított nomád és haramiaszerepeiben, táncbéli táncszóiban, a folklórban megmutatkozó értékekhez kötődő verseiben. Védelmet és bizonyosságot talál ezekben a szerepekben a természetes élettől elidegenedett, ellenségessé vált világgal szemben.

Költészetének éppen az egyik legfontosabb bartóki vonása, hogy a népi kultúra mélyrétegeit a tudatosság szintjére emeli, erővonalait személyiségének hitelével modellszerűen felfoghatóvá erősíti. Így küzd a hamis szerepek, a lefokozott élet ellen, így védi személyiségének természetévé nemesített őszinteségét, egyenességét és minőségigényét, léte-létünk értelmét olyan időben is, amikor megtévesztő szerepekben tündököl a merő álság, amikor „átváltoztak a béklyók cukorral-cifra pereccé". De – miként azt például a *Bagolyasszonyka* mutatja – a folklór teljessége, gazdagsága eszközül szolgál Nagy László számára a személyiség leginkább kifürkészhetetlen titkainak faggatásához is.

IV.

A kereszténység szintén olyan szerves kultúra, amelyet Nagy László gyermekkorában mélyen megélt, s mely motívumaival gazdagon behálózza költészetét. A keresztény mítosz motívumai is a távlatosítás, egyetemesítés eszközei Nagy László költészetében. Költészetének keresztény motívumköre is sokrétű, rendkívül gazdag modulációjú. Tüzetes föltárása, változatainak és az életművön belüli változásának elemzése könyvnyi terjedelmet igényelne. A keresztény mitikus allúzió és parafrázis is egy organikus és teljes kultúra rendjébe kapcsolja azt az emberi létet, amelyik Nagy László költészetében megjelenik. *Szentpáli vers, Zene az istállóban, Játék karácsonykor, Csodák csodája, Rege a tűzről és jácintról, Karácsony, fekete glória, Húsvéti legenda, A Zöld Angyal, Bartók és a ragadozók, A föltámadás szomorúsága, A Mindenség mutogatója, Gyümölcsoltó, Halál az őrangyalra, Hegyi beszéd, Húsvét, Vértanú arabs kanca, Zsoltár, egyetlen, Gyászom a Színészkirályért, Hószakadás a szívre, Jönnek a harangok értem* – igen hosszú a sor, ha azokat a verseket akarjuk számba venni, amelyekben a keresztény motívumkör valamiképp az egyetemes távlat elemeként funkcionál. De ez a néhány cím is jelezheti, hogy Nagy László költészetében nincs két egyforma variánsa a keresztény motívumkörnek, miként nincs a folklór inspirációjú verseknek sem. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az említett versek a költői szemlélet erőteljes módosulását is mutatják: a megváltás és önmegváltás tudatát, érzetét egyre reménytelenebb küzdelemben annak csupán a feladhatatlan igénye helyettesíti.

Akár Nagy László pályájának tagolását is leképezhetjük ebből a címlistából. Tarján Tamás a természet líraszervező funkcióját vizsgálva tagolta Nagy László költészetét az 1956-ig tartó „centrumtudatú alterego" uralta periódusra, majd 1964–65-ig a „kívültudattal élő alterego" korszakra, végül az 1967-től 1978-ig a „peremtudattal élő alterego" időszakára. Ezek a minősítések a mások által is felvázolt periódusoknak új aspektusból adnak nevet. Ezt a periodizációt igazolják a keresztény motívumkör versei is.[13]

V.

A szakirodalom pályájának kezdete óta szükségképpen kitüntetett figyelmet szentelt Nagy László természetlátásának. Teljesen érthető ez, hiszen Nagy László a természeti világkép elemeiből építette fel mindenség-igényű költői világképét. Költészetét „égi, földi virágzás tükré"-nek is nevezte. Bizonyos, hogy a „XX. század folyamán keveseknek lírájában volt oly döntő elem e tárgy és kifejezéskör, mint nála".[14] Korai költészete szinte a nap és évszakok szerint változását is követi.

A természet Nagy Lászlónak a természetességet, s ebből következően a szépséget is jelentette.

Többnyire az emberi lét küzdelmeit is a természet képeiben jeleníti meg, költészetének mindvégig a természeti motívumkör az „alaphálója". Világképében a természeti motívumkörnek is organikus rendje van, s e rend belső harmóniájának megtörése világkifejező érvényű, a költői személyiség létérzésének kivallása, megnevezése is a versvilágban. A természet a Mindenséget jelenti Nagy László költészetében: a parányi jelenségektől az őselemekig, a tűzig, vízig, levegőig, földig minden kitüntetett szerepben jelenik meg.

Előbb az otthonosság, biztonság képei uralkodnak. A költő a Nap jegyese, majd ez a gyönyörű teljesség, teremtő erő az egyre erőteljesebben megrendült költő menedéke lesz: a tűz, a szárnyak zenéje, a föld, a tenger lesz az oltalma a veszélyeztetett személyiségnek, a saját közösségéből is kiszoruló embernek. Végül az utolsó periódus verseiben már csak nosztalgia tárgya lehet a természetes lét, hiszen az egzakt aszály, a „szuper-anyag", a „szilikát kvarc dolomit karszt és riolit rodonit rekordkőzet sivár moréna" uralma idején csak emlék lehet az egykori természetes lét. A költő rémálmában fenyveserdőről fújkálja a „közönyös cementport", s reménye is „gyanúsan szürkül". Nagy László igen komolyan szembenézett a bioszféra pusztulásával és pusztításának egyre fenyegetőbb tényeivel *(Medvezsoltár, A zöld sátor elégiája, Éljenek a fák!)*. Magatartása, ítélete ezzel szemben is mindvégig egyértelmű: „De a halálraítéltek fenségével ébren és álmomban is fölkiáltok: Éljenek a fák!"

VI.

Ugyanez az eltökéltség jellemzi költészetének a szellemi értékeket közvetlenül megnevező, tanúsító vonulatát. Újabb irodalmunkban talán Nagy László írta a legtöbb úgynevezett portréverset. Az ő esetében ez a szellemi közösséget teremtő, vállaló és kivalló verstípus nem a művészi invenció hiányának a jele, hanem éppen annak a művészi erőnek a bizonyítéka, mely különféle produktív impulzusokat tud szervesen felhasználni, a műalkotás szempontjából pedig a sokrétűség, a differenciáltság és a gazdagság ismertetőjegyévé tenni.[15] Nagy László ezekben a portréversekben úgy tár elénk sokszínű értékvilágot, hogy a kiküzdött maradandó értéket, minőséget mindig az adott történelmi korral való szembesítésben, koranalízisben mutatja meg – a helyzet negatív meghatározottságaiból magukat kiszabadító, e helyzet fölé emelkedő minőségek ösztönző védelmében. Tüzetesebb elemzéssel kimutatható, hogy egy-egy verse milyen gazdag ismeretanyagra, milyen gazdag szellemi tájékozódásra, milyen mély beleélésre, átérzésre épül, de az is, hogy intuitív okossága milyen szuverénül állítja személyes mondandójának szerkezetébe a megszólított, megidézett személy életét, művét. Nagy László *Krónika-töredék* címen megjelent naplója ebben a vonatkozásban is kincsesbánya a kutatók számára.[16]

A portréversek érzékeltetik leginkább közvetlenül, hogy Nagy László költői világképének milyen erős az intellektuális és kulturális rétege is. Az organikus kultúrákra nemcsak az jellemző, hogy a hatalmas rend képzetét keltik, hanem az is, hogy bennük minden adottságnak, minden jellegnek megvan a helye, funkciója, kibontakozási lehetősége. Az ellentétes jellegű értékek nem ellentmondanak egymásnak, hanem kiegészítik egymást. Nagy László szigorú etikai értékrendű költői világképében lenyűgöző az a szemléleti nyitottság, melyben a legkülönfélébb értékek – látszólag akár ellentétesek is – kiegészítik egymást. Sohasem okoz ez zavart, mert mindig világosan kirajzolt korviszonyokban, léthelyzetekben mutatja meg az értékeket. A bemutatásból egyértelmű azok mai érvényessége, példaértéke is Nagy László számára. Éppen a rendkívül sokféle értéknek a befogadása, asszimilálása mutatja Nagy László költői világképének a tágasságát a kulturális és intellektuális vonatkozásban is. Értelmezi elődeit, olykor vitázik is velük, de romolhatatlan értéküket igazolja.

Utolsó pályaszakaszában egyre gyakrabban vitázik értük, mert a reménytelenné vált léthelyzetben is rendületlenül hisz az általuk képviselt magatartás értelmében vagy legalábbis szükségességében. Különösen felerősödik és elmélyül ekkor Adyhoz való viszonya. Az annyit hangoztatott öncélú és önelvű irodalom eszményével szemben egyértelműen vállalja a közösségért küzdő költői magatartást.

Nem a váteszkedést, hanem az ítélkezést: „Szóljon a végszó a kufárlelkeknek, az adóvevőknek. Már émelyítően becukrozva a nép, és alulról fölfelé is csúsznak a romlasztó csókok. Látok én csillagra akasztva egy elárvult ostort. Nekem Ady Endre ostora *tetszik.*"

De „vitézi tett"-nek minősül Nagy László ítéletében Csokonai játékossága és európaisága, teremtő érték Tamási Áron szivárványossága és Kondor Béla apokaliptikussága, József Attila és Bartók fegyelme, Szindbád nagyra csavart lángja. Nagyon hosszan folytatható ez a sor. Itt csak jelzésszerűen utalhatok arra is, hogy utolsó kötetének portréverseiben milyen kivételesen gazdag a „gyász áramába vonható ügyek, emlékek, események köre".[17]

VII.

Nagy László művészete, a paraszti és az értelmiségi világkép elemeit egyesítő szemlélete a saját korában való költői küzdelemben alakult. Dinamikája poétikailag is szemlélhető, mert ebben a vonatkozásban is állandó változás tükre. A kor élményeivel való szembesülés, s a hiteles önkifejezés, megítélés igénye ösztönözte arra, hogy a lírai műfaj újabb és újabb változataival kísérletezzen, hogy irodalmunk egyik legtöbb érvényes lírai műfajt alkalmazó és alkotó költőjévé váljék. Tíz esztendővel ezelőtt, a debreceni Nagy László konferencián Tőkei Ferenc hívta fel a figyelmet Nagy Lászlóval kapcsolatosan arra, hogy: „az igazán nagy művészeknek mindig is a tárggyal adekvát műfaj megtalálása s az egyedi tartalom formájaként való újrateremtése volt a döntő művészi problémája, amelynek megoldásáért sokszor hosszú küzdelmet kellett folytatniuk, s e küzdelmüket eszmeileg, gondolatilag is meg kellett vívniuk, akár papírra vetették esztétikai nézeteiket, akár nem."[18] Tőkei akkor egyetlen Nagy László-i lírai műfajnak, a mitologikus hosszú-éneknek a geneziséhez szolgált adalékokkal a kínai elégia ösztönző hatására utalva.

Nagy László poétikai világának gazdagsága önnön változatossága, állandó változása mellett a művészi ösztönzések sokrétűségét is gazdagon kivallja.

Az egyes műfajok kialakulása összekapcsolódik az alkotó személyiség egy-egy lelkiállapot-típusával, a rögzült műfajokban alapvető emberi magatartásformák nyernek esztétikai kifejeződést.

A korai kéziratos füzetekben Sinka István hatása nemcsak kimutatható, hanem közvetlenül, versben is vall erről Nagy László. Sinkában együtt találta saját lehetőségeit, a népköltészet és a keresztény motívumkör elemeit, műfajilag pedig a dalt és a zsánert egyaránt.

Korai költészete a népköltészet sok-sok műfaját kipróbálja. A tiszta dal mellett a később oly gazdagon kibontakozó igéző, ráolvasó hangvétel is megjelenik a füzetekben. Feltűnik a szerepvállaló készség is. Gyakoriak a szakrális és folklórstilizációk, találunk példát a mágiát közvetlenül őrző gyermekmondókák, állathívogatók, rigmusok versbeli megszólaltatására is. A *Kiscsikó-sirató* pedig a siratóének archaikus műfaját újítja meg egyénien, a *Csodafiú-szarvas* pogánykori rítus- és szövegemlék motívumát személyes létélmény-kifejezésre hasznosítja, a mítoszt személyes passióként éli át. Az *Adjon az Isten* archaikus ritmusemlékeket felidéző, köszöntő, bőséget kívánó, adománykérő versek hangulatát hozza. *Az ördög hárfái* az igézés szép példája. Mindezeknek a végleges, 1957-es megformálásában már a Bartók-hatás, a bolgár és magyar folklór elmélyült tanulmányozása is szerepet kaphatott, de ez a sokféleség a korai füzetekben a közvetlen gyermekkori folklórélmény és a népi líra ösztönzése révén már megjelent.

A sematizmus időszaka ezt a sokszínűséget szüntette meg. A dal és az életkép műfaját pedig a maga érdekei alá szorította.

1952–53 táján a csalódáselmény műfaji konzekvenciái is hirtelen szembetűnővé válnak. Az egynemű dalforma helyén a rapszódiák jelennek meg. A himnikus és ódai szárnyalású művek egyirányúsága törést szenved, belső ellenpontokat, belső vitát, vívódást is magába olvaszt. Az emelkedettséghez zaklatottság, szertelenség, töredékesség társul. A rapszódia zaklatott hangulatú, csapongó gondolatmenetű, szaggatott formájú lírai költemény, amelyben a szerkezet lazább formáját valamilyen mélyebb szenvedély indokolja, valamilyen

mélyebb belső élmény teszi látszólag szeszélyessé, kiegyensúlyozatlanná a művet.

A tétovaság, költői elbizonytalanodás Nagy László lírájában egy igazabb költészet megteremtéséért való küzdelem szerves része ekkor.

Ez az igény motiválja az allegorikus számvetések megjelenítését. A mese műfaját az ötvenes évek elején Juhász Ferenc költészete újította meg. A mese a szimbolikus költészet klasszikus formája. A líra és epika határán álló verses mese elbeszélő költemény. Példázatszerű parabolamese. A *Csodamalac* Nagy László csalódásélményének allegorikus kifejezése.

A későbbi jellegzetes Nagy László-i műforma, a hosszú-ének nyitányának bizonyuló *Gyöngyszoknya* is allegorikus foganású mű, de ennek karaktere már nem mesei, hanem drámai. Kimutathatóan belső fejleményű műforma ez Nagy László pályáján, jóllehet ösztönzői között Weörest, Juhászt, Adyt, Vörösmartyt, Whitmant, Apollinaire-t, Majakovszkijt is említhetjük.

A *Bolgár tánc* a folklórösztönzés új, mélyebb, tartalmasabb szintjét valósítja meg.

1953–54 táján a felerősödő József Attila-ösztönzés is az önkeresés egyik mutatója. A poétikai fordulatban is nagy segítségére volt Nagy Lászlónak a József Attila-i példa: „az értelem és a látomás összjátéka, mely József Attila verseiből áradt feléje, felszabadította képzeletét".[19] Nagy László tájképei ekkor telítődnek közérzeti elemekkel, ekkor formálódik ki állandó jelképeinek rendszere: a tél, jég, fagy, köd, dér, éj, zúzmara szinte minden versében a lélek állapotának, a világ társadalmi helyzetének kifejezésére szerveződik rendbe.

A *Játék karácsonykor* a dalforma sűrítésének korai példája, az összetett, többdimenziós dal József Attila-i típusának Nagy László-i egyénítése. Mitologikus és történelmi allúzió, tragikum és játék szintetikus együttéreztetése. A körülmények ellenében is erőtudatot, boldogságvágyat kifejező Nagy László-i dal ez. Előremutat a *Romantika nyolc versben* és a későbbi, a *Himnusz minden időben* kötet bartóki szintézist teremtő többdimenziós, látomásos, metaforikus dalai felé, egyelőre még azok létfilozófiai telítettsége nélkül.

A *Havon delelő szivárvány* mozaikszerűen épül föl, de a spirálisan emelkedő kompozícióban a mozaikok egymást ellenpontozva is erősítik. A rapszódiás dikció végül a látvány és az életelvet fogalmazó absztrakció szintézisében zárja a sokszólamú, erőteljesen zenei jellegű, Weöres Sándor ritmikai ösztönzését is kamatoztató kompozíciót.

A *Csodák csodája* utalásos vers, mögöttes szövege a bibliai feltámadás története. Nagy László itt a biblikus utalással a csalódásaiból önerejéből kiemelkedő, keserűséget, világidegenséget legyőző magatartás értelme, lehetősége mellett foglal állást.

A *Kinek fáj, emberek* struktúrája József Attilára emlékeztet, a strófák és a sorok hosszúságát az érzés és gondolat hullámzása, spirális vonalú emelkedése határozza meg, képvilága azonban már jellegzetesen Nagy László-i.

Ahány kompozíció, annyi műfaji változat, kísérlet!

Utólag világosan látszik, hogy valamiképp mindegyik előkészíti a *Rege a tűzről és jácintról* című, Nagy László első pályaszakaszát összegző, költői világképét a maga teljességében átfogó és jellemző remekművét.

Ez a kompozíció gondolati és poétikai vonatkozásban is szintézise Nagy László költészete 1956-ig tartó periódusának.

Nagy László költészetének újabb emelkedője, az 1965-ben megjelent a *Himnusz minden időben* kötet újabb poétikai vívmányokat, egyéni műfaji változatokat is hoz.

A korábbinál jóval kegyetlenebb költői léthelyzet, a magányos küzdelem hitelesítése, értelmének vállalása itt a tét. A költői személyiség érzékeli a közösségi kohézió hiányát, az eszményibb ügyek, a személyiségnek is távlatokat adó remények szétfoszlását, de sohasem nyugszik ebbe bele. García Lorca ösztönzését is kamatoztató látomásos-metaforikus dalai ettől a drámától nyerik ontológiai sokrétűségüket, polifon struktúrájukat, dinamizmusukat.

Mitologikus létvízióban a tárgyi elemek leltározó gazdagságának közvetlenségét megőrizve tágítja életelvek mitikus távlatú ütközésének terepévé a hosszú-éneket. Csak utalhatok itt a *Búcsúzik a lo-*

vacska, Menyegző, A Zöld Angyal mitologikus övezetekbe emelt, lírában páratlan tárgyi, indulati bőségére.

A helytállásért, önmegőrzésért folytatott emberi és művészi küzdelemben talált rá Nagy László a hatvanas évek elején a portrévers műformájára. Ez a műfaj jelentős mértékű gondolati elmélyüléssel is összekapcsolódott Nagy László költészetében. Keserűsége, riadalma hatására szövetségeket keres, vitathatatlan értékekhez kapcsolódva igyekszik nemcsak megőrizni etikai igényességét, de határozottabban, fogalmibban, egyértelműbben ki is fejezi ezekben a versekben élet- és költészetelveit.

Már ekkor látszik, hogy az azonos verstípusnak is milyen gazdag variációit teremti meg, hiszen az első három jelentős portrévers – a József Attilát, Bartókot és Csontváryt idéző – nemcsak három különböző művészet értékeit vonja érdekkörébe, de poétikailag is három változatot alkot, a *Bartók és a ragadozók*kal pedig az esszévers lehetőségeit is megnyitja.

Végül költészetének utolsó és leginkább keserű periódusa a műfajok alkatába is átviszi új, minden korábbinál tragikusabb lét- és önszemléletét.

A portrétversek többnyire továbbra is értékek melletti állásfoglalások, de ezek az értékek most újra minden korábbinál reménytelenebb, lehetetlenebb helyzetben próbálják érvényesíteni magukat. Emellett ezek a portrétversek igen sokszor gyászversek.

Ezekkel szinte párhuzamosan sokféle műfaji változattal kísérletezik Nagy László. Ír oratóriumot, egysoros verset és verses regényt is. Valamint egész ciklust ír és rajzol képversekből, betűképekből és vidám üzenetekből erősítő és önerősítő játékul.

Az utolsó pályaszakaszban az egykor diadalmas, közösségi ügyek képviseletében is bizalommal küzdő költői személyiség végképp periferikus helyzetbe szorul az ő eszményeivel ellenséges világban. Szerepversei, nomád- és haramiaszerepei ennek a felismerésnek a következményei *(Medvezsoltár, Ordas mondja, Versben bujdosó)*. De ebben a léthelyzetben is elemi értékek védelme hívja elő az archaikus és folklór szerepek megújított változatait és a léttitkokat faggató

újabb folklórinspirációkat *(Táncbeli tánc-szók, Szépasszonyok mondókái Gábrielre)*.

A tragikus léttudat szólal meg a prózaköltemények lírát, epikát és drámát magas hőfokon mítosszal sugárzó darabjaiban, például a *Vértanú arabs kanca* című remekműben.

Kísérletet tesz a groteszk és irónia esztétikai kamatoztatására is. Majd az összegző prózaköltemény zárja a pályát *(Jönnek a harangok értem)*.

A lírai műfaj sok-sok változatát teremtette meg Nagy László költészete. Valamennyi változatban alkotott irodalomtörténeti mértékkel mérve is jelentős, sőt remekműveket is.

Köztudott, hogy Nagy László ritmikájának tüzetes vizsgálata is hasonló szervességet és gazdagságot dokumentál. Érett költészete olyan ritmusszintézist is alkot, amelyben a tagoló magyar vers, az ütemezés szokványos változata és az időmértékes verselés, valamint a szabad vers elemei az ihlet természete szerint ötvöződnek.[20] Okkal vált költészete a verstanok kedvelt példaanyagává is.

Az itt egymástól elkülönített jellegzetességek szerves egységben vannak Nagy László költészetében.

Életműve olyan érték, amelyet nem hatálytalaníthat az utókor, hiszen a maga idejében, a saját korának kihívásaira teljes értékű művek sorával válaszolt.

Természetes, hogy egy ilyen termékeny és intenzíven kísérletező alkotó életműve nem egyenlő rangú darabokból áll. A szakirodalom Nagy László költészetének is sok-sok darabját megkérdőjelezte vagy elmarasztalta már. Fölrótta, hogy a korai darabok sokszor a napi verses naplók szintjén vannak, inkább csak azért publikálta azok egy részét Nagy László, mert rögzíteni akarta, honnan indult.[21] A sematizmus időszakának darabjait maga Nagy László illette méltó kritikával, s rostálta ki jórészüket életművéből.[22] Többen szóvá tették már a rapszódiák keletkezése idején, s később is, hogy némelyikükben a művészi anyag, érzés, gondolat, látvány nem tud egységgé, minden pontján hiánytalan művészi élményt adó művé válni. Regisztráltak „közhellyé dermedő üres költői kijelentéseket" is.

Megjegyezték, hogy a *Búcsúzik a lovacskáb*an „a sokágú szándék egy ló monológja révén nem tud hibátlan művé szervesedni".[23] Meggondolandó bírálói érvek hangoztak el nem egy esetben a „művészi anyag, írói szándék, műjelentés időnkénti inkoherenciájával, a műrétegek kapcsolódási módjának olykori kidolgozatlanságával"[24] kapcsolatosan. Különösen sok kételyt fogalmaztak meg az utolsó pályaszakasz verseit illetően. Mindez jórészt érthető és helyénvaló. Nagy László költészete nemcsak lehetővé teszi, hanem igényli is a körültekintő mérlegelést. Akik életművének egy-egy elemét, jellegzetességét bírálják, sohasem az egész értékét kérdőjelezték meg. Az utóbbi két évben három – Nagy László életművét elemző – tanulmánykötet is megjelent,[25] egy alapos kandidátusi értekezés pedig mitopoetikai nézőpontból mérte fel életművét.[26] Klasszikus értékét egyik mű sem tagadta.

Igaz, halála után olyan nézet is megszólalt, mely szerint „Nagy László költészete a megváltozott lírakép adta olvasatban elhalványodik, illetve átalakul".[27] Sőt néhány évvel ezelőtt az életmű egészének értékét letörlő bírálat is megjelent. A posztmodern teóriák felől közelítő szemlélet számára teljességgel idegen Nagy László költői világa és magatartása.[28] A vita ezzel a Nagy László költészetétől szinte minden értéket elvitató szemlélettel most igen messzire vezetne. Más helyen vállaltam ezt a szembesülést.[29]

Életművét az egyetemes magyar irodalom klasszikus értékű fejezetének tartom. Nagy László a magyar irodalom történetében azoknak a nagy szintetizáló művészeknek a sorába illeszkedik, akik igen sokféle ösztönzést szívtak magukba, sokféle művészi tapasztalatot összegeztek és jelentősen új művészi szintézist teremtettek. Balassi Bálint, Csokonai, Arany, Ady és József Attila utóda és méltó örököse. Művészete beépült már a „múlhatatlanság szerkezetébe". Szellemi-erkölcsi erőforrássá vált, rajtunk múlik, hogy tudunk-e élni vele.

JEGYZETEK

1. Nagy László: A küldetés. In: N. L.: Adok nektek aranyvesszőt, 1979., 63.
2. Nagy László: Megismerés, nyelv és vers. In: N. L.: Versek és versfordítások, 1975., I., 715.
3. Uo. 716.
4. Németh László: Magyar műhely. In: N. L.: Megmentett gondolatok, 1975. 204. Csoóri Sándor: Tenger és diólevél. In: Cs. S.: Nomád napló, 1978., 368.
5. A fenségesről lásd: Nikolai Hartmann: Esztétika, 1977., 616.
6. Czine Mihály: Jönnek a harangok értem. In: Cz. M.: Nép és irodalom, 1981., I., 492.
7. Vitányi Iván: Rekviem Nagy Lászlóért – magunk miatt. Tiszatáj, 1978., 4., 36.
8. Kiss Ferenc: Versben bujdosó. In: K. F.: Írások Nagy Lászlóról, 1993., 40.
9. George Lakoff and Mark Turner: More then Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor, 1989., XI–XII.
10. Zalabai Zsigmond: Versértés, 1995., 69.
11. Vö.: A Ki viszi át a Szerelmet elemzése. In: G. A.: Nagy László költészete, 1992., 182–189.
12. Kiss Ferenc: Nagy László és a bolgár folklór. In: K. F.: i. m. 142–143.
13. Tarján Tamás: Rügytől gyümölcs-rogyásig látó. A természet mint líraszervező elem Nagy László költészetében. In: T. T.: Nagy László tekintete, 1994., 138.
14. Uo. 131.
15. Dionýz Ďurišin: Összehasonlító irodalomkutatás, 1977., 102–103.
16. Krónika-töredék. Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig, 1994., 540.
17. Kiss Ferenc: A lehetetlen képviseletében. In: K. F.: i. m. 54.
18. Tőkei Ferenc: Nagy László és a „hosszúvers" műfaja. Alföld, 1986., 2., 62.
19. Bori Imre: Két költő, 1967., 229.
20. Nagy László ritmikájának tüzetes elemzését adja Kiss Ferenc Alkotás vagy öncsonkítás? című tanulmánya. Kortárs, 1960., 7., 95–115.

21. Bori Imre: i. m. 180–225.
22. Vö.: Nagy László: Deres majális. In: N. L.: Adok nektek aranyvesszőt, 1979., 53.
23. Kiss Ferenc: „Káromkodásból katedrális". Nagy László költészete. In: K. F.: i. m. 28.
24. Kiss Ferenc: A lehetetlen képviseletében. In: K. F.: i. m. 1993., 78–79.
25. Kiss Ferenc: i. m. 144. Vasy Géza: Nagy László-tanulmányok, 117. Tarján Tamás: i. m. 212.
26. Jánosi Zoltán: Háttérpontok és koordináták. Nagy László mitologikus költői világának egyetemes és magyar irodalomtörténeti értelmezéséhez. Kézirat, 1993.
27. Hekerle László: „Ördög már veletek" (Kísérlet Nagy László kései költészetéről.) Alföld, 1986., 2., 97.
28. Kálmán C. György: Mi bajom Nagy Lászlóval? 2000., 1989. szeptember, 42–52.
29. Görömbei András: Megjegyzések egy pamflethez. Tiszatáj, 1989., 12., 93–101.

Megjegyzések egy pamflethez

Nem szeretem azokat az irodalmi vitákat, amelyeknek szélsőséges, átlátszóan prekoncepciós írás az indítója. Ilyenkor minimális esély sincs a vélemények közelítésére. Kálmán C. György írását a *2000* című folyóirat szeptemberi számában nem tudom másnak tekinteni, mint rosszízű provokációnak. Hangvétele és módszere miatt. Azért, hogy Nagy László életműve neki üres, statikus és egyhangú, sajnálom őt, mert úgy vélem, valamiféle – általam ismeretlen ok – elzárta előle az újabb magyar irodalom egyik legmélyebb, leginkább összetett világképű, drámai izzású életművét, melynek bartóki jellegét, szemléleti tágasságát, disszonanciákból épített harmóniáját művészek és irodalomtudósok árnyaltan és plasztikusan elemezték már, s annak ellenére jutottak az életmű értékét és jellegét illetően a lényeges pontokon hasonló vagy azonos véleményre, hogy egyébként szemléletileg meglehetősen távol álltak egymástól. Déry Tibort, Németh Lászlót, Rónay Györgyöt, Örkény Istvánt, Sütő Andrást, Tandori Dezsőt, Csoóri Sándort, illetve Pándi Pált, Kiss Ferencet, Czine Mihályt, Domokos Mátyást, Alföldy Jenőt, Bata Imrét, Koczkás Sándort, Vitányi Ivánt csupán jelzésként említem. Ha Kálmán C. György a szakirodalom eddigi megállapításait nem fogadja el, akkor cáfolnia kellene azokat. Ezzel szemben Kis Pintér Imre egyetlen – az adott összefüggésben semlegesnek tekinthető – mondata kivételével csupán Bori Imre huszonkét esztendővel ezelőtt megjelent könyvét idézgeti, s e könyvből is kizárólag elmarasztaló téziseket vesz át, nem veszi figyelembe még Bori Imrének sem azokat a megállapításait, amelyek Nagy László egy-egy művét József Attila-i rangúnak minősítik, vagy amelyek a hosszú-énekek líratörténeti

értékeiről szólnak. Azokat a Nagy László-verseket, melyeket az eddigi szakirodalom irodalomtörténeti léptékkel mérve is a legjelentősebb magyar versek közé sorolt, meg sem említi, a *Menyegző, A Zöld Angyal,* a *Vértanu arabs kanca* és társaik – néhány portrévers kivételével – még elmarasztalásra sem érdemesültek, miközben fölöttébb hosszan gúnyolódik a korai verseken.

Nemcsak módszere, hanem cikkének hangneme is érthetetlen számomra. Nem hiszem ugyanis, hogy egy-egy jelentős alkotóról „kódex"-eket, törvénykönyveket vagy jogszabálygyűjteményeket írnak az értelmezők, nem hiszem, hogy az irodalomtörténet „kodifikációs művelet". Ehelyett talán ki-ki értékkereső szenvedéllyel, egyéniségének képességei, adottságai szerint elmondja véleményét az adott életműről, de az alkotók sohasem lépnek be a „halhatatlanság és érinthetetlenség szférájába". Az életművük minősége révén halhatatlanok sem „érinthetetlenek", hanem nyitottak, minden korban megméretnek, s ha igazán halhatatlanok, ki is állják minden idő próbáját. Kálmán C. György sem zárja ki „eleve, hogy újra eljöhet még Nagy László ideje", de amilyennek ő mutatja Nagy László költészetét, annak az eljövetelétől az Isten óvjon meg bennünket.

Ha már az eddigi szakirodalom minősítéseit nem veszi figyelembe, legalább viszonyító pontokat kellene kijelölnie. Cikkéből nem derül ki, hogy mihez viszonyítva differenciálatlan és üres Nagy László költői világképe. Nem látszik az az értéktartomány, melynek birtokában értéktelennek minősül Nagy László művészete. A korai versek költői személyiségéről írja elmarasztalólag, hogy „soha nem válik groteszkké, soha nem esendő, soha nem komikus". Itt tűnik fel a differenciálás vágyott módja, de ez a minősítés csupán jelleg-jelölés, másrészt már a korai versekre sem érvényes.

Kálmán C. György hosszan tárgyalja Nagy László pályakezdését, népszerűvé válását „népiességével" magyarázza. Ebben talált szerinte egymásra a korszak követelménye és a fiatal költő, „a befogadók mértékadó körei a népiességre függesztették tekintetüket". Kétségtelen, hogy a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején ilyen tendencia is volt, de a helyzet egyáltalán nem ilyen egyszerű. Hány olyan írót avatott naggyá az a kor, akiknek semmi közük se

volt a „népiességhez", s hol voltak már ezek az írók, amikor Nagy László valóban népszerűvé vált? Másrészt: Nagy László nem volt népies. Nem mímelte a népi motívumokat és élménykört, hanem abban élt, az volt a sajátja gyermekkorában. Pályakezdésének paraszti, folklór- és szakrális elemei a maga világának közvetlen – mitologikus sejtelmeikkel, folklór-mélységükkel együtt! – részei voltak. Később is mint saját tapasztalati tulajdonával élhetett velük, amikor nagyívű, összetett világképének egyik elemévé emelte ezeket. Ha címkézni akarjuk, akkor esetleg népinek minősíthetjük, népiesnek semmiképpen. De maga Nagy László az ilyen minősítéseken, címkézéseken mosolygott. Hiszen az, hogy ki honnan származik, milyen élményvilággal érkezik az irodalomba, szemléleti jelleget jelezhet csupán, értékmeghatározó önmagában semmiképpen nem lehet. Jó lenne végre tudatosítani, hogy a magyar kultúrának sem kell szégyenkeznie azért, mert legjelentősebb művészeinek egyik része a természeti kultúra világából küzdötte föl magát az értelmiségi pályákra. Szellemi felemelkedésük során olyan keserves és gazdag élményekben részesültek, olyan érzékenységet szereztek vagy szerezhettek, hogy Illyés egyenesen arról beszélt, „nem érti a csúcs érveit, aki nem a mélyből érkezik, leküzdve önnön meredélyeit".

Nagy László gyermekkorában két organikus kultúrának, a folklórnak és a kereszténységnek lett gyakorló részese, természetes, hogy önkifejezésének elemeit ezekből merítette. Az is természetes, hogy fiatal korában írt verseiben ezek még nem alkotnak differenciált világképet. Később ezeket a korai verseket talán éppen azért illesztette vissza keletkezésük idejére, a gyűjteményes kötet élére, hogy megőrizze mintegy emlékként pályakezdésének naiv világképét. Ezeket a verseket nem vette fel első kötetébe, mitikus-szakrális gazdagságuk merőben idegen volt a negyvenes évek végének irodalomszemléletétől. Kálmán C. György teljesen összemossa a pályakezdés két, egymástól lényegesen eltérő fázisát, amikor a negyvenes évek végének „alaposan stilizált, elvontságba burkolózó, ugyanakkor a környező világ abszolút hősének megtett én"-jéről ír, s példaként – kettő kivételével – csupa jóval korábbi verset említ. Értetlenül karikírozza ezeket a nagyon korai verseket, észre sem veszi, hogy amit elma-

rasztalólag mond – „semmi sem *történik*" –, az a mozdulatlanná kényszerített paraszti világ, s benne az otthonrekedt, tehetetlenséget joggal érző költő plasztikus kifejezése. Az a korai vers pedig, melyet Kálmán C. György „zűrzavaros angyalos-Szentlászlós emblémá"-val jellemez, gazdag sugallatú és mégis önéletrajzian szemléletes, hiszen ebben a versben Szent László „nem történelmi alak, hanem egy érzet, egy érzelemmé finomult legenda; valami belső fényesség, amely semmiben sem különbözik az ő legközvetlenebb élményeitől", miként ezt Csoóri Sándor elemzése rég megmutatta már. Nagy László korai költészetében is megfigyelhető már az a sajátosság, hogy a közvetlen élmény és a nagyobb távlat egyszerre jelenik meg benne. A versekből itt nyilvánvaló még a megírásuk ideje is, a költői személyiség pedig a maga hétköznapi közvetlenségében jelenik meg első szinten, majd ez kap általános emberi jelentést annak a folklór- vagy szakrális világnak az elemei révén is, amelyik az emberi tapasztalat történelmi sűrítményeként van jelen ebben a költői világképben. A korai versek ezt természetesen naiv egyszerűséggel, olykor általánossággal sugározzák, de később Nagy László költői világképe hallatlanul kitágul és rétegezetté, organikusan gazdaggá válik. A korai verseket is csak merő felületesség jellemezheti „heroikus-mitologikus póz"-zal, s csupán azért, hogy egyenes utat találjon tőlük a „sztalini-pártos költészethez".

Kétségtelen: a negyvenes és ötvenes évek fordulóján a hazug ideológia Nagy Lászlót is megtévesztette, költészete is a sematizmus áldozata lett. Nagy László azonban hamarosan rádöbbent erre, és mélyen, nyilvánosan megszenvedte ezt. Egyértelműen, félreérthetetlenül. Az *Anyakép*ben például így:

s biztatót zümmögnöm dalban
nehéz már, amikor rajtam
orbánc a szégyen

A csalódás döbbentette rá életreszólóan arra, hogy a költőnek azonosnak kell lennie a szóval, morális igényessége kötelesség, a mély valóságismeret kötelesség, mert a költő nem tévedhet. Korai

verseinek mitologikus látásmódját nem folytatta, hanem megszüntette, kiirtotta a sematizmus. Költészetének ellentétek drámai küzdelmét megnevező, oppozíciós feszültségre épülő karaktere éppen akkor alakul ki, amikor rádöbben arra, hogy megtévesztették. Az elsők egyike volt a magyar költészetben azoknak, akik nyíltan, ars poetica érvényű versekben fordultak szembe a hazug politikával, s akikre ezentúl – nyilvánvaló szembenállásuk miatt – folytonos gyanakvással nézett a politika, 1956 előtt épp úgy, mint 1956 után. Szomorúan bőséges dokumentumanyag áll rendelkezésünkre akárcsak a korabeli sajtóban is erről.

Kálmán C. György sokat hangoztatott vádja Nagy László költészetével szemben az „elvontság". Szerinte csupa „általánosság", „sok mindenre vonatkoztatható dodonai jóslat", üres parancs ez a költészet, s „a nevesincs problémák legszívesebben a látomásosság medencéjében lubickolnak". Megdöbbentő megállapítások ezek, különösen ha arra gondolunk, hogy hány elemzés, tanulmány tárta fel eddig Nagy László egy-egy jelentős versének értelmezésekor látomásos-metaforikus költői képvilágának gazdag valóságvonatkozásait, a látvány és látomás szintetikus egységét, mely megőrzi az egyedi élményt, de annak közvetlenségét az egyetemesség távlatával kapcsolja össze, az általános eszméket pedig a közvetlenséggel, szemléletességgel és személyességgel fejezi ki. Ezek az érvelő tanulmányok nem idézhetők itt, de két összegző vélemény igen. Vitányi Iván nemzedéktársi vallomásának azóta többek által idézett része így hangzik: „Ki fejezett ki legtöbbet a magyar valóságból? Ki adott a legmagasabb rendű érvényt annak, ami itt történt? Én úgy látom – s nemcsak most, a gyász szorításában –, hogy Nagy László." Csoóri Sándor pedig, aki tucatnyi esszében szólt eddig költészetének értékéről, ugyanekkor ezt írta: „Ha a huszadik század ötvenes-hatvanas-hetvenes évtizedeit valamikor majd egyetlen összefüggő korszaknak tekintjük: nem tudom, hivatkozhatunk-e egyértelműbb, kikezdhetetlenebb, pontosabb és tágasabb életműre Nagy Lászlóénál?" Kálmán C. György viszont nem találja a kor valóságos problémáit Nagy László verseiben, szerinte „a konkrét társadalmi kérdésekre adott választ nem érdemes várnunk ezektől a szövegektől".

Különös módon olvashat, hiszen Nagy László korunk legégetőbb kérdéseivel küzdött, költői személyisége azonosult a magyarság és az emberiség új és egyetemes problémáival is, s személyisége drámájaként élte át azokat. Ebből az egzisztenciális tétből ered költészetének emelkedettsége és egyetemesítő távlatossága. Történelmünk is plasztikusan és összetetten jelenik meg ebben a versvilágban. Előbb hány változatban írta meg csalódását, a valóságra döbbenés kínját, a tehetetlenség dühét, fájdalmát, a megalázott embereket, az idő által „képen vágott" parasztokat, „borzas ércbányászokat", az erőszakos téeszesítést, az országos erkölcsi züllést, a csak papíron létező sapkagyárat, a bioszféra egyensúlyának megbomlását stb. Különös, hogy a Rajk-perre utaló részt („tű az ujjakban, fejek / melyek a kíntól életre-halálra biccentenek") a cenzorok rögtön felismerték. A *Rege...* hatalmas s differenciáltságában, szemléletességében is hatalmas számvetése szintén az érzékletes látványból emelkedik a kifejezés intenzitásában történelmileg és komikusan egyaránt tág horizontúvá. De később is, abban az időben, amikor Kálmán C. György szerint Nagy László még elvontabb lett, közvetlen társadalmi ítélet is megszólal költészetében. A *Menyegző* társadalomképe például – szintén többen elemezték már – tényszerűen is hiteles, s emellett kifejeződik benne az is, hogy az emberiség a maga legszebb eszméit is képes a legaljasabb ürügyekké silányítani. Nem az a züllés, aljasságokat megideologizáló önzés és tékozlás vezette-e ezt az országot abba a szándékba, amelyikből most próbálunk kiemelkedni? Nagy Lászlót kell-e elmarasztalnunk, aki súlyos diagnózist adott korának romlasztó erőiről, s a lehetetlen képviseletében, mert teljesen magára hagyva szállt velük szembe? Aki a viszonylagos jólét idején egyértelműen figyelmeztetett arra, hogy ez a jólét egy nagy csalás: „bár elosztásra tömény-édességet vagdal a bárd / és átváltoztak a béklyók cukorral-cifra pereccé". Verseiben – ezt is alaposan elemezték már – egyértelműen elmondta véleményét korának aktuális szemléleti kérdéseiről. Épp azért minősítették felháborodását moralizálásnak, hogy észrevételeivel, ítéleteivel ne kelljen szembesülni. Ezért tiltakozott a verseinek erkölcsi vonatkozásaira kényes költő a moralizálás vádja ellen: „Nevezheti-e bárki polgári moralizálásnak, ha fölháborodok közönséges kupecek civilizált megdicsőülésén!"

Nem volt ő város- és civilizációellenes. A természeti kultúra pusztulásától, a bioszféra egyensúlyának megbomlásától félt, mert meggyőződése volt, hogy ezek a valóságos veszedelmek az emberlét kiüresedéséhez és elpusztításához vezethetnek. De ugyanilyen elszántsággal szállt szembe a szellemi értékeket semmibe vevő nyegleséggel, a vegetációs létezés burkolt eszményítésével. Tévedés az is, hogy költészetéből egyre erőteljesebben tűnnek el a közvetlen emberi viszonylatok. Egyre gazdagabb közvetlen emberi viszonyrendszert neveznek meg művei, de a személyes vonatkozások általános, nembeli jelentésével adott mély értelmet ezeknek a viszonylatoknak. Költészetének egyik jellegzetes vonása az önéletrajziság, a közvetlenség, mely azonban sohasem csupán egyedi érvényű, hanem tágabb értelmű: az emberlét vizsgálata is.

Kálmán C. György különös szúrópróbát tesz 1956-tal. Megvizsgálja, hogy „vajon az októberi felkelés és megtorlása hagyott-e valamilyen nyomot az akkoriban keletkezett versekben". Kénytelenkelletlen elismeri, hogy a *Várom a havat,* a *Karácsony, fekete glória* és *A falak négyszögében* „értelmezhető politikai versként", de aztán ezek közvetlen valóságvonatkozását is elégtelennek minősíti: „itt is mitologikus magasságokba emelődik a vers, elvont séma uralkodik rajta". Pedig ezekben, és más, e motívumkörhöz tartozó versében Nagy László egyértelműen fejezi ki véleményét és érzését a forradalommal és leverésével kapcsolatban. Verseinek apokaliptikus és látomásos elemei a tragikum rettenetességét érzékeltetik, de rokonszenve, azonosulása a „halállal kacér hazá"-val, a „sikoly-címeres lányok"-kal, akiket „üszöktől cirmos virágok"-nak nevez, és a „komor vagányok"-kal, a kövezeten „iszonyatos gyöngyvirág"-ként elpusztult fiúkkal kétségtelen ezekből a versekből. A *Kitűnik származásom* című versében egyenesen kivallja, hogy a tragédia után a vértanúk kényszerítik élni újra. Úgy érzi, ha teljesíti küldetését, akkor „kitűnik" származása, az életmű bizonyságot tehet arról, hogy a

vértanúk szabadságszeretetét meghatározó örökségnek tudja. Verseiben megjelennek a halottak, akik „megölve is szörnyen erősek", s arra késztetik, hogy ordasként üvöltsön, képviselje igazukat, ügyüket. *A falak négyszögében* pedig az amiatt érzett önvádat vallja ki, hogy a forradalomban tevőlegesen nem vett részt: „Meghalni se tudtál, / te csak az asztalra buktál, / beborultál, / torkolat-tüzek, láncok, / sikoly-címeres lányok, / üszöktől cirmos virágok, / komor vagányok, / s küllők, cserepek forgatagába / egy árva hajszálat se küldtél, / csak beleőszültél, / csak beleőrültél." De aligha lehet „elvont sémá"-nak minősíteni Nagy László ekkori kettős kínjának, felesége tüdővérzésének és a forradalom leverésének megfogalmazását: „tüdőre a hegy kősziklája, / harckocsi ront harmonikára". Tarthatatlan az a vélekedés, mely szerint Nagy László verseiben „az alapképlet megfoghatóan nem horgonyozódik sehová: mindez örök emberi problémává válik". Költészetének egyik erénye éppen az, hogy a konkrétumnak általános vonatkozásait is érzékeltetni képes, de mindig a konkrétból növeszti föl az általánost. Hirtelenében nem jutnak eszembe azok a magyar költők, akik a forradalomról az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején itthon egyértelműbben, szemléletesebben, jelentősebb művekben szóltak, mint Nagy László, aki sohasem lubickolás végett folyamodott a látomásossághoz, hanem azért, hogy „erős metaforákkal" menjen a politikai és morális „álság falai ellen". Költői képvilága is azonos övele, ha „kidobod a szimatoló ebek elé, / vallják, szivárog belőle a vér".

A megértés lehetőségétől való tudatos elzárkózás kell ahhoz is, hogy Kálmán C. György Nagy László költői magatartását „költő-mágus-táltos szerep"-nek minősítse. S ahhoz is, hogy költészetének keresztény képzetkincsén, például Krisztus-motívumain ironizáljon. Újabb közírásunkban egyre gyakoribb jelenség az, hogy azokat a művészeket, akiknek alkotásaiban a közösségi sors és problémakör felismerhetően megjelenik, őrülteknek, mágusoknak, küldetéses bolondoknak minősítik. A küldetés, sorsvállalás szinte kizárólag negatív minősítést kap. A programos politikai költészet klapanciáit és a spontán, mély közösségi azonosulásból táplálkozó műveket közös nevezőre hozzák. Éppoly káros tendencia ez, mint amikor esztétikailag értéktelen műveket emeltek meg csupán azért, mert a bennük kinyilvánított eszme, jelszó valamilyen politikai vagy erkölcsi szövetség szolgálatába volt állítható. Ahhoz, hogy a közösségi sorsot, történelmet, létet is kifejező művészetet gúny tárgyává tegyék, fölöttébb alkalmas módszer az, ha azt állítják róla, hogy alkotója önmagát mágusnak, táltosnak tartja, hiszen ez a huszadik század végén már az őrültséggel azonos, nem is érdemes az ilyen művészt komolyan venni. Ilyen lejáratő, kiiktató szándékkal minősíti Kálmán C. György Nagy Lászlót, amikor a *Regé...*-t úgy értelmezi, mint a „költő-mágus-táltos szerep egyik első explicit kifejtés"-ét, s ezt a bajt visszavezeti a *Bolgár-tánc*ig, mert abban már „az (ábrázolt) ábrázolás azonosítódik az ábrázolttal". Pedig a *Bolgár-tánc* szinte tanítja a metaforikus költészet megértését: a látványt előttünk emeli látomássá, jelentéssé. Bojánna a táncának a motívumaival és dinamikájával idézi föl a bolgár történelem küzdelmeit, a bolgár nép szabadságharcait. Művészete erejével újrateremti immár értelmezve azt, ami megtörtént. Szó sincs itt semmiféle mágus-táltos nyavalyáról. Érzékletesen mutatja meg Nagy László azt, amiről Kálmán C. György, úgy látszik, nem tud, hogy a látomásos költői képben hiánytalanul képes találkozni a személyes és a személytelen, az egyén és a közösség, a meghittség és a perspektíva. Bojánna tánca szabadságért lázító szenvedély:

> Bojánna így járta, vihar volt a tánca,
> harcra, szabadságba vitte a képzeletet.

Remekműről ritkán írtak akkora botorságokat, mint Kálmán C. György a *Rege a tűzről és a jácintról* című hosszú-énekről. A felületes olvasás, szándékolt torzítás persze rögtön meglátszik, hiszen a versbeli költőt egyebek mellett Báthori Gáborral is azonosítja, s így megajándékozza őt a szexuális erő kinyilvánításával is, pedig ott egyértelműen és kizárólag a csődörre vonatkozik az „ordító Báthori Gábor, buja arkangyal" metafora. De csikónak is ilyen rosszízű ferdítéssel minősíti Kálmán C. György a versbeli költői ént, hiszen a „csikó-lovam szárnya csapkodja a berket", s az, hogy „egyedül van

iszonyúan / aki itt ül rajta" még így, a szövegösszefüggésből kiszakítva is világossá teheti, hogy nem öntanúsítás a csikó-kép, hanem a Pegazus révén egyértelműen a költészet jelképe itt. Mindezt csak a pontosság, azaz az igazság kedvéért jegyzem meg, mert egyébként önmagában egyik szerep sem lehetne értékminősítés. Az „emlékezz csikófiadra, ott függ a jászol / kötelén, szájában fűvel kéken harákol" sorok sem kívánnak magyarázatot, hiszen aki olvasta csak egyszer is a *Regé...*-t, az tudja, hogy az anya, apa és a fiú kapcsolatának, élettörténetének szemléletes és árnyalt bemutatása is ez a mű, melyben egyebek mellett láttatóan megidézi a költő a maga gyerekkori szerepeit, játékait is. Különös, hogy ez az elvontság ködében tévelygő költő hagyta ránk a magyar irodalom egyik leggazdagabb anya- és apaképét is. Kálmán C. Györgynek ez a mű is csak azt sugallja, hogy Nagy László Krisztusnak és varázslónak hitte magát. Ezt a nézetét egyrészt Bori Imre azon megállapítására alapozza, hogy a *Regé...*-ben a család „egy szentcsalád-képzet körvonalaiba öltözik", másrészt az, hogy az anyáról szóló részben ezt is olvashatjuk:

Csücsülj szelíden s én mint álmomban:
hiszem, van erőm varázsoláshoz.
A versem érted kiáltoz.
Okádok sziklát, a trombitákat
lapítom: puffadt aranyhüllőket.

Kálmán C. György ebből az így is csak töredékes idézetből az első sort elhagyja, s céljának megfelelően nagy betűvel indítja a második sort, így aztán kategorikus kijelentés, másrészt gazdag motívum-hálójából kiszakítva az idézet utolsó két sora is a sámánkodás bizonyítéka lehet. A szentcsalád képzete valóban felsejlhet a versben, főként abban a vonatkozásban, hogy a költői személyiség szeretné a haláltól megóvni, megmenteni édesanyját, s ez tudvalevőleg csak Krisztusnak sikerült. A mű már említett közvetlensége, leltározó szemléletessége, gazdagsága éppen az egyedi tökéletességében mutat közös vonásokat a családnak a szentcsalád-képzetben

rögzült alapképletével is, de szakrális és pogány hangvételében egyaránt e családkép történetiségét, közvetlenségével pedig jelenkori személyességét fejezi ki. Az idézett sorokból, s magából az egész műből Kálmán C. György azt a következtetést vonja le, hogy Nagy László szerint: „A vers tehát, a szó: természeti erő, amely fölött a költőnek hatalma van, aki ily módon rendkívüli természetfölötti lény is, de intim kapcsolatban áll a természettel, a természetessel is." Nos, Nagy László irodalomszemléletében és költői gyakorlatában a költőnek valóban van hatalma, ezt önmagáról ki is mondta: „Verseimben hatalom van." Ezt a hatalmat azonban képtelenség összekeverni az ősidők sámánjainak hatalomhitével. Ez a hatalom a költészet teremtett világa által létező erkölcsi, szemléleti erő. Nagy László szavaival: „A költészet kifejező és megítélő hatalom, de nem megoldó." Amikor a költő hatalmáról beszél, ironikusan, játékosan, idézőjelek közt említi magát mai varázslóként: „én, mai »varázsló«, elégedett lehetek, ha hatalmam van a szavakon, mondandóm". Az *Egy varázslat emlékére* című jegyzetében, majd *A versmondó* című versében varázslatnak egyértelműen a megidézést, a felidézést nevezi. De talán fölösleges is a magyarázgatás, hiszen annyira nyilvánvaló magából a *Regé...*-ből is, hogy Nagy László előttünk végzi azt, amit varázsolásnak minősít: kifejezi, megörökíti és megítéli a világot. Hatalma kifejezésének, ítéletének erejében, költői tehetségében van. A szó így teremt, s így őrzi meg azt, ami múlandóságra van ítélve. A szülei halálával, elmúlásával szembenézni kényszerülő költő küzdelme, emléket és igazolást teremtő szenvedélye-szenvedése ugyanolyan, minden részletében érthető és megérthető cselekvés, ítélet, mint Bojánna tánca, csak épp a világképelemek hallatlan bőségét mozgósítja már. Nagy László költészetének mágikus elemei éppen ennek a teremtő ítélkezésnek és kifejezésnek a szolgálatában állnak, az erkölcsi ítéletének szerves részei, a szóval azonos személyiség spontán kifejezőeszközei, nagyon is alkalmasak a személyiségben reálisan meglévő, ráción túli vágyak megjelenítésére, érzékeltetésére. Összefüggnek Nagy Lászlónak azzal a képességével, hogy az élet jelenségeit az Egész aspektusából is látta és láttatta. „Ő mindig a világmindenségből jött haza" – írta róla Örkény István.

Mitikus látásmódjának éppen ez a szemléleti alapja, ezért tudott maga is organikus kultúrát teremteni. Ezért nem ragadt bele a részletekbe. Felelősségtudata, morális érzékenysége a jelenséget az elvig vezette, az egyediben pedig az Egész sérülését is képes volt meglátni. Ez eredményezte gyakori emelkedettségét, élesen polarizáló ítélkezését. De nem lehet nem észrevenni, hogy a szembesített világokat milyen leltározó bőséggel, árnyalt érzékletességgel fejezte ki, az emberlét milyen mélységeit élik meg versei.

Ha Kálmán C. György legalább csak belelapozott volna Nagy László költészete utolsó periódusának köteteibe, bizonyosan nem állítana olyan képtelenséget, hogy a „motívumok szintjén, a szóhasználatban megkezdődik és a korszak végéig befejeződik ezen értékvilág benépesítése: végleg kialakul az az apparátus, amely miatt a későbbi Nagy László-verseket is olyan egyhangúaknak érezzük". A korszak itt az 1953 és 1956 közötti időre vonatkozik! Még jelezni sincs itt módom azt a sok-sok új motívumot, melyek alapelemét képezik sok-sok új, jellegzetesen Nagy László-i versnek és műformának; a keserű játék és ironikus groteszk, valamint a szarkasztikus hangvétel változatairól nem is beszélve. Bár, mint köztudott, viszonylag kevés motívummal és viszonylag szűkös szókinccsel is teremtett már magyar költő nagy művészetet. A Kálmán C. György által lezártnak, véglegesnek ítélt pályaszakaszban hol vannak olyan szavak – hogy csak egyetlen későbbi versből vegyem a példákat – mint a herold, gurgulázik, ripacs, hezitál, uborkafa, lokomotív, rebellis, diesel, pitizve, elektro-sokk, tévé-azúr stb.?

Persze, ha a *Hegyi beszéd*et sem olvassuk végig, akkor a „Műveld a csodát, ne magyarázd" sort is félremagyarázhatjuk úgy, hogy abból a „természeti-jellegű alkotás" apotheózisát olvassuk ki. De hát ez a vers egy szerelmi ciklus záródarabja, a szövegkörnyezete és önnön belső motívumvilága egyaránt másféle jelentést hordoz. Szó sincs arról, hogy Nagy László szerint „a költészet hatalma természeti adottság", s hogy „a költészet hatalmának letéteményese magától értetődő, magyarázhatatlan igazságot ad át; hiszen ez az igazság egy, alternatívája nincs". Nagy László nem kinyilatkoztatásokat tett, hanem a részletekbe menően kikutatta, tanulmányozta nagyon sok

versének összetett problematikáját. Ihlete gyakran éppen a kutatásból, az elemzésből, intellektuális tűnődésből növekedett föl. De ennél fontosabb az, ami félreérthetetlenül megjelenik a szövegben: portréverseinek túlnyomó többsége magyarázat, vita, értelmezés. Kálmán C. György szerint ezekben a portréversekben Nagy László „a folytonosság igazolásának igénye" miatt keresi a kiválasztottságtudat előképeit, s aztán ezeket „egyetlen értékrendnek az agresszív állításával" magasztalja, „állítása mögött a kiválasztott és a »resztli« ellentéte húzódik meg". Fölsorol néhányat a Nagy László által megszólított művészek közül, majd – mintha tételét igazolnák – megállapítja: „Ez a sor jelenti a művészet csúcsait." Az a névsor sem rossz, de mellettük Nagy László még nagyon sok művészt megidézett Balassitól Latinovitsig, Petőfitől Kondor Béláig, s a szakirodalom már az első portréversek idején megállapította, hogy a portrévers révén Nagy László erőteljesen rátalált költészetének intellektuális lehetőségeire. Ha csak arra gondolunk, hogy ezek a versek milyen sokrétű és milyen mélységű kulturális anyagot asszimiláltak Nagy László költői világképébe a szövetségkereső öntanúsítás küzdelmében vagy a veszteség tudatosításakor, nyilvánvalóvá válik, hogy ez az „egyetlen értékrend" milyen lenyűgözően sokrétű, differenciált, s egy-egy eleme milyen bensőségesen ismert, közvetlen és szemléletes anyagból bontakozik ki. Ebben az értékrendben Csokonai betegségen is felülemelkedő játékának, nyitott európaiságának éppúgy fontos helye van, mint Szindbád „nagyracsavart" lángjának, Bartók fegyelmének, Ady Endre ostorának. Nagy László a különféle jellegű értékeket a maga világképében egyensúlyba hozta, mert tágasságának valóban szigorú belső erkölcsi rendezőelve volt: a minőség megbecsülése, a hitványság utálata, s a nagyság ellen önigazolásképpen fenekedő középszer megvetése. Nem igaz, hogy nem nevezi meg, ki ellen védi Csontváryt vagy Adyt. Éppen azért vitázó versek ezek, mert megfogalmazott, elhangzott véleményekkel szembesül bennük Nagy László, s ezeket megidézi verseiben, úgy cáfolja. Neveket, igaz, nem említ, de ha Kálmán C. György nevekre kíváncsi, azokat is megtalálhatja, ha föllapozza az 1963-as székesfehérvári Csontváry-kiállítás vagy az Ady-centenárium sajtóját, a Latino-

vits halála után megjelent újságcikkeket, sőt verseket. Ha lenne értelme, ilyen apró filológiai bizonyítékokig elmehetnénk annak igazolása végett, hogy Nagy László „elvontsága, általánossága" mennyire tévesztett vád. A versek anyagából is nyilvánvaló azonban, hogy – legalábbis verseinek túlnyomó többségében – közvetlenül is néven nevezte korát.

Egy olyan szemlélet, amelyik a költészetben sem tud mit kezdeni a metaforákkal, kísérletet tehet arra, hogy Nagy László egész életművére ráhúzza Bori Imre tézisét, mely szerint „a gondolati elem hiánya" úgymond „átjárja" Nagy László egész ifjúkori költészetét. Kálmán C. György pamfletjének ez is egyik alapszólamává lett. Nemcsak a portréversek szólnak ez ellen, hanem sok egyéb is. A gondolati költészet egyetlen ismertetőjele aligha lehet a fogalmiság, a reflexív dikció. Illyés Gyula írja a *Fekete-fehér* fülszövegében: „A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcselet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolattal, újakkal és régiekkel; s az ebből fakadó – versbe foglalható – élmény, ez a gondolati líra." A legnagyobb gondolati verseket is nevetségessé lehet silányítani azzal, ha a vers belső világának összefüggéseiből kiszakítjuk az ott sok-sok érzelmi-gondolati-élményi elemből képződött, szellemi-erkölcsi energiákat sűrítő mondatot, miként ezt Kálmán C. György Nagy László verseivel teszi. Amikor klasszikusainktól idézünk egy-egy sort, akkor annak egész vonatkozásrendszerét tudjuk, egyébként az is merő profanizáció volna. Másrészt pedig: nem szabad a gondolatiságot a fogalmi jellegre szűkíteni. Semmivel nem alacsonyabbrendű az a gondolatiság, amelyik érzékletesen nyilatkozik meg. A metafora alkotása magasrendű intellektuális művelet, gondolati erőt, széles körű ismereteket és intenzív létérzékelést kíván. A metaforikus költészet a kifejezés szinte beláthatatlan lehetősége. A metafora a távoli dolgok hasonlósági alapon való társítása, s ez a társítás minősít, felemel vagy megszégyenít, elfogad vagy elutasít, ily módon magába foglalja a dolgok személyes kritikai megítélését. Nagy László nagyívű metaforáiban éppen a szemléleti gazdagság és a gondolati-erkölcsi ítélőerő egysége hoz katartikus élményt. Egyetlen képbe is bele tud

sűríteni akár egy történelmi korszakot is, mert képeinek elemeit nagy gondolati erő és érzékletes, szemléletes kifejezőkészség szervezi megnevező ítéletté. A *Szindbád*ban például így jellemzi a kiegyezés utáni kort – hogy megint közismert példát hozzak –: „Mikor a branyiszkói dobok is legurultak az orfeumokba." Miért volna a metaforikus költészet, ez a művészettel egyidős kifejezésmód értéktelenebb bármely más lírai megnyilatkozásnál? Miért volna elvontabb, mint az elvonatkoztató tárgyias költészet?

Nagy László költészete nem szorul védelemre. Személye sem. Értésével, megértésével, s azzal, hogy miként vélekedünk róla, magunkat minősítjük. Ennyiben értek egyet Kálmán C. György írásával. Az *Alföld* Nagy László emlékszámában több olyan írás is olvasható, amelyek kételyeket, kérdőjeleket is megfogalmaznak költészetével kapcsolatosan. Szó sincs tehát „érinthetetlenség"-éről. De életművének esztétikai és erkölcsi értéke azt kívánja, hogy mielőtt könnyű kézzel letörölni próbálja valaki a magyar költészet palettájáról, hajoljon hozzá közelebb. Próbálja megérteni, felfogni. Ezt ajánlom Kálmán C. Györgynek is, ha már annyira tele van „bizonyítandó tételek"-kel.

A poétikai én változásai Csoóri Sándor költészetében

I.

Az irodalom funkciói között az az egyik legfontosabb, hogy a mű külön világa – a mássággal való dialógus révén – hozzásegít bennünket önmagunk megértéséhez, ezáltal személyiségünk alakításához, teljesebbé, gazdagabbá, érzékenyebbé formálásához. Ahhoz azonban, hogy egy művel dialógusba kerüljünk, a műnek meg kell érintenie bennünket, vonzónak kell lennie számunkra, különben nem kerülünk bele a „játékába", megalkotott nyelvi világába. A mű, miként a játék, csak annak a számára létezik, aki részt vesz benne.[1] Arra viszont igen nagy személyiségformáló hatást képes gyakorolni. Gottfried Benn egyenesen arról beszél, hogy a szavaknak lappangó egzisztenciájuk van, amelyik – megfelelő beállítás esetén – csodaként hat, s képes arra, hogy ezt a csodát továbbadja.[2] Gadamer egész filozófiai gondolkodását jelentősen befolyásolta a költészet hatalmas emberformáló varázsa, melyben még egyetemista korában volt része.[3] 1995-ben írt, *A szótól a fogalomig* című tanulmányában pedig arra a veszteségre mutatott rá, amelyiket akkor szenved el a szó, amikor szövegösszefüggéseiből kiszakítják és általános fogalommá teszik.[4] A művészi szónak ez a különleges hatása a költészetben érvényesül leginkább közvetlenül. Méghozzá azáltal, hogy a költészetnek végső soron egyedüli tárgya maga a költő, a költőnek a világhoz való viszonya. S ezt a viszonyt a költő a szavakra bízza, ennek érzékeltetésére nincs szüksége másra, csak szavakra. Gottfried Benn szerint, ha prózaírók írnak verset, akkor ők mindig témákat keresnek, mert nekik nem elég a szó, náluk nem veszi fel a szó, miként a lírikusnál, az alkotó egzisztenciájának a közvetlen mozgását, a regényíró leír a szóval, a költő számára viszont a szó testi valóság.

A vers „mindig az énre kérdez rá, és a válaszba beleszól az összes szfinksz és szaiszi képmás".[5] Gottfried Benn-nek ezt a nézetét osztja Csoóri Sándor is. 1984-ben *A világ érzéki metaforája* című esszéjében írja: „Nincs műfajunk, nincs eszközünk – sem a tudományban, sem a művészetben –, amely olyan kizárólagosan és egyértelműen az énnel forrt volna össze, mint a költészet. A vers mindig az énre kérdez rá – hirdetik a köznapi esztétikák is. Az időbeli, a mulandó énre. Arra a belső magra, amely az objektívnek nevezhető világ szubjektív ellenpontja. Nemcsak általános stílus nincs, de általános valóság se. Az igazi, a mozgó, a termékeny valóság mindig az ember saját valósága."[6] Majd 1987-ben a *Műfajok őrségváltása?* című nevezetes esszéjében szó szerint is idézi Benn említett megállapítását, s így magyarázza azt: „a lírai költő önmagához van kötve, vagyis egyetlen emberhez, de ennek az embernek az önmagántúliságához is! Az eredetéhez és a végtelenségéhez. Filozofikus szóhasználattal: a transzcendenciájához."[7] Már itt érdemes utalni arra, hogy a Csoóri-vers „csupa személyesség, álcázás nélküli önkifejezés".[8] A költő „transzcendenciája" a versben sokféleképpen nyilatkozhat meg. A romantikus élménylíra ellentéteként az európai lírában már a tizenkilencedik század végén feltűnt, majd a huszadik században – teoretikus érveléssel is megtámogatva – máig tartóan szinte kizárólagos érvényre tart igényt az a tendencia, amelyik a költészetben a mallarméi személytelenített beszédmódot, illetve az osztott, körvonalazhatatlan személyiség sokközpontú beszédmódját tekinti egyedüli hiteles és korszerű költői kifejezésmódnak, a személyességet a huszadik században már romantikus maradványnak minősíti. Ennek az elvnek az abszolutizálásával kapcsolható össze a mai magyar irodalomtörténet-írásban Ady, majd Nagy László, s az őket ösztönzőnek tekintő fiatalabb költők művészetének a leértékelése.

Nyugati mintákra nézve eltekint ez a szemlélet attól, hogy egy-egy irodalom elsősorban nemzeti irodalom, szemléletformái sem szakíthatók el a nemzet adott állapotának lehetőségeitől. A külföldi minták mércéül állítása legalább annyira eltévesztett módszer, mint

az, ha tudomást sem veszünk róluk. „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott" – írta Németh László.[9] Ez a kettős nézőpont azért is nagyon fontos, mert a folytonos szembesítés annak megmutatását is lehetővé teszi, hogy a különbözés vagy akár a fáziseltolódás az irodalomban sajátos értékek képződésének ad lehetőséget. A fáziseltolódás következtében a magyar irodalomnak például nem kell megjárnia a végleteket egy-egy új nyugat-európai irány meghonosításakor, ha arra lehetett tanú, hogy számára a végletek nem követendő értékeket, hanem csupán megfontolandó ösztönzéseket eredményezhetnek.

A személyesség és személytelenség nem föltétlenül állítandó szembe egymással. Ady költészete például nem vezethető le a hagyományos élménylíraiságból, az felfokozott személyessége lényege szerint már a személytelenség, az általános emberi birodalmába tartozik, létköltészet. „Ady képeinek érzékisége szinte fájdalmasan erős és közvetlen, de az, ami képpé válik bennük, a leghidegebb biztonsággal és a legcélbatalálóbb absztraktsággal fogalmi, megállapítható, minden pusztán egyénin messze túllévő" – írta még 1909-ben Lukács György.[10] Egy másik tanulmányában pedig Ady univerzalitását jellemezte: „Ady univerzalitása abban nyilvánul meg, hogy kora életének összes ellentmondásait mélyen és lírai igazsággal fejezi ki. Lírai igazsággal: vagyis az átélt pillanat igazságával... Univerzalitása abban nyilvánul meg, hogy épp olyan intenzitással éli – máskor – az ellentét másik oldalát, és a valóság pátosza oly erős benne, hogy a világ igazi rendjének megfelelő dinamikus egyensúly az egymás mellé rakott ellentétekből »magától« helyreáll."[11] Azért idéztem egyetértéssel Lukács György megállapításait, mert a személyesség–személytelenség dilemmájához feloldólag szól hozzá, midőn a kettő egymásba való átjárhatóságáról tanúskodik egy fölöttébb személyes hangvételű életműről értekezve. Az ugyanis rendkívül fontos, hogy a személytelen és a személyes lírát ne állítsuk úgy szembe egymással, hogy az előbbit általános, az utóbbit pedig partikuláris érvényűnek tekintsük, hiszen a személyes beszédmód éppúgy egyetemes érvényre tarthat igényt, mint a személytelen. A kétféle beszédmód tehát nem zárja ki egymást egy irodalomban, hanem kiegészíti. Alkat, hajlam, hagyományok és sors kérdése, hogy ki melyikhez vonzódik erősebben. Minden a minőségen múlik. A versekben megnyilatkozó énnek csak jellege, s nem minősége az, hogy közvetett vagy személyes nyelvi közegben jelenik-e meg. Ha a mű érvényes, hiteles, akkor mindegy, hogy inkább az általános döbbent rá személyes érdekeltségünkre, vagy inkább a személyesben ismerjük föl az általános érvényt, a léttörvény erejét.

Az régóta köztudott az irodalomtudományban, hogy a versekben megjelenő személyiség nem azonos magával a költővel. Jellemző, hogy ez a kérdés a századelőn vetődött föl erőteljesen, amikor a költői gyakorlat szembetűnővé tette ezt a különbséget. A lírai én fogalmát 1910-ben vezette be Margarete Susman a modern német líráról írt könyvében.[12] Jó évtizeddel később pedig Gottfried Benn írt *Epilógus és lírai én* címmel nevezetes, később sokat idézett esszét.[13]

Ettől kezdve igen gazdag szakirodalom elemzi a lírai én fogalmának értelmét. Olykor használatát problematikusnak is minősítik.[14] Az ellenvetésekből és árnyaló javaslatokból azonban az derül ki, hogy nem a fogalom tartalma problematikus, hanem csupán megnevezése hagy hiányérzetet. Ha a „lírai én" helyett „artikulált én"-t vagy „poétikai én"-t használunk, akkor abban nagyobb nyomatékot kap a művészi megalkotottság, másrészt ezzel elkülönítjük a versbeli beszélőtől is. Dieter Burdorf könyve a „szövegalany", „szövegszemélyiség" („Textsubjekt") fogalmat alkalmazza. A „szövegalany"-t olyan „elemző szerkezet"-nek tekinti, amelyik szükséges ahhoz, hogy a költeménynek, mint lírai szövegnek összefüggő jelentést és irodalmi önértéket tulajdoníthassunk. Ez a jelentés sem a versbeli beszélő kijelentéseiben, sem a szerző szövegen kívüli szándéknyilvánításaiban nem jelenik meg. A szövegalanyt ezért a szövegben beszélő én és a szöveg valóságos alkotója között kell elhelyezni. Ez formálja a költemény távlatait és alakítja a versbeli ént, anélkül hogy vele azonos lenne. Ezért tekinthet más személyek számára is szövegen belüli kiindulópontnak. Ez a „szövegalany" természetesen jelen van olyan költeményekben is, amelyekben semmiféle én nem beszél.[15]

Az egymással lényeges pontokon vitázó irodalomtudósok is megegyeznek abban, hogy a „költői én", „poétikai én", „szövegszubjektum" a mű esztétikai hatása és értéke szempontjából meghatározóan fontos tényező, s hogy egyaránt különbözik a költő valóságos énjétől és a versbeli beszélőtől.[16]

Arról is igen sokféle nézet van, hogy mennyiben kapcsolható ez a poétikai én a költő valóságos személyiségéhez. Gyakran érvelnek amellett, hogy a költőt és a verset nem kell kapcsolatba hozni, a vers és az úgynevezett valóság függetlenek egymástól. Szinte szállóigévé lettek már az olyan sarkított mondatok, amelyek a költészet autonómiáját hangoztatva az élet és a költészet kapcsolatát kérdőjelezik meg. Szokás Mallarmét idézni, aki szerint a költemény nem érzésekből, hanem szavakból keletkezik. Hoffmansthalt, aki azt vallotta, hogy a költészetből nem vezet közvetlen út az életbe, az életből pedig a költészetbe. Ellenvetésül azonban nemcsak József Attilára hivatkozhatunk, hanem a magyar és világirodalom számos nagy alkotójára. Amikor József Attila egy éjszakai virrasztás után megírta *Nagyon fáj* című versét, telefonon fölolvasta Fejtő Ferencnek, aki azt mondta rá, hogy „nagyon-nagyon szép", mire a költő kiigazította barátját: „nagyon-nagyon fáj!"[17] A Mallarmét és Hoffmansthalt is idéző Gottfried Benn a saját tapasztalata alapján állítja, hogy minden vers mögött mindig ott áll láthatatlanul az alkotó, lényege, léte, belső helyzete, még a tárgyak is csak akkor fordulhatnak elő a költeményben, ha azok már előbb a költő tárgyai voltak. Sőt, úgy véli, nincs is a költészetnek más tárgya, mint maga a költő.[18] Csoóri Sándor is többször írt arról, hogy a verseivel kapcsolatosan emlegetett „hóőrületnek" és „nyárszeretetnek" mennyire élményszerű és tapasztalati alapja van. „A verseimbe ma is csak olyan ecetfa, diófa, fű, bokor, sóskalevél, lapulevél, árvalányhaj s bazaltkő kerülhet bele, amelyet láttam, körültapogattam, kézbe vettem, sőt nemegyszer megízleltem."[19]

Az bizonyos, hogy ha a költészetet nem akarjuk teljesen elszakítani az őt létrehozó alkotótól, akkor a lírai alanyt, a vers strukturáló, szervező elvét olyan szubjektumként kell elgondolnunk, amelyik mintegy a költő helytartója a versben. Csak így tudunk a költemé-

nyeknek egy olyan közleményszándékot adni, amelyet azok a befogadáskor fölvesznek.[20]

A költői én ilyen értelemben a költőnek a versben megjelenített személyisége, de azzal szemben konstrukciónak tekinthető, mert nemcsak a költő határozza meg, hanem a vers, mint mesterséges alakzat is.[21] A lírai én különleges inkarnációja mindannak, amit a költeményt létrehozó alkotó a lírai közegben átél.[22]

Lényegében nyelvi formája a tapasztalati énnek, de azáltal, hogy nyelvi forma el is veszti a tapasztalati én közvetlen önkinyilvánítási karakterét, hiszen ahhoz viszonyítva egy olyan konstrukció, amit ugyan a tapasztalati én hoz létre, de ami a műalkotás magasabb formai, alaki egységében meg is semmisíti a tapasztalati ént.[23]

Ez a jelentéstávlatokat szervező poétikai alany a közvetlen, első személy vallomásformában megszólaló versekben olykor nehezen különíthető el a költő tapasztalati énjétől, illetve a versbeli beszélőtől. Ezért történhetett meg az gyakran, hogy a versbeli megnyilatkozásokat közvetlenül a költőnek tulajdonították. A modern költészetben azonban ez a szövegszubjektum, ez a nyelvben megalkotott poétikai én többnyire rendkívül tudatos alkotómunka eredménye. Nagyfokú művészi koncentrációt, összeszedettséget, eltökéltséget feltételez. Benne a költő nemcsak kifejezi, hanem meg is alkotja önmagát, világlátásának kívánt vagy megszenvedett perspektíváit. Ez a megalkotott szövegalany csak részben függvénye a költő hétköznapi énjének, ugyanis az ihlet, a magasfokú szellemi-lelki koncentráció a személyiség különleges minőségeit képes felszabadítani, kibontakoztatni éppen azáltal is, hogy a szöveg önmagát is alkotó autonómiával is rendelkezik, a nyelv nem csupán kifejezési eszköz, hanem a műalkotás alakító léte is. Még akkor is, ha ennek a költő esetleg nincs is tudatában. A költő elgondolhatja előre művét, de az az alkotás folyamatában igen gyakran jelentős többleteket kap az alkotó képességeitől, ihletének természetétől függően, máskor viszont megvalósíthatatlannak bizonyul, hiányérzetet hagy az alkotóban. A költő legtöbbször nem látja előre művét, csupán alkotó feszültség, gondolatok vannak benne. „A műalkotás mivolta az alak... a műalkotás minden egyes eleme törvénye a többinek és az egész-

nek, nem alkotja önmagát hanem alkottatja, de mindig csak egyetlen lehetőségen belül... a műalkotás rendszerét nem előzi meg a rendszer intuíciója"[24] – írta József Attila. „A művészet mind Benn, mind József Attila értelmezésében autentikus megmutatkozás, melyben – mint alakként létezőben – nem jelenhet meg tőle idegen, rajta túli lényegszerűség" – magyarázza Kulcsár Szabó Ernő. Ő azonban azt is hangsúlyozza, hogy „az esztétista gondolkodás folytonosságának megszakítása szempontjából rendkívüli jelentősége van annak, hogy sem Bennt, sem József Attilát nem foglalkoztatja már az a kérdés, hogy *mi* ölt alakot a »művészet oltárán«".[25] A legelvontabb szinten lehetséges, hogy ez így gondolható, de számomra József Attila egész életműve gyökeresen ellentmond e teória kizárólagos érvényének. Ezt a teóriát csak úgy tudom értelmezni, hogy a „téma" önmagában semmit nem jelent a művészet szempontjából, ha nem tud autonóm alakká válni. József Attila költészete nagyon is személyes – némely saját teoretikus tételével ellentétben –, számára nagyon is fontos volt, hogy mi „ölt alakot" a versben. Gottfried Benn pedig *A líra problémája* című kései tanulmányában figyelemreméltónak minősíti Eliotnak azt az álláspontját, hogy a „tisztátalanság" bizonyos mértékét még a tiszta költészetnek is meg kell őriznie, a tárgyat bizonyos értelemben önmaga okából is értékelnünk kell, ha a verset költészetként akarjuk felfogni.[26]

Csoóri Sándor számára azok a költők a legvonzóbbak, akik az egyetemességüket nagyfokú személyességük révén érik el. A személyesség helyett a lírai alany esetében a személyiségre teszi a hangsúlyt. A költészetben az ember szabadságlehetőségét látja. A költő úgy tudja kiharcolni a maga és az olvasók szabadságát, ha „erőfeszítés közben szünteti meg saját alanyiságát, s alakítja át más számára is „felölthető" személyiséggé. „Én – az mindig más – írja Rimbaud. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy szabadnak lenni annyi, mint mást fölszabadítani. Az íróra és az olvasóra vonatkoztatni ezt a törvényt nem szójáték, nem szellemes fordulat, hiszen egy mű megírásához semmivel sem kell kevesebb erőfeszítés, mint bármihez, ami az ember életét megváltoztatja."[27]

Ebből az 1964-ből való jegyzetből is világosan kitűnik, hogy Csoóri Sándor rendkívül tudatosan igyekszik fölépíteni a maga lírai énjét, s abban a személyiség jelenlétének igen nagy szerepet tulajdonít. Az elszemélytelenedés világtendenciájával való eltökélt szembenállás is ez. Az individuum értékének a védelme az én-felszámolás teóriái és napi gyakorlata közben. A személyesség és a személyiség értékeinek védelme visszatérő motívuma Csoóri Sándor esszéinek. *Műfajok őrségváltása?* című esszéjében különösen gazdagon felsorakoztatja mellette szóló érveit. A lírai személytelenség és az antilíra eszményítőivel szemben Apollinaire-t, Lorcát, József Attilát hozza föl példának: „Bennük a *lírai én* sose személytelenül él, és közben nem válik romantikussá se." József Attila versét elemezve hangsúlyozza, hogy a versbeli én „mozgó forma, s bármikor képes *nem-én*né átváltozni".[28]

A művészi hatás meghatározó elemének tekinti a műben megjelenő személyiséget, mellyel a befogadó azonosulni vagy találkozni tud. A mű tényezői közül azt tartja legfontosabbnak, hogy „van-e fölismerhető, megragadható, »kölcsönözhető« sorsa a költőnek?" A sorson persze nem kalandosságot ért, hanem „olyan, lélekben lezajló történeteket, metafizikai eseménysort, amelyben a lírai én egyedül találkozik össze boldog havazással a hegyekben, egyedül a hó alól fölmeredő, halott katonaököllel a Don-kanyarban; romvárosok utcáján kocogó árva lóval; egyedül a halott szerető arcával egy félreeső koporsóban."[29] Itt nem a kiragadott intenzív képeken van a hangsúly, hanem azon, hogy a lírai személyiségben a személyesség súlyával és hitelével jelenjen meg a létezés karaktere. Az ilyen költői személyiségről valóban elmondható: „A személyiség mint fölszikrázó metafora egy versben, képes láthatóvá és átélhetővé tenni a sorsot."[30]

II.

Csoóri Sándor költői személyiségének, lírai énjének, „szövegalanyának" hetvenes évekbeli kiteljesülését, összetetté és jelentőssé érlelését hosszas belső költői keresés és szinte kétségbeesett küzdelem

előzte meg. Felnövése, összetetté válása szorosan összefügg folytonos eszmélkedésével, keresésével, azokkal a világképi hódításaival, amelyeket esszéiben közvetlenül nyomon követhetünk, s melyek a hetvenes évek végére egy rendkívül sokféle élményből, ismeretből, drámai szembesítésből kiformált, bartóki karakter egyetemességkoncepcióvá érlelődött. Összegzően nyilatkozik ez meg a *Tenger és diólevél* című 1977-ben írt könyvnyi terjedelmű önéletrajzi esszéjében.[31] Az esszéket természetesen nem kívánom Csoóri Sándor költészetének értékelő segédeszközeként alkalmazni, hiszen egészen más az elgondolás és annak megvalósulása. A költészetnek önmagáért kell helytállnia. Egy olyan jellegzetesen költői, vallomásos-metaforikus esszéíró esetében azonban, mint Csoóri Sándor, érdemes utalnunk a két műnem szembetűnő párhuzamos, egymást ösztönző és kiegészítő törekvéseire, eredményeire.

Látványos, de gyanútlan pályakezdés volt 1953–1954-ben a Csoóri Sándoré. Amikor 1953 augusztusában egyszerre tizennégy verse megjelent, majd a következő évben *Felröppen a madár* című első kötetét is közreadta, hangjának, szemléletének Petőfire emlékeztető közvetlenségét, egyszerűségét, nyíltságát, őszinteségét és a társadalmi gondokat megszólaltató bátorságát, belülről jövő, nem ellenséges, hanem javító szándékú politikumát, pártosságát egyaránt ünnepelte a kritika.[32] Kiss Ferenc későbbi tüzetes elemzése több olyan sajátosságot vett számba (a gondolkodásba bevonó, beavató képességet, az empirikus hajlamot, a jellegzetes, refrénszerű ismétléssel nyert intonációt), amelyek a későbbi Csoóri-versek jellegzetességei is lesznek majd. Elemzésének hangsúlyát azonban joggal tette e versek esztétikai fogyatékosságára, szemléleti egysíkúságára, s könnyűszerrel mutatja meg, hogy ezek a versek „valójában a korszak elszürkített, szavalmánnyá szabályozott ál-Petőfijéhez hasonlítanak".[33] E versek lírai személyisége egyszerű, naiv és magabiztos. Természetes gesztussal veszi számba élményeit, közvetlen környezetét, de mindent megold, megmagyaráz a felszínen, nem nyitja ki a lét mélyebb távlatait. Úgy véli, biztosan nevezi meg a bajok okát, nem is érzékeli talán, vagy ha igen, egyáltalán nem zavarja, hogy publicisztikus „megoldásai" – bátorságuk ellenére – többnyire csak

egysíkú szólamok. A Petőfitől áthagyományozott alkotásmintát alkalmazza, de azt is leegyszerűsítve, nem „sérti meg" annak a szabályait saját látásmódjával.[34]

Ettől a „vaskalapos petőfieskedéstől" megszégyenítő és felrázó erővel térítették el Juhász Ferenc és Nagy László művei. Azok mindenséggel érintkező nyelvi gazdagságához viszonyítva a saját verseit „plakátra, újságba vagy röpiratba" kívánkozónak érezte. Az *Új Hang* rovatvezetőjeként Juhász és Nagy László verseinek korrektúráit is magánál hordta, mert azt akarta, „hogy karmoljanak és égessenek is ezek a versek".[35] „Az irodalomtörténeti jelentőségű esemény izgalmát neki az útvesztés zavarával együtt kellett átélnie"[36] ráadásul 1955–1956-ban, a személyiségét jelentősen alakító politikai és történelmi élményekkel együtt. Valóban „egész költői világot kellett váltania".[37] Ez a háttere annak, hogy az *Ördögpille* (1957) kötet költői énje nem a folytonosság, hanem a szakítás jegyeivel jellemezhető. Zaklatott, bizonytalan, nyugtalanul kereső lírai személyiség ez. A politikumot teljesen kirekesztette horizontjából. Érezhető, hogy tágabb világban próbál már tájékozódni, de összetettebbé vált világa feltűnően egyenetlenül jelenik meg. Csoóri Sándor ekkor láthatóan törekszik arra, hogy különleges eseményekről adjon hírt, de jellemző, hogy egy-egy ilyen versének *(Falusi délután, Tűz, Világkezdeti perc)* „történetét" később esszémotívumként erőteljesebben, sugallatosabban tudta hasznosítani. Sok versének valóban történet a magja, melyet egy-egy váratlan kép próbál távlatosítani. A lírai én rácsodálkozik a világra. A szemlélet árnyalatnyi mélyülése, a lírai én összetettebb szemlélete, eszmélkedése, tűnődése a családi vonatkozású darabokban érhető tetten leginkább. Ezekben érzékelhető, hogy a költői énnek magasabb horizontú rálátása van tárgyára, s ezért az illúziók, megszépült emlékek felszámolását végzi, a büszke öntudat helyén a szánalom és részvét szólal meg *(Őszi szérű, Anyám fekete rózsa)*. A *Karácsonyi készülődés* lírai öntanúsítása rezignációt, öniróniát elegyít már az eszmélkedéssel.

Eredményeivel azonban nemcsak a kritika elégedetlen, hanem maga a költő is. Az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején egyszerre sok irányban tájékozódik és kísérletezik (szürrealizmus, Apolli-

naire, Eluard, Lorca, népköltészet, szociográfia, esszé, majd film). Ekkor fedezi fel a népköltészetben a modern stílusok ősmintáit. Mindennek a hozománya érzékelhetővé kezd válni már a *Menekülés a magányból* (1962) kötet lírai személyiségén: a létezés elemeire egyre erőteljesebb történeti távlatot nyit, s ezt a rétegzett dimenziót erőteljes látomásos, sugallatos képek hordozzák, melyek múltat és jelent szembesítenek, látványt tágítanak – többnyire tragikus vetületű, háborús emlékeket is folyton elevenen tartó – látomássá. Leginkább erőteljesen megint csak a családi, gyermekkori vonatkozású versekben *(Falusi árnyképek, Alkonyati várakozás, Emlékezés egy régi utcára, Szálltak az aranyfácánok, Egy templom falára, Fénykép, nagy háttérrel, Virágvasárnap, Szabálytalan vers egy földrajztanár halálára)*. Ez a múlthoz kötődő emlékező eszmélkedés, történelmi léttudatosítás igen fontos identitásképző elem Csoóri Sándor költészetében. Részben drámai ellenpontot is teremt a költői én létcsodálatával szemben. A lírai én „úgy idézi meg hajdani önmagát, hogy egy ütemre ébreszti fel az elveszett paradicsom tündéri mitológiáját, s hajtja végre a demitologizálást a gyermekkor közvetlen tárgyi elemeinek, köveknek, homoknak, vízcseppeknek életrekeltésével"[38]. Ekkor tűnik fel – a szürrealizmus és a folklór tapasztalatait is hasznosító erőteljes képiség és közvetlen vallomásai révén is – Csoóri Sándor lírai énjének rendkívül erőteljes, szenzuális kötődése a természet elemeihez, fákhoz, virágokhoz, madarakhoz és főként a Naphoz és a hóhoz. És ekkor válik szembetűnővé a lírai személyiség létérzékelésének másik nagyhatalma, a jellegzetesen érzéki szerelem. A természet és a szerelem az a két forrás, amelyik e lírai alany létbeni biztonságát, örömét adja. Ezek az „tiszta forrásai", melyeken keresztül a létezés transzcendenciáját és örömét érzékelni tudja. A tüdőbaj halálos fenyegetéséből kiszabaduló költő verseiben „a természet az érzékiség titkos hatalmával versenyezve jelenik meg".[39] Több versben szétválaszthatatlanul össze is kapcsolódnak ezek *(Vendégem és varázslóm, Arcod tavaszában)*. Menedéket és életbizodalmat egyszerre jelentenek a költői én számára. A költői én öntanúsításának és magatartáskorrekciójának is fontos tényezője és érve az elragadtatott szerelem- és természetélmény. „Nekem most elég, hogy süt a nap" is-

métlődik többször is az azonos című versben, s ez egyszerre jelenti a nyomasztó emlékek tagadását és a létbizodalmat: „Nem akarok semmire emlékezni, / csak arra, ami ezután lesz, ami ezután lehet."

Csoóri Sándor költészete hangsúlyosan öntanúsító, önelemző jellegű. Ebben az önreflexióban jó ideig az oppozíciós magatartásváltozás az állandó elem, a költői én kötetről kötetre tagadóan reagál korábbi önmagára, új ars poeticát tanúsít és hirdet.[40]

Az emlékekkel, tragikummal telítettség és a gondtalan, szenzuális-kozmikus elragadtatottság felesel, zaklatottság és „rejtett nyugalom-érzés" társul a lírai énben a *Menekülés a magányból* (1962) verseiben.[41] Az új Csoóri-vers ekkor – az eluard-i mintára hivatkozva – a „lét egészét átható áramlást, az érzékelés mámorát" igyekszik megragadni, a részletek helyett az egészet próbálja látomásba sűríteni.[42] Ez a törekvése viszont többnyire csak versrészletekben jár sikerrel, másrészt „a gondolat izgalmát" szinte teljesen mellőzni kényszerül.[43] A *Menekülés a magányból* kötet lírai hőse tele van lendülettel, a mindent megélés, megismerés igényével, a közösségre találás vágyával: „El kell indulni minden útra, / az embert minden úton várják."

Ez a nagy világlendület a *Második születésem* (1967) kötettől kezdve szembesül differenciáltabban az ellenállás közegével. A költői én alapvető szemléletváltozása feltűnt a korabeli kritikusoknak is, későbbről visszatekintve pedig egyértelmű, hogy ennek a kötetnek a versei már „a végérvényes lírai karakter alapvonásait rajzolják", a kötet címe pedig kifejezőnek minősül, mert „a vállalható, tovább gyarapítható lírai hős megszületését jelenti".[44]

Ebben a szemléletváltozásban bizonyosan igen fontos szerepe volt a szociográfiák, az első filmek, s a párhuzamosan készülő esszék kijózanító tapasztalatainak is. A kötetet záró esszé kevésnek minősíti már a csodálkozást a világ dolgain, mert „aki csak csodálkozni tud, kicsit mindentől távol marad". „A költészetet ma már mindennek látom: várakozásnak, búcsúzásnak, jövőnek, gyöngédségnek, tudatlanságnak, harcnak, ítélkezésnek" – vallja a költő. A tárgyilagosság követelményét állítja maga elé, s ez számára „lehetőségek és lehetetlenségek szembeállítása; a hiánynak és szükségnek fojtott

párbeszéde... az író igazi otthona az otthontalanság, a minden dolgok közé való száműzetés állapota; kiegyensúlyozottsága pedig a dráma".[45] Pontosan jelezte Ilia Mihály korabeli kritikája, hogy a kötet verseinek tanúsága szerint ez az otthontalanság igazában a mindenütt otthonlét vágya és a mindenség áttekintésének az igénye.[46] Az otthonosság-vágya kapcsolódik össze az elemző, „elrendező" szándékkal a költői személyiségben. Ez tudatosítja a mindenség-igény költői én pozícióját: a kikerülhetetlen küzdelmet. A harcra készülő lírai személyiség áll előttünk a *Második születésem* kötet verseiben. Legfőbb törekvése az önmegvalósítására, s ezáltal mások felszabadítására is képesítő szabadság megszerzése. Költői létében a teljes szabadságot akarja, azért hagyja el mindazt, amit korábban szeretett, hogy „végre szabad" legyen, hogy megszerezze a lét autentikus megéléséhez szükséges védtelenséget (*Második születésem*). „El akarom hagyni, aki nem én vagyok, / a lámpasor-gerinc férfit, / ki csak ragyogni tudott, / rögtönözni gyönyört és sebeket / de az elrendezésbe belebukott" (*El akarom hagyni*). A *Második születésem* „szuverén programot bejelentő nagy vállalkozása óta Csoóri Sándor az emberi egzisztencia bárminő korlátozottsága elleni morális tiltakozás megszólaltatója".[47] Nincs módja már az önfeledt szárnyalásra, kiszakadásra. Vagy ha igen, akkor is csak pillanatokra, hogy utána annál súlyosabban szembesüljön léte többnyire elviselhetetlennek érzett realitásaival.

Az otthonosság-igény a léttel való szembesülés analitikusabb szemléletet, a korábbi kijelentésszerű program gyakorlati megvalósítását, az utak, a létlehetőségek megvizsgálását és megítélését hozza Csoóri Sándor költészetébe. A lefokozott létezés elleni küzdelmet. Ennek első jelei megmutatkoznak már a *Második születésem* című kötetben. A *Búcsú Kubától* az itthoni „csitító szavak, / hogy: nem szabad, / hogy: nem lehet" elleni lázadás verse. A lírai én legfontosabb gazdagodása ekkor mégis az, hogy a mindenséggel való azonosság ábrándjával feleselve az itt és most meghatározottságaival való drámai szembesülésre készíti fel magát. Az *Idegszálaival a szél* – Csoóri *Szózat*a és *Nem menekülhetsz*je – személyisége időbeli és nemzeti meghatározottságának a tudatosítása és vállalása:

Itt kékül meg a kezed
s cintányér arcod itt csattan a földhöz.

Nincs másik idő, mely befogadna,
másik ország, mely nevet adna:
ideköt
idegszálaival a szél,
pamutszálaival a köd
s a végső türelem is ideötvöz.

Elsüllyedt szekértengelyek
forgatják ezt a földet
tavaszba,
nyárba.

A szőlőkkel kivert hegy:
Szent István ittmaradt koronája.

Hallgasd,
a tolongó űri zaj:
csikónyerítés, patadobaj.
S cseréptányérok repedése, mint a csontoké.
Ezer esztendő törik szét velük:
Hunyadi László nyakszírtje, válla –
Futhatsz a szeplőtlen Notre Dame elé,
vonagló sátán-torkaiból is az ömlik, az a szennylé,
földed nyomorúsága.

Mint húsba vándorló szilánkot,
hordod magadban romjait,
s ha sebesülésed ideköt,
ideköt gyógyulásod is.
Feküdj bele a sárba,
borona-rücskös tüske-ágyba,
nevess vagy vicsorogj – –

Ölelni másutt is ölelhetsz,
de ölni csak itt maradt jogod.

Ez a személyes élményeket és nemzeti történelmet dinamikusan és drámai feszültségben egybeötvöző, szintetikus vers annak is dokumentuma, hogy a *Második születésem* kötettől kezdve a lírai énnek fontos eleme, szerves része a nemzeti kötődés és felelősség megvallása. Azok a gondok, amelyek Csoóri Sándor esszéiben közvetlenül nyilatkoznak meg, költői személyiségének is meghatározó közérzeti és motivikus elemei. A *Föld, nyitott sebem,* az *Egyszer majd ez is elmúlik* és a *Ha nem tudnám* is emlékezetes példák lehetnek erre. Ez utóbbi költői személyiségét is az emberi és nemzeti felelősség tartja vissza attól, hogy „a földalatti nagy képtárnak" fölajánlja az arcát: „Fölkap a szél egy maroknyi hazát / s kiszámítottan a szemembe vágja, / hogy amit kikönnyezek, az legyen jövője, / s a pillám gyepüje: országhatára." Érzékeli és kifejezi azt is, hogy küzdelme hatékonyabb, könnyebb volna, ha nyílt arcú ellenséggel kellene megvívnia (*Sóvárgás nem létező sárkány után*). A *Második születésem* a lírai én felkészülése egy nagyarányú, sokrétű, a mindenség álmát őrző, de a realitások közegével szembesülő létezésre. Azt is tanúsítja, hogy a költő tudatában van vállalkozása nehézségének, veszedelmességének, érzékeli a közeg ellenállását, sőt ellenségességét.

Ezután már nem kell olyan új költői programot fogalmaznia, amelyik az előbbi tagadására, megváltoztatására irányul. A következő kötetét záró esszéje, a *Közeledés a szavakhoz* a költői én programjának már nem megváltoztatását, hanem kiteljesítését sürgeti azáltal, hogy a szavakat a személyiség történelmi és jelenkori élményeivel hiánytalanul akarja feltölteni. Ez a személyiség létügyeinek teljes vállalását is jelenti az élet minden területén.

A hetvenes évek köteteiben (*Párbeszéd, sötétben*, 1973; *A látogató emlékei*, 1977) ez a lírai személyiség sokrétűen kibontakozik, újabb és újabb eszményekkel és problémákkal telítődik. Az emberi teljesség és szabadság álmát nem adja fel, az arra ösztönző példákat a sablonokat szétzúzó személyiségekben is *ünnepli (Che Guevara búcsúztatója, Levél Gregory Corsó amerikai költőnek)*. De ezekkel a példákkal párhuzamosan és egyre nagyobb súllyal szembesül és szembesít saját magyar közegével. „A tágasság, a nagy lélegzet, a világot átölelő (vagy összeroppantó) mozdulat emlékké és nosztalgiává fogyott, de tudatosult hiányként ösztönző erő maradt, a megnemelégedés, a bíráló indulat, a többetakarás hajlamainak ernyedetlen fölbujtója és táplálója."[48] Ez a léthelyzet alakítja ki a Csoóri-versek lírai személyiségének feszültségtől teli, egyszerre rapszodikus és elégikus tónusát. „A lírai alany az elégikus pillanatokat is drámai hangoltsággal fogadja és éli át.[49] A teljességre vágyó lírai hős ütközik bele a személyiséget megnyomorító közegbe és közösségi gondokba, s a magánélet, az emberi egzisztencia megoldhatatlan problémáiba is.

Sokrétű és küzdelmeiben is árnyalt ez a lírai személyiség. A képi lelemények pazarló bősége, „látásmódjának szikrázó költőisége"[50] szürrealisztikus jellegű, szabad asszociációs elevenségű, tele van meglepetésekkel. Ez azonban nem teszi anorganikussá a versek világképét.[51] Csoóri verseinek személyiségképe és valóságképe egyaránt árnyalt és összetett, világosan érzékelhetően organikus, de lírai énje lenyűgözően nyitott. A kultúra és a természeti, társadalmi lét kivételesen gazdag, egymástól távol eső övezeteivel létesít bensőséges kapcsolatot merész, váratlan, de rádöbbentő erejű képeivel. A költői én világképének tágassága, empirikus gazdagsága és létügyeinek sokrétűsége sokak szemében veszélyezteti is e költői világ befogadhatóságát. Ezt az érzést nyomatékosítja az a gyakran elhangzó kritikai észrevétel, hogy a telitalálatos képek pazarló bősége az egyes versekben nem szerveződik mindig koncentrált egységbe, a versek struktúrája gyakran laza, üreges. Költői világképének egésze ezzel szemben megnyerően organikus. Az otthonosságért való küzdelmének következetessége, eltökéltsége, sokrétűsége a személyiség belső erejéről, tartalékairól tanúskodik. Ez a személyiség teljesen nyitott és védtelen. Nem korlátozza és nem védi magát. Védtelenségében van az ereje. Ézékletessége a transzcendenciája is. Hiányérzet az ösztönzője. Sokirányú érzékenység a bázisa.

A költői én történelmi érzékenysége és nemzeti felelősségtudata erőforrásul mozgósítja védtelenségében szellemi szövetségeseit. A kisszerűség, félénkség és álság elleni szarkasztikus-ironikus indulatot Ady szellemiségét idézve szabadítja föl magában *(Zúzmarakoszorút a sírra)*. A nemzet értékeinek és történelmének tékozlása láttán Berzsenyi szerepében mond fölháborodott vétót *(Berzsenyi elégiája)*. Kitárja ajtaját „négy égtáj menekültjei" előtt, a szétszórt magyarság szellemi-lelki összefogására szólít *(Vendégeim)*. Az elégikus tónuson átütő keserű indulat motiválja az erős és közvetlen bírálatot azokban a közérzetversekben, amelyek lírai alanya a hetvenes évek lefojtott szellemi-politikai légkörében éli át a lefokozottságot, tétlen tehetetlenséget, s ezek által az önnön lényegétől, eszményeitől való elidegenedettség-érzést *(Másnaposan, Üzenet, És megszaporodnak, Már nem én ülök ott, Nagy üregek visszhangja, Töredék a hetvenes évekből)*.[52] Csupa hiányérzet és keserűség ezeknek a verseknek a költői személyisége, s ennek oka is egyértelmű a versek fölszikrázó, éles bírálatot tartalmazó metaforáiban. Elviselhetetlennek és értelmetlennek minősül így az emberlét. A Csoóri-versek lírai alanya azonban mindig aktív személyiség, nemcsak az abszurd létszituációk intenzív érzékeltetésével lázad és lázít, hanem azzal is, hogy az elviselhetetlen tények leltárát a személyiség felelősségével kapcsolja össze. Úgy látszott, hogy Csoóri Sándor költészete kiteljesedett, költői személyisége teljes fegyverzetben vív a létezés negatív erőivel éppúgy, mint a fullasztó, lefokozó politikai rendszerrel, az értelmes és teljes emberlét lehetőségeiről lemondó emberekkel. A nyolcvanas években megjelent kötetei (*A tizedik este*, 1980; *Elmaradt lázálom*, 1982; *Kezemben zöld ág*, 1985; *A látogató emlékei*, 1989) – mégis új fejezetet nyitnak Csoóri lírai személyiségének történetében. Ezúttal azonban nem a költői elégedetlenség a változás ösztönzője, hanem a kegyetlen sors részesítette a költőt olyan élményekben, amelyek a lírai ént jelentősen módosították. A hetvenes évek végén több közeli barátjának a váratlan halála, különösen megrázóan pedig Nagy László elvesztése súlyosodott rá személyiségére. A „létsűrűség közepébe" azonban akkor került a költő, amikor gyógyíthatatlan betegség támadta meg szerelmét, s „tehetetlenül kellett végigkövetnie egy élet felőrlődését a halálos kór erői alatt. „Létsűrűség volt ez – írja Bodnár György –, mert nem a harcok és ügyek kudarcai hozták létre, hanem a létezés véletlenei, amelyek éppen esetlegességükkel fejezték ki, hogy a most közel került élet és halál távolságai az ember végtelen terében elvesztik érvényüket. És létsűrűség ez azért is, mert a közösségi költőt állítja szembe egyéni fájdalmával, s hajszolja végig azon az úton, melyet korábban változó hangulatú versek és programok csak sejtetni voltak képesek."[53] Hogy mekkora változást hozott ez az új élménykör Csoóri költői személyiségének világlátásába, azt a *Tizedik este* kötet két remekművének a szembesítése jelezheti. A *Hó emléke* még 1978 januárjában keletkezett,[54] még a képzelet gazdag játékában szembesíti az élet szélső pólusait. A pusztulásokon, szennyeződéseken túlmutató erkölcsi értékek érvényesíthetőségének tudatában szinte hetykén és életesen képzeli el az „utolsó földi ítélkezés"-t.[55] A *Tizedik este* viszont a költői világkép minden elemét a tragikum áramkörébe vonja a létezés legdrámaibb csöndjében. A költői én új létérzékelése kezdődött meg ezzel. „Kinek mondhatnám el, hogy már halott vagy két órája? / Magamnak mondhatom csak: az első idegennek" *(A kezed nyoma)*, „Valami elkezdődött, / valami egészen más, mint az életem" (*Valami elkezdődött*). A veszteségben válik nyilvánvalóvá, hogy Csoóri Sándor organikus költői világképében milyen erőtartalékok rejtőztek. Az emberlét jóvátehetetlen sérülését éli át, de azzal tiltakozik a veszteség ellen, hogy fölméri, mit jelentett és mit jelent ez a szerelem az ő számára. Így lesz a rekviem egészen különleges szépségű szerelmesversek hosszú, lényegében mindmáig tartó sorozata. Csoóri költészete mindig is hirdette a szerelem különleges értékét, de abból az érzéki áhítatból, közvetlenségből, amellyel halott kedvesét megidézi, az bizonyosodik meg, hogy a személyiség ebben a szerelemben az emberi teljesség és szabadság részese volt. A költői én említett szervességét pedig az mutatja, ahogy a veszteséget fogadja: nem engedi át magát sem a kétségbeesésnek, sem a heroizmusnak, hanem fölméri azt, ami vele történik. „Talán a halálraítéltség tudata, a vele való huzamos együttélés készítette fel a költőt, talán apollói alkata erre a tiszta és csöndes döbbenetre, melyben

maga alatt a föld elmozdulását, létében a szakadást ilyen hitelesen észlelni és mérni tudja" – írja Kiss Ferenc.[56] A létteljesség vesztese lett a költői én. Már a veszteség közvetlen közelében „az autentikus élet átmenthetőségének", a szerelem „önkiteljesítő örökségének megtartásán fáradozik", „őslényegéig elgondolja e szerelem természetét".[57] Az elvesztett kedves alakja az érzékileg megragadható, teljességérzéssel megajándékozó vitalitás eleven megtestesülése a versekben. Ilyen értelemben közvetlen társa a természetnek, annak szépségében nyer folytatást, a költői én pedig életbizodalmat. A számbavétel oldja és őrzi is a veszteséget az idővel, különösen így, hogy a természet tényeiben örök emlékeztetőt is talál. A költői én és a természet viszonya pedig a korábbiaknál is bensőségesebbé vált. A költői személyiség a legnagyobb veszteséget is ép lélekkel viselte el ebben az ellene való teremtő küzdelemben.

Ez a lírai személyiség ugyanilyen „tiszta és csöndes döbbenettel" méri fel most már maga körül a társadalom életét. Köteteiben a „fennkölten züllő ország" korképe kap analitikus leltárt és ítéletet. A „jók voltunk, jók és engedelmesek" nemzedéki önbírálata egyre erőteljesebben egészül ki a kötetekben a reménytelenség, a bomlás tényeinek, képzeteinek felvonultatásával.

A veszteségben még érzékenyebbé vált személyiséget erősebben érintik a közélet romlásai, az ellene hozott politikai ítéletek, tilalmak. A *Kezemben zöld ág* kötet pedig megtelik a búcsúzás gesztusaival, s – a cím sugallatával ellentétesen – arról vall a költői én, hogy az adott téren és időn túl reméli már csak elérhetőnek az otthonosság érzését.[58] De szó sincs arról, hogy feladná a közéleti küzdelmet. A költői én „gyöngén is erős", „hátracsavart fejjel is / a maga megtéríthetetlen álmát / álmodja végig: / az erőtlen szabadokét" *(Így lásson, aki látni akar)*. Hiába szemelnék ki áldozatnak, már megfoghatatlan „mozgó tűz", „mozgó akarat, függetlenedő remény" *(A világ emlékművei)*. Az 1989-es *A világ emlékművei* című kötetben megsokasodnak a jellegzetes magyarságversek, a forradalom ösztönző, eleven emléke is egyértelműen és számonkérően jelenik meg. Nyomatékosítja a korábbi kötetek metaforikus utalásait is. Öntanúsításában korábban többször leszorítottságot, kifosztottságot érzékelte-

tett. Most fölerősödik lírájában az ítéletből, létteljesség-igényből fakadó öntudat hangja. Ez hozza el közvetlen utalások, képek formájában is az ötvenhatos forradalom történelmi küldetésének vállalását, leverésének elítélését. A „vérben vonagló tömeg az Országház körül" több versében megjelenik, mint a költői személyiség önmaga vállalásának egyik ösztönzője, mint olyan történelmi élménye, amelynek konzekvenciái elől nem hajlandó kitérni. Kiküzdötte személyisége szabadságát, ezt viszont nemzete szabadságvágyának táplálására mozgósítja. A kényszerűségek közepette elmulasztott cselekvések jóvátehetetlensége indítja a leszorított, „fakó nép", „gazdátlan ország" bajainak kimondására, a politikai eszmék, ítéletek versbeli vallomásaira is, könyörtelenül igaz számvetésre a fogyó évszázaddal. Verseinek korábbi elégikus hangját most a leleplezés, a változtatás igénye közvetlenebbül fűti *(Napról napra, Jóslat)*. A megnevezés bátorsága és költői ereje közéleti tartalmakat is úgy emel versbe, hogy a költői személyiség tisztán őrzi a maga belső tájait, nem a közvetlen politikai nézetek, hanem a személyiség autonómiája, szabadsága a tét, így az öntanúsításnak egyetemes emberi értéke.

Ilyen belső előzmények után azt lehetett volna remélni, hogy a rendszerváltás, az ország függetlenné válása, a szabad választás ünneplőbe öltözteti a költői ént Csoóri Sándor költészetében, hiszen annak a lehetősége nyílt meg az ország előtt, amiért évtizedeken keresztül oly nyitottan és következetesen harcban állt. Nem így történt. Előbb, a rendszerváltás idején – a politikai küzdelmek aktív résztvevőjeként – két-három évre elhallgatott a költő, majd az évtized közepén megjelent verseskötetében *(Hattyúkkal, ágyútűzben,* 1994; *Ha volna életem*, 1996) a költői én „második pokoljárás"-ának a tanúi lehetünk. A korábban elviselhetetlennek érzett állapot most szinte megszépül a költői személyiség helyzetét illetően, hiszen akkor „az erdők tüdejével" lélegzett Budapest fonnyadozó fái között is, reménytelenül is erős volt „negyven év lágerében". Úgy élt, hogy még a húsa is lobogott, nemcsak a haja *(Lassú, májusi eső; Húsvét után még egyszer húsvét)*. Mindig magasan lobogott a küzdelmekben, igaza tudatában leverhetetlen volt a közéleti harcokban. Akkor a bírálat szavával mindig fölrázni, lázadni hívta barátait is, indulata

az elnyomottságba, lefokozottságba való beletörődés ellen szólt. Barátokkal volt körülvéve, akikkel még „fázni is tudtak" együtt. Mindezekkel az emlékekkel szemben most döbbenetes ellenpont a jelen. A költő a kertbe menekül, ahol benövi a „fű, a repce, a paréj", s fönt, az ő helyén „vércsék köröznek büszkén, / mályvaszínű májuk hízik a kárörömtől", rajta pedig „fülbemászó hangyák járnak keresztül-kasul" *(Húsvét után még egyszer húsvét)*. „Zörög az újság, mocskolnak megint" *(Zörög az újság)*. „Hisz szörny merényletek / központja vagyok évek óta: / szétvert csomópont, rom romok fölött, / vádló törmelékhegy és véres forgács" *(Tulipánok)*. Hosszan idézhetők az ezekhez hasonló állapotrajzok a két kötetből. A lírai én azonban mindig mélyebben nyilatkozik meg, az egyes kijelentések csak részelemét hordozzák. A hangvételben ez az új tapasztalat – a rendszerváltás felemássága, az elszabadult hatalmi tülekvés, a személye elleni támadások és rágalmazások mérhetetlen sokasága – hozza Csoóri Sándor költészetébe a „vicsorgó ének"-et, az irónia és szarkazmus elemeit. A romlottság „egyetemes víziójához a személyes roncsoltság látomása társul".[59]

A költői személyiség ebben a szituációban áll előttünk. Új léthelyzete valóban drámai „létsűrűség" megint, valóban „második pokoljárás". A lírai én megértése, megítélése szempontjából nem szükséges annak a kiderítése, hogy kik, miért és miként gyalázták a költőt, barátai miért távolodtak el tőle. Az a lényeges, hogy miközben meggyőződése szerint semmit sem változott, következetesen képviselte azt a magatartást, melyet évtizedek alatt kristályosított ki, s melynek alapján szellemileg-erkölcsileg „fönt" lehetett, aközben tapasztalja maga körül a tébolyt, a világ új és kegyetlen megosztottságait. Az áldozati lét állapotait éli meg. Első reakciója a nyílt kitárulkozás, önazonosságának tanúsítása: „Gyertek el hozzám, akik minden életemet / ismertétek, és érintsetek meg, mint egy falevelet" *(Húsvét után még egyszer húsvét)*. Döbbenten veszi tudomásul, hogy csak ennyi „egy élet ára"*(Szabad vagy, szinte bűnösen szabad)*. Nem tartom helytállónak Tarján Tamás véleményét, mely szerint „e költészet lírai alanya önmagát mindinkább az ideával, sőt, a szerinte egy, oszthatatlan, egyedül lehetséges ideával azonosította, miközben ezt az ideát csak mint dinamikus korlátozatlanságot írta le."[60] E kötetekben a lírai alany önmagát nem az ideával azonosítja, hanem sokrétűen kivallja kötődését a nemzet alapügyeihez, másrészt tárgyszerűen is gazdagon tárja fel azok minden eddiginél súlyosabb – mert önmagunk okozta – veszélyeztetettségét. Ennek részletes bemutatása azonban már egy másik tanulmány tárgya.

JEGYZETEK

1. „Spiel ist ja niemals ein blosses Objekt, sondern hat sein Dasein für den, der es mitspielt, und sei es auch nur in der Weise des Zuschauers" – írja Gadamer. (Selbstdarstellung Hans-Georg Gadamer. In: Gadamer Lesebuch. Hrsg. von Jean Grondin. Tübingen. Mohr, 1997., 17.)

2. Gottfried Benn: Problem der Lyrik. In.: G. B. Gesammelte Werke in vier Baenden herausgegeben von Dieter Wellershoff. Wiesbaden und München, 1977., I., 513–514.

3. „Dass ein Dichter wie George mit dem magischen Klang seiner Verse und der Wucht seiner Person eine so gewaltige Formungswirkung auf Menschen ausübte, blieb dem nachdenklichen Gemüt eine bleibende Frage und stellte für das Begriffsspiel dess philosophischen Studiums ein nie ganz vergessenes Korrektiv dar." Selbsdarstellung Hans-Georg Gadamer, uo. 3.

4. Hans-Georg Gadamer: Vom Wort zum Begriff. In.: Gadamer Lesebuch. Hrsg. von Jean Grondin. Tübingen, Mohr, 1997., 100–110.

5. Gottfried Benn i. m. 497. és 502.

6. Csoóri Sándor: A világ érzéki metaforája. In.: Cs. S.: Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994. Püski Kiadó, 1994., I., 262.

7. Csoóri Sándor: Műfajok őrségváltása? Cs. S. i. m. 297.

8. Fülöp László: Csoóri Sándor: A látogató emlékei. Tiszatáj, 1977., 8., 70.

9. Németh László: A kritika feladatai. In.: N. L.: Sorskérdések, 1989., 50.

10. Lukács György: Ady Endre. In.: L. Gy.: Ady Endréről. Magvető, 1977., 12–13.

11. Lukács György: Ady, a magyar tragédia nagy énekese. In.: L. Gy.: Magyar irodalom – magyar kultúra, 1970., 174.

12. Vö.: Dieter Burdorf: Einführung in die Gedichtanalyse. Stuttgart-Weimar, Verlag Metzler, 1995., 188.

13. Gottfried Benn: Epilog und lirisches Ich. In.: G. B.: Gesammelte Werke in vier Baenden. Herausgegeben von Dieter Wellershoff. Limes Verlag, 1977., IV., 7–14. (A kéziratot Benn 1921-re datálta, de csak 1927-ben publikálta. Később viszont mint 1923-as szövegére hivatkozott.)

14. Vö.: Dieter Burdorf i. m.: 193.

15. Dieter Burdorf i. m.: 195–196.

16. D. Rácz István az angol szakirodalom ösztönzése alapján a narratológia real author, implied author, narrator fogalmainak megfelelően használja a lírára vonatkoztatva a tapasztalati én, a lírai én és a beszélő terminusokat. (D. Rácz István: Költők és maszkok, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996., 19.

17. Fejtő Ferenc: József Attila költészete. Szép Szó, 1938. Január–február, 87.

18. Gottfried Benn: Probleme der Lyrik. In.: G. B. i. m.: 509–510.

19. Csoóri Sándor: Természet és líra. In.: Cs. S.: Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994. Püski Kiadó, 1994., I–II., 264–265.

20. Dieter Burdorf i. m.: 195.

21. Vö.: D. Rácz István i. m.: 8.

22. Vö.: Gottfried Benn: Vortrag in Knotte. In.: G. B. i. m. I., 541.

23. Vö.: Margarete Susman: Vom Geheimnis der Freiheit. Gesammelte Aufsaetze 1914–1964. Hg. Manfred Schlösser. Darmstadt, Zürich, 1965., 189.

24. József Attila: Esztétikai töredékek. In.: József Attila összes művei III. Bp., 1958., 247–48.

25. Kulcsár Szabó Ernő: A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. In.: Beszédmód és horizont. Formációk a modernségben. Bp., Argumentum, 1996., 48.

26. Gottfried Benn: Problem der Lyrik. In.: G. B. i. m.: I. 509.

27. Csoóri Sándor: A meghasonlás világos háttere. In.: Cs. S.: i. m. I., 220.

28. Csoóri Sándor: Műfajok őrségváltása? In.: Cs. S.: i. m. I., 295.

29. Csoóri Sándor i. m.: I., 294.

30. Uo. 298.

31. Csoóri Sándor i. m.: II., 639–769.

32. Nagy Péter: Új hang, új látás, új tehetség. Irodalmi Újság, 1953. aug. 15. Ungvári Tamás: Csoóri Sándor: Felröppen a madár. Csillag, 1955., 4., 863–865. Földes Anna: Levél Csoóri Sándorhoz. Irodalmi Újság, 1955., V., 28.

33. Kiss Ferenc: Csoóri Sándor. Magvető, 1990., 8–9.

34. Kulcsár Szabó Ernő írja – más összefüggésben – Manfred Bierwischre utalva, hogy „a hagyományozott alkotásminták alkalmazása csak akkor válik valódi poétikai hatáselemmé, ha a mű egyidejűleg meg is sérti a szabályokat, ha tudatosan vét is az alapul vett sémák ellen". (Kulcsár Szabó Ernő: Törvény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben. In.: K. Sz. E.: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben, 1996., 76.

35. Csoóri Sándor: Tenger és diólevél. In.: Cs. S.: i. m.: II., 696–697.

36. Kiss Ferenc i. m.: 11.

37. Orbán Ottó: Csoóri Sándor és a Nomád napló. Valóság, 1979., 8., 67.

38. Sükösd Mihály: Csoóri Sándor újabb verseiről. Jelenkor, 1963., 2., 181.

39. Csoóri Sándor: Természet és líra. In.: Cs. S.: i. m.: I., 264.

40. Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: Rapszódia térben és időben. Csoóri Sándor lírai portréjához. In.: K. Sz. E.: Műalkotás – szövet – hatás. Magvető, 1987., 383–384.

41. Török Endre: A látomás hatalma és gyengesége. Meditáció Csoóri Sándor verseskötetének olvasásakor. Új Írás, 1963., 4., 471.

42. Vö.: Kiss Ferenc: i. m.: 23.

43. Vö.: Török Endre: i. m.: 472.

44. Kiss Ferenc: i. m.: 69.

45. Csoóri Sándor: A meghasonlás világos háttere. In. Cs. S.: i. m.: 220.

46. Ilia Mihály: Az élet költői. Népszabadság, 1967. okt. 7., 9.

47. Tarján Tamás: Én; ti. Módosulások Csoóri Sándor lírájában. Alföld, 1997., 1., 54.

48. Csűrös Miklós: „Közeledés a szavakhoz". Csoóri Sándor: A látogató emlékei. Jelenkor, 1978., 2., 179.

49. Kulcsár Szabó Ernő: Rapszódia térben és időben. Csoóri Sándor lírai portréjához. In.: K. Sz. E.: Műalkotás – szöveg – hatás. 1987., 396.

50. Lengyel Balázs: Idézni és felidézni. Élet és Irodalom, 1973., 24., 11.

51. Mario Andreotti könyve jellemzi azzal a modern költészetet, hogy benne a valóság és az énformálás koherenciája szétesik, s helyét a valóságmontázs és az én-montázs foglalja el. (Mario Andreotti: Die Struktur der modernen Literatur. UTB 1127. Bern und Stuttgart, 1983., 145–182.)

52. Részletesebben: Görömbei András: Költő a hetvenes években. In.: G. A.: Ki viszi át...? 1986., 198–209.

53. Bodnár György: Drámai rekviem. Csoóri Sándor: Elmaradt lázálom. Új Írás, 1963., 4., 116.

54. Domokos Mátyás–Lator László: Versekről, költőkkel, 1982., 488.

55. Vö.: Görömbei András: Csoóri Sándor: Hó emléke. In.: Száz nagyon fontos vers. Szerk. Borbély Sándor.

56. Kiss Ferenc i. m.: 150.

57. G. Kiss Valéria: Csoóri Sándor: Elmaradt lázálom. Alföld, 1983., 77.

58. Vö.: T. Bíró Zoltán: A zöld ág jegyében. Csoóri Sándor: Kezemben zöld ág. Napjaink, 1985., 10., 33–34.

59. Márkus Béla: Az elveszett világ fojtó érzékisége. Csoóri Sándor: Hattyúkkal, ágyútűzben. Kortárs, 1995., 2., 93.

60. Tarján Tamás: Én; ti. Módosulások Csoóri Sándor lírájában. Alföld, 1997., 1., 63.

Csoóri Sándor új esszéi

A Püski Kiadó 1994-ben *Tenger és diólevél* címmel két hatalmas kötetben foglalta össze Csoóri Sándor gazdag esszéírói munkásságát. A *Szálla alá poklokra* a Felsőmagyarországi Kiadó karácsonyi ajándéka, Csoóri Sándor újabb esszéinek gyűjteménye. Rendkívül szerteágazó tematikája ellenére egységes karakterű kötetté avatja a szerzőnek az a különleges képessége, hogy a világ legkülönfélébb apróbb-nagyobb dolgait merész, de mindig meggyőző okfejtéssel kapcsolja bele érdeklődésének fő irányába. Könnyű Csoóri Sándornak – mondhatnánk Farkas Árpád Sütő András esszéiről írt megállapítását kölcsönvéve –, hiszen mindenről az jut eszébe, amit éppen mondani akar. Csoóri Sándornak valóban van néhány olyan alapgondja, melyektől nem tud, s nem is akar szabadulni, melyeknek az újabb, immár rendszerváltás utáni idő szorításában is újra meg újra nekifeszül, mert az emberi minőség és közelebbről a magyar nemzet létkérdéseinek tudja azokat. Képzelete, gondolkodása ezért emeli ezekhez az alapügyekhez a legkülönfélébb jelenségeket. Ezáltal szervesül szemléletileg a heterogén tematika is. Egyszerre tanúsítván az írói szemlélet, érdeklődési kör tágasságát, nyitottságát és közösségi felelősségtudattól áthatott szervességét, célirányosságát. Németh László azt vallotta, hogy a „szellem: rendező nyugtalanság". Csoóri Sándor esszéiben ennek a szellemnek, ennek a rendező nyugtalanságnak a folytonosan eleven működését látjuk. Igazi értelmiségiként állítja mindig egyetemes összefüggésekbe az egyes jelenségeket, írásainak nagy belső tágasságuk és távlatuk van.

A kötetet nyitó *Két jegenye* című kis esszé a könyv írásainak egyik jellegbeli mintája lehetne. Ezúttal mondhatni jelentéktelen tárgy, a

költő ablaka előtt álló két jegenye röpteti föl a képzeletet. A két jegenye a távlatok, magasságok, ég felé törekvés, torony-emberség jelképeivé emelkedik, a „lehúzó, törpe világ" ellenpontjaként az emberi nagyság lehetőségét is jelzi. A költői látomásban gazdag életet nyernek a jegenyék, egyszer az ég felé törő „prométheuszi lények", máskor a „Van Gogh-i őrület" jelképei vagy olyanok, mint „a góliátok megfeketedett csontvázai". A valóság is a művekben nyer mélyebb értelmet.

A jegenyékről való tűnődés, a mélységperspektívákat, távlatokat, létértelmező összefüggéseket megvilágító kis esszé után az *Indulatos levél egy szerkesztőhöz* áll. Egészen más műfajú írás tehát, de a láttatás ereje ebben sem kevesebb. Már a *Hattyúkkal, ágyútűzben*, s még inkább a *Ha volna életem* verseiben is feltűnt az, hogy a rendszerváltással összekapcsolódó, hatalmi célok által motivált közéleti mocskolódások, rágalmazások pergőtüzébe került Csoóri Sándor keserűségében nem egyszer szarkasztikus és animizációs (emberi tulajdonságokat, magatartásformákat állatok tulajdonságaival jellemző) stíluselemekkel figyelmeztetett az emberhez méltatlan felelőtlenség, ellenségeskedés tobzódására. Mostani indulatos levele „saját képzeletükbe belemámorosodott" rágalmazóinak mocskolódása ellen emel szót. Érveinek felsorakoztatása meliett a stílus metsző élére is figyelnünk kell. A fontos ügyekről szóló felszínes, „sima, gördülékeny" rádióbeszélgetést úgy hallgatja Csoóri Sándor, mint ahogy gyermekkorában perceken át figyelhette a réti folyó „felszínén szaladgáló vízibogarak mutatványát". E magatartás erkölcsi megítélését is erős képbe foglalja, midőn a nyilatkozó „burjánzó látomását" említi. Azzal pedig már az új történelmi helyzetet is jellemzi, hogy olyanok ítélkeznek most „a levegőben úszó ökörnyál nyomát követve a levegőben úszó pletykák alapján", „akikről azt hihette az ember, hogy korábbi életük öncsalásai s politikai karamboljai után teljesen megváltoztak, s nem bonyolódnak többé meggondolatlan kalandokba". A súlyos, de közismert életrajzi tényekre épülő megsemmisítő ítéletet az alaptalan rágalmazás, mocskolódás váltotta ki Csoóri Sándorból. Ezért kérheti azt rágalmazóitól, hogy inkább jelentsék föl, minthogy rágalmazzák: „Az alaposan megindokolt föl-

jelentés férfiasabb a mocskolódásnál." A *Két jegenye* és az *Indulatos levél egy szerkesztőnek* két véglet: az előbbi a fölemelő távlatok jelképe, az utóbbinak a földreverő hitványság a tárgya. Az utóbbival is gyakran szembesülve, de mindig az előbbiért küzdve mérik mai világunkat, életünket Csoóri Sándor újabb esszéi.

A Csoóri Sándor által is használt mozaiknemzet fogalom mintájára mozaikkönyvnek is nevezhetjük ezt a kötetet, azt értve az elnevezésen, hogy mindegyik írása önmagában is értékes színfolt, valóságos értéküket azonban a kötet egészében nyerik el az egyes írások. Így, együtt nézve a kötetet, biztonsággal állapíthatjuk meg róla, hogy Csoóri Sándor korábbi esszéköteteinek szerves folytatása ez a gyűjtemény – szemléletileg és tematikailag egyaránt. Besorolható ez a könyve is nemzeti önismeretünk mélyítésének alapművei közé annak ellenére, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – rövid esszék foglalata.

A szerves folytatás Csoóri Sándor könyve esetében szó szerint értendő: nem ismétel, hanem az új idő, az új történelmi helyzet kihívásai felől néz szembe a régi és új gondokkal, jelenségekkel. Így a *Szántottam gyöpöt, Egykor elindula tizenkét kőmíves, Utazás félálomban, Tenger és diólevél, A magyar apokalipszis, Műfajok őrségváltása?, Kapaszkodás a megmaradásért, Eltemetetlen gondok a Dunatájon* és a többi nevezetes Csoóri-esszé szemléleti előzményként, alapozásként odaértendő az utóbbi években készült elemzések, töprengések elé.

Újabb esszéi szellemi súlyukat, létérdekű fontosságukat pedig nem kis részben annak is köszönhetik, hogy bennük olyan ember keresi a történelmi cselekvés mai szellemi és erkölcsi lehetőségeit, aki a diktatúra évtizedeiben a hatvanas évek elejétől kezdve minden kulturális és politikai ellenzéki megmozdulás, esemény elindításában és alakításában kezdeményező szerepet vállalt. Reménytelen időszakban volt szellemi „bujtogató", történelmi értelemben is cselekvő ember. A nehéz évtizedek küzdelmeiben megszerzett szellemi és erkölcsi tőkéje alapján választották 1991-ben közfelkiáltással a Magyarok Világszövetsége elnökévé. Senki más nem volt, aki az elmúlt évtizedekben annyit tett volna a magyarság egészéért, a szét-

szórt magyarság szellemi-lelki összetartásáért, mint Csoóri Sándor. Ez a nagy szerep lehet gyötrelmes a hivatal ügyeinek tekintetében, de szellemi értelemben semmi változást nem hozott Csoóri Sándor pályáján. A magyarság alapügyeit évtizedek óta sajátjaként vállalta.

Ady Endre – saját vallomása szerint – úgy érezte, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a nemzetért. Ez a szüntelenül cselekvésre szólító felelősségtudat él Csoóri Sándorban is. Ez a közösségi ethosz jelöli ki esszéinek főbb motívumköreit is. Állandó a gyötrelme amiatt, hogy – meggyőződése szerint – a magyarság messze alatta marad most a saját lehetséges szellemi-erkölcsi színvonalának. Az egyéniség mindenek fölött való szabadságát hangoztató elmék ma gyakran szembeállítják a szabadság-központú és a közösség-központú gondolkodást és magatartást – ez utóbbit korszerűtlennek minősítve. Csoóri Sándor gondolkodásában számomra éppen az az egyik legrokonszenvesebb vonás, hogy ez az álellentét őt meg sem érinti. Sok árnyalatban kibontott gondolata szerint személyes részvételünk nélkül a világ sem létezik számunkra.

A személyiség értékét nemcsak megbecsüli, hanem a közösség formálása szempontjából is döntő jelentőségűnek tartja a hiteles személyiségek és gondolatok kiválasztódását, mágnes-szerepét. Az elvontabb gondolatok felé is mindig személyes élményből, tapasztalatból indul. Azt azonban a magyar történelem is tanúsítja számára, hogy „áldozatszerepünk: közösségi szerep". Ebből az aligha vitatható tényből viszont az következik, hogy „sorsdöntő pillanatainkban közösségként kellene igent vagy nemet mondanunk". Történelmünkben – korábban többször szólt erről Csoóri Sándor – két nagy pillanat volt, amikor a magyarság valóban „közös ihlettel" cselekedett, nemzetként viselkedett: 1848-ban és 1956-ban. Most azonban különös rendszerváltásunk egész története azt mutatja, hogy a magyarság képtelen erre a közös cselekvésre, nem tud közösségként igent vagy nemet mondani.

Csoóri Sándor újabb esszéinek egyik motívumsora sokoldalúan és árnyaltan világítja meg a nemzeti újjászületés elmaradását, a szellemi-lelki-gazdasági nemzeti szétszórtság okait és tényeit. Döbbenetes látleletet készít a magyarság itthoni és külhoni állapotáról

egyaránt. Okok és okozatok leverő leltárát készíti el számbavéve és új szempontok szerint megvilágítva a bajok – itt föl nem sorolható – sokaságát. Ezek megmutatása, leleplezése azonban sohasem az önemésztő reménytelenséghez vezet az ő esszéiben, hanem minden esetben a nemzeti kibontakozás, megújulás útját keresi. A bajok átvilágítása, értelmezése azok megszüntetésére irányul. Minden írásával a felelős közösségi gondolkodás- és magatartásmód kialakítására ösztönöz. Azt tudatosítja, hogy elkerülhetetlen történelmi feladatunk a magyarság önpusztító tétovaságának, megosztottságának a megszüntetése. Nem valamiféle naiv egységeszme jegyében érvel, a jó megosztottságok történelemalakító szerepét maga is vallja, de sokoldalúan világítja meg ama Bethlen Gábor-i eszme mai aktualitását, mely szerint: előbb a natio és csak azután a religio. Csoóri Sándor már a rendszerváltás első pillanataiban figyelmeztetett ennek a gondolatnak a fontosságára, már akkor féltette a nemzetet attól, hogy a pártosodás lázában elmulasztja az egységesülés történelmi lehetőségét. Sokak által félreértett, még inkább félremagyarázott keserűségét is az váltotta ki a *Nappali hold* című esszéjében is, hogy tapasztalta a részérdekeknek a nemzet érdekei elé helyezését.

A rendszerváltás utáni évek eseményeit, magatartásmódjait számbavéve sem reked meg a nyilvánvaló veszteségek listájánál, hanem – mintha azt remélné, hogy legalább a sok rossz tapasztalat segít észhez térni – ma is a nemzeti megújulás szükségességét vallja:

„De hiába acsarkodunk ellene, a magyar abszurditások változatlanok maradnak mindaddig, amíg nem erősödik meg bennünk egy olyan eszme, olyan gondolat, amely a külön-külön röpködő részeket összerántja, hogy egésszé állhassanak össze.

Kérdés: van-e ilyen mágneses erejű gondolatunk? Van! Csak a lélek ereje hiányzik a működéséhez. S ez a gondolat nem más, mint amit a politika nyelvén szólva magyar–magyar integrációnak nevezhetnénk. Egységesülésünk határoktól független, fokozatos megszervezésének."

Csoóri Sándor a magyarságról, mint közösségről, mint nemzetről a történelem folyamatában gondolkodik. Ezért emelheti a különféle – történelmi kényszerből származó vagy a rendszerváltás

folyamatában kialakult – ellentétek fölé a közös magyar érdek képviseletét. Esszéinek nemzetnevelő erejét elsősorban ennek az egységes nemzeti érdeknek a következetes képviseletében látom. A mai idő kihívásaival is abból a szempontból vet számot, hogy egy-egy történelmi válaszunk mit jelent a magyarság egésze számára.

Ennek a magyar érdekegyesítést szorgalmazó koncepciónak szerves része az irodalom rangjának, szerepének a védelme is. Az irodalmi műveltséget háttérbe szorító „vizuális kultúra" felszínessége azt a mélyebb eszmélkedést iktatja ki a nemzeti művelődésből, amely nélkül nem ismerhető meg a dolgok szerves alakulása. Az „irodalom és a nyelv elszegényedésével párhuzamosan azonnal elszegényednek az érzelmek, hajléktalanná válik a gondolkodás is". Csoóri Sándor gondolkodásában az irodalom a dolgok értelmének, távlatának a felismeréséhez nélkülözhetetlen eszköz, éppen ezért érthetetlen, hogy szerepvesztését nem egyszer maguk az írók okozzák. „A művek eltűnése nemcsak a személyiségek eltűnését jelentené világunkban, hanem a valóságét is" – fogalmaz máskor a modern hermeneutika gondolatával teljesen egybehangzóan. Az irodalomban is a részek fölött képződik meg számára a nemzeti irodalom kánonja. Adyról és Kosztolányiról írja: „Olyan a viszonyuk egymáshoz, mint a Biblia két megszentelt könyvének: az Ószövetségnek és az Újszövetségnek." Más helyen irodalmunk Babits nyomán indult ágáról vallja, hogy az „olyan gazdagodás, amely nem csupán tágította, de mélyítette is a magyar költészetet". Az irodalmi élet mai hiányát azért tartja súlyos gondnak, mert a gondolatok és személyiségek kikristályosodásának, a szellem szabad mozgásának a lehetőségétől fosztjuk meg magunkat ezáltal. Az irodalomban a valóság ismeretlen dimenzióinak a feltárását is megmutatja, midőn Apollinaire *Égöv* című versét a televízió látásmódjának megelőlegezéseként értelmezi, azzal a lényeges különbséggel persze, hogy „Apollinaire a versben azonban rendet tart". Csoóri Sándor számára ez a szemléleti rendtartás éppoly fontos, mint a pillanatonként más-más tájra szárnyaló nyitottság. Gondolkodásának sokak számára talán anakronisztikus, számomra azonban fölöttébb rokonszenves vonása, hogy az irodalmat ma is a személyiség- és közösségformálás

egyik legfontosabb lehetőségének tekinti. Ady, Németh László, Illyés neve okkal szerepel gyakran az újabb esszékben is. Ugyancsak tágas összefüggések rendjében elemzi a József Attila-i eszmélet értelmét és szükségességét a mi életünkben is. „Alultáplált tudat"-tal ugyanis sem az ország, sem a nemzet nem tud helyesen dönteni, nem tud autonóm lenni saját dolgaiban sem.

Történelmünknek azokkal a tényeivel néz szembe „életveszélyesen megsértett igazságérzettel" Csoóri Sándor, amelyek még a nemzet történelem iránt érzékenyebb tagjaiban is fölöttébb összemaszatolódtak a diktatúra évtizedeiben, s a jól manipulálható nemzeti bűntudat részévé lettek. Történelmünk tényeit megváltoztatnunk nem lehet, de megváltozhat a viszonyunk az egyes eseményekhez, ha összetettebben és folyamatában látjuk történelmünket, s nem vesszük át szolgamód ellenségeink rólunk alkotott torzképeit.

Csoóri Sándor a Magyarok Világszövetsége elnökeként avatta föl a Don-kanyarban elpusztult 2. magyar hadsereg katonáinak emlékoszlopát – a tragikus pusztulás után több mint ötven esztendővel. Ebben a drámainak nevezhető helyzetben elmondott beszéde e tragédia történeti előzményeit úgy tárja föl, hogy megvilágítja annak sokágú történelmi előzményeit, s így más összefüggésbe kerül a magyar közgondolkodásba évtizedeken keresztül belevert bűntudat is. Emlékeztet arra, hogy Ferenc József kérésére 1849-ben I. Miklós cár úgy küldte a magyar szabadságharc ellen kétszázezer katonáját, hogy „előtte egyetlen rossz szót nem ejtettünk egymásról". „Ha mindez nem történik meg az európai történelem egyik válságos és önkényes pillanatában, mi most nem egy sokat szenvedett kis nép képviselőiként állunk egy sokat szenvedett nagy nép képviselőivel együtt halottaink csontjai fölött, hanem más ügyben, a rokonszenv és a nagyrabecsülés légkörében, egyenrangúan s bűntudat nélkül." Igen, enélkül nem lett volna, nem ilyen lett volna a kiegyezés, enélkül nem következhetett volna be Trianon sem, s tovább: a magyarság nem válik a második világháborúban idegen érdekek áldozatává. A tények persze tények maradnak, de mégsem csak a megsemmisítő bűntudat marad bennünk, hanem mások történelmi felelőssége is erős hangsúlyt kap.

A kötet legjelentősebb esszéje, a *Határsértés, súlyos gondokkal* ilyen „glóriás közhelyeket" felszámoló szemlélettel néz szembe a trianoni békediktátum előzményeivel és következményeivel. Csoóri Sándor a hetvenes évek elején írt *Utazás félálomban* című esszéje óta számtalanszor emelt szót a kisebbségi magyarság beolvasztásának, felszámolásának ördögi mechanizmusa ellen. Most a trianoni trauma okozta „orvosolhatatlan lelkiállapotról" vall. Minden erdélyi utazása mindmáig „egy bozótos igazságtalanságon való átkelés is". Ezzel az igazságtalansággal vet számot ez az esszé, ennek a gyökereit és mai következményeit világítja meg. Elkülöníti a tudomásul vételt az elfogadástól. Kényszerűségeket az ember tudomásul vesz, de igazságtalanságokat sohasem fogadhat el, mert az elfogadással szentesítené azokat. Az őszinteséget éppen a kölcsönös megértés érdekében tartja szükségesnek, de az őszinteség őt a román–magyar viszony tekintetében arra ösztönzi, hogy sorra leszámoljon a tényeket meghamisító „glóriás közhelyekkel". Így minősíti kártékonynak azt a nyilvánvaló csúsztatást, hogy a német–francia megegyezéssel hozzák párhuzamba a román–magyar kibékülést, hiszen „a kis kés nem azonos a nagy késsel", összemérhetetlen arányokról van itt szó. Ugyanígy tárja fel a versailles-i békeszerzők elfogultságát és tájékozatlanságát, majd a Trianont követő magyar kisebbségellenes néma háború tényeit, az „utódállamok hetvenhét éve tartó módszeres honfoglalás"-át, mely a Trianonban tett ígéretekkel homlokegyenest ellenkezik. Mennyit hangoztatták évtizedeken keresztül a kiegyezés utáni magyarság kisebbségellenes politikáját. Ezzel szemben Csoóri Sándor rámutat arra, hogy a tények másról tanúskodnak: „Soha olyan nemzetiségi virulás sehol, népszaporulatban, értelmiségi erősödésben, öntudat-gyarapodásban, mint az Osztrák–Magyar Monarchia magyarok által uralt tájain!" Ezzel a nemzetiségi kibontakozással szembeállítja a Trianon utáni magyarság történetét: „Nem kéne az ezeréves mitológiát fölcserélni a hetvenhét éve fölhalmozódó tényekkel? Mert még megbocsátani egymásnak is csak azt lehet, amit őszintén beismerünk."

A történelem tényeit most már az olvasó történelmi szakmunkákból is megismerheti. Csoóri Sándor esszéjének újdonsága nem a

tények föltárása, hanem a folyamatok együtt-láttatása és személyes hitelű árnyalt és távlatos mérlegelése. Ennek során a kisebbségi autonómia igényét fogalmazza meg, mert „egyedül ez jelenthetné a megkésett, történelmi jóvátételt mindenért, mert ebben az esetben mind a két félnek egyformán kellene vigyáznia az együttélés írott és íratlan törvényeire. Ez lehetne egy újszerű egyenrangúság alapja, maga a kiegyensúlyozó erő." Politikai bölcsesség és etikai követelmény együttes megnyilatkozása ez. Történelmi tények sokaságával dokumentálja a kisebbségi autonómiák szükségességét, hiszen több ízben megbizonyosodott már, hogy a legszebb ígéretek is semmivé váltak a kölcsönösség kényszerítő ereje nélkül. Ami a logika és az erkölcs szerint evidencia, az még nem biztos, hogy történelmi realitás is, hiszen a hatalomba jutott többségnek erkölcsi emelkedettséggel is kellene rendelkeznie ahhoz, hogy a demokráciát ne a saját érdekei szerint értelmezze, hanem egyetemes emberi elvek szolgálatában működtesse.

Csoóri Sándor „pokolviselt ember"-nek mondja magát az egyik interjúban. Kötetének esszéi arról tanúskodnak, hogy a poklot is ép lélekkel járta meg, cselekvő történelmi jelenléte kultúránk eszméltető értéke.

Gál Sándor évtizedei

Ady írta azt, hogy egy kis népnek még lélegzetet is radikálisan kell vennie ahhoz, hogy fennmaradhasson. Gál Sándor úgy él, mintha állandóan e figyelmeztetés súlyát érezné. Hatvanévesen életműveket tudhat a magáénak: a költő, a novellista, a szociográfus, a publicista, a gyermekversek írója egyaránt elvégezheti számvetését. Emellett a szerkesztő és a közéleti feladatokat számolatlanul magára vállaló kisebbségi mindenes is nyugodt lélekkel állhat az idő kitárt kapuiban. Megtett minden tőle telhetőt, a többi már nem rajta múlt, helyzet és sors fortélyos szövevényei is alakították pályáját. Gál Sándor életműve a szlovákiai magyarság kultúrájának egyik legértékesebb fejezete, az egyetemes magyar irodalomban is figyelemre méltó értékeket teremtett minden műfajában. Életműve szerves és karakteres. Műnemekre és műfajokra szétszálazni csak azért érdemes, hogy főbb jellegzetességei még szembetűnőbbek legyenek, hogy gazdagsága és szerves összetettsége még világosabban megmutatkozhasson. Műnemeit és műfajait szabadon váltogatja, mindig ahhoz folyamodik, amelyiket előírja számára az ihlet, az „anyaggyőző tiszta akarat". Joggal bízhat műfajai szimbiózisában, egymást tápláló, egymást erősítő együttélésében.

Izgalmas és tanulságos vállalkozás lenne Gál Sándor egyes műnemeinek és műfajainak tüzetes alakulástörténetét megrajzolni. Ezúttal csak jelzéseket adhatok erről.

„Nem a hatvanas évek elején indultam, hanem az ötvenes évek elején. Csak nekem több mint tíz év kellett ahhoz – mert egyedül voltam –, amihez a kortársaimnak két-három év például a főiskolán" – vallotta pályakezdéséről egy interjúban. Valóban késleltetve

kezdhette költői pályáját. A *Nyolcak* antológiájában még nem szerepelhetett, jóllehet évjárata szerint a *Nyolcak* nemzedéktársa, mindössze két esztendővel fiatalabb Tőzsér Árpádnál és Zs. Nagy Lajosnál, Cselényi Lászlónál pedig néhány hónappal idősebb is. Költőként hamarosan föl is zárkózott hozzájuk. Prózaíróként pedig írói látásmódját és témáit tekintve leginkább Duba Gyula és Dobos László társa a szlovákiai magyar irodalomban.

A minél teljesebb művészi kifejezésért vívott következetes küzdelem, egyre táguló és gazdagodó világkép jellemzi költőként és novellistaként is Gál Sándort.

A hatvanas években kibontakozó költészete előbb kissé bőbeszédű, élményelmondó jellegű, de jól nyomon követhető benne a költői én állandó és nyugtalan, szélsőségektől viszont mindig tartózkodó keresése, kísérletezése, küzdelme a saját hangért, saját látásmódért. Legfőbb karaktervonásának is a folytonos keresést, változást látjuk. Elsősorban a „hétköznapokat poetizáló" cseh költők ösztönzését emlegette a korabeli kritika, joggal, de ösztönzést adhatott neki a tárgyakat szólásra bíró Illyés-líra is. Gál Sándor költészete a falusi világhoz kötődő nosztalgikus hangokkal indult, majd egyre drámaibbá és elemzőbbé vált. Megszenvedte a falusi világ vélt harmóniájából való kiszakadást éppúgy, mint a városi lét magányt, idegenségérzést hozó kínjait. Legjobb verseinek ekkor a leírás, a „lírai riport" az alapszituációja. Látványba sűríti az időt éppúgy, mint az eszmét sugárzó, költői ítéletet hordozó értékelemeket is. Nyomról nyomra haladhatunk a versvilágban annak felfedezésében, hogy a tárgyi világ miként sűrűsödik, miként kap filozófiai és történelmi távlatot. Az idő sokféle értelemben van jelen, s kap egyre fontosabb szerepet már a hatvanas évek második felében Gál Sándor költészetében. A személyiség világhelyzetének egyik meghatározó elemévé minősül. A történelem is egyre fontosabb szerepet kap a személyiség önértelmezésében, identitásának rajzában. A tárgyias képek gazdagsága így válik Gál Sándor költészetében a személyiség létezésének létfilozófiai érzékenységű kifejezésévé, világhelyzetének tükrévé.

A hatvanas évek végén, a *Szabad vonulás* című kötetének utolsó ciklusában újabb szembetűnő poétikai metamorfózis tanúi lehettünk: ekkor talált rá arra a szintetikus versformára, melyet ő maga később a „függőleges hullámzás" kifejezéssel illetett. Ezen a vers „gondolati, formai és ritmikai harmóniáját" értette. A központozást is ettől kezdve hagyta el verseiben, mintegy azt jelezvén, hogy az esetlegességeket kikapcsolja lírájából. A dolgok, tárgyak nem egyediségükben részei a versnek, hanem a lélek élményeinek, belső áramlásának hordozói, objektiválói. „A szintézis – ma már pontosan tudom – két ágból egyesült. Az egyik ágon Ady, József Attila és Kassák Lajos költészete a szabadító erő, a másikon pedig a magamban felfedezett szóbeli irodalom: a népdal, a népballada, népmese formagazdagsága, népi-metaforikus nyelve, jelképrendszere és ritmusépítményei. E két ág időbeli összetalálkozása adta a *Szabad vonulás* utolsó ciklusában megvalósult szabadságot, fölszabadultságot, amely a *Kőlapok* és a *Folyó* verseihez vezetett el" – idézhetem pontos önjellemzését.

A *Kőlapok* verseiben Varga Imre korabeli kritikája finom érzékkel vette észre Gál Sándor lírájának azt a ma is megfigyelhető sajátosságát, hogy „a költői pszichében végbemenő parttalan áramlásban a szavak átloccsannak a tapasztalati világ burkán túlra", s így a fogalmakkal mondhatatlan megragadására is alkalmasak lesznek.

Már ekkor feltűnik verseinek az a sajátossága is, hogy az egyedi tényeket, tárgyakat kozmikus távlatba állítja, s a világot születés és halál között megnyilatkozó végtelen áramlásként, kiegyenlítődésként értelmezi. Szinte sztoikus nyugalommal emelkedik a konkrétumok fölé.

Verseinek tárgyias világát mindig átfűti a személyes érdekeltség, ez igen gyakran a szlovákiai magyar sorsba kötöttség motívumaiban nyilatkozik meg.

A teljes időben szemléli az egyszeri és megismételhetetlen létet, ezért érzékeny annak sérüléseire. A teljes idő szemlélete adja e líra végtelen nyugalmát és nagy belső feszültségeit egyaránt.

Költészetének gazdag és színes természetlátása is az idő révén

nyer mélyebb értelmet: a létezés értékének és mulandóságának metaforája a természet.

A hetvenes évek második felében mintha nagyobb felelősségre ijesztette volna az idő: ráeszmélt arra, hogy az egyéni létezésnek csak a szűkebb közösség, a nemzet és nemzetiség sorsában van mélyebb értelme. Így vált a hetvenes évek második felében a csehszlovákiai magyarság sorsköltőjévé: verseinek nagyobb részét ekkor nemzetisége létkérdései motiválják. A csehszlovákiai magyarság múltjáról és jelenéről a hetvenes években Gál Sándor *Folyó* (1978) című kötete szólt a leginkább összetetten és legnagyobb drámai erővel, egyenrangúan Duba Gyula *Vajúdó parasztvilág*ával és Dobos László *Egy szál ingben* című regényével. Valóságos tények, látleletek elemeiből épített hatalmas pusztulás-vízió ez a kötet. Közéleti költészetnek is minősíthetjük, ha különlegességét abban jelöljük meg, hogy a közvetlen valóságvonatkozások gazdagsága nem csökkenti, hanem új karakterű szintézisbe emeli e versek esztétikumát. „Ezek a közéleti költemények rendesen a költő legmagasabb szintjén állnak" – állapította meg a kései József Attila verseinek közéleti vonulatáról Németh G. Béla. Más helyen tüzetes elemzéssel próbáltam kimutatni, hogy érvényes ez a megállapítás Gál Sándornak olyan közösségi gondoktól motivált verseire is, mint a *Távolodók* és a *Homok*. De tucatnyi más versét is említhetjük ennek példája gyanánt az *Új Atlantisz*tól a *Jóslat*ig.

A nyolcvanas években tovább tágítva horizontját, *Európa vadonában* szemléli és méri a kisebbségi létezés dimenzióit. Virrasztásokat végez „halál-erős daccal" fénylő elődökre emlékezve. Adytól, József Attilától, Bartóktól kér megtartó erőt a helytálláshoz, megmaradáshoz reménytelennek látszó időben. Emberi magatartását és művészi erejét a *Négy sor Hamletnak* fejezi ki talán legtömörebben:

kifehéritem még ezt a koponyát
ha kihuny a nap
legyen mi világítson
űri sötétben [...]

Gál Sándor legújabb verseskötetei ismét több irányú kísérletezésről, nyugtalan keresésről tanúskodnak. A naplóverstől a létezés egy-egy pillanatát többdimenziós képekben megragadó gyökversekig sok verstípust kipróbál, egészen a *Szél* című könyvének egyetlen nyolcszáz soros versből álló áradásáig, „függőleges hullámzás"-áig.

A közvetlenül megnyilatkozó közéleti tartalmakat ekkor gazdagon kibontakozó publicisztikája hordozza, költészete inkább a létezés végső kérdéseire koncentrál. Az emberi létezés mibenlétét és értelmét kutatja. Az Éden és a Golgota, az élet és a halál közötti teljes teret és teljes időt kitölti a létezés áramló, vonuló képeivel. A költő egyik régebbi prózai meditációja fogalmazza meg legvilágosabban ennek a régtől készülődő új lírapoétikának a lényegét:

„A bennem élő szavak: az idő és a csend jelei.

A mindenség legősibb hangja a – szél. A költészet ebben a hangban vált először hallhatóvá. Ezáltal él, és utolsó rezdülése is ez lesz.

A költészet útja így bennem a széltől a szélig ível. Ha színekben fogalmazok, akkor a fehértől a fehérig, ha magatartásban, akkor a csendtől a csendig. (Vagy: a hallgatástól a hallgatásig.) Minden összetevő lényege a mozgás. A költészet így magába foglalja a teljes cselekvést, ami nem más, mint az öröktől való idő megújulása; a születés, az élet és a halál hármas egysége és misztériuma."

Gál Sándor újabb költészetének alapmotívuma a halál. Az öregedő költő valóban a halállal szemközti lét részesének tudja magát. A *Szél* című kompozíciója oly módon vetíti ki egyetemes távlatokba ezt a létállapotot, hogy benne valóban „pillanat tágul évezreddé / s évezred zsugorodik pillanattá". Az emberlét az örökkévaló idő átmeneti pillanataként jelenik meg ebben a monumentális látomásban. Az ember előtti világtól az ember utáni csöndig vezet a látomás. A köztes időt, az emberlét pillanatát épp az elmúlás törvényszerűsége miatt csupa kérdésessé tett lételem tölti ki. Az elmúlás fájdalma vetíti ki a képeket. A létezés az elmúlás bizonyossága felől szemlélve éppen a fájdalmas, búcsúzó hangvétel révén telítődik értékelemekkel. Az ember létakaratát könyörtelen elmúlás-törvény keresztezi. Minden semmivé válik, csak „a mindenség legősibb hangja", a szél suhog változatlanul. Ez a szél-suhogás keretezi a költe-

mény semmiből lett és semmivé váló emberlét-látomását. „...a halálközelség mélyen átélt élményéből bomlik ki ez a látomás, s alighanem e megrendítő élménynek köszönhető, hogy a vers elején leütött hang intenzitása végig kitart" – idézem Grendel Lajos érzékeny megállapítását. Éppen ez a megrendültség foglalja magába az emberi életakaratot – az elmúlás illúziótlan számbavétele idején is.

Ha költészete után egy pillantást vetünk Gál Sándor novellisztikájára, részben hasonló alakulástörténetről adhatunk számot. Korai prózai írásai többnyire közérzet-novellák. Azt kutatja novelláiban, hogy milyen sors jut osztályrészül az embernek akkor, ha szlovákiai magyar. Novelláinak és elbeszéléseinek is egyre erőteljesebben ez a közösségi meghatározottság a motiválója. A hatvanas évek második felében hősei még csak tétovaságukkal, tehetetlenségükkel, iránytalanságukkal, bizonytalanságukkal voltak jellegzetes kisebbségi figurák.

A szereplők életérzése lényegében nem változik a későbbi kötetekben sem, de világuk kitágul, összetettebbé válik. Közérzetük mélyebb, túlnyomórészt történelmi motivációját a hetvenes és nyolcvanas évek novellái tárják fel összetetten. Olyan világról tudósítanak, melyben a személyiség nem függetlenítheti magát nemzeti-nemzetiségi közösségétől, mert a történelmi kényszer nem engedi meg számára a kikapcsolódást, a partikuláris kötöttségeken való nembeli túlemelkedést. Elbeszéléseinek, novelláinak jellegzetes vonása, hogy a tényeket megmutató írói szemlélet teljesebb, szabadabb, humánusabb belső világ felől minősíti a külső valóságot, a történelmet. Legjobb novellái a szlovákiai magyarság második világháborús kiszolgáltatottságát és a diszkriminációs évek nyomasztó élményeit, tragikus eseményeit mutatják be – a hagyományos realista ábrázolásmódot változatos formákban újítva meg. Csak jelzésszerűen utalhatok itt Gál Sándor novellisztikájának olyan antológiadarabjaira, mint az *Első osztályú magány*, *A király*, a *Családi krónika*, a *Bontás*, *Ítéletidő*, *Szentuccája*, *Iszinà iduká*. Ahány novella, annyi új epikus perspektíva. Különböző idősíkokat montíroz egybe az önkéntelen emlékezés az egyik novellában, a másikban konkrét történelmi mozzanatok jelképessé emelkednek, a harmadikban krónikaszerű oknyo-

mozás az epikai szervező elv, a negyedikben az analitikus technika, az ötödikben a prózát és verset váltogató „ballada" mutatja be érzékletesen a kiszolgáltatottság testet és lelket pusztító hatását... Megannyi egyéni aspektusú megvilágítása ugyanannak a feloldhatatlan múltnak, elviselhetetlen létcsonkításnak. Gál Sándor legjobb novelláinak olyan összetett az esztétikai dimenziója, hogy bennük a szlovákiai magyar valóságvonatkozások egyetemes érvényű eszmék hordozóivá válnak. Úgy jelenítik meg a szlovákiai magyarság múltját és jelenét, hogy bármely személyiség és közösség identitásának értékét is védelmezik.

Gál Sándor azok közül az írók közül való, akikre ma is érvényesek Nagy László szavai: „viszonylagos viszonylatok között is tudom, hol az anyám". Számára az emberi létezésnek minden esendősége ellenére vannak alapértékei és alapigényei. Ezek között kitüntetetten fontos helyet foglal el nemzetisége, a szlovákiai magyarság európai emberhez méltó életének a kívánalma. Válogatott novelláinak *(Kavicshegyek)* és válogatott verseinek *(Új Atlantisz)* kötetéről nyilatkozta Kövesdi Jánosnak: „Mindkét válogatásban alapvetően az volt a célom, hogy – versben és prózában egyaránt – nemzetiségünk sorsáról, történelméről, jelenéről eddig megfogalmazott gondolataimat összegezzem." Nemzetiségi közösségén keresztül kapcsolódik ő a magyarsághoz és a nagyvilághoz. E nemzeti közösséghez tartozás alapeleme viszont a ragaszkodás az otthonhoz. Gál Sándor művészetének és egész habitusának fontos jellegzetessége az otthonosság igénye, a ragaszkodás anyanyelvéhez, a kötődés családjához, szűkebb és tágabb szülőföldjéhez.

A szemléletéből természetesen következő belső igény, késztetés mellett bizonyára Sütő András *(Anyám könnyű álmot ígér)*, Szabó Gyula *(Gólya szállt a csűrre)* és Duba Gyula *(Vajúdó parasztvilág)* szülőföldkönyve is ösztönözhette arra, hogy maga is számot vessen szülőföldjének örökségével, üzeneteivel. Ennek a belső késztetésnek engedelmeskedve írta meg *Mesét mondok, valóságot* című könyvét.

A falun töltött gyermekkor világa egyre távolabbra került tőle, de sok-sok eleme mindmáig elevenen él benne. Gazdagon fedezi fel ezekben a foszlányokban a múlt számtalan titkát: történelmet, szokásokat, hagyományokat. Az életre keltett, megelevenített múlt olyan, mintha nem is történelem, hanem mese volna. Ami az emlékeket őrző felnőtt számára valóság, azt a gyereke már mesének érzi. A valóság mesévé áttűnésének folyamata azonban mélyebb törvény megvalósulása: a falusi világ régmúltja egy közösség sorsának tanulságait, kényszerűségeit és célszerű, tapasztalatokból formált okosságát egyaránt megmutatja. A *Mesét mondok, valóságot* irodalmi szociográfia: a gazdag tényanyagot írói szemlélet állítja tágabb összefüggések rendjébe. A szociográfiai elemeket az írói reflexiók emelik egész világgá. Az író személyessége, közvetlen érdekeltsége mozgatja a történeti anyagot, első és utolsó fejezete pedig személyes hangvételű kerete a szociográfiai érvényességű közbülső részeknek.

Régi szokásrendet idéz fel, s a hagyományok megörökítése mellett mindig megmutatja azok kialakulásának valóságos értelmét, közösségi célszerűségét is. A falu életvitelében, szokásrendjének egyes mozzanataiban a célszerű józanság érvényesült. Az írói okfejtések gazdagon áterezik a néprajzi érdekű tényeket, s a paraszti kultúra organikusságát mutatják meg. Ehhez a rendhez az írónak személyes köze van, ezért tudja élményszerűvé lelkesíteni az egykori eseményeket, szokásokat.

Gál Sándor a *Mesét mondok, valóságot* lapjain kivallotta mély kötődését családjához és szűkebb közösségéhez, szülőföldjéhez. Számot adott szemléletének mélységéről, gyökérzetéről. Természetesen illeszkedik ez a kötet verseinek és novelláinak világába.

Művészetének legsajátosabb, karakterizáló értékeit véleményem szerint azok a művei hordozzák, amelyek magas esztétikai és morális szinten vallanak a szlovákiai magyarság történelméről és jelenkoráról, sorsáról és közérzetéről, tragikus sérelmeiről és természetes szabadságigényéről.

Gál Sándor mélyen átéli és alaposan ismeri ezt a léthelyzetet. Ebből ítélve méri a huszadik század végi európai emberi lét minőségét is. Művei érzékletesek, szemléletesek, a közvetlen élmények inspiráló hatása érződik rajtuk. A naponta átélt, átérzett valóság kap bennük egyetemes érvényt.

Minden műfajában „konzervatív újító". Állandóan kísérletezik, de kerüli a szélsőséges megoldásokat. Határozottan törekszik arra, hogy művei betölthessék nemzeti-nemzetiségi identitásképző, öntudatformáló küldetésüket. Hitelességük aranyfedezete az író valóságismerete. Gál Sándor évtizedek óta járja a szlovákiai magyar falvakat, városokat. Figyeli, regisztrálja a kisebbségi magyarság életét. Korábban riportsorozataiból összeállított könyveiben adott számot tapasztalatairól. Az utóbbi évtizedben pedig esszéinek, publicisztikai írásainak négy kötetével *(Függőleges hullámzás, Az éjszaka horizontja, Írott beszéd, A megtorlás békéje)* a kisebbségvédelem dolgában Fábry Zoltán örökébe lépett.

A szlovákiai magyarság történelmének és jelenkorának enciklopédiáját írta meg ezekben a könyveiben. Adatok százaival, tények sokaságával dokumentált döbbenetes látlelet bontakozik ki ezekből a publicisztikai kötetekből. A kisebbségi magyarságot sújtó mai törvények gyökerét kutatva, a kisebbségi lét kezdeteitől dokumentálja annak a „feldarabolási program"-nak a következetes megvalósítását, melynek következtében a megfogyatkozott létszámú kisebbségi magyarság másodrendű állampolgárrá vált saját szülőföldjén. Keserűsége, nyíltan kimondott csalódottsága gyakran emlékeztet *A vádlott megszólal* írójának hangjára, érvelésére. A tények sorolása olykor szarkasztikus vízióba csap át az abszurd nyelvtörvényt és a legújabb idő más kisebbségellenes intézkedéseit elemezve: „A remélt békesség helyett újra megjelent az ellenség-szindróma. Így lettünk, e törvény következtében Európa fehér négerei, mi, szlovákiai magyarok. S történt ez abban az országban, amelyben az élelmiszerszükséglet felét mi termeljük. Ha valami csoda vagy varázslat folytán egyszer csak beszélni kezdene a kenyér, a hús, a tej, a vaj, e nyelvtörvény generálisainak valószínűleg torkán akadna a falat."

Tamási Áron indokolja meg a maga közösségi feladatvállalásait azzal, hogy az író nemcsak azért felelős, amit megírt, hanem azért is, amit hallgatása alatt népével cselekszenek. Gál Sándort is ez a mély közösségi felelősségérzet és felelősségtudat indítja arra, hogy hivatásos történésznek is becsületére váló tájékozottságot szerezzen a szlovákság és a szlovákiai magyarság történelmében és jelenkori

eseményeiben. Szakszerű tájékozottság alapján leplezi le a nyilvánvaló történelemhamisításokat, a kisebbségi magyarságot kisemmiző törvényeket. A tények fölött mindig szellemi boltozatot épít. Erkölcsi ítéletet hoz a humánum és az európai emberi igényesség szellemében.

Könyvei a kisebbségtörténelem hiányzó fejezeteit pótolják. A kisebbségi lét elviselhetőségéért, az alapvető emberi jogokért emel szót azok mindennapi sérülései idején. Értékóvó elhivatottsággal veszi számba a szlovákiai magyarság kultúrájának jelenségeit, értékeit, Fábry Zoltán példáját és életművét éppúgy, mint a *Főnix füzetek* fiataljainak műveit.

„Meggyőződésem, hogy egy író-ember életműve nemcsak könyvek sora, hanem az is, amit egy szűkebb vagy tágabb közösség szolgálatában – a jövőteremtés tudatos vállalásával – elvégzett vagy végez" – ezekkel a szavakkal kezdte Gál Sándor a hatvanéves Dobos Lászlót köszöntő írását. Írói hivatását Gál Sándor sem választotta és választja el közösségszolgáló kötelességétől, közösségmegtartó felelősségétől. Könyveinek egyik felét nem az irodalomtörténet, hanem a kisebbségvédelem, az emberi jogok védelmének története fogja megőrizni. Ez a két rész mégis találkozik, szépirodalmi műveiben is az az ethosz, az a nemes emberi magatartás nyilatkozik meg, amelyik Gál Sándor mindennapi küzdelmeinek, cselekvő történelmi jelenlétének ösztönzője és erőforrása.

A kárpátaljai magyar irodalom fő sajátosságai

A Trianonban szétdarabolt magyarság egy ideig abszurdnak tartotta azt, ami vele történt, s a különböző országokba került kisebbségi magyarok is időleges tévedésnek, átmeneti jellegűnek gondolták új helyzetüket. Szellemi életükben a megbonthatatlan egység tudatát őrizték. A történelem azonban nem erkölcs és nem logika szerint működik. A kisebbségi magyarságnak tudomásul kellett vennie új helyzetét, hiszen naponta tapasztalta annak sorsformáló tényeit.

Az 1938-as és 1940-es bécsi döntések rövid időre részben korrigálták Trianont, a második világháború után azonban az új békediktátumok – némi módosításokkal – ismét megerősítették azt. A kommunista diktatúrák pedig szinte hermetikusan elzárták a kisebbségi magyarságot mind Magyarországtól, mind a más országokba került kisebbségi magyarságtól. Ez a tény rendkívül súlyos gondokat okozott a magyar kultúrában is, felmérhetetlen értékpusztítás, értékvesztés történt.

A magyar szellemi élet mértékadó képviselői sohasem fogadták el ezt a szellemi szétdaraboltságot. Az országhatárokat a nemzeti kultúra szempontjából nem tekintették döntő jelentőségűnek, azok kényszerű tiszteletben tartása mellett is a nemzeti kultúra lényegi egységét hangsúlyozták. Természetesen elismerték azt is, hogy a magyar nemzeti kultúra az egyes kisebbségi közösségekben azok speciális helyzete és történelme folytán egy másik nemzeti kultúrához is kapcsolódik másodlagos – az anyanyelvnél és a történelmi hagyományoknál kisebb hatókörű – elemek révén. A „kettős kötődés" magyar szempontból fölöttébb nagyvonalú elmélete azért jött

létre a hatvanas évek végén, hogy ellensúlyozza a kisebbségi magyar kultúrákat kisajátító többségi törekvéseket.

A magyar nemzeti kultúra szerves működése azonban a diktatúrában illúziónak bizonyult.

Mindegyik kisebbségi magyar irodalomnak egészen speciális külön sors jutott lélekszám, helyi történelem és kulturális hagyományok, s a jelenkori létet meghatározó szellemi, politikai és gazdasági körülmények tekintetében egyaránt. A magyar nemzeti kultúra egészéhez való viszonya is mindegyiknek másként alakult.

A kárpátaljai magyar irodalom sajátosságait alapvetően meghatározza az, hogy a kultúra szempontjából a kárpátaljai magyarságnak minden lényeges vonatkozásban a legnehezebb történelem jutott.

Bár ez a terület a honfoglalástól Trianonig Magyarország szerves része volt, s bár vannak értékes lokális kulturális hagyományai, peremhelyzete következtében soha nem volt olyan önálló kultúrája, mint például Erdélynek. Ennek az önálló entitásnak a kialakulását a Trianon utáni történelme is gátolta. A két háború között Csehszlovákiához, majd néhány évig Magyarországhoz tartozott, „önálló" kisebbségi életét csak a második világháború után kezdte. S olyan körülmények között, amelyek a szellemi élet elemi személyi és intézményi formáit sem tették lehetővé.

Jelentős művészi értékek keletkezéséhez a tehetségnek is színvonalas szellemi közegre van szüksége. Enélkül a nagy tehetség sem képes kibontakozni. Kárpátalján pedig egyetlen jelentős aktív magyar művész és tudós sem maradt a kisebbségi lét kezdetekor.

Éppígy hiányoztak hosszú évtizedeken keresztül a legelemibb intézményi keretek is.

A művészetnek létfeltétele az autonómia, a teljes szabadság. A kárpátaljai magyar irodalom kibontakozását évtizedekig gátolta a szabadság hiánya. Ez az alig több mint másfélszáz ezernyi magyar kisebb közösség annál, hogy ne tudta volna mindenki, mit követtek el 1944 novemberében az itteni magyarsággal, hiszen a kétszázezernyi kisebbségből húszezren estek áldozatul. Szűkebb közösség an-

nál is, hogy ne érzékelte volna mindenki az elemi emberi jogok hiányát...

Minderről azonban évtizedeken keresztül szólni sem lehetett Kárpátalján.

A szovjet diktatúra csak olyan irodalmat engedélyezett, amelyik meg sem kísérelte a valóságos tények művészi számbavételét.

Balla László működése épp ezért ellentmondásos. Érdeme a kárpátaljai magyar irodalom elemi intézményi formáinak kialakítása, ennek az irodalomnak az elindítása, de súlyos vétsége, hogy a pártirányítás elvtelen végrehajtójaként működött, s így gátolta is azt, amit segítenie kellett volna. Neki körülbelül annyi könyve jelent meg, mint az összes többi ottani írónak együttvéve, munkássága azonban elsőrendűen mennyiségi, nem pedig minőségi tényezője az irodalomnak. Ami érték született, az hosszú időn keresztül éppen az általa a hivatalosság rangján képviselt parancsok, utasítások ellenére jött létre. Könyveinek számát pedig úgy is kell néznünk, hogy hatalmi pozíciója folytán többnyire ő töltötte ki a kárpátaljai magyar irodalom számára engedélyezett évi egy-két könyvnyi keretet.

Az irodalom legbensőbb hivatása az, hogy a maga teremtett világával kifejezze az egyén és a közösség közérzetét, világlátását, világérzékelését. A jelentős műben az alkotó személyiség a maga teljes habitusával, érzéseivel, ismereteivel koncentráltan benne van. A művészi érték nagyon összetett. Sokféle értékelem szintézise, de ezek között az őszinteség, a témával szembeni teljes nyitottság és szabadság erkölcsi kötelességként, a hitelesség kritériumaként szerepel.

A kárpátaljai magyar irodalom rendszerváltoztatás előtti periódusában ebből a szempontból sajátos tudathasadásos kettősség figyelhető meg. Az az irodalom, amelyet a hatalom engedélyezett, a kötelező optimizmust hirdette. Az alaphangot Balla László adta meg *Zengj hangosabban!* című verseskötetével... Prózai művei is többnyire egy-egy szovjet kampányhoz köthetők tematikailag és hangvételben egyaránt.

Jellemző, hogy amíg ez a dogmatikus szemlélet uralkodott, a reprezentatívnak szánt antológiának a megjelenését mindig a Szov-

jetunió valamely kerek évfordulója tette lehetővé, s az is kórkép értékű, hogy ezek az antológiák címükkel és hangvételükkel egyaránt a problémátlan optimizmust sugározták: *A várakozás legszebb reggelén* (1972), *Szivárványszínben* (1977), *Lendület* (1982), *Sugaras utakon* (1985).

Épp ennyire jellemző és leleplező ugyanakkor, hogy amint a történelem félresöpörte az elvtelen szolgalelkűség kötelező optimizmusát, a kárpátaljai magyar irodalmat legteljesebben bemutató antológiának *Vergődő szél*[1] (1990) lett a címe, s ezt a címválasztást telitalálatnak minősítette a kritika, hiszen a kárpátaljai magyar irodalom történetének első négy és fél évtizedét valóban ez a minősítés illeti meg igazán.

A hosszan élő dogmatikus szemléletnek a kötelező ünnepi hangvétel mellett a másik kártékony vonása a hagyományszemlélet beszűkítése volt. A kisebbségi irodalmaknak a nemzeti irodalmon belüli egyenlő esélyét éppen az biztosítja, hogy a nemzeti kultúra egészéből vehetnek ösztönzéseket a múltat és a jelent illetően egyaránt. Ehelyett a „szovjet magyarok" fogalmát meghonosítani igyekvő szolgalelkűség a kárpátaljai magyar irodalom hagyományait is ijesztően le akarta szűkíteni. Nemcsak az egyetemes magyar nemzeti hagyománytól akarta elszakítani ennek a nemzetrésznek az irodalmát, hanem még a kárpátaljai magyar hagyománytól is. „A Kárpátontúlon ma működő szovjet magyar írók elődei semmiként sem azok a különböző rendű és rangú eszmei meggyőződésű és kötődésű, egymással kapcsolatban alig levő magyar tollforgatók, akik a felszabadulás előtti időkben véletlenül épp az egykori Ung, Bereg, Ugocsa megyében és Észak-Máramarosban tevékenykednek, hanem... sokkal inkább azok a szerzők, akik ugyancsak szovjet magyar íróként a mieinkkel teljesen azonos ideológia alapján, ugyanazon esztétikai elvek szerint, egységes csoportba szerveződve tevékenykedtek a Szovjetunióban a két világháború között, a második alatt és még egy ideig utána is... Zalka Máté, Illés Béla, Hidas Antal, Gergely Sándor, Karikás Frigyes, Gereblyés László, Lányi Sarolta, Gábor Andor, Madarász Emil és mások..."[2] Az önmagát erősíteni igyekvő

dogmatizmus így akarta még 1975-ben is ennek az irodalomnak kizárólagos hagyományává tenni azokat az írókat, akik proletkultos dogmatikus hevületükben 1931-ben József Attilát és Móricz Zsigmondot lefasisztázták, s akiknek József Attila azt üzente, hogy majd akkor áll velük szóba, ha egyes számú alanyhoz egyes számú állítmányt tesznek.[3]

A kárpátaljai magyar irodalomnak a kötelező optimizmus és az esztétikai dogmatizmus ellenében kellett kibontakoznia. Értékesnek, időtállónak éppen azok a művek minősülnek máról visszatekintve, amelyek szembeszegültek ezekkel a követelményekkel, közvetlen hagyományként vállalták az egyetemes magyar kultúrát és reális képet igyekeztek adni a kárpátaljai magyarság életéről, közérzetéről.

Tragikus sajátossága ennek az irodalomnak, hogy az összetettebb szemlélet kialakítása a dogmatizmus továbbélése miatt egészen a rendszerváltoztatásig áttörhetetlennek bizonyuló akadályokba ütközött. Az irodalom fejlődésének ritmusát a nyitódási kísérletek kibontakozása, majd azok szétzúzása jellemzi. A hatvanas évek közepén Kovács Vilmos pályája mutatja ezt modellszerűen. A hatvanas évek elején készült regénye, a *Holnap is élünk* a kárpátaljai magyarság második világháború utáni sorsáról adott képet. Megjelenését sok vizsgálat előzte meg, 1965-ben végre kiadták, de azonnal betiltották, kivonták még a könyvtárakból is.[4] Ez a regény a kárpátaljai magyarság több egzisztenciális és morális problémáját vetette föl, mint az egész addigi irodalom együttvéve. Nem hibátlan mű ez, a főszereplő kivételével nincsenek kidolgozott jellemei, s dialógusai nem képesek az egyéniségek összetett bemutatására. A néhány vonással fölvázolt alakokban mégis sikerült egy korszak hiteles atmoszféráját megragadnia Kovács Vilmosnak. Modern, tömörítő átvetítésekkel mutatja meg a múlt és a jelen tragikus párhuzamait és összefüggéseit. Hősében olyan alakokat formál meg, aki történelmi tapasztalatai ellenére sem hajlandó elfogadni sorsának abszurditását. Megpróbál szembefordulni a továbbélő politikai és művészi dogmatizmussal, de menekülésre kényszerül. Kovács Vilmos regénye nemcsak a személyi kultusz időszakának törvénytelenségeiről ad hiteles képet, hanem az ötvenes és hatvanas évek fordulójának nyomasztó

társadalmi, szellemi légköréről is. Ezt a regényt – társadalomkritikai bátorsága miatt – még a nyolcvanas években is azzal vádolta a továbbélő dogmatikus kritika, hogy torz képet festett „Kárpátontúl társadalmának életéről"[5]. Új kiadására negyedszázadot kellett várni.

Az e regényben megnyilatkozó összetett történelmi látásmód fölerősítette Kovács Vilmos költészetének történelmi érzékenységét, felelősségtudatát is. Hangja visszafogottabb, meditatívabb lett, keserű és illúziótlan. *Csillagfénynél* (1968) című harmadik kötete szintén kiemelkedő értékű műve a kárpátaljai magyar irodalomnak. Ösztönzője is annak a tehetséges fiatal költőgenerációnak, amelyik ekkor talált mesterére igazán Kovács Vilmosban. Eszméltető hatású volt Kovács Vilmos és S. Benedek András közös tanulmánya is 1970-ben a *Tiszatáj*ban[6]. Ez az írás először adott számot ennek a kisebbségi irodalomnak a hitelesen, az értékek iránti fogékonysággal. Kovács Vilmos olyan támadások középpontjába került, amelyek lehetetlenné tették pályája további kiteljesülését, félbetörték terveit.

Ugyanez lett a sorsa annak a fiatal generációnak, amelyik az 1963-ban megnyitott ungvári magyar tanszék hallgatóiból szerveződött, s Kovács Vilmosban talált segítő mesterre. Az 1967-ben létrehívott Forrás Stúdió tehetséges fiataljai néhány publikációjuk alapján a hetvenes évek elején már Magyarországon is ismertté váltak. Tőlük lehetett remélni az irodalom megújulását. A dogmatikus „ideológiai terror" azonban Kovács Vilmossal együtt őket is lehetetlenné tette. Többüktől megvonták egy időre az egyetemi tanulás jogát, sorkatonai szolgálatra vitték őket. Sokáig nem publikálhattak, a Forrás Stúdiót pedig a felülről irányított József Attila Stúdió váltotta fel. Az irodalomban a sors nem állítható a művek helyére. Annyi azonban bizonyos, hogy Fodor Géza, Vári Fábián László, Zseliczki József pályáján az „ideológiai terror"" jóvátehetetlen törést okozott. A művész fejlődéséhez, kibontakozásához ugyanis folyamatos alkotómunkára, állandó szellemi aktivitásra is szükség van. Ők pedig hosszú ideig nem publikálhattak, napi megélhetési gondokkal küzdöttek. Első vékonyka könyvük csak a rendszerváltoztatás után jelent meg. Amikor az utánuk fellépő fiatalabbak némelyike – Balla D. Károly, Nagy Zoltán Mihály – már több kötettel rendelkezett.

„A Kovács Vilmossal és a Forrás Stúdió fiataljaival szemben táplált bizalmatlanság a kárpátaljai magyar irodalom egészére is átvetült, s a hetvenes évek elején-derekán induló újabb írórajnak ismét a hangsúlyos pártosság vállalásával sikerült megszólalnia.

Mindnyájan megírtuk a magunk Lenin-versét, békeversét, pufogtak frázisaink, sugároztunk az optimizmustól. Ha borúsabb, ne adj isten pesszimista verset akartunk publikálni, mellé tettünk két harsányat, talán így elmegy. Aztán a két harsány megjelent, a borús kimaradt... Jöttek a nyolcvanas évek, egyetlen nagy tapstól zengett az ország..."[8]

A kárpátaljai magyar kultúra történetében a rendszerváltozás alapvető fordulatot hozott. Egyenesen lenyűgöző az a szellemi fölszabadulás és kibontakozás, amit az utóbbi fél évtizedben a kárpátaljai magyarság véghezvitt. Ez a folyamat a nyolcvanas évek második felének megváltozott politikai légkörében indult, s 1989 után teljesedett ki. Ennek az új korszaknak a kultúrában az a leginkább szembetűnő jegye, hogy a kárpátaljai magyarság határozottan megfogalmazta saját kisebbségi magyar identitását. Korábban ez az irodalom nem vállalhatta nyíltan nemzetiségi sorstudatát, a dogmatikus politika minden ilyen próbálkozást üldözött. „A kárpátaljai magyarság az elmúlt évtizedek szorongásai, megaláztatásai-megalázkodásai után csak az 1980-as évek második felében talált nyíltan és igazán magára: gyökereire, hagyományaira, nemzeti tudatára, magyarságának nyílt vállalására. A hosszú évek során visszafogott, de mégis felhalmozódott szellemi potenciál eddig soha nem tapasztalt mozgásba jött..."[9]

Még 1984-ben megszervezték Kárpátalján az első magyar művelődési egyesületet, a beregszászi Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klubot. Ennek engedélyezését még a véletlen segítette: a hatóság emberei Illyés Bélával tévesztették össze Illyés Gyulát... Néhány évig nem is lehetett folytatása a művelődési egyesületek létrehozásának. A nyolcvanas évek végén azonban minden jelentősebb magyar jellegű helységben létrehoztak olyan művelődési egyesületet, amelyik már az elnevezésével is jelezte a helyi és egyetemes magyar hagyományok együttes ápolását, a magyar nemzeti tudat frissítését[10].

Ez a művelődési mozgalom vezetett aztán 1989. február 26-án a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség megalakításához. A kárpátaljai magyarság igen gyorsan kialakította saját intézményrendszerét.

Az irodalomban az 1987-es *Évgyűrűk* című kiadvány volt az első olyan kötet Kárpátalján, amelyik nyíltan és tudatosan vállalta a kisebbségi magyarság magyar nemzeti és történelmi azonosságtudatát. 1988 januárjában a József Attila Stúdió József Attila Alkotóközösséggé alakult át. Célul tűzte ki mindazon alkotók tevékenységének összefogását, akik a kárpátaljai magyar szellemi élet fellendítésén, a magyar anyanyelv megőrzésén és ápolásán fáradoznak[11]. Az ötvennél több alapító tag közel fele író.

1989 augusztusában megjelent a kárpátaljai magyarság első irodalmi folyóirata, a *Hatodik Síp*. Majd 1993 tavaszán új irodalmi folyóirat indult *Pánsíp* címmel. A Magyar Írószövetség 1990-ben öt kárpátaljai magyar írót – Balla D. Károlyt, Balla Lászlót, Horváth Sándort, Füzesi Magdát és Vári Fábián Lászlót – vett fel tagjai sorába. 1991-ben Dupka György és Fodor Géza is írószövetségi tag lett. 1992. szeptember 26-án a Magyar Írószövetség kárpátaljai tagjai – Balla D. Károly, Füzesi Magda, Horváth Sándor, Vári Fábián László, Fodor Géza, Dupka György – megalakították a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportját.

A megelevenedett szellemi életet közvetlenül tükrözi a könyvkiadás. Az új könyvkiadók olyan intenzitással kezdték meg működésüket, hogy Kárpátalján négy év alatt több szépirodalmi és történelmi, művelődési munka jelent meg – jelentős magyarországi segítséggel –, mint a korábbi négy és fél évtized folyamán. Különösen Dupka György kiadói szervezőmunkáját kell kiemelnünk. Az általa irányított Intermix Kiadó Kárpátaljai Magyar Könyvek című sorozata 1992-ben indult Fodor Géza kötetével, s 1995-ben Balla Teréz verseskötete már e sorozat hatvanadik darabja. A Balla D. Károly által vezetett Galéria Kiadó is értékes művek sorát adta ki az utóbbi években.

A kárpátaljai magyar irodalom sajátosságaihoz tartozik, hogy magát az irodalmiságot jóval szélesebben kell értelmeznünk, mint a

nemzeti irodalmak esetében ez szokás, hiszen a szellemi közeg megteremtése, a kisebbségi értékek számbavétele nélkül elképzelhetetlen az irodalom autonóm működése.

A kárpátaljai magyarság kultúrájának bemutatásában a korábbi szórványos érdeklődés után a nyolcvanas évek végén magyarországi irodalmárok is fontos munkát végeztek. M. Takács Lajos adta ki 1990-ben a mindeddig leggazdagabb kárpátaljai magyar irodalmi antológiát. Ő jelentette meg Kovács Vilmos regényének új kiadását is. Pál György pedig 1990-ben jelentette meg a kárpátaljai magyar irodalom történetét bemutató könyvét. S. Benedek András Kárpátalja történelmének és kultúrtörténetének összefoglalását készítette el (*Tettenérhető történelem,* 1993), Botlik József és Dupka György *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből. 1918–1991* című kötete áttekinti a kárpátaljai magyarság egész történelmét, minden lényeges művelődéstörténeti tényezőt ismertet és dokumentál. Ők adták ki 1993-ban a *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján* című, szintén alapvető fontosságú könyvet, melyben az egyes kárpátaljai települések alapos bemutatása előtt *A harmadik kisebbségi korszak mezsgyéjén* címmel külön kis könyvnyi terjedelemben vetnek számot a kárpátaljai magyarság jelenkori helyzetével.

Ezekkel a munkákkal párhuzamosan számos olyan könyvet kellene még megemlíteni, amelyekben a kárpátaljai magyarság saját történelmét és kultúráját méri fel, nemzetiségi tudatát erősíti. Közülük különösen fontos a Dupka György által közreadott *Kárpátalja magyar személyi és intézmény-adattára,* valamint a *Koncepciós perek magyar elítéltjei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944–1957* című kötet. Az előbbi a szellemi értékek széles körére hívja fel a figyelmet, az utóbbi pedig a kárpátaljai magyarság történelmének legtragikusabb időszakával szembesít. Vári Fábián László népballada-gyűjteménye (*Vannak ringó bölcsők,* 1992) és Keresztyén Balázs által kiadott kárpátaljai történeti és helyi mondák (*Rákóczi virágai,* 1992) is fontos a kárpátaljai magyar irodalom szellemisége szempontjából. Gortvay Erzsébet *Ezer évig nem volt itt semmi?* (1993) című publicisztikai kötete a magyar hagyományok tudatosításával

egészíti ki ezt a vázlatos szellemi körképet. Dupka György és Váradi-Sternberg János pedig – szintén a régebbi hagyományok fölelevenítésének, tudatosításának a szándékával – összeállította az 1919–1944 közötti időszak kárpátaljai magyar íróinak antológiáját (*Kisebbségi ének a beregi rónán,* 1992).

Íme, amint a kárpátaljai magyarság fölszabadult a szovjet diktatúra alól, sürgősen megfogalmazta önmagát, föltárta múltját: tudatosította a magyarsághoz tartozását nyelvi, történelmi és kulturális vonatkozásban egyaránt.

A szépirodalom eddigi legszebb értékei is ebből a sajátosságból nőttek föl. Erről győzhet meg bennünket a kárpátaljai magyar irodalom jelenkori számadása. A kárpátaljai magyar irodalom 1991-ben elkezdődött új korszakának egyik szembetűnő vonása az értékek mutatásának, tudatosításának az igénye.

Jellemző e kisebbség nehéz sorsára, hogy legszebb művészi értékei motivikusan is, közérzetileg is szorosan kapcsolódnak ehhez a sorshoz. Most avatja legfontosabb belső hagyományává Kovács Vilmos életművét. Regénye most vált a kárpátaljai magyarság közkincsévé. Olyan sorstudatosító, sorsfelmérő versei, mint a *Verecke* és a *Testamentum* csak most jelenhettek meg kötetben. Műveiből két válogatás is készült, mindkettő alapos tanulmányok kíséretében jelent meg (*Testamentum,* 1992; *...folytatás,* 1993).

A megváltozott történelem arra ösztönözte Balla Lászlót, hogy regénytrilógiában vessen számot e kisebbség egész történelmével (*Azt bünteti, akit szeret,* 1990; *A Nagy Semmi,* 1993; *A végtelenben találkoznak,* 1994). A három regényben három különböző életút foglalja magába a szovjet rendszer bírálatát. Amit Balla korábban kiszolgált, azt most elveti. Az olvasó csak ámul e változáson, mégis örül az igazabb képnek.

Az értékmegmutatás és értékrehabilitáció igényével jelentették meg az egykori Forrás Stúdió tagjainak antológiáját (*Nézz töretlen homlokomra,* 1994), melynek függeléke a Forrás Stúdió történetét is áttekinti, annak dokumentumait is tartalmazza. Megjelentek végre az egykori Forrás Stúdió tagjainak sokáig késlekedő és késleltetett kötetei (Vári Fábián László: *Kivont kardok közt,* 1992; Fodor Géza:

Erdőn, mezőn gyertyák, 1992; Zseliczki József: *Rokonom, csillag,* 1994; Balla Teréz: *A hallgatás oszlopai,* 1995). Ugyancsak értékreprezentáció és léthelyzettudatosítás kíván lenni a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának antológiája, a *Sors, megírva,* melyben „a kisebbségi lét krónikájaként sorakoznak egymás mellett a versek és novellák"[12].

A kárpátaljai magyar irodalom új korszakának jellegzetességei közé tartozik az is, hogy néhány fiatal író pályája most bontakozott ki nagyívűen. A szabadabb légkörnek, a tematikai tabuk felszámolásának van nagy szerepe ebben. Két könyv kap ebben az összefüggésben nagy jelentőséget. Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* (1991) című kisregénye lírai monológ formában, egy meggyalázott lány életén keresztül mutatja be a kárpátaljai magyarság 1994-es tragédiáját. Balla D. Károly *KIS(ebbségi) magyar skizofrénia* (1993) című közéleti esszégyűjteménye e kisebbség történelmi kényszerűségből létrejött skizofréniájának gondolati telítettségű és döbbenetes krónikája. Mindkét szerző jelentős költő és novellista, műfajváltó remeklésük eszmei és esztétikai értelemben egyaránt a kárpátaljai magyar irodalom élvonalába helyezte őket.

Fontos sajátossága a kárpátaljai magyar irodalomnak, hogy legjobb művei az egyetemes magyar kapcsolatrendszerbe kötődnek. Közös lelkület, közös hagyomány, közös motívumkincs működik bennük. Az itteni magyar írónak, költőnek – most, az összegző, értékfelmutató számadás idején világosan szembetűnik ez – két igazi egyénítő forrása van: a kárpátaljai magyar sors és az ebből értelmezett egyetemes magyar kultúra.

Ennek a magyar irodalomnak a legjelentősebb művei jellegzetesen kárpátaljai magyar alkotások. Folytatják Kovács Vilmos sorskifejező regényének és verseinek hagyományát. A közvetlenül megszólaló tájélmény, Verecke, a munkácsi vár, az Ung-vidék, az „ibolyányi ölelésnyi töredék hazácska", a verhovinai szél motívumai gyakran összekapcsolódnak a különlegesen kiszolgáltatott kisebbségi sors drámájával, a menni-maradni kérdésfelvetésével, s a gondolati érvekkel már nem erősíthető, de mélyről fakadó kötődés- és hűségvallomásokkal.

Az egyetemes magyar kultúra igen nagy erőforrásuk a kárpátaljai magyar költőknek. Reménytelennek látszó léthelyzetekben az egyetemes magyar kultúra klasszikusaihoz fordulnak, őket idézik, velük érvelnek. Fájdalmukat is őket idézve fejezik ki. Törvényszerű az, hogy legtöbbször a „magyar tragédia nagy énekesé"-nek, Ady Endrének sorslátását idézik, s hogy újabb irodalmunkból a magyar összetartozás eszméjét a legnehezebb időkben is védelmező Illyés Gyulához és Csoóri Sándorhoz kapcsolódnak utalásos, szellemi-erkölcsi kötődésüket kifejező verseikben.

Szembetűnő és természetes, hogy ebben az irodalomban különleges érzékenység mutatkozik meg más magyar kisebbségek, elsősorban az erdélyi magyarság létkérdései iránt. Balla D. Károly Tamási Áront, Dsida Jenőt, Kós Károlyt, Sütő Andrást, Kányádi Sándort, Szilágyi Domokost megszólító képverse *(Székelykapu),* Vári Fábián László *Szervátiusz Tibor Dózsa-szobra előtt* című költeménye és Farkas Árpáddal történt versbeli üzenetváltása (Vári Fábián László: *E földről,* Farkas Árpád: *Az örök hó határa*) csupán jellegzetes példák a sok-sok idézhető mű közül.

A kárpátaljai magyar irodalom előtt azzal nyílt meg a nagyívű kibontakozás lehetősége, hogy végre ez az irodalom is számot vethet az itteni magyar ember sorsával, létkérdéseivel. Nem magára vett program, hanem az alkotó ember belső parancsa szerint. A művészetnek vigasztaló sajátossága, hogy kínból, fájdalomból, küzdelemből teremti értékeit. E „töredék hazácska" legtehetségesebb alkotóinak művei ma már figyelmet érdemelnek és kapnak az egyetemes magyar irodalomban.

JEGYZETEK

1. Vergődő szél: A kárpátaljai magyar irodalom antológiája 1953–1988. Összeállította, a szövegeket gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta M. Takács Lajos. Magvető, 1990., 607 o.

2. A Kárpáti Igaz Szó 1975. dec. 7. 3. o. Neon mell. 38. számából

idézi: Bottlik József–Dupka György: Ez hát a hon... Mandátum Kiadó, Budapest, Universum Kiadó, Szeged, 1991., 191.

3. A magyar proletárirodalom platformtervezete. In: Latinovits Zoltán: Verset mondok. É. n. 165–166.

4. A Holnap is élünk megjelenésének és „fogadtatásának" körülményeit már gazdag szakirodalom elemzi. Pl.: M. Takács Lajos: Regénysors, írósors, sorsregény. In: Kovács Vilmos: Holnap is élünk. Második, átdolgozott kiadás. Csokonai Kiadó, Debrecen, Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1989., 207–214. és Tóth István: Kovács Vilmos Holnap is élünk című regénye megjelenésének körülményeiről. Hitel, 1995., 4., 92–100.

5. Vaszócsik Vera írt ilyen szellemben a Sugaras utakon című antológia utószavában. Ungvár, 1985.

6. Kovács Vilmos–Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában. Tiszatáj, 1970., 10. sz., 961–966.; 12. sz., 1144–1150.

7. Fodor Géza: Keresztezett égboltok alatt. In: Nézz töretlen homlokomra. A Forrás Stúdió versantológiája. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1994., 235–240. és Fodor Géza: Egy lakhatóbb világ felé. In: Kovács Vilmos: Testamentum. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1992., 129–148.

8. Balla D. Károly: KIS(ebbségi) magyar skizofrénia, Galéria Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993., 49.

9. Pál György: A magyar irodalom Kárpátalján (1945–1990). Nyíregyháza, 1990., 48.

10. Dalmay Árpád. In: Ötágú síp. Tisztelgés Illyés Gyula emléke előtt. Galéria Kiadó. Ungvár, 1992., 20–21.

11. Bottlik József–Dupka György: Ez hát a hon... Mandátum Kiadó, Budapest–Universum Kiadó, Szeged, 1991., 199.

12. Füzesi Magda: Utószó. In: Sors, megírva. A Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának antológiája. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993., 120.

Költő a kilencvenes években

NAGY GÁSPÁR ÖT KÖNYVÉRŐL

I.

A hetvenes-nyolcvanas évek „lágy diktatúrájában", amikor oly sok ígéretesnek indult költői és írói pálya elakadt, Nagy Gáspár művészete folyamatosan és szervesen kibontakozott. Alkotó eltökéltségét és látásmódjának esztétikai karakterét egyaránt ösztönözte az a kizárólagossággal uralkodó politikai hatalom, amellyel költészete indulásától kezdve szembenállt. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a szellemi élet veszteségeit – az erkölcs és esztétikum szintézisét megvalósító alkotótársak halálát, mások erkölcsi romlását – mindenkor érzékenyen számbavette, megrendülten illetve keserű iróniával regisztrálta. Ezekből a veszteségekből azonban – joggal kivételesnek minősíthető etikai és közösségi felelősségérzete folytán – mindenkor erőt merített ahhoz, hogy helyettük is őrizze műveiben az ember „egyenes testtartását".

Költői világképének szakrális magja van, külső bajoktól, tapasztalatoktól szennyezhetetlen belső tája. Ez a belülről vezérelt költői személyiség nem menekül a külvilág eseményei elől a transzcendens bizonyosságba, hanem a transzcendens hit etikai igényességével veszi számba és ítéli meg a jelenkori emberi magatartásokat, cselekedeteket. Költészete a tragikum és irónia, a megrendültség és az ítéletes játék különleges szintézisével teremtette meg összetéveszthetetlenül egyéni karakterét. A tragikum és irónia társítása nem valamiféle kimért, kicentizett egyensúlytartást jelent az ő költői világképében, hanem gazdag modulációt, kilendülést mindkét irányban. Ez nemcsak hangnemeinek, hanem költői műformáinak is fölöttébb nagy változatosságot biztosít. Költői személyiségének belső egyensúlya sohasem bomlik meg. Erkölcsi, magatartásbeli alapelvei kikezdhe-

tetlenek, történelmi, kulturális és kultikus erőforrások biztosítják a múló pillanatokon túli érvényességüket.

(Költői) személyiségének ez a benső biztonsága avatta őt a nemzeti értékeinkből, önismeretünkből, történelmünkből kilakoltató diktatúra következetes ellenfelévé is. Csendes szavú, de kíméletlenül pontos verseiben a saját igénye szerinti etikai evidenciákkal mérte az azokkal gyökeresen ütköző tapasztalatait, s könyörtelenül összegezte szembesítéseinek eredményeit: az elemi erkölcsi és magatartásnormák folytonos sérülését, sőt meggyalázását.

Koranalízisét sokszor játékosan, a posztmodern számos elemét is kamatoztatva végezte. Egyéni karakterű szóösszetételei – a szaltószabadságtól a kórlap-lépcsőig –, posztmodernnek is beillő, de gazdag jelentésű intertextuális „játékai" – mint a „rohadunk a forradalomban" vagy a „karácsonyéji ár(v)ulás" ugyanezt a kemény magatartást tanúsították, mint tömör imperatívuszai és axiómái.

Hasonló következetességgel és egyértelműséggel bírálta verseiben a művészet devalválódásának jelenségeit és okait, a sokféle „látványos megnemközelítés" módszereit éppúgy, mint a hamis kanonizálás manővereit.

Így lett a nyolcvanas években költészete és személyisége a „nyüszítve támadó gyávaság" egyik céltáblája. Ezért cenzúrázták ki *Kibiztosított beszéd* című kötetéből azokat a verseit – *Öröknyár: elmúltam 9 éves; A fiú naplójából* –, melyekben közvetlenül is önmagára ismert a hatalom. Csak 1989 végén a régi és új verseiből válogatott *Múlik a jövőnk* című kötetben kaphattak helyet ezek az akkorra már közismertté vált „rendszerváltó" versek.

Ha 1989-ben a politikai cselekvés vágya az elmélyült emberi eszmélkedés igényével is összekapcsolódhatott volna, Nagy Gáspár válogatott kötete a nemzet tisztító, fölemelő szellemi tápláléka lehetett volna. Egyszerre adott döbbenetes látleletet a hetvenes-nyolcvanas évek diktatúrájának gerincroppantó korszakáról, s adott tanúbizonyságot arról, hogy a költő üldözötten, állásától megfosztottan is megőrizte „egyenes testtartását". Az ellenséges közeg csak kristályosította megalkuvások nélküli költői jellemét és szavát.

A személyiség fragmentalizálódását, képlékenységét fennen hangoztató teóriák idején egészen különleges érték az ő költői világának ez a belső biztonsága, szinte szakrális nyugalma. Ezek az erőforrások – a szervesen épülő és gazdagodó motívum-csoportok révén – egyre sokrétűbben tárulkoznak föl művészetében. A költői személyiségnek ezzel a mély gyökérzetű, gazdag erőforrású önépítésével párhuzamosan erősödött látásmódjának gondolatisága, reflexív és analizáló jellege.

A biztos etikai központú és különlegesen sokárnyalatú költői világ óriási kihívást kapott a rendszerváltozás idején és az azt követő években. Nagy Gáspár művészetének értékét bizonyítja, hogy töretlenül helyt tudott állni ebben a magyar történelemben példátlannak minősíthető évtizedben is. A kilencvenes években megjelent öt könyve egyértelmű bizonyítéka annak, hogy művészetének rangját nemcsak a diktatúrával eltökélten szembenálló erkölcsi magatartása teremtette meg, hanem művészi látásmódjának és kifejezésmódjának esztétikai értéke és összetéveszthetetlenül egyéni karaktere biztosítja. Az etikai igényesség szintetizáló művészi látásmódjának – műnemektől is független – természetes eleme. Az összetett esztétikai minőség és etikai szigorúság mellett külön értéke művészetének a folyamatos cselekvő történelmi jelenlét, az emberi sors és benne a mi világunk alakulásának éber figyelése és megítélése, a töretlen hűség, a tanúskodás a háttérbe szorított igaz értékek mellett, az intenzív szellemi tájékozódás, a példaszerű nyitottság. A létszemléleti felelőtlenséggel és a történelmi amnéziával szemben művészete a kilencvenes években is érvényes megtartó szellemiséget sugároz.

II.

Nagy Gáspár többször vallott arról, hogy eszmélkedésében, szemléletének kialakulásában sorsdöntő szerepe volt 1968-nak. *Múlik a jövőnk* című kötetének fülszövegét idézem: „Aztán 1968-ban, Szent István király napjának éjszakáján, tankoszlop dübörög elő a ködből, lezárják az utakat, elterelik a forgalmat. Eljegyeznek a történe-

lemmel: előre és hátra az időben. Az emlékezés jogát és felelősségét tanítják ott nekem. És azt: hol is élünk. *Én nem vonulok be, de elfoglal Közép-Európa, lefoglal a szégyen.*"

A kilencvenes években két tematikusan szerkesztett könyve ad külön nyomatékot ennek az élménykörnek. *Augusztusban, Ludvík Jahn nyomában* (1995) című prózakötetének darabjai 1968-élményéről adnak számot, *Zónaidő* (1995) című – tematikusan válogatott verseket, fordításokat, esszéket, interjúkat tartalmazó – „közép-európai napló"-ja pedig arról szól, hogy „hol is élünk", miféle jelenségekkel kényszerít szembesülni a közép-európai „zónaidő".

Mindkét könyv mély gyökérzettel kapcsolódik korábbi műveihez. A prózakötet öt darabja közül három a nyolcvanas évek elején keletkezett, közülük kettő (*Augusztusban, Ludvík Jahn nyomában*; *Zöld Ervin – Tübingenből*) meg is jelent a *Kibiztosított beszéd* című verseskötetében, annak éppen *Zónaidő* című, később rendhagyó műfajú kötetté nőtt ciklusában.

Prózájának ugyanazok a legfontosabb egyénítő jegyei, mint a költészetének: a többdimenziós látásmód, a sokrétegű, s e rétegeket minden darabban másképpen ütköztető és szembesítő nyelv. Gazdagon él az intertextualitás és a stíluskeverés posztmodern eszközeivel, olykor az önidézéssel és önreflektálással is. Látásmódjának egzisztenciális mélységét iróniával, öniróniával, játékossággal ellenpontozza, tágítja, újabb dimenziókkal gazdagítja, de sohasem súlytalanítja azt. Nem a totális elbizonytalanítás derridai elvét érvényesíti, hanem éppen azáltal végez értéktudatosító szellemi munkát, hogy a posztmodern jellegű eszközöket is organikusan épített és szigorú erkölcsi rendű világképébe építi, annak érdekei szerint működteti. Prózájában nagyfokú önéletrajziság, tehát egy alapvetően hagyományosnak is tekinthető epikai elem ellenpontozója, modernizálója az irónia és a játék. Emellett a vallomás és a szemérmes rejtőzés elegyítője.

A prózakötetet az 1993-ban írt „szerelmes földrajz" indítja. Ennek már a címe is sokrétű kötődést, érzelmi, történelmi, mesei dimenziókat fog egybe: *Szívoldal, gyepűszél meg Napnyugat-királyság*. Múlt és jelen találkozik a „csatakos álomban": a pannonhalmi gim-

náziumi földrajzórán, de a Postamúzeum óriási térképén, Somogyi Győző alkotásán kell az elbeszélőnek a „hazai pályát", szülőföldjét bemutatnia. A pálcával nem szabad a térképet érintenie. Tihamér atya intelme szerint ugyanis „a térképrombolás maradjon örökre a nagyhatalmak bűne". Kinyílik a pillanat, az „emlékezet mutatópálcája" bejárja a szülőföldet. A valóságos helynevek különleges mitikus-legendás aurát kapnak, legenda és történelem kapcsolódik hozzájuk, meg az a gyermekkori világ, amelyikben mindezekkel megismerkedett a költő, aki most mai szemmel is láttatja egykori önmagát. Megszólal a történelem a török hódítástól a szibériai télig, a „kis októberi forradalom"-ig, a kolhozagitátorok módszereiig, a „csehszlovákok" lerohanásáig, és tovább egészen a jelenkorig. Keserűen játékos iróniával reflektálja az egykori ideológiai szövegek és a valóságos tények egymástól való távolságát. „És mi olyan vidámak voltunk, *mint a mókus fenn a fán*". Az eszmélkedés esszé-novellájává nő ez az álomképből kibomló vallomás, melynek ha irodalmi rokonságát keressük, személyessége és közösségi ethosza okán Sütő András *Nagyenyedi fügevirág*ja juthat leginkább eszünkbe, de recenzensei joggal utaltak a prousti emlékezés-módszer párhuzamára is.

A kötet címadó írása még 1981-ben tett kísérletet arra, hogy Milan Kundera 1968-ban megjelentetett, de „vakvágányra tolt" regényét, a *Tréfát* „egy halványzöld jelzéssel" bekapcsolja „a forgalomba". Az elsőszemélyű vallomás finom iróniával idézi fel annak a nyugat-dunántúli kisvárosnak a világát, ahol az elbeszélő áruszállító triciklis segédmunkásként dolgozott, s annyira hatása alá került a véletlenül kapott Kundera-könyvnek, hogy úgy érezte, Ludvík Jahnt is követnie kell. A novella ironikus és önironikus játékossága látszólag ellenpontozza a sorsformáló élményt, az elbeszélő magatartása azonban éppen a Kundera-ösztönzésből ered. Vállalja Kundera – tréfálkozva lényeget feltáró – szemléletmódját. Finom áttűnések telítik ezt a novellát is. A tárgyszerű kijelentés a szituáció kegyelméből gyakran többértelművé válik, sőt átvitt jelentése kap hangsúlyt. „Mondanom se kell, legjobban a cseh import melegítőket várták."

Nagy Gáspár prózájában az emlékezés epikus dimenziója egyszerre hozza vissza az emlékképeket, teszi tárgyszerűen tapintható-

vá a világot, de az emlékezés föl is szabadítja a fantáziát, álomszerű képzeteket, eseményeket is bekapcsol. A víziószerű képeket ugyanaz a léthelyzet motiválja, mint a tényszerűeket. A fantázia magasra szökkenését az irodalmi minták segítik, a szituáció nyomorúsága pedig motiválja. Az önmagát kereső fiatal hősnek ki kell valahogy szakítania magát – legalább képzeletben – elviselhetetlen helyzeteiből. De oly mélyen van bennük, hogy a fantázia világában sem szárnyalhat teljesen szabadon, visszarántja onnan is „a valóság égető nyelve". A szituációk mélypontjain a fiatal ember azokba az eszmékbe kapaszkodik, melyeket olvasmányaiból, ekkor többnyire a cseh írók könyveiből szerzett: „Elfogott a keserűség és kiüvöltöttem, hogy *a felelősség elképzelhetetlen szabadság nélkül*" (*Zöld Ervin – Tübingenből*).

Együtt van ebben a prózavilágban az ifjúság szórakozása, játékossága, önfeledtsége, kalandossága, vagánysága és szellemi tájékozódása, s az a történelem, az a „zónaidő", amelyikbe szinte kényszerűen beleütközik a szabadságot természete szerint igénylő fiatal író(jelölt). Ezt az ütközést Nagy Gáspár nem drámaian, nem pátosszal, hanem a tragikomikum színeiben és a kisvilág részleteiben mutatja meg. A *Zöld Ervin – Tübingenből* hőse a 22-es autóbusz „tokjába" zárva jut el az idézett gondolatokig. A *Barnásfekete történetek, ha például „áll a bál" az IBOLYA presszóban/tejbüfében* pedig már a címével is jelzi a helyszínt és a játékos-ironikus dikciót. Szereplői között pedig főhelyen magát Hrabalt találjuk a sztorikat mesélő és a politikai helyzetet megint csak „tréfálkozva", ironizálva elemző fiatalok és a „széklábak, vendéglábak, és a kissé öregecske pincérnőlábak" társaságában. Az oldott társalgás játékosságán áttűnnek a közép-európai írólét koordinátái. Nagy Gáspár éppen azt a létszituációt ragadja meg szabálytalan műfajú esszé-novellájában, amelyikben együtt és egyszerre van az önfeledtség vágya és a politika diktatúrája elleni lázadás belső igénye. Ebben a helyzetben az anekdota hirtelen vált át az írólét legfontosabb kérdéseire: „Mert az írók mindig szabadok; hiszik, akik hiszik. A többség nem hiszi, csak azt tudja, hogy szabadság nélkül is van irodalom, sőt: igazán anélkül van! *Ez a tétje*: lehet-e így? *Ezen a tájon így lehet.*"

A prózakötet legterjedelmesebb írása, a kilencvenes évek elején készült *(legény-részlet)* ismét többdimenziós önéletrajzi telítettségű mű. Az egyes szám első személyű emlékező dikcióban előadott alaptörténet különleges szerelmi idill. Az időpont 1968 augusztusa, a helyszín pedig egy dunántúli kisváros. Az elbeszélő életszerűen idézi meg az egykori rajongó fiú szavait, gesztusait, tűnődését, de a dikció másik rétege folyton leleplezi, ironizálja, ellenpontozza, a későbbi idő tapasztalataival is minősíti képzelődését, gondolatait, viselkedését. Sok-sok apró mozzanat teremti meg a hiteles kisvárosi atmoszférát. A fölöttébb szokványos naiv szerelmi történet drámai történelmi dimenziókkal sűrűsödik. A kölcsönös vonzalom arra ösztönzi a lányt, hogy életének legbensőbb titkairól is vallomást tegyen, elmondja, hogy orvos szeretett volna lenni, de nem tanulhatott tovább, mert az édesapja 1956-ban elszavalta a *Talpra magyar*t, s emiatt tíz évre ítélték, 1963-ban halt meg a börtönben, az amnesztia előtt pár nappal.

A rádióban a Varsói Szövetség katonai vezetőinek figyelmeztető nyilatkozatát olvassák be „valami lihegő magyar kommentárral". A fiú látta 1958-ban, hogy apja és nagybátyja megsiratták a kivégzetteket, felidéződik benne az az emlék is, hogy a tanárai „minden októberben frászban voltak, mióta az 5 éves évfordulón több gyereket ki kellett csapni (szelíd följelentés nyomán) a gimnáziumból, mert kopaszra nyiratkoztak, így köszöntve – s köszönve! – a szovjet Nyikitát". A szerelmi idill mögött folyton felkomorlik a történelem, de ez is a szerelmet mélyíti, hiszen szemléleti kapcsolódási pontokat teremt a két fiatal számára. A későbbi visszatekintés úgy vonja be az irónia színeivel ezt a mindössze egy hétig tartó „őrület"-et, hogy a varázsát sem töri szét.

A kisregény sajátos mikrorealizmussal azt is érzékletesen bemutatja, hogy a valódi történelmet miképpen fedi el az emberek elől a hazug tömegkommunikáció és saját közömbösségük. A nyaralásból augusztus huszadikán hazatérő fiú autóbusza a Csehszlovákia „megsegítésére" vonuló tankok miatt hosszas várakozásra kényszerül, a rádió azonban a *tízes hírek*ben semmit nem mond a csehekről, csak arról szól, hogy „a Gellért-hegyen soha nem látott, gazdag tűzijáték

volt; soha ennyi rakéta, ekkora görögtűz, új kenyér, alkotmánynapi szokásos kovásszal kelesztve." Az utasok pedig azt sajnálják, hogy éppen erről maradtak le a „ruszkik gyakorlatozása" miatt, de megnyugtatja őket a táncdalfesztivál legsikeresebb dalainak megismétlése: „Az utazóközönség, mint a mézes cumiját visszakapó csecsemő, megnyugodott. Dúdolgattak, az én jó magyarjaim! És tökéletesen érdektelen volt már, hogy itt ülünk ebben a buszban, s előttünk *a rettentő orosz armija* vonulgat."

A *(legény-részlet)* az eszmélkedés, a helyzettudatra ébredés könyve is. Az 1968-as Párizs és Prága jelentésének tudatosulása egy ifjú nemzedékben. Tanúságtétel a tények mellett a hamis ideológiával szemben. Egy fiatal nemzedék rádöbbenése arra, hogy neki folyton hazudnak, hogy teljesen mások a tények, mint az ideológiák. Hősünk számára az egyetemi előkészítő egy újabb szint ebben a folyamatban: ott már értik a fiatalok a „testvéri tankok" új jelentését, nem tudja félrevezetni őket a *„hazai magyarázat"*. Az ironikus ellenpontozás megsemmisíti a megideologizált hazugságot, de érzékelteti a hatalom könyörtelen keménységét is. Így foglalja el hősünket a történelem és a tehetetlenség szégyene: „Levert voltam, mint a testvéri csehszlovákok, akik persze direkt kérték ezt. Hallottuk, ők maguk hívták a segítőket. Azok meg mentek is toronyiránt, önzetlenül."

Az irónia fölülnézet. Aki így látja helyzetét, az már lelkileg, szellemileg magasabb dimenzióban van, azt már nem lehet megtéveszteni. Nagy Gáspár iróniája azonban mindig fájdalomból táplálkozik, benne van az a fölismerés is, hogy a tisztánlátás – bár előfeltétele a változtató cselekvésnek – önmagában nem elegendő. A kisregény világában hősünk eszmélkedése, világképének kiformálódása csak az egyik réteg, a másik is erős kontúrokkal jelenik meg, ez pedig a diktatúra, a hatalmi erőszak világa.

Prózapoétikailag merész kísérlet ez a kötet. Akik a hagyományos poétika felől olvassák, azokban zavart is kelthet az önéletrajziság, a történet és az elemző értelmezés játékkal, iróniával kevert különleges egysége. Publicisztikusságot, műfajtalanságot is gyaníthatnak egy-egy részlet kihívó „irodalmiatlanságán". Ez a műfajteremtő műfajtalanság azonban éppen egyénítő jegye Nagy Gáspár prózájának. Joggal vonható párhuzamba több vonatkozásban a hetvenes-nyolcvanas évek „prózafordulatával". A hagyományos műfajokat – a novellát és az esszét – szabadon keveri, megszüntetve őrzi meg. Különféle, sokszor ellentétes esztétikai minőségek ütköztetésével tágítja ki az írás kereteit, vonatkozások láncolatával telíti a történetet. Sokrétű, tág keretet biztosít az értelmezésnek, de nem engedi azt parttalanná, önkényessé válni.

Verseiben és prózai írásaiban egyaránt régóta él az idézés és a kurziválás eszközeivel is. Ezeket igen tág körben alkalmazza. Olykor szinte szakrálisan, textusként idéz mestereitől, máskor viszont a köztudatba belepréselt, belekövült frázisokat idéz, hogy ezáltal ironikusan leleplezze, megsemmisítse azokat. Idézeteinek nagy része személyiségmélyítés, elvekkel, eszmékkel, tartással való feltöltés. Ironikus idézeteinek, utalásainak is ez a lényegi funkciójuk, csak éppen az ellenkező irányból vezetnek ugyanehhez a hatáshoz. Prózakötetében e két módszer pompás összjátékának is tanúi lehetünk, midőn bibliai vagy kunderai idézetek feleselnek a *Népszabadság* frázisaival.

Művészetének már említett szervességéből, a személyiség történelmi felelősségét vállaló magatartásából és említett szemléleti nyitottságából szinte természetesen következik az, hogy szemléleti horizontját sohasem korlátozta csak Magyarországra. Már első kötetében verset ajánlott a *Kapuállító* költőinek. Pályakezdése óta folyamatosan tudatosította verseiben, esszéiben, interjúiban is a teljes magyar nemzeti kultúra értékeit és erősítette összetartozástudatát. A kisebbségi magyarság történelmének és jelenkori problémáinak átérző ismerete is segítette abban, hogy életművének egyik fontos vonulata a közép-európai népek sorsközösségének a tudatosítását vállalja.

Az összehasonlító irodalomtudomány tanúsága szerint az egymással szoros földrajzi, történelmi, társadalmi kapcsolatban lévő népek irodalmának közös jellegzetességei is vannak. Ezek alapján osztják az egyetemes irodalmat különféle zónákra.

A Dunatáj népeinek sorsközössége régi felismerése a kultúrának. Adytól, Bartóktól, Kodálytól, József Attilától Németh Lászlóig, Illyés Gyuláig sokan és sokféleképpen néztek szembe az ebből a sorsközösségből eredő kérdésekkel, problémákkal. Az utóbbiaknak a történelem újabb tapasztalatainak a birtokában nagy illúziókkal kellett leszámolniuk. Közös dolgaink rendezése helyett azok folytonos romlásáról kellett drámai tárgyilagossággal számot adniuk. Ezt tette verseiben és vallomásaiban Nagy Gáspár is, de emellett a maga szellemi műhelyében rendíthetetlen eltökéltséggel és különleges szellemi építkezéssel, szövetségkereséssel munkálkodott „közös dolgaink" rendezéséért és a közös sors enyhítéséért. Verssel, idézéssel, műfordítással, vallomással szólította meg azokat a közép-európai kortársait, akikben a rossz tendenciájú nemzeti gyűlölködés és a nemzeteket szembeállító politika szellemi-erkölcsi ellenerőit fedezte fel.

Erkölcsi-művészi törvényszerűség, hogy Közép-Európának azokkal a kiemelkedő művészeivel került mély szellemi és sokszor baráti kapcsolatba, akik nyíltan vállalták és vállalják azt a – manapság sokszor gúny tárgyává tett – mégis törvénnyé nemesíthető tapasztalatot, mely szerint erkölcs és esztétikum, egyén és közösség sorsa szétválaszthatatlanul összetartozik. Azok az ő szellemi-erkölcsi társai, akikben minden körülmények között élt a „szabadság szerelme", „a szembenézés bátorsága", s akik életükkel és művükkel egyként tanúsították, hogy „Cogito úr egyenes testtartása a lényeg. Erre figyelünk." Azok az ő szellemi-erkölcsi rokonai a közép-európai „Pokol"-ban, akik eltökélten szembeszegültek a diktatúrával, zsarnoksággal, s ezért börtön vagy önkéntes száműzetés lett a sorsuk. Ezek a művészek mutattak legtöbb fogékonyságot a magyarság értékei és problémái iránt is.

Nagy Gáspár művészetében pályakezdése óta szembetűnő a közép-európai vonatkozások gazdagsága. Éppoly természetes volt ez számára, mint a kisebbségi magyarság sorsának lelkiismeret-ébresztő itthoni tudatosítása. Szervesen egybehangzó „motívumok" ezek az ő művészetében. A *Zónaidő* kötet azt tanúsítja, hogy alkotó, értékteremtő kapcsolata van a lengyel, román, szlovén, szerb, horvát, cseh, szlovák, német, finn irodalom sok jeles alkotójával.

Eme kötődések nagyobbik részének a korabeli megvallása Nagy Gáspár erkölcsi bátorságát, „egyenes testtartását" is mutatta, hiszen akkor idézte, szólította meg több közép-európai társát versben és prózában egyaránt, mikor azok börtönben vagy szilenciumon voltak.

A *Zónaidő* írásait azonban nemcsak, s nem elsősorban ez a történelmi szerepük élteti, hanem a közép-európai léthelyzet és az eszményi emberi magatartás tudatosítása, s nem kevésbé az az esztétikai-szemléleti érzékenység, amellyel közép-európai sorstársainak műveit Nagy Gáspár fordítja és értelmezi. Néhány sorban is maradandó felismeréseket közöl Zbigniew Herbert Cogito uráról éppúgy, mint Milan Kundera kegyetlen és mégis játékos, „tréfás" történelmi leszámolásairól.

Külön figyelmet érdemel a *Zónaidő* írásainak – a közép-európai tapasztalatokat is magába foglaló – határozott művészetfilozófiája és költészettana. A személytelenség apotheózisa idején a személyiség felelősségét, arcunk vállalásának a kötelességét erkölcsi követelményként hangsúlyozza: „Az arc gondos elrejtése rímel az arctalan hatalmat képviselő arctalan politikusokéra." Közép-európai helyzetismerete, tapasztalata és művészi tájékozottsága alapján figyelmeztet játékos, de fölöttébb komoly költészettani levelében a hely fontosságára, a művészet mibenlétét és küldetését is befolyásoló szerepére. A „naponta változó poétikai szellőcskék" helyett a személyiség teljes, egzisztenciális részvételét kívánja a vers a költőtől, a teljes szembenézés és önismeret bátorságát.

A *Zónaidő* gesztus értékű mű is. Egy jelentős magyar költő tartalmas tanúságtétele arról, hogy milyen szeretettel, együttérzéssel lehet érteni és értékelni a más népek kultúrájának értékeit. Ezt a gesztust nem hatálytalaníthatja a múló idő, sőt még az a rendszerváltás óta nyert tapasztalat sem, hogy „közös dolgaink" rendezésének nemcsak a kommunista diktatúra volt az akadálya. A *Zónaidő* motivációja mélyebbről fakadt, ezért értéke is tágabb érvényű. Közép-európai számvetésével is azt tanúsítja, hogy az ember „egyenes

testtartása" minden időben az etikus emberlét alapkövetelménye. „Pán Cogito azt mondja, hogy a megdicsőült kompromisszumok és általtások mögött nyüszít a totális gyávaság... Cogito úr fölényben van a Köztársasághoz képest, mert átvilágítja annak viszonyait és saját sorsát szabadon választja meg. Szabadon a testtartást, a mozdulat példaadó gesztusát" – írta Nagy Gáspár *A vers érvényessége* című „széljegyzetében" Zbigniew Herbert versét értelmezve 1986-ban. Ez az esszéje azt is jelzi, hogy nemcsak „testtartást", hanem poétikát is tanult Herberttől. Nagy László utolsó korszakának „poétikai váltását" hozza itt összefüggésbe a herberti verssel való találkozással: „A remek metaforák indái közé makacsul beékelődnek prózai vérrögök, tárgyilagos kijelentések, utolsó figyelmeztetésnek szánt imperatívuszok; s látszik az igény: nevén akarja nevezni a bajt, a túlhordott gyermeket; tárgyszerűen ír az »országos panaszkönyvbe«. Már a távolságtartás és az irónia sem idegen tőle." Ez a jellemzés poétikai önvallomásaként is érvényes.

III.

A kilencvenes években három verseskötete jelent meg Nagy Gáspárnak (*Mosolyelágazás, 1993; Fölös ébrenlétem, 1994; Tudom, nagy nyári délután lesz, 1998*). Ez a termékenység nemcsak töretlen alkotókedvét mutatja, hanem azt is tanúsítja, hogy ez az évtized is olyan kihívásokat adott neki, amelyek elől nem térhetett ki, amelyekkel életművének belső törvénye szerint költőként is szembesülnie kellett. Ez a három verseskönyv éppoly pontos és ítéletes költői létdokumentációja Magyarország újabb évtizedének, mint a korábbi kötetei voltak a diktatúra évtizedeiben.

Nagy Gáspár újabb költészetének két fő tematikai vonulata tűnik elénk: az etikai igény, a közösségi felelősségérzet motiválta közéleti verseké és egyre gazdagabb, egyre mélyebb változatokban a létfilozófiai számvetéseké. Ez a két nagy versvonulat azonban nemcsak sok-sok poétikai és gondolati változatot hozott, hanem szinte szétválaszthatatlanul össze is kapcsolódik. A kor létdokumentációját is

a végső kérdésekkel számot vető költői személyiség készíti és minősíti.

Poétikai-szemléleti és etikai magatartása alapjaiban változatlan maradt, de a világ áttekinthetetlenebb, bonyolultabb, kuszább és szövevényesebb lett körülötte. Erre a kihívásra poétikailag is válaszolt: tovább tágította, gazdagította költői világát. A *Mosolyelágazás* kötet vezérverse, az *Örökre-ébren* egyszerre jelzi a költő felelősségtudatát, nyugtalan kor-érzékenységét és a történelem új kihívásaival való szembenézés igényét. „Amíg bírom / helyetted írom" – üzente korábban Nagy Lászlónak, most mindazok közösségi felelősségét magára vállalja, akik már nem vehetnek részt az új korszak alakításában és megítélésében: „Eszelős napok, évek jönnek / hallom most már örökre-ébren: / holtak helyett sétálgatok / az ezredvégi fényben."

Korábban nyíltan szembeszegült a nemzeti értékeket és elemi emberi normákat semmibe vevő hatalommal. A rendszerváltozás után a szabadság örömét kellett volna énekelnie. Örömébe azonban már a szabadság első pillanataiban disszonanciák keveredtek. „Mikor nem lehetett / akkor énekeltek / s hallgatnak mikor / lehet – meglehet / éppen ezért költők / versek tengeralattjáróiban / megpattant tüdejűek" – írta 1989 májusában *Már hamuval rajzolgatok* című versében, melynek második, záró strófája szakrális dimenzióknak nyit távlatot a reménytelennek tetsző szituációban: „már hamuval rajzolgatok / Isten ablakán egyre / de Ő vár – vár még". Érzékelhetjük a finoman kifejezett idegenkedést a szabadságban hirtelen megeredt nyelvű neofita buzgalomtól. Sok versben szólal meg az az érzés is, hogy vajon ennyi csonkulás után fölszabadulhat-e még a személyiség, újra lehet-e kezdeni az életet.

Nagy Gáspár költészetében egyszerre van jelen *„belül a látás"* és kívül *„a kegyetlen nézés"*. Érzékenyen figyel a disszonanciákra, magatartásbeli, erkölcsi bicsaklásokra, színváltásokra. A rendszerváltás idején döbbenten regisztrálja a bábeli szócséplést. Az *Észrevétel* – még 1989-ben – szarkasztikusan fejezi ki emiatti undorát: „És miről szóljanak mostanság a versek? / Mikor mindenki beszél, kilocsog; /

csak úgy röpköd protézisek közül a nyál, / s a nyár gyúlékony gumiján / csúszkálnak le-föl alkalmi szó(l)nokok."

A „gyönyörű felszabadultságot" csupán egyetlen vers, az *Évkönny, 1989* idézi fel. Igaz, ez kivételesen szép, év végi összegző vers. Ironikus játékossággal indul, „az év kicsodája micsodája" szavazgatások, az „*évkönyvek*" és „*az év könyve* futamok helyett" – bravúros Nagy Gáspár-i betűcserével – „az idei *év könnyé*"-re kérdez rá a költői énben „egy nagyon benső hang", melyet zárójelbe tett kérdéssel történelmileg nyomatékosít: „(hang volt-e csupán?)". A versnek tág belső terei nyílnak meg, a játékot a felszabadulás katartikus élményének megjelenítése szorítja háttérbe. Nem véletlen a „szokatlan kérdés", hiszen soha ennyi könnyet nem látott még, mint ebben az évben, „soha ennyi gyönyörű példányt / nők és férfiak / öregek és fiatalok arcán". A dikció sűrű szövése jól érzékelteti a vers zárlatában, hogy az *év könnye* egy leveretést, megalázást szenvedett nemzet felszabadulásának örömkönnye, „a gyász, megrendülés és / a boldogság felejthetetlen könnye" volt. A vers tárgyi és érzelmi világában összesűrűsödik az idő: a levert forradalom, a halálos ítéletek, kivégzések, a menekülések, lefojtott évek drámái is benne vannak az *év könnyé*ben, de a gyásznak, keserűségnek új dimenziót ad az az öröm, hogy ennek a rettenetes időszaknak vége van. Különös öröm ez, óhatatlanul is emlékeztet a tragédiára, a leveretésre, a jóvátehetetlen veszteségekre is.

Ennek az „*évkönny*"-nek a „súlyát" Nagy Gáspár költői világában akkor értjük meg igazán, ha emlékezetünkbe idézzük hetvenes-nyolcvanas évekbeli költészetének fő motívumait (az árulás változatait, az elemi emberi normák folytonos megsértése miatti düheit, tiltakozásait), másrészt ha legalább futólag számba vesszük azokat az új verseit, amelyekben az elmúlt évtizedek személyiséget, nemzeti közösséget megalázó és roncsoló, az elemi emberi jogokat semmibe vevő jelenségeiről, azok továbbéléséről, máig érő hatásáról, maradandó nyomairól szól.

A *Mosolyelágazás* első ciklusa a költő 1988-as amerikai útjának sokszínű lírai naplója. „1988 augusztusában még falhoz állítottak" – kezdődik Nagy Gáspár-i jelentéskettőzéssel, a kivégzés képzetét is

fölidézve a „ferihegyi szokások"-at és azok hatását („hogy a szabad világban sem lehetek szabad") szociografikus tényszerűséggel és keserű iróniával bemutató első vers. Az amerikai ciklus egyik szólama világgá űzött értékeinket idézi meg: Márait, Tűz Tamást, Horváth Elemért és másokat. Külön elemzést igénylő versek ezek, itt csak arra a közös vonásukra utalhatok, hogy mindegyik megidézett, megszólított személyiség sorsa jóvátehetetlenül magán viseli a magyar történelem e „kegyetlen század"-ának tragikus nyomait.

Erős ez a motívumkör a kötet más ciklusainak verseiben is. A Kasánszky Zsombor emlékét idéző *Halála kellett, halála jel volt* az élete föláldozásával is az „országosan vezényelt amnézia" ellen tiltakozó barát – Nagy László Latinovits-versének dramaturgiáját is emlékezetünkbe idéző – fölmagasztaló és romolhatatlan értékek mellett tanúskodó siratója. A FÉLIG BEVALLOTT ÉLET írójának ajánlott *RÉG BEDOBOTT PALACK a hajóbörtönből ÚJ SZIGETEKNEK ÜZEN* arról ad összetett, árnyalt, keserűen ironikus analízist, hogy a nyelvet, a nyílt vallomás és igazmondás eszközét a diktatúrát kiszolgáló irodalompolitika prése és álnok manipulációi következtében „rejtegetésre vermelésre / józan csempészetre" használtuk. „Így romlott minden meghatározatlanná / és homályosan viszonylagossá..." Ebben a nagy „produkcióban" – akarva, akaratlan – mindnyájan benne voltunk, benne vagyunk. Pedig egyszer majd – vallja a vers zárlatában költői világképének egyik sokszor visszatérő alapmotívumával – minden tettünkről számot kell adnunk. Csoóri Sándor *A félig bevallott élet* című esszéjében már a hetvenes évek végén föllázadt ez ellen a lélekcsonkítás ellen. A lélek épségének alapfeltételeként nevezte meg a fölismert igazságok kimondását, mert a félig kimondott igazságok hazugságok, erkölcsi elbizonytalanodást okoznak. Csoóri Sándornak ez az esszéje és azonos című könyve – értelmezhetjük a vers címét – az a „rég bedobott palack", mely most „új szigeteknek üzen". Az erkölcsi megtisztulás, megújulás az egyéni és nemzeti fölemelkedés nélkülözhetetlen és kikerülhetetlen alapja.

Nagy Gáspár újabb költészetének éppen az az egyik visszatérő motívuma, keserű tapasztalata, hogy az „új szigetek" nem tudtak

nemzetté összeállni a történelmi változás idején. Az öröm katartikus érzését már a szabadság első pillanataiban megcsúfolta a nemzet erkölcsi felkészületlensége a szabadságra. Ez a nemzeti erkölcsi elégtelenség váltja ki legkeserűbb hangjait, ez kényszeríti a költőt virrasztásra, „örök" és „fölös" ébrenlétre, keserű ítélkezésre.

Mosolyelágazás című kötetében az *Évkönny, 1989* című verset az ugyancsak 1989-es keletkezésű *Békebeli kannibálok* követi és ellenpontozza. A „mosolyelágazás" és a „békebeli kannibálok" kormínősítő metaforák. Az előbbi az őszinteség nélküli, álságos magatartás szarkasztikus megnevezése és a tiszta öröm megkeseredésének, széttöredezésének metaforája, az utóbbi pedig az emberevő indiánokkal vonja párhuzamba a rendszerváltás idején egymással szembefordúló, korábban együtt küzdő barátokat: „Mint a békebeli / kannibálok / egymást zabálják / föl a barátok / mintha nem volna / már ki ellen / hurrá hajrá most / egymás ellen!" Ez a motívum a későbbi kötetekben nagyon sok változatban jelenik meg – tragikus lenyomataként az újabb időnek.

A *Fölös ébrenlétem* című kötet az 1993-as év lírai naplója, az ebben az évben írott verseket keletkezésük időrendjében közli. Ezen a köteten is végigvonul az emberi kapcsolatok szétroncsolódásának motívuma. A rendszerváltás körüli hatalmi versengés a Jézus köntösén marakodók képeiben jelenik meg (*Följegyzés*). Nosztalgiával emlékezik a költői én az egykor romolhatatlannak hitt barátságokra (*Az átlelkesült tartomány*). Keserűség ösztönzi szólásra, midőn közelről látja „az elromosodott nagy barátságokat", „a tegnapi nyílt fiúk" hiúságát, kicsinyes taktikázgatását (*Május meddő felhői alatt*).

Nagy Gáspár költészetének jellegzetes esztétikai sajátossága, hogy benne a mai viselkedésmódok, magatartások eleven, ironikus, szarkasztikus analízise gyakran archetipikus analógiák, motívumok révén kap történelmi és egyetemes távlatot. Különösen gazdagon alkalmazza ilyen értelemben a biblikus motívumokat. A *Magyar karácsony* – a vers motívumaiból és dátumából is tudható ez – Antall József miniszterelnök siratója. Megbecsülés és fájdalom szólal meg ebben a versben, de a megrendülést ironikus, számonkérő szembesítés fogja keretbe. Azoknak szól ez, akik mindent megtettek, „– bedobtak ezeregy gáncsot – / hogy siettessék elestét!" A szigorú struktúrájú, sűrű szövésű vers metszően éles képet, ítéletet ad 1993 magyar karácsonyáról.

A *Tudom, nagy nyári délután lesz* verseinek is egyik vezérmotívuma az erkölcsi erózió, különösen az értelmiség hivatásához méltatlan viselkedése, ellenségeskedése. „Ki fecsegésbe / ki hallgatásba / menekül" ismétlődik két versben is a látlelet (*Versek egymás közt, Nem ismered*). Indulatosan kifakad a költő a manipulált kánonképzések ellen, iróniával veti el az üres formaművészetet és a különféle elméleti teóriák illusztrációjául készült műveket. Szembeállítja velük a létérdekű, emberi gondokkal küzdő, erkölcsileg és esztétikailag egyaránt érvényes, „jót rossztól" elválasztó irodalmat (*A vétek jogán, Nyári levél-zümmögés, zizzenés, amikor kertünkben a tetvek...*) A kiüresedő, önnön jelentőségét lefokozó irodalommal szemben az ötvenéves *Tiszatáj*at köszöntő, a szójátékokat és játékos rímelést is mély értelemmel kamatoztató *Vallomás*ában is azt az irodalmat idézi értéktanúsító hangsúlyokkal, amelyik nem az üres játék izgalmát hozta, hanem arról szólt, ami az életben fontos volt, ami fájt: „mi volt akkor / a gyönyörű? / hogy tétje volt / mint mond a mű". Nem a hetvenes-nyolcvanas évekhez vonzódik Nagy Gáspár, hanem abba nem tud belenyugodni, hogy az irodalom akkori tartása, „tét"-je és hatása mára semmivé lett. A leértékelődés okát nem magának az irodalomnak a szerepváltozásában jelöli meg, hanem az írók, az értelmiség elégtelen erkölcsi magatartásában. Az *Öregedők s talán már öregek* és *A történet vége* című versei arról adnak ironikus-szarkasztikus hangvételű látleletet, hogy mivé váltak a rendszerváltozást követő pártcsatározásokban az egykor nagy terveket szövögető, egymásnak sugallatos baráti dedikációkat író értelmiségiek: „Sikerült mindent elkövetnünk / mindent amire elleneink / legszebb álmaikban sem gondolhattak / sikerült sikerült hát vivát vivát / egymást elárulni föladni hátba szúrni / nem volt könnyű de sikerült / saját erőnkből beletalálni / a nagy semmi remegő közepébe / akár ki is húzhatnánk magunk / csak az erősen deformálódott / gerinc ne fájna annyira / s ne hallanánk a csigolyák közti mész / irgalmatlan robajlásait."

A többes szám első személyű dikció a testvérdrámák légkörét idézi, az irónia éle mind a két félt éri. A versben ironikusan bemutatott diadal szégyenletes erkölcsi romlás, „az erősen deformálódott gerinc" minősíti. *Az élet legvadabb bozótosából (a Túlélők dicsérete)* című vers a rendszerváltás utáni magyar „szellemi élet" egyik legszégyenletesebb „produkciójának", a Csoóri Sándor ellen szervezett hajszának és a költő erejének, fölülemelkedésének a – végletes esztétikai minőségeket ütköztető – költői dokumentuma. Az első egysége – szarkasztikus animizációval is nyomatékosítva – a céljukat el nem ért rágalmazók és módszereik fölött tart megsemmisítően részletező szemlét. A második részben a költőnek a versek révén nyert katartikus fölemelkedését mutatja be az esztergomi táj képeiben. A költészet tiszta, a költőre dobált sártól érinthetetlen belső tartomány. A vers első részének szarkasztikus képeit a zárlat katartikus fölülemelkedése ellenpontozza: „S már zeng is a legszebb lejtésű mondat, / úsztatja magát az estéli folyó / kivilágított kottasorán."

A *Tudom, nagy nyári délután lesz* kötetben a kilencvenes évek közepén keletkezett versek sora leplezi le – fölöttébb változatos műformákban – a szabadság megcsúfolását, a valóságos rendszerváltás elmaradását. Nagy Gáspár már 1983-ban, Nagy Imréék kivégzésének huszonötödik évfordulóján kimondta a múlttal való szembenézés, elszámolás szükségességének evidenciáját: „egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI". 1984 őszén jelent meg ez a verse. Tíz évvel később mély keserűséggel és szarkasztikus – posztmodern, rejtett intertextualitást és nyelvi játékot is kamatoztató – iróniával állapítja meg, hogy „Bár a *Múlt*-at egy félországnyi lakosság ... végképp eltörölné, mert egyszerűen kellemetlen", hiába hirdetik meg az egykori gyilkosok a „nagy kiengesztelődést", bevallás, megbánás, „valami töredelmes bánat" nélkül nincs megtisztulás. A *Múlt* „marad, van és szép jövője lesz egyszóval nem nyugszik, nem fér el bőrében, börtönében" (*„Mit hoz a múlt?" Szabad vers 10 év múltán).* Múlttisztázó törekvése a magyar irodalmi hagyományba is kapcsolódik, a József Attila, Illyés Gyula fogalmazta igényt viszi tovább a mi korunkban. „Elegendő harc, hogy a multat be kell vallani" – írta József Attila. Nagy Gáspár ennek a belső, megszenvedett bevallásnak az elmaradását tartja tűrhetetlennek. Mintha szeme előtt lenne az illyési intelem: „A multat is teremteni kell. Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják... mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert. A megíratlan idő meg egyszerűen el se megy; ködszerűen üli meg a tájat meg az elmét." Olyan törvények ezek, amelyek elől nincs mód kitérni. Amíg a múlt „börtönben" van, addig a jelenben sincs igazi szabadság. Addig „getszemáni éjben" vagyunk *(Szemközt a halálraítéltek csapatával).* Addig abszurd dráma a legújabb történelmünk, melynek a titkolt félelem és a be nem vallott bűn agresszivitása a rendezője. *Magyar abszurd* című, háromrészes verse ennek a cinikus, bűnös mentalitásnak a bemutatása és megítélése. „Nálunk / – két vállrándítás között – / *történelmileg úgy alakult* / hogy a hóhérok / a vérbírák / a sortűzvezénylők / a szadista államvédelmisek / a legfőbb ügynökök / és a megzsarolt kis besúgók / sem tudnak (képtelenek) / megbocsátani / áldozataiknak *(FÜGGÖNY)*". Ennyi az első felvonás, a drámai szituáció bemutatása. A nagy felsorolás az egyik oldalon, a védtelen áldozatok a másikon. Mintha megállt volna az idő a történelemben. A vers második részében saját egykori imperatívuszaival szembesíti a költő ezt a szituációt. Közismertté vált infinitívuszait szótagolással és dőlt betűs szedéssel is nyomatékosítva mondja ki, hogy a *„néven ne-vez-ni* / a gyilkosokat" / (etcetera) / *még mindig túl sok* / azoknak / akik ... *(FÜGGÖNY)*". A három pont, a félbehagyott mondat azt jelöli, hogy ugyanazokat kellene itt felsorolnia, akiket az első strófa már megnevezett. Az abszurd dráma harmadik „felvonása" mindössze két sor: „Csendes??? / Újra csendes!!! *(ÚJRA FÜGGÖNY)*". Petőfi szavaival mond ítéletet, kapcsolja össze 1848-at, 1956-ot és a mai történéseket, valamint Európa akkori és mai, mindenkori közönyösségét. Minden abszurditásra „függöny" kerül itt. Nagy Gáspár újabb költészetének koranalízise a korábbi időszakénál is keserűbb, mert csalódás ihlette, a „magyar abszurd" jelenségeit kell számbavennie.

Ítéleteit a tények abszurd drámai jellege mellett az súlyosbítja, hogy költészetének lírai énje a halállal szemközti lét aspektusából

„láttamozza" a világot. „Haláloddal együtt csak te vagy" – írta a *Mosolyelágazás* kötet *A te halálod* című versében. A költői személyiség számára a halál „tudása, ténye jó titok" e vers szerint, szabaddá teszi ez a végső dimenzió „hiába a biztos rács / és a hibátlan ajtóereszték".

Költészetének egyik igen gazdag, újabb köteteiben is tovább bővülő vonulatát adják azok a versek, amelyek a halállal szemközti létben is maradandónak tudott erkölcsi-esztétikai értékeket becsülik meg. Poétikailag és gondolatilag is fölöttébb sokrétű verscsoport ez. A nagylélegzetű létfilozófiai prózakölteménytől *(Rojtos cápahálók)* az etikai helytállást tagoló, rövidsoros magyaros ritmusú versekben megörökítő művekig *(Magyar történet, Fejfák, keresztek)* vehetjük számba a változatokat a *Mosolyelágazás* kötetben. A *Fölös ébrenlétem* és a *Tudom, hogy nagy nyári délután lesz* című kötetekben tovább bővül ez a sor, emlékezés és újabb veszteségek egyaránt motiválják. Különösen – a Balassit és a Nagy Lászlót idéző – *Esztergomi apokrif* és *Arccal az Égnek* érdemelne külön elemzést. Portréversei tanúságtételek a maradandó, a halálon is diadalmaskodó, mert az egyedi lét megszűnése után is elevenen élő értékek mellett. Az a meggyőződés hatja át ezeket a portréverseket, amelyet 1998 szeptemberében *Zbigniew Herbert emlékére* című versének zárlatában így nevezett meg: „most már bizonyosság / hogy a halál mindent elrendező geometriája szerint / a hűség és a jellem párhuzamosai beérik egymást".

Újabb költészetében szembetűnően fölerősödött a haláltudat. A lét jelenségeinek „a halál mindent elrendező geometriája" készíti el a végső mérlegét. Ennek a mindenkire váró „sors-lián"-nak a tudása is ösztönző erkölcsi tényezővé válik költői világában. Sok-sok verse ösztönöz – különösen az utolsó kötetben – a halállal szemközti lét tudatosításával a teljes lét-őszinteségre, az élet tiszta értékeinek megbecsülésére és a nyugodt lelkiismeretű örök készenlétre, a végső dolgokon való tűnődésre – az „egyenes testtartás" végett. Ennek az etikai magnak ad szakrális aurát a versek gazdag biblikus motívumköre, melynek bemutatása azonban már újabb tanulmány tárgya lehet...

Czine Mihály útja

„LEHETETLENT NEM ISMERÜNK."

Czine Mihály pályarajzát úgy illenék kezdeni, mint egy népmesét: A szegény ember legkisebb fia nagy útra indult, legyőzött minden akadályt és végül célhoz ért. A történet summája valóban ez, pályája során azonban olyan akadályok álltak előtte, amilyenekre a „fényes szellők" szárnyán induló fiatalember aligha számított.

Nyírmeggyesen született 1929. április 5-én. Szülei hamarosan Hodászra költöztek. A nincstelen juhász tizedik gyermekére is az a sors várt, mint a többiekre: végtelen küzdelem az elemi létfeltételek megteremtéséért. De neki szerencséje lett. Kitűnő tehetségére már elemi iskolai tanítója, Siketh Mihály felfigyelt, továbbtanulását segítette. „Ha nincs a kis iskolában egy nagy tanító, tán máig sem mozdultam volna ki a falumból; ott dolgoznék, úgy lehet most is, a növénytermelő brigádban. A tanító úr, Siketh tanító úr tette át életem más sinekre"[1] – vallotta közel fél évszázaddal később a tanítói, segítői iránt mindig hálás Czine Mihály. Siketh tanító úr segítségével jutott be a nyíregyházi tanítóképzőbe. Ott már a folklór és a népi irodalom vonzásába került. Az önképzőkör vezetője lett, műsoros esteket szervezett, Tamási Áron *Vitéz lélek* című darabját is előadták, „nemcsak okosan szervezte a Kör tevékenységét, hanem maga is gyakran szerepelt. Közkedvelt volt szépen csengő, szatmári tónusú beszédének zamata, kissé református papos, kedves hanglejtése."[2] A tanítóképzőből az utak „csak valamelyik szatmári rektoriáig vittek volna, kántortanítói álmokig", ha a képzőben nincs megint egy nagyobbra nézö tanár, Sárdi Béla, aki a tanítóképző elvégzése után az egyetemre, egyenesen az Eötvös Kollégiumba adatta be vele kérelmét.[3] Az Eötvös Kollégium éppen ekkor, 1948-ban nyitotta meg

kapuit a népi tehetségek előtt is. A hivatalos indoklás szerint „mint népi kollégium kívánt a kiválóak iskolája lenni."[4] Gyakorlatilag azonban ekkor már folyt a kollégium autonómiájának a felszámolása, egyetemi kollégiummá alakítása.[5] Az Eötvös Kollégiumban Király István ismerte föl Czine Mihály tehetségének és jellemének értékeit, a népi értelmiség eszményi reprezentánsát látta meg benne.[6] Tudományos pályára ösztönözte, megbízásokat adott neki, majd egyetemi álláshoz jutatta.

Az a pillanat ez a magyar történelemben, amikor az alsó néposztályokból jött értelmiségi fiatalok még csodákat éltek át. Úgy érezhették, hogy a nép sokszázados álmai válhatnak bennük valóra. Nagy László, Juhász Ferenc, Simon István, Sánta Ferenc, Fodor András, Csoóri Sándor, Sütő András, Kányádi Sándor, Fehér Ferenc, Dobos László, Duba Gyula és sok más népi tehetség írói indulásának évei ezek. A későbbi irodalomtudósok közül a Budapesten tanuló Czine Mihály és Domokos Mátyás mellett Debrecenben például Kiss Ferenc, Bata Imre, Béládi Miklós, Kovács Kálmán készült a pályára. A népi származású, többnyire református kollégiumból – Pápáról, Nagyenyedről, Kolozsvárról, Sárospatakról, Csurgóról, Debrecenből – az irodalomba emelkedő fiatal tehetségek hamar egymásra találtak. Többnyire közös élményük volt a szegénység, a magyar protestantizmus közösségi szelleme és a fölemelkedés, értelmiségivé válás megváltónak látszó lehetősége. A népi írók által megfogalmazott törekvés mintái lehettek, személyükben próbálták nemzetté emelni a népet. Nemzedéki vallomásként is érvényesek Sütő András *Nagyenyedi fügevirág* című esszéjének mondatai: „Az otthoniak – a sárban maradottak – azt gondolhatják: kiszabadultan a felfelé kapaszkodás útjára léptem. De fülemben a hangjuk s szándékaimban a fogadalom: nem fölfele: lefelé török, Uram, vissza azok közé, akik könnyeikkel egész rózsakerteket nevelhetnének..."[7]

Ez a hang és szándék a mindnyájuknál mélyebbről jövő Czine Mihályban volt a legerősebb. Fölfelé ő valóban az alul maradottak fölemelése érdekében törekedett. Életútját nem kivételesnek akarta tudni, hanem minden tehetséges szegény számára adott lehetőségnek.

Az emberi felemelkedés ethosza szemléletének mindmáig meghatározó jegye maradt. Ezért idézi sokszor – írásaiban és előadásaiban egyaránt – az alulról felemelkedő, a tehetetlen nyomorúságra predesztináló körülményeikből magukat kimentő emberek példáját.

A TEHETSÉG ÉS JELLEM PRÓBÁI

Már egyetemista korában kitüntető szakmai feladatokat kapott és oldott meg kiválóan. Néhány év alatt az új irodalom egyik vezető kritikusává nőtt. Kritikusi munkásságáért 1954-ben – huszonöt éves korában – József Attila-díjjal tüntették ki. Az *Új Hang* szerkesztőségében – Simon István, Bodnár György, Csoóri Sándor és Tamás Attila szerkesztőtársaként – a legújabb irodalom friss értékeivel, korszakváltó műveivel és alkotóival is bensőséges kapcsolatba került.

Tudósi pályája is gyönyörűen indult. Egészen fiatalon elmélyült irodalomtörténeti kutatómunkát végzett. Még egyetemista volt, amikor a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelenő Móricz-regényhez, a *Rokonok*hoz másfél íves bevezető tanulmányt írt. Kandidátusi vitáján 1960. július 4-én értekezését a hozzászólók „egyedülálló" teljesítménynek ítélték.[8] Alig múlt harmincegy esztendős, amikor *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig* című nagymonográfiája megjelent. Fontos fejezetek írására kapott megbízást az akadémiai irodalomtörténetben is.

Hatalmas lendülettel dolgozott. Lenyűgöző szuverenitással és biztonsággal alakította ki irodalomszemléletének alapvonásait. Ezekhez minden időben eltökélten ragaszkodott. „Czine Mihály nézetrendszerének alapszerkezete indulásakor már szinte teljes egészében adott. Adott az értékek hierarchiája, adott a tájékozódás iránya,"[9] azóta „tudása, ismeretanyaga rengeteget bővült, de hozzáállása, értékválasztási preferenciája, nyelve mit sem változott".[10]

Erkölcsi és történelmi érzéke a teljes magyar nemzeti kultúra értékeinek védelmére, tudatosítására szólította őt olyan időkben, amikor a hivatalos irodalompolitika – idegen hódítók szolgálatában – semmibe vette a nemzeti értékeket és szempontokat.

Nem tűrte a szellem, a gondolat szabadságának a korlátozását. Nem fogadta el a szellemi nemzetszűkítést. Erkölcsi és nemzeti felelősségérzet irányította abban, hogy munkásságának fő irányait a hivatalos hatalom – nemzeti értékeket semmibe vevő, nemzeti önismeretet és öntudatot roncsoló – törekvéseivel szemben alakítsa ki. Felbecsülhetetlen érdemeket szerzett „egy szektás, magát internacionalistának valló, de valójában nemzeti közömbösségben vétkes szemlélet visszaszorításában."[11]

Az 1945 utáni korszakban ő volt az első magyar irodalomtörténész, aki a kisebbségi magyarság kultúráját a magyar irodalom elidegeníthetetlen részének tekintve kutatta és közvetítette. Ugyanilyen tántoríthatatlan következetességgel védte és tudatosította a magyar népi irodalom értékeit. 1955 októberében leváltották annak a lapnak a szerkesztőjét, amelyikben Illyés Gyula *Bartók* című verse megjelent. Czine Mihály 1956-ban, a *Kézfogások* című kötetről értekezve sorra cáfolta az Illyést elmarasztaló vádakat, a *Bartók*ról pedig azt írta, hogy „a *Hazám* óta nem vallott magyar költő ilyen erővel a magyarság és emberség, a haladás mellett; az utolsó öt-tíz esztendő minden szorongása, vívódása, kétségbeesése és elszánt reménykedése szakadt fel benne."[12] 1958-ban – néhány hónappal Nagy Imréék kivégzése után – a népi írói mozgalmat a harmadikutas nacionalizmus vádjával elítélő párthatározattal szemben egyedül ő jelentett be határozott különvéleményt.[13] 1960-ban pedig alapvető tanulmányban bizonyította Nagy László és Juhász Ferenc költészetének korszakalkotó értékeit, pedig akkor őket a tűztáncosok mögé sorolta a pártideológiai alapon ítélkező irodalomkritika. „Czine dolgozata először tárta föl a válságos fejlemények történelmi, politikai okait, mentesítette e nagy költőket a kisszerű vádak alól, műveik meghökkentő újszerűségét pedig törvényszerű fejleményként és gazdagodásként interpretálta."[14] Néhány évvel később ugyancsak az elsők egyikeként szólt az *Elérhetetlen föld* antológia fiataljai mellett.

Magatartásának erkölcsi és szakmai értékét az is minősíti, hogy a legfontosabb szemléleti pontokon élesen és nyíltan szembenállt Király Istvánnal, aki a népi írói határozat alapelveit, a harmadikutas nacionalizmus koncepcióját kidolgozta, a magyarság alapkérdéseit a proletárinternacionalizmus érdekei mögé helyezte, az 1956-os forradalmat pedig „nemzeti eltévedés"-nek, „legújabbkori magyar Nagyidá"-nak minősítette.[15]

Czine Mihály ama ritka kivételek közé tartozik, akik egyedül is ki mernek állni fölismert igazságaik védelmében. Így vált személye és munkássága a kommunista diktatúra irodalom- és tudománypolitikájának egyik fő céltáblájává.

Minden lehetséges eszközzel gátolták munkásságának további kibontakozását.

Hiába írta meg még a hatvanas évek elején az erdélyi magyar irodalom történetét, annak még folyóiratbeli közlését is leállították.[16]

Hiába alkotott két idősebb tudós szerzőtársaként teljes magyar irodalomtörténetet, annak általa írt huszadik századi része magyarul nem jelenhetett meg.[17]

Hiába kezdett könyvet írni Tamási Áronról, nem találhatott kiadót rá.

Volt időszak, amikor páratlan népszerűségű előadói útjait is meggátolták, több megyéből – Nagy Lászlóval, Sánta Ferenccel, Csoóri Sándorral és Fekete Gyulával együtt – kitiltották.

Késleltették egyetemi tanári kinevezését, akadémiai doktori vitáját, tanulmánykötetének megjelenését.

Megakadályozták akadémiai taggá választását. Túlságosan nagy árat kértek tőle, azt, hogy ne menjen el Bibó István temetésére. Ő azonban azt válaszolta: „Barátom volt, becsültem, szerettem: ott kell lennem a búcsúztatásán."[18]

Hosszan lehetne és kellene még sorolni a Czine Mihályt ért jóvátehetetlen sérelmeket.

Jóvátehetetlenek, mert bár kitűnő könyvek sorát alkotta, számbavehetetlen a „leltárhiány", a csírájukban elfojtott, megakadályozott műveinek sora.

Évtizedeken keresztül Rasmussen hajóján érezte magát, vagy úgy, mint Sarkai Imre novellájában Bíró Máté a kútban. Sokszor a keserűség fojtogatta...[19]

De lélekben mindig szálegyenes, cselekvésben mindig töretlen maradt. A magyar nemzeti kultúra iránti alázattal, hűséggel dolgozott. Személyiségének varázsával, utánozhatatlan szépségű, ékes és mégis mindig szakszerű előadásainak ezreivel közvetítette, avatta nemzeti közkinccsé, nagyon sokak személyes élményévé irodalmunk személyiség- és nemzetmegtartó értékeit.

Így vált a magyarság legszélesebb rétegeiben és minden régiójában a magyar irodalom különleges státusú igehirdetőjévé, vándorprédikátorává. Egy személyben tudós professzor és rengeteg ember közvetlen személyes társa, barátja.

Hallgatói, olvasói népes tábora mellett így érdemelte ki irodalmunk sok jeles személyiségének, köztük a legnagyobbjainak a szeretetét, barátságát is.

„Nemcsak kitűnő író, nagy hatású egyetemi oktató, de a magyar irodalom egy leváltásra, elfeledésre ítélt irányzatának a védője is"[20] – írta róla Németh László, aki pontosan látta meg tudósi magatartásának, jellemének értékét is: „azt védi, amit kell".[21] Illyés Gyula „az idősebb testvér szeretetével" dedikálta neki könyvét.[22] Dobos László pedig úgy, „akár kicsi testvér a nagyobbiknak"[23]. Nagy László versben is bölcsnek nevezte,[24] naplójában is szeretettel írt róla.[25] Sütő András szavai pedig azt tanúsítják, hogy Czine Mihály „Erdélyben is messzire látszó fehér tornya az írói-emberi felelősségnek a nemzet-virrasztásban".[26]

MÓRICZ ZSIGMOND KÖZELÉBEN

A *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig* című könyve 1960-ban jelent meg, s egyszerre szaktudományunk élvonalába emelte szerzőjét. Ez a hatalmas – negyvenívnyi terjedelmű – mű úgy rajzolja meg

Móricz Zsigmond pályakezdését és kibontakozását, hogy a századvég szellemi folyamatába ágyazza azt, majd köréje fölvázolja az egész huszadik század eleji irodalmi életet.[27] A különlegesen gazdag korés társadalomrajzzal egyenértékű Móricz emberi alakjának megformálása és az a rendkívül érzékeny elemző munka, mellyel az életrajzi adatokat az életmű kialakulása szempontjából értékeli.[28] Czine Mihály „az emberi sorsnak, a lélek válságainak, egy nagy író belső konfliktusainak, útkereséseinek elemzése, vizsgálata közben, a lélekrajz és jellemfestés olyan teljesítményeit nyújtja, aminők egy regényírónak is büszkeségére válhatnának."[29] A monográfia táj- és korrajza „fölidéző erőben már-már megközelíti Mikszáth Jókai-életrajzát. S az ilyen fölidézés kétségtelen tudományos érték is; pusztán adatokból össze nem rakható."[30] A lenyűgöző tárgyismeret, az életelvű irodalomszemlélet hiánytalan működése, a kor művészi és politikai, társadalmi mozgásviszonyainak árnyalt bemutatása, a stílustörténeti szempont következetes érvényesítése, a gazdag magyar- és világirodalmi beágyazás – mind-mind olyan erényei ennek a monográfiának, amelyek révén azóta is megkerülhetetlen alapműve ez a korszak megismerésének. Néhány híján ezer jegyzete, s a névmutatóban szereplő, ezernél jóval több név, csak szerény jelzései annak a hatalmas alapozó munkának, melyet Czine Mihály harmincéves korára elvégzett.

Könyve bő ismeretanyaga ellenére sem vész el a részletekben. Erőteljes koncepció, lendületes stílus jellemzi munkáját. Irodalomszemléletének kitűnő jellemvonása a nagyobb összefüggések világos megmutatása, a szintetikus látásmód. Az élet, az élmények és a műalkotások szembesítésével érzékletesen rajzolja meg Móricz írói alkatát és módszerét. Novellisztikáját és regényíró művészetét a századforduló prózaírói törekvései között úgy helyezi el, hogy nemcsak az elődök és kortársak gazdag színképét jeleníti meg, hanem elméletileg is számot vet a művészi ábrázolás korabeli lehetőségeivel.

Az egyes művek elemzése így mindig széles háttérben kap jelentőséget: novellisztika, népszínmű, regény, naturalizmus, realizmus, parasztábrázolás, a kisváros, a dzsentri ábrázolása, majd a háborús irodalom problematikája és az értelmiségi lét lehetőségei a század-

elõn, illetve a proletárforradalom irodalmi vetülete mind-mind olyan kérdések, amelyek tág horizontú és távlatos megvilágítása a Móricz életmûvön is túlmutató értéke a könyvnek, általános érvényû ismereteket és szemléleti szempontokat is ad a korszak kutatásához.[31]

Különösen fontosnak bizonyult hosszabb távon is Czine Mihálynak az a gazdag elemzésbõl, sokrétû viszonyításokból felépített gondolatvezetése, mellyel meggyõzõen mutatta meg azt, hogy a novellaíró Móricznak sikerült feloldania a modernség és magyarság látszatellentétét, elfordulva a stílromantika és a formabontó kísérletek kínálkozó megoldásaitól, újrafogalmazta és modern tartalmakkal frissítette föl a mûfaj klasszikus formáját. Ezzel mintegy azt igazolta, hogy az új a hagyományosba ágyazva a legéletképesebb, és a jól értelmezett egyszerûség igazi nagyvonalúságot adhat.[32]

Móriczhoz nem lett hûtlen Czine Mihály késõbb sem, de a pályakezdõ nagy mûvének tervezett második kötetét nem készítette el. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy emberileg az elsõ könyvben mindent megírt Móriczról, s számára ez volt a fontos, megfejtette életének és mûvészetének titkát."[33] Megírta viszont az akadémiai irodalomtörténet Móricz-fejezetét, melyet a kritikák, szakvélemények egyöntetûen a kötet egyik legjobb, legszínvonalasabb részletének tartottak.[34] Majd a *Nagy Magyar Írók* sorozatban jelentette meg a teljes életmûvet bemutató kismonográfiáját.[35] Ez az azóta több kiadást megért kitûnõ könyv határozza meg az újabb és újabb nemzedékek Móricz-értését. Méltán népszerû ez a könyv: az érzékletes elõadásmód és a tudományos alaposság eszményien társul benne.

A NATURALIZMUS

A nagy Móricz-monográfia szinte kijelölte Czine Mihályt arra, hogy a Gondolat Kiadó stílustörténeti sorozatában õ írja a naturalizmus-kötetet.[36] A monográfia méltatói többnyire kitértek a naturalizmus fejezet különleges értékeire: arra, hogy tárgyilagosan, a pozitívumok

és negatívumok körültekintõ mérlegelésével, európai kitekintéssel rehabilitálta magyar irodalmi szempontból ezt a magyar irodalomtudományban akkor még többnyire sommásan dekadensnek minõsített irányzatot. A naturalizmus kibontakozásának minden korábbinál tágabb és differenciáltabb képébe helyezte Móricz vonzódását a naturalizmushoz s eltávolodását tõle.[37] Bizonyította, hogy a naturalizmus Móricz realizmusának kibontakozását segítette elõ.[38]

A naturalizmus-kötet beleilleszkedett Czine Mihály új hangsúlyokat kijelölõ tanulmányainak sorába. Messzemenõen érvényesítette a Németh Lászlótól tanult kelet-európai nézõpontot, így a naturalizmusnak azt a változatát is részletesen bemutatta, amelyikben az irányzat jellegét nem annyira a biológiai determinizmus, hanem inkább a szociális érzékenység, a társadalmi problémák fölvetése határozza meg. Tanulmányában a körültekintõ szemlélet, az árnyalatok számbavétele fogalmi tisztázással kapcsolódott össze. Számbavette a naturalizmus fogalmának sokféle értelmezését. Föltárta azt a sokféleséget, amelyik a szakirodalom gondos mérlegeléséből kiolvasható volt, majd „okos rendet" teremtett az értelmezések zûrzavarában. Gazdagon feltérképezte az irányzat változatait, értelmezéseit, kritikusan és meggyõzõen mutat rá az irányzat „gyengéire, torzulásaira, de érdemeit és termékenyítõ hatását sem hagyja figyelmen kívül".[39]

A XX. SZÁZADI MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Bár Czine Mihály könyveit nagy elismeréssel fogadta az értõ szakkritika, a kiadókkal irodalompolitikai okokból jó ideig nem volt szerencséje, utóbb meg már többször maga kedvetlenedett el. Még a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején megírta a huszadik századi magyar irodalom történetét. Az újvidéki Fórum Kiadó és a Matica Srpska közös vállalkozásaként jelent meg szerb-horvát nyelven

1976-ban az a magyar irodalomtörténet, melynek régi irodalmi fejezetét Bán Imre, a tizenkilencedik századi részét Barta János, huszadik századi fejezeteit pedig Czine Mihály írta. Bán Imre és Barta János munkája később a Kossuth Egyetem kiadványaként különkülön önálló kötetben magyarul is olvasható lett, a legterjedelmesebb rész, Czine Mihály munkája azonban mindmáig nem jelent meg magyarul, pedig különösen akkor – még a Klaniczay Tibor által szerkesztett magyar irodalomtörténet megjelenése előtt – igen nagy szükség lett volna a szélesebb olvasóközönség számára egy világos és vonzó huszadik századi magyar irodalomtörténetre. Az *Istorija madarske knjizevnosti* (1976) Czine Mihály által írt része a szintetizáló irodalomtörténeti összefoglalás, melynek gazdag áttekintő fejezetei világosan megrajzolják a századelő és a két világháború közötti magyar irodalom főbb tendenciáit, az egyes korokat és irányokat pedig a legjelentősebb alkotók tömör portréi teszik dokumentáltan is érzékletessé. Ez a több mint harminc írói arckép azt is mutatja, hogy Czine Mihály a legkülönfélébb irányzatba tartozó alkotók értő tudósa, akinek kitűnő képessége van arra is, hogy vonzó lényeglátással, tömören, egy-egy alkotó karakterisztikumának legfontosabb vonásait kiemelve összegezze a szakirodalom legfontosabb megállapításait is, de a sodróan egyéni látásmód érdekei szerint kamatoztassa gazdag ismereteit. Akadémiai doktori értekezése volt ez Czine Mihálynak, s mindmáig csak kéziratban olvasható az Akadémiai Könyvtárban. Pedig megírása idején szakmai szenzáció lehetett volna – nemcsak a népi irodalom értékeinek méltó megbecsülése okán, hanem elsősorban azért, mert „az egyik leginkább szerves, a század szellemi erővonalait egységben láttató szemlélet"[40] olyan következetes megnyilatkozása, mely termékeny, szemlélettágító irodalomszemléleti viták alkalma lehetett volna. Az „irodalompolitika" azonban éppen ezektől a vitáktól tartott legjobban. Aczél György még Czine Mihály akadémiai doktori vitájának letiltását is fontolgatta.

ESSZÉREGÉNY SZABÓ PÁLRÓL

Egyéni sorsélmények, majd az elmélyült Móricz-kutatás is arra ösztönözték Czine Mihályt, hogy a magyar népi irodalom elkötelezett tudósa legyen. Első kritikáit is a népi írók műveiről jelentette meg. Munkásságának egyik elévülhetetlen érdeme, hogy a népi írói mozgalomról és a népi irodalomról olyan szuggesztív és eredeti képet alakított ki, amelyik jelentősen módosította a magyar irodalomtudomány „hivatalos" álláspontját. Elutasította a Király István által kiagyalt „harmadikutas nacionalizmus" koncepciót. Jellegzetesnek és döntőnek a népi irodalomban az elnyomott osztályok világirodalmilag is páratlan irodalmi-művészi áttörését minősítette.[41] Szociális törekvéseinek értékére hívta fel a figyelmet. A népi irodalmat az egyik legfontosabb identitás-adó, identitás-megtartó nemzeti örökségnek tartja.[42]

Elvégezte a mozgalom átfogó értékelését. Minden jelentősebb népi íróról megírta a maga portréját, többükről tanulmányok sorát készítette. Szabó Pálról pedig az *Arcok és vallomások* sorozatban rajzolt pályaképet.[43]

Ebben az „okos, szeretettel megírt"[44] könyvben szinte regényalakként rajzolja meg Szabó Pál portréját. Értelmezésében Szabó Pál művészete a népiség egyik egyetemes érvényű esztétikai mintája. A falusi világ teljességét megmutató, a szegénységet az élet szépségének örömeivel oldó, „az embert a társadalmi kapcsolatok hálózatába, de a természet nagy ritmusaiba is belehelyező, az idő végtelen folyamatát naiv derűvel érzékeltető módszert"[45] látja legsajátabb művészi erényének: „a szegénységnek a szépségen keresztüli ábrázolását".[46] Midőn ezt a mintát gazdagon fölrajzolja és sokrétű viszonyításokkal szembesíti Móricz és a népi írók prózaművészetével, maga is jelzi, hogy Szabó Pálnak kevés művében sikerült esztétikailag hiánytalanul megvalósítania azt. A népi irodalom „nagy leltárfelvételi kísérletei" között viszont a *Talpalatnyi föld*et tartja a legteljesebbnek, „él, lélegzik benne a régi falu minden emberi típusa".[47]

Ezúttal is különleges figyelemmel rajzolja meg azt a világot is, amelyikből a Szabó Pál-i művészet kinőtt. Könyvének első harmada Szabó Pál életének az írói fellépését megelőző időszakát tárgyalja. Hősével a magyar valóság egy jelentékeny darabját is bemutatja. „Németh László kivételével tán senki ilyen világosan s okosan, mint Czine, nem elemezte még azt a fundamentális folyamatot, mely népi tehetségek sorát emelte, gyakran a művelődés formális útjait megkerülve, a magyar irodalmi élet élvonalába."[48] Esszéregényt írt Szabó Pálról. A tudós ismeretgazdagsága, filológiai tájékozottsága, kritikai szempontokat is gazdagon érvényesítő műelemzésmódja és a szépíró érzékletes ábrázoló, megjelenítő művészete szerencsésen társul ebben a könyvben. Az olvasó Szabó Pál életének egymást követő köreit járva nemcsak egy író művészetéről kap érzékletes és differenciált képet, hanem a kor irodalmi és politikai életéről is.

ESSZÉTANULMÁNYOK

Irodalomszemléletét alapvetően meghatározta közösségi küldetéstudata, felelősségvállalása. Számára az irodalom „nem preparátum, amelyet vizsgálni, elemezni kell, hanem fölemelő, galvanizáló élmény, amelyet meg kell osztania másokkal is."[49] Különlegesen gazdag tárgyi tudását és az abból kibontott, gondosan kimunkált, nagy horizontú koncepcióját az élőbeszéd közvetlenségével adja át hallgatóinak és olvasóinak. Bizodalmat, derűt, életakaratot, fényt visz közéjük akkor is, ha sokszor bajokról kénytelen beszélni, hiszen az irodalom dolgát sohasem szakítja el az alkotó személyének és közösségének a sorsától. Sohasem akad el a részletekben, szava és írása mindig élettel teli, mindig az értékre figyel és figyelmeztet. Az irodalommal való kapcsolatot a lélek ünnepévé avatja. E kapcsolat tartalmasságát az élet pótolhatatlan értékének tudja, ezért valóban prédikátori, igehirdetői eltökéltséggel közvetíti azt.

Meggyőződése szerint az irodalom a közösségi tudat formálásának, a személyiség nevelésének fontos eszköze, a nemzet kötőanyaga, a nemzeti öntudat és önismeret forrása. Együtt nézi a nemzeti irodalmat és történelmet, az írók és művek szerepét a nemzeti közösség sorsának kimondásában, alakításában.

Kitüntetett szempontja az irodalom jelenségeinek, folyamatainak elemzésekor az, hogy miként segíti az irodalom az egyén és a nemzeti közösség boldogulását. A magyar irodalom Balassitól Adyig, Németh Lászlóig, Nagy Lászlóig, Csoóri Sándorig, Farkas Árpádig, Nagy Gáspárig vezető vonulatával egybehangzó törekvése ez. A gazdag protestáns hagyomány éppúgy ezt formálta benne, mint Ady, Móricz és a népi írók nagy nemzedéke. Az ő ösztönzésüket kamatoztatva alakította ki életérdekű, közösségi elkötelezettségű, a történelmi cselekvés igényét is vállaló irodalomszemléletét. Ők formálták magyarságtudatát és mélyítették közösségi hűségét, felelősségtudatát, szociális érzékenységét. A kisebbségi magyar irodalmak szintén az irodalom tágabb felfogására ösztönözték, hiszen ezek önállósulását mindenütt a közösségi megmaradás igénye, a kisebbségbe szorult nemzetrész veszélyeztetett léthelyzete váltotta ki.

Művekben és alkotókban egyaránt azokat a példaéletek vonzzák, amelyek mások számára is reményt, vigaszt, erőforrást jelenthetnek. De azt is jól tudja, hogy ezt a nagy életszolgálatot az irodalomban csak a remekművek végzik tartósan és hiánytalanul. Közösségemelő elszántsága harmonikusan társul kitűnő minőségérzékével, esztétikai értéktudatával. Írásaiban sokszor az emberi értékekre teszi a hangsúlyt, egyetlen példát sem találni azonban arra, hogy szépirodalmi művet annak szociális, politikai vagy morális tartalma miatt túlbecsülne, túlértékelne.

Törekvéseit félreértik azok, akik kizárólag az irodalomelmélet vagy az esztétika szempontjaival közelítenek műveihez. Ő éppen az ellenkező irányba tágítja ki irodalmi érdeklődésének területeit: az irodalom és a művelődéstörténet, sorstörténet szoros egységét vallja.

Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István, Kós Károly, Herceg János, Fábry Zoltán, Nagy László, Sütő András, Dobos László, Csoóri Sándor és társaik kö-

zelében azt tapasztalta, hogy az irodalom életalakító funkcióját ők is fontosnak tartják. Németh László „közösség-ragasztó" szándékkal végezte „alkonyati eklézsia-látogatásai"-t, „az ízlés, a gondolkodás helyes irányba mozdításának a szándékával", „az irodalmat változatlanul lámpásnak tekintette az útjait kereső magyarság kezében", azokat becsülte legtöbbre, akik „halálukig makacs életakarattal keresték népük jövőbe vezető útját".[50] Az írókkal bensőséges baráti kapcsolatban élve azt is számtalanszor megfigyelhette, hogy egy-egy életélményük hogyan, milyen művészi metamorfózisok révén jelenik meg a műveikben. Az életet és a művet azért is együtt szemlélte, mert tudta, hogy a legtöbb író nagyon fontos – többé vagy kevésbé rejtett – személyes vallomásként alkotja és éli meg saját művét. „Ennél többet nem mondhatok magamról – írta Móricz az *Életem regénye* végén. – A többit a regényekben megírtam."[51] Könyve első lapján hívja föl erre a vallomásra a figyelmet Czine Mihály, miként arra is, hogy Móricz Miklós a már ismert életrajzi jellegű regényeken, elbeszéléseken kívül hetven elbeszélésben talált személyes vonatkozásokat.[52]

„Czine Mihály számára az irodalom mindenekelőtt életet jelent: emberi tartalmat, élményt; társadalomfelfogást; erkölcsi világrendet."[53] Meggyőződése szerint az irodalmat az élet részeként kell bemutatni, a művet a személyes sors és az adott idő általános érvényű kifejezőjeként.[54]

Mindig a folyamatokra, nagy összefüggésekre figyel. Az aprólékos átgondolást magában végzi el, az a néhány mondat ugyanis, amellyel a nagy összefüggések, folyamatok fölrajzolása közben az egyes művek helyét kijelöli, mély műismeretről, összetett esztétikai vizsgálódásról, kitűnő minőségérzékről és lényeglátásról tanúskodik. Széles körű és mély ismereteit a nagy folyamatok rajzának rendeli alá, „s a nagy folyamatokról – szóljanak egy-egy korról vagy életpályáról – annyira kiérleltek az elképzelései, hogy az adatok, tények, jelenségek nem válnak problémává nála, hanem készségesen illeszkednek a vízió rendjébe."[55]

A nemzeti hagyomány és újítás szintézisét tekinti eszmei és esztétikai vonatkozásokban egyaránt kánonképző szempontjának.

Öt évtized óta következetesen műveli a közérthető irodalomtudományt. Úgy beszél az elvont dolgokról is, mintha egy köznapi történetet mesélne el. Az újabb s újabb elméleti iskolák hozományára oly érzékeny Béládi Miklós állapította meg Czine Mihály módszeréről, hogy a „szaknyelv nehézkes fogalmazásait elkerüli, a megszokott elméleti kategóriákat sem használja – mégsem mond kevesebbet az elvont nyelvezetű dolgozatoknál. Aki csak némi figyelmet szentel egy-egy regény ismertetésének, azonnal észreveszi a diszkurzív stílus mögött a fogalmi világosságot és pontosságot".[56] E fontos észrevételt a Szabó Pál-könyvről írva tette Béládi Miklós, de Czine Mihály egész életművéből kínálkoznak ehhez példák. Móricz-monográfiájának egyik kritikusa írta, hogy „ítéleteit a mű szellemének mély megértése s a rejtettebb művészi érték iránti érzék jellemzi: megfogalmazásukban szinte mindig újak, szerencsések. Csak *Az Isten háta mögött* túlbecsülésével véti el a mértéket".[57] Ezt a regényt valóban az egyik legtökéletesebb Móricz-műként mutatta be árnyalt elemzéssel. Több mint harminc esztendővel később a modern elméleti iskolák eszköztárát alkalmazó elemzés hasonló eredményre jutott, gyökeresen más módszerrel nyert felismerései megerősítették az egykor bírált véleményt.[58]

Czine Mihály olyan intellektuális nyelvet teremtett, amely magában hordja az élőbeszéd természetességét.[59] Különleges képessége van ahhoz, hogy egyszerűen, az élőbeszéd közvetlenségével, de a gondolati erő csorbítása nélkül szóljon a legbonyolultabb dolgokról is. „Könnyedség és bonyolultság értékes ötvözetét teremti meg."[60] Így formálta ki szépirodalmi kvalitásokat is kamatoztató esszétanulmányainak egyéni műfaját.

Esszétanulmányai szinte kivétel nélkül korrekciós igényűek. Az irodalmunk egészét együtt látni és együtt értékelni kívánó irodalomtudóst az ösztönzi írásra, hogy sérülni látja az általa fontosnak tartott értékeket. Munkásságának évtizedeiben éppen a nemzeti önazonosságot legközvetlenebbül képviselő irodalmat illették legtöbb bírálattal, vagy vonták hamis ideológia ködébe. Ez a tény összpontosította energiáit ennek védelmére, megismertetésére, közvetítésére. S ezért nem jutott ideje, figyelme – összegző irodalomtörténetén

kívül – ehhez fogható mértékben más irányok tüzetes bemutatására. A korrekciós igény, igazságszolgáltató szándék – írásainak jelentős részében – a lét alaphelyzeteihez kapcsolódó műfajokban kapott teret: köszöntők, nekrológok, számvető emlékezések formájában szólalt meg, élőszóbeli előadásra készült.[61] Innen az ünnepélyes hangvétel. Ez is szerves része az igazságszolgáltató számvetésnek, ezzel is tiltakozik tárgya lebecsülése ellen. Az ünnepélyes hang azonban elszállna az ünneppel, ha nem volna telítve perújító, polemikus gondolatokkal. Czine Mihály írásai azonban mindig összegző, új hangsúlyokat kijelölő, kétségbevont értékek mellett érvelő elemzések. Stílusának „retorikai elemei nem puszta nyelvi ékességek, hanem a figyelemfelhívás, a meggyőzés, az esztétikai hatás, a tömörítő jellemzés engedelmes eszközei.[62]

Az irodalomból való gondolkodásában a művek hiteles megértéséhez számára ma is alapvetően fontos az alkotó személyiségének és közegének, történelmi adottságainak ismerete. A művet elválaszthatatlannak tudja az alkotó személyiségétől, írásainak különleges színét adják az élet és mű közötti kapcsolat történetét föltáró magyarázatok. Szemlélete és módszere „egyértelmű állásfoglalás az irodalom történeti felfogása mellett, műalkotás és művön kívüli valóság összefüggésének olykor vitatott kérdésében". [63]

Meggyőződése, hogy a jó irodalom nemcsak szórakoztat, hanem „ébreszt, tudatot formál, közösségbe fog, segít megvalósítani az emberben rejlő lehetőségeket".[64] Kitűnő intuitív képességgel ragadja meg az alkotók törekvéseit, az egyes életművekben megnyilatkozó emberi magatartások erkölcsi és gondolati minőségét. Az a szándék vezérli, hogy előadásaival a remekművek nagy gondolatait, ethoszát, lelkületét beoltsa a hallgatóságba, a művek hozományát beemelje a nemzeti közgondolkodásba.[65]

Nagy késedelemmel megjelent gazdag tanulmánykötetei[66] és újságokban szétszórt írásainak százai is – a történelmet és irodalmat kölcsönhatásában vizsgáló, a nemzeti értékekre különösen fogékony – életelvű irodalomszemléletének következetes érvényesítéséről adnak számot.

Tanulmányainak egyik jelentős csoportja a Móricz-monográfia folytatásaként is értelmezhető. Ezekben a magyar századelő, különösen a *Nyugat* sodrában kibontakozott irányzatokról, alkotókról ad tudós alapozottságú és eleven szemléletességű képet, de számot vet a magyar avantgárddal is. Legtöbbször Móriczhoz és Adyhoz tér vissza, új és új aspektusból vizsgálja meg életművüket. Hasonlóképpen hűséges a protestantizmus és a magyar kultúra kapcsolatának a témájához is. „Rólunk, a református egyház múltjáról még senki ilyen kemény igazságokat nem mondott el, mint ő, de senki sem beszélt ezekről a dolgokról ilyen nyugodtan, ilyen bölcsen és éppen ezért ilyen meggyőző erővel, ekkora hitelességgel"[67] – állapította meg kandidátusi disszertációjáról Esze Tamás. Újabb esszé-tanulmányaiban különösen Adynak és Móricznak a protestantizmushoz való emberi és művészi kapcsolatát világította meg nagy erudícióval, de összegző áttekintést is adott a protestantizmus és a magyar irodalom összefüggéseiről. A protestáns hagyományok szerepe portréiban is megkülönböztetett figyelmet kap.

A népi írókról akkor írta értékeiket tudatosító tanulmányait, akkor tartott róluk előadásokat, akkor vezette be estjeiket, amikor ez még egzisztenciálisan is veszélyes volt. Esszéiben plasztikus képet rajzol a népi írói mozgalom egész történetéről, szinte minden alkotójának életművéről és a mozgalom folyóiratairól is. A népi irodalom értékeinek tudatosításában Czine Mihálynak nemcsak a történeti érdeme kiemelkedő, hanem az is bizonyos, az egyes alkotók szándékaihoz is az ő érzékenysége jutott legközelebb. Mindig az emberi-írói vállalkozás egésze érdekli. A népi írók nagy nemzedékének tagjaira emlékezve alakította ki az emlékezőportré sajátosan egyéni karakterű műfaját, melyet aztán nemzedéktársairól szólva vitt tovább. Emlékezőportréi életszerűen megelevenítik, szinte valóságosan közénk idézik az írók emberi alakját, de az emlékképek mindig az alkotó ügyeivel együtt öltenek formát. „Pletykaízű intimitásokkal nem traktálja olvasóit, avatottságát is mindig fölnéző tisztelet uralja."[68] A személyiség lényeges vonásait megragadó, vonzó, színes portréi közül nem egyet minősítettek kritikusai a magyar esszé története kiemelkedő darabjának.[69]

Kedves hőseiről szólva gyakran átmelegszik a hangja, de mindig nagy összefüggésekben szemléli az irodalom folyamatait, szigorú értékrendet tart a művek megítélésében. Bármelyik esszétanulmányát ütjük föl, az eleven szemléletesség, életszerűség, az irodalomtörténeti viszonyítások gazdagsága, az irányok biztos megjelölése tűnik föl bennük. S csodálatos élethit, életakarat. „Czine Mihálynak az az egyik legfontosabb alapelve, hogy az irodalom mit sem ér az életszerűség nélkül, csak annak a műnek lehet hatása, amelyben ott lélegzik és zihál a kor és lét, s a maga legfontosabb feladatának azt véli, hogy ezt az életszerűséget veszteség nélkül közvetítse."[70]

Ha időrendben nézzük legfontosabb témaköreit, akkor a *Nyugat*-korszak és a népi írók után saját nemzedéke kiemelkedő alkotóinak az életműve tanulmányainak harmadik legfontosabb csomópontja. Ezekben az írásaiban a „nemzedéképítő"[71] kritikus bizonyul Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István, Váci Mihály, Sarkadi Imre, Sütő András, Dobos László művészete egyik legjobb értelmezőjének. Érdeklődésének gazdagsága, az egészre néző nyitottsága mellett huszadik századi irodalmunk e szemléleti irányához való hűsége irodalomszemléletének alapvonásai közé tartozik. Miként az is, hogy pályakezdése óta a magyar irodalom egységének újrateremtésén fáradozik, a kisebbségi és a nyugati magyar írásbeliséget a magyar nemzeti irodalom szerves részének tekinti.

Tette ezt akkor is, amikor ezért a munkáért a nacionalizmus bélyegét ragasztották rá, amikor az elvégzett munkának a töredéke sem jelenhetett meg. A kisebbségi magyar irodalmak történeti alakulásáról ő adta az első átfogó folyamatrajzokat. Mindegyik kisebbségi magyar irodalomról elkészítette áttekintő számvetését. „Informatív, adatokban gazdag írások ezek... Céljuk egységes irodalomszemlélet formálása; ezért érvényesülnek ezekben az írásokban is az összegző, ellentéteket feloldó mozzanatok."[72] A kisebbségi irodalmak történetét a kisebbségi magyarság sorstörténetébe ágyazva írta meg. Az alapos történeti kutatást a kisebbségi magyarság szellemiségének megértéséért végezte. Átfogó témakörű kisebbségi tanulmányai közül kiemelkedik a már említett erdélyi magyar irodalom története, mely a romániai magyar irodalom két világháború közötti

korszakának mindmáig legjobb, legteljesebb bemutatása. A kisebbségi létproblémákra, magatartásformákra, azok irodalmi kifejezésére érzékenyen ráhangolódó, koncepciójában, ismeretanyagában egyaránt példaszerű irodalomtörténeti mű. „Ismeri a történelmet, a mozgalmakat, a fórumokat és természetesen a műveket is. Sokat tesz azért, hogy a régi ellentétekből az igazi értékeket kiemelje. Ennek érdekében éberebb a *Korunk* dogmatizmusával szemben, s belátóbb a *Helikon* nemzeti érdekvédelme iránt. Ezeket a súlypontmódosításokat is láthatóan még ellenállással szemben kellett véghezvinnie."[73]

Czine Mihályt joggal becsülték és becsülik a kisebbségi magyar irodalmak legjelesebb képviselői. Barátként fogadták a nagy öregek Kós Károlytól Fábry Zoltánig, Herceg Jánosig éppúgy, mint a következő generációk fő képviselői Dobos Lászlótól Sütő Andrásig, Farkas Árpádig, mert Czine Mihály sohasem fogadta el a magyar irodalom felosztását, szétdarabolását. Mindig a magyar irodalom szellemi-lelki egységének visszaállításán munkálkodott. Róluk szóló írásaiban az irodalmi értékek számontartása, megbecsülése mellett mindig különleges gonddal és alapossággal elemezte a kisebbségi magyarság megtartását, szellemi kibontakozását segítő közéleti feladatvállalás példáit is. Az irodalomtörténeti áttekintések, folyamatrajzok mellett Kós Károly, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tamási Áron, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Nagy Imre, Horváth István, Bözödi György, Balogh Edgár, Sütő András, Farkas Árpád, Herceg János, Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Győry Dezső, Dobos László, Cs. Szabó László és még sokak életművét mutatja be értéktanúsító, értékóvó szeretettel. Egy-egy kisebb tehetségű vagy körülményei folytán kibontakozni nem tudott, de emberileg érdemes alkotónak a küzdelmeit, törekvéseit is alapos kutatómunkára támaszkodva tárja fel. Példái lehetnek ennek az önzetlen művelődéstörténeti munkának a *Csépe Imre világa* és a *Magyar irodalom Kárpátalján* című terjedelmes tanulmányai.

Írásainak tágas horizontja, gazdag ismeretanyaga, folyamatokat, összefüggéseket elevenen láttató vonatkozásrendszere az olvasót is az élet és irodalom egybekapcsolódó ügyeiben való otthonosság és

a szemléleti tágasság örömében részesíti. Minden tanulmányán érződik, hogy bensőséges ismeretei vannak a korról, a műről és az alkotóról egyaránt.

„Czine Mihály teljesítménye – kitörölhetetlen szín irodalmi életünk palettáján – tiszteletre méltó és becsülendő."[74] Küldetéses irodalomtudós ő a szónak Nagy László-i értelmében. Az irodalom írásos és élőszóbeli értelmezésével, közvetítésével közösségnevelő küldetést teljesít – kiemelkedő színvonalon.

JEGYZETEK

1. Czine Mihály: Király főtanár úr. Tiszatáj, 1981., 7. sz., 55.
2. Sárdi Béla: Czine Miska tanára voltam. In: Czine Mihály. Köszöntő és bibliográfia. Szerkesztette és a bibliográfiát összeállította Kovács Tiborné. Nyíregyháza, 1989., 37.
3. Czine Mihály: Király főtanár úr. Tiszatáj, 1981., 7. sz., 55.
4. Király István: Czine Mihály köszöntése. In: Czine Mihály. Köszöntő és bibliográfia. Szerkesztette és a bibliográfiát összeállította Kovács Tiborné. Nyíregyháza, 1989., 9.
5. Vö.: Csűrös Miklós: Fodor András. Budapest, Akadémiai Kiadó, Kortársaink, 1979., 10.
6. Vö.: Czine Mihály: Király főtanár úr. Tiszatáj, 1981., 7. sz., 55. és Király István: Czine Mihály köszöntése. In: Czine Mihály. Köszöntő és bibliográfia. Szerkesztette és a bibliográfiát összeállította Kovács Tiborné. Nyíregyháza, 1989., 9–11.
7. Sütő András: Nagyenyedi fügevirág. In: S. A.: Csipkerózsika ébresztése. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1993., 53.
8. (Tarnócz Márton): Disszertációs viták. Czine Mihály „Móricz Zsigmond útja a forradalmakig" című kandidátusi értekezésének vitája 1960. július 4-én. Valóság, 1960., 5. sz., 88.
9. Angyalosi Gergely: Czine Mihály: Nép és irodalom. Irodalomtörténet, 1982., 2. sz., 454.
10. N. Pál József: „Korszerűtlen" hűség – jelen időben. Czine Mihály: Németh László eklézsiájában. Hitel, 1997., 11. sz., 99.

11. Imre László: Czine Mihály: Nép és irodalom. Alföld, 1981., 10., 76.
12. Czine Mihály: Kézfogások. In: Cz. M.: Nép és irodalom. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1981., I., 229.
13. Vita a népi írókról. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében 1958. szeptember 8-án és 9-én tartott tudományos ülésszak előadásainak és hozzászólásainak jegyzőkönyvi kivonata. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1958., 170–171.
14. Dér Zoltán: Zsoltáros tudomány. Üzenet, 1981., 12. sz., 608.
15. Vö.: Király István: Czine Mihály köszöntése. In: Czine Mihály... 15–19.
16. 1967-ben a Jelenkor 10. és 12. számában jelent meg részlet ebből a teljes terjedelmében csak 1981-ben publikált tanulmányból.
17. Bán Imre–Barta János–Czine Mihály: Istorija madarske knjizevnosti. Novi Sad, 1976. Matica Srpska – Fórum, 430.
18. Vö.: Király István: Czine Mihály köszöntése. In: Czine Mihály... 20.
19. „Miska valóságosan sírt, a könnyeit törölgette mellettem. Írásai letiltva minden lapnál. Azt mondja, ha így megy tovább, akkor ő meghal. Ezek után nagyon rosszul éreztem magam. Micsoda világ!" – jegyezte naplójába 1976. március 6-án Nagy László. Krónika-töredék. Nagy László naplója 1975. február 14-től 1978. január 29-ig. Budapest, Helikon Kiadó, 1994., 202–203.
20. Németh László: Díjak és ünneplések. In: N. L.: Utolsó széttekintés, Budapest, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980., 694.
21. Németh László a Kiadatlan tanulmányok című könyvét dedikálta ezekkel a szavakkal Czine Mihálynak. In: Czine Mihály... 124.
22. Uo. 126.
23. Uo. 125.
24. Nagy László: Háromkirályok, fakírral. In: N. L.: Versek és versfordítások. Budapest, 1975., 1978., Magvető Könyvkiadó, I., 645.
25. Nagy László: Krónika-töredék. Nagy László naplója 1975. február 14-től 1979. január 29-ig. Sajtó alá rendezte Görömbei András. Budapest, Helikon Kiadó, 1994., 202–203.
26. Sütő András dedikációja Czine Mihálynak. In: Czine Mihály... 132.
27. Uo. 88–89.
28. Vö.: Bóka László: Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. ItK. 1962., 1. sz., 104–105.

29. Uo. 87.
30. Kardos Pál: Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Alföld, 1960., 6. sz., 123.
31. Vö.: Bóka i. m. 105.; Kardos i. m. 124.; Révész Bertalan: Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Irodalmi Szemle, 1961., 5., 580.
32. Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Budapest, Magvető Kiadó, 1960., 284.
33. Margócsy József: Hihetetlen, de Czine hatvanéves. In: Czine Mihály... 30.
34. Vörös László: Czine Mihály: Móricz Zsigmond. Tiszatáj, 1969., 7. sz., 656.
35. Czine Mihály: Móricz Zsigmond. Nagy Magyar Írók. Budapest, Gondolat Kiadó, 1968., 190. p.
36. A naturalizmus. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket összeállította Czine Mihály. Budapest, Gondolat Kiadó, 1967., 406. p.
37. Kardos i. m.: 124.; Bóka i. m.: 105.
38. Vö.: Varga József: A naturalizmus. Valóság, 1968., 4. sz., 110.
39. Szabó Ede: Kordivat – maradandóan. Új Írás, 1968., 8. sz., 124.
40. N. Pál József i. m.: 103.
41. Vö.: Csűrös Miklós: Három portrétanulmányról és egy sorozatról. It. 1972., 2. sz., 507.
42. Király István: Czine Mihály köszöntése. In.: Czine Mihály... 18–19.
43. Czine Mihály: Szabó Pál. Arcok és vallomások. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971., 310.
44. Béládi i. m.: 127.
45. Csűrös i. m. 507.
46. Czine Mihály: Szabó Pál, 116.
47. Uo. 198–199.
48. Vö.: Vekerdi László: Az Arcok és vallomások két újabb kötetéről. Valóság, 1973., 8. sz., 104.
49. Dér Zoltán: Zsoltáros tudomány. Üzenet, 1981., 12. sz., 605.
50. Czine Mihály: Németh László eklézsiájában. Budapest, Püski Kiadó, 1997., 77.
51. Móricz Zsigmond: Életem regénye. In: Móricz Zsigmond: Regények, VI. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978., 1022.
52. Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1960., 5.

53. Béládi Miklós: Vallomás Szabó Pálról. In: B. M.: Érintkezési pontok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974., 122.
54. Czine Mihály: A népi írókról. Kritika, 1971., 9., 32–36.
55. Uo. 605–606.
56. Béládi Miklós: Vallomás Szabó Pálról. In: B. M.: Érintkezési pontok. Budapest, 1974. Szépirodalmi Könyvkiadó, 125.
57. Kardos i. m. 124.
58. Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: Beszédaktus, szerepkör, irónia. In: A Magvető nyomában. Móricz Zsigmondról. 1993. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 24–52.
59. Vö.: Király István i. m. 11.; Grezsa i. m. 84.
60. Grezsa i. m. 84.
61. Uo.
62. Imre i. m. 76.
63. Juhász Béla: Czine Mihály: Szabó Pál. Kortárs, 1972., 6. sz., 992.
64. Gönczi Imre: Az irodalom igehirdetője. Beszélgetés Czine Mihállyal. Könyvtáros, 1968., 9. sz., 552–556.
65. Vö.: Czine Mihály: Irodalmunk, olvasóink. Ismeretterjesztés és irodalom. Népszava, 1973., 303. sz., 5.
66. Nép és irodalom. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981., I–II. 557., 414.; Kisebbség és irodalom. Pozsony, Madách Kiadó, 1992., 242.; Németh László eklézsiájában. Budapest, Püski Kiadó, 1997., 298.
67. Idézi (Tarnócz Márton) i. m. 88–89.
68. Vö.: Dér i. m. 607.
69. Rónay László: Czine Mihály: Nép és irodalom. ItK, 1982., 1. sz., 105.; Imre László i. m. 75.
70. Rónay László: Czine Mihály: Nép és irodalom. ItK, 1982., 1. sz., 105.
71. Grezsa i. m.: 69.
72. Angyalosi i. m. 456.
73. Dér i. m. 608.
74. Angyalosi i. m. 456.

II. KÖNYVEK KÖZÖTT

Fehér torony

ERDÉLYI JÓZSEF VERSEI

Erdélyi József összegyűjtött verseinek kiadása Medvigy Endre lankadatlan filológusi szorgalmának és Püski Sándor következetes kiadói programjának irodalomtörténeti értékű eredménye. Az utóbbi évtizedek magyar könyvkiadásának egyik hiányossága volt az, hogy Erdélyi József líratörténeti fordulatot ösztönző költészete kimaradt az életműsorozatok egyébként sokszor oly bőkezűen kijelölt listájából. Ezt a hiányt pótolta most a *Fehér torony* két hatalmas kötete. Kínálkozó alkalom is arra, hogy legalább futó pillantást vessünk Erdélyi költészetének értékeire és problémáira.

A nép-nemzeti epigonizmus háttérbe szorításával a huszadik század elején a magyar költészetet a *Nyugat* újította meg egyéniségre szabott esztétikájával, korábban elképzelhetetlenül kitágított világszemléletével. Majd még a *Nyugat* hőskorában, a tízes évek közepén az avantgárd mozgalom tett újabb merész kísérletet költészetünk korszerűsítésére. A *Nyugat* költői a tízes évek folyamán szinte magukhoz hajlították a nyelvet, nagyívűen kibontakoztatták szecessziós, szimbolista, impresszionista jellegű egyéni formaművészetüket. A míves formák kultuszára az avantgárd programos formabontással válaszolt. A húszas évek elejére az előbbi megfáradt, az utóbbi emigrációba kényszerült.

A magyar költészetnek az Ady halála utáni stíluskavargása, sokféle elbizonytalanodása közepette jelent meg Erdélyi József tárgyias egyszerűségre törekvő lírája a húszas évek elején. Hatása alól szinte senki sem vonhatta ki magát. Ő lett a népi líra első reprezentatív képviselője. A magyar költészetnek egyszerre új irányt adott, előkészítette a pontos megfigyelésre alapuló tárgyiasság irányát. Korabe-

li nagy hatását fellépése történelmi pillanatának is köszönhette. A világháború utáni kaotikus politikai, szellemi és művészi életbe az egyszerű formák biztonságot sugalló erejét hozta.

Fiatalkorában Erdélyi is kipróbálta a nép-nemzeti irány népies költői formáit éppúgy, mint a szabad verset és a bonyolultan míves formákat, de a tízes évek végén a népköltészet tudatos tanulmányozása, valamint Bartók és Kodály ösztönző példája nyomán kialakította új költői látásmódját és stílusát. Kialakult az a meggyőződése, hogy „a magyar költészet csak a népköltészetből születhet újjá". Ez a felismerés vezette a népköltészetnek azokhoz a mélyebb rétegeihez, amelyekhez a népiesség sohasem jutott el, s amelyek szemléleti biztonságot adtak neki. „Erdélyi számára a népköltészet egy kaotikus, átmeneti korban a költői önfegyelmezés iskolája lett, nem a lazaságaira, hanem a szigorára figyelt" – állapította meg Németh László.

Erdélyit, aki román apa és magyar anya gyermekeként cselédházban született, „harmadik fiú" volt, eszmei, indulati tartalmak is vonzották a népköltészet formavilágához és a népköltészetben megszólaló szociális érzékenységhez. Petőfi és Ady költészetének hatása alatt kialakult romantikus küldetéstudata a kiszolgáltatott, tehetetlen nép képviseletében talált költői feladatot. A kötött formákhoz is ez a képviseleti szándék vezette. Meggyőződése volt az, hogy „a formás költészet az igazi kollektív költészet, mert megnehezíti az egyéni elkülönülést". Ezért ragaszkodott a mindenki által érzékelhető konkrétumokhoz mint költői alapanyaghoz.

Költészetének a népköltészet mellett Petőfi a legnagyobb ösztönzője, de a legjobb Erdélyi-művekből hiányzik Petőfi egyenes ívű dinamizmusa, gáttalan szemléleti szabadsága. A népdalnak mélyebb rétegeihez jutott el, mint Petőfi. Bár a dal, életkép, elbeszélő költemény a leggyakoribb lírai műfaja, a népballada ösztönzése is nyomon követhető költészetében. Korán megismerte és megszerette a *Kalevalá*t, elmélyülten tanulmányozta a román folklórt is. Sok-sok versének pedig a tárgyiasság és a mítoszalkotó képzelet társítása a jellegadó vonása.

Tudatosan tért vissza az egyszerű, szemléletes, tárgyias költészethez, a magyaros verseléshez, fegyelmezett versbeszédhez, a tiszta, áttekinthető, világos gondolatvezetésű műformákhoz. Közérthető, közvetlen nyelven szólalt meg.

Verseinek tárgyi motívumkincse a népköltészetre emlékeztetően szinte kizárólag a természeti világ – erdők, mezők, madarak, vizek, napfény – s a természeti körülmények között élő ember.

Tárgyilagos megfigyelésre és szemléletes, tárgyias kifejezésre törekedett. Ezt a tárgyiasságot azonban határozott költői karakter szervezte. Legjobb verseinek képei elevenek, szemléletesek, tiszták. Pontosságuk révén nyernek finom jelképes értelmet. A versbeli tárgyiasság és a költői érzésvilág legtöbbször disszonáns viszonyban van egymással. Az élesen, szemléletesen kiválasztott és bemutatott képek nem egyirányú lendület rendjében szerveződtek, hanem mintegy egymással ellentétbe állítva, egymásnak ütve telnek meg sajátos üzenettel. Éppen abból származik a költői eszme, indulat hitele, hogy az magából a tárgyból bontakozik ki. Az egyszerű, szemléletes képek a nyugalmasnak tetsző s kihívóan egyszerű külső forma ellenére feszültséggel telnek meg. A képekből szinte észrevétlenül, de mindig meglepetést hozva jelenik meg egy új szemléleti dimenzió: az a sajátos költői látásmód, eszme, mely így mintegy visszamenőleg is átrendezi, eszmével dúsítja a tárgyilagos rajzot. Ez a tárgyiasságot értelmező új dimenzió Erdélyi húszas-harmincas évekbeli verseiben legtöbbször a szociális igazságtalanság elleni indulat, a társadalmi igazságtalanságok leleplezése. Erdélyi legjobb verseiben oly finoman – olykor csupán egy-egy hasonlat révén – jelenik meg ez az „emberi állásfoglalás, a politikum", hogy az – miként Illyés Gyula hangsúlyozta *A tárgyilagosság lírája* című tanulmányában – „nem sallangja, de egyik legerősebb fonala a versnek".

Legjobb műveiben új életet varázsolt a népieskedők kezén önnön karikatúrájukká silányított népköltészeti műformákba: dalba, életképbe, elbeszélő költeménybe, verses mesébe egyaránt.

Dalainak egyik fő típusa közvetlenül kapcsolódik a népdalhoz, olykor a népdal parafrázisa, közvetlenül is utal valamely ismert népdalunkra. Másik változata közvetlen vallomásként szólal meg.

A jellegzetes Erdélyi-dalok legtöbbször kétütemű magyaros, páros rímű, zárt formájú versek, világukban társadalmi igazságtalanság zavarja meg a természet nyugalmát. A természet képei az emberi vonatkozások révén kapnak drámai jelentést. A dalok lírai szituációja, belső világa a természet szemléleti körében marad, de az egyszerű képzetekben, tárgyias elemekben feszültség sűrűsödik didaktikus reflexió nélkül. Az egészből mégis költői önszimbólum bontakozik ki. A népdal ösztönzését követő, ellentétek és párhuzamok szövetéből kifejlő belső drámaiság, az egyszerűségben megnyilatkozó összetettség a legjobb Erdélyi-dalok esztétikai értékének a forrása.

Külön gazdag típust alkotnak a „főnévvers"-ek. Németh László nevezte így Erdélyinek azokat a verseit, amelyek egy-egy főnév (tárgy, állat, természeti jelenség stb.) bemutatásával a tárgyi elemek rajzából bontakoztatják ki a költői eszmét, az összetettebb lírai mondandót.

Ifjúságának falusi világa és a természet egész életében kimeríthetetlen forrása Erdélyi költészetének. Már fiatalkorában is legnagyobb ihletforrása az emlékezés volt. Illyés Gyula figyelte meg, hogy még a közvetlen élmény hatására keletkezett verseinek is emlékezésjellegük van. Gyermekkori emberi, tárgyi és természeti élményei öregkori lírájában is meghatározó ihletforrások. Emlékverseiben a szegénységben, hontalanságban is megcsillanó emberibb közeg utáni nosztalgia a megragadó. Öregkori lírájának legszebb darabjai a tárgyias rajzot bölcs életfilozófiává emelik. Kései lírájában külön értékes színt jelentenek a gazdag kultúrtörténeti anyagot mozgósító szerepversek is.

A népdalból kinőtt, azzal rokon gazdagságú és rokon hangszínű dalainak kultúrtörténeti jelentőségét méltatva Németh László az irodalom Kodályának nevezte Erdélyi Józsefet. Magasra értékelte költészetének politikamentes politikumát is: „Mérföldnyire minden politikától az elnyomottak mellé szegődő költő örök politikáját űzi."

A magyar irodalom új útját egyengető kritikus nagylelkűen előlegezett neki magas minősítést, bár már ekkor érzékelte, hogy Erdélyi műhelye „kis műhely", „színe sok van, módszere kevés". Visszatekintve világosan látszik, hogy a népköltészet mély kútjában Erdélyi szeme előtt is sok kincs maradt rejtve. S a líratörténeti fordulatot, amelyet a húszas-harmincas évek fordulóján irodalmunk legnagyobbjai Erdélyi költészetében láttak, mások teljesítették ki nagyívűen és összetetten.

Gyűjteményes kötete is erősen dokumentálja Erdélyi költészetének azt a sajátosságát, hogy rendkívül sokszor variálta, szinte gépiesen ismételte egyszer megtalált műformáit. A tárgyvers ebből a szempontból könnyű csábításnak bizonyult. Mindent „megverselt", legjobb darabjainak fegyelmét, ökonómiáját könnyen odahagyta. Rengeteg verset írt, költészetét sok könnyű kézzel írt, sallangos, döcögős részletet tartalmazó vers csúfítja. Ezekkel szinte kiszolgáltatta magát az olyan érvelésnek, mely az egész népi líra vívmányát is megkérdőjelezni akarta az Erdélyi költészetéből vett valóban elrettentő példák alapján.

Arról sem lehet elfeledkezni, hogy a bátor hangú, szociális igazságot követelő verseiért többször bíróság elé állított költő 1937-ben politikai és erkölcsi értelemben egyaránt olyan mélyre süllyedt, ahová egyetlen jelentős magyar költő sem.

Eltekinteni mindettől nem lehet.

Erdélyi József költészetének legszebb darabjai azonban nemcsak fontos történeti dokumentumai a magyar lírának, hanem egyszerűségbe zárt belső gazdagságukkal, színes tárgyiasságukkal maradandó értékei is.

A csillagos Golgota

SZÉCSI MARGIT VERSEI

Kényesen tiszta szellem utolsó lobbanásainak foglalata ez a megrendítő verseskönyv. Dokumentuma annak is, hogy Szécsi Margitnak megadatott a ritka kegyelem: korán lezárult élete utolsó pillanatáig hű tudott maradni költészetének eszményien magasra állított etikai mértékéhez. Törékeny testében erős ítéletű szellem lakott. Versei – miként *Költő a Holdban* című gyűjteményes kötetének utószavában maga vallotta – „Az örök külvárosból jöttek fel az emberi jussért: hozzájárulni az Egyetemeshez". Ez a hozzájárulás Szécsi Margit költészetében egyre erőteljesebben erkölcsi ítélkezés formájában nyilatkozott meg. Eltökélt vállalása és sorsa volt ez: „Tündér biztonsággal lebegve e golgotai por-zenitben: megsejtek és megítélni áhítok mindent, ami bennünket nem szeretni, de megalázni, felhasználni akar – mindent, ami szárnyakat tarol" – vallotta.

A csillagos Golgota e megsejtések és megítélések verseskönyve. Minden egyes darabja drámai küzdelem tükre. Állandó harc az emberlétet lealacsonyító érdekek, hitványságok, alkuk, kiegyezések, megromlások ellen. Romantikus rekvizítumok az ilyen versek, vélekedik az ironikus szemlélet kizárólagosságának megannyi mai képviselője. Csakhogy az ironikus és a tragikus ítéletet nem kell így szembeállítani. Mindegyik szemléletnek, mindegyik esztétikai minőségnek megvan a maga létjoga és esztétikai esélye ma is. Kizárólagosság nélkül persze.

Szécsi Margitban mindvégig erősen élt az az igény, hogy az emberlét tisztább, szebb, értelmesebb, méltóbb legyen, mint amilyennek naponta tapasztalta. Elkeserítette, dühítette az emberi minőségnek az a megromlása, amelyet Magyarországon a Kádár-rend-

szer céltudatosan produkált. Olyan eltökélt, tiszta és könyörtelen erkölcsi igényesség élt benne, amelyik nem tette lehetővé számára a sokszempontú mérlegelést. Ezt másoknak hagyta. Ő tiltakozott, leleplezett, fölháborodottan, élesen néven nevezte az általa érzékelt bajokat. Versvilága mégsem egysíkú: az erős ítélkezés az ironikus és szarkasztikus esztétikai minőségeket is gazdagon működteti az alku, maszlagolás, egyezkedés, erkölcsi romlás megnevezésekor.

Szécsi Margit kényesen óvta magát és – ítélkező verseivel – óvta az emberiséget az erkölcsi szennyeződéstől, megalkuvásoktól, érdekek formálta álmagatartástól. Különleges képessége volt arra, hogy a romlás legapróbb elemeiben is meglássa a majdani végzetet. Költői világképe ezért drámai, dinamikus és egyetemes igényű: a jelenségekben a törvényt is megnevezte. Lenyűgöző erkölcsi bátorsága volt ahhoz, hogy ezt a nagyívű kivetítést, szembesítést mindenkor maradéktalanul elvégezze, a romlasztó egyedi jelenségben a negatív világerők működését is érzékeltesse.

A csillagos Golgota verseiben az emberlét minősége forog kockán – olyan reménytelen küzdelemben, melyben vigaszt is csak az eszményi magatartás, s nem a győzelem esélye nyújthat. Szécsi Margit szerint ez a legtöbb, amit a költő vállalhat. Ezt ő vállalja is mindig. Ezért van egyensúlyban *A csillagos Golgota* küzdelmes világának két szembenálló tartománya: a romlás gazdagon feltérképezett sokaságával szemben rendületlenül küzd – mindhalálig – a versvilág költői személyisége. Ez az ő „keskeny útja" a csillagos Golgotára. „Nem kiagyalt: valódi szörnyekkel viaskodott mindig, erején felül, akárcsak élete társa, Nagy László" – írja Szécsi Margitról a kötet prózavers szépségű fülszövegében Buda Ferenc, aki e költészet legszebb értékeit is empatikus érzékenységgel nevezi meg.

Szécsi Margit látomásos-metaforikus költészete gazdagon él a szürrealisztikus kifejezésmóddal. Képalkotását régóta jellemzi egyfajta egyénien szürrealisztikus atmoszféra megteremtése: a távoli képzeteket nemcsak merészen kapcsolja össze, de a hasonlóság, a társítás indokát is jórészt gyakran fedve hagyja. Ez az alkotói módszer nem teszi lehetővé mindig, hogy az olvasó a legapróbb részekig „megértse" a verset. Mégsem marad „tudatlan" a lényeget illetően,

hiszen a fő motívumok világosan szembesítik a drámai karakterű versvilág ellentétes erőit. A szürrealisztikus erezettségű és atmoszférájú világkép egymással ellentétes elemeit fogalmilag is megvilágítják a versek. Minden darabban, az avantgárd ösztönzésű terjedelmes kompozícióktól a folklór indítékokat közvetlenül, motivikusan és ritmikailag is éreztető rövid versekig szembetűnő ez a dinamikus, drámai küzdelem. A versek motívumai és ritmikája a költői szemlélet szerves egyetemességéről tanúskodik: a természeti képektől a folklórelemekig, a mitikus, szakrális jelképektől a tiszta fogalmiságig, az egyszerű hangsúlyos ritmustól a bonyolult ritmuskompozícióig minden megtalálható ebben a vékony kötetben jelzésszerűen, a kényszerű félbehagyottság töredékességével, de szervesen, összefüggően.

Különösen bőséges és szerves a költői ítéletet kiváltó negatív jelenségek motívumköre. A „valódi szörnyek" sokasága jelenik meg Szécsi Margit verseiben. A nyolcvanas évek második felének iszonyú erkölcsi képe tárulkozik föl ezekben a versekben. Midőn közvetlen valóságunkra ismerünk bennük, a versvilág nem hagy kétséget afelől sem, hogy az emberlétben tragikusan ismétlődő, tehát egyetemes érvényű jelenségeket nevez meg és ítél meg a költő. A történeti nézőpont és az egyetemes, múltat és jelenkort együtt mérő költői ítélkezés a negatív erők örök tobzódását is mutatja, mégsem oltja ki az ellenük irányuló cselekvés igényét, hanem éppen fölerősíti azt, hiszen ebben az örök küzdelemben a maradandó értékek mégis mindig az erkölcsi romlás elleni cselekvésből épültek.

Hét évszázad magyar költői?

Minden nemzetnek szellemi-lelki létszükséglete az, hogy költészetének „bibliája" vagy „kincsesháza", azaz legértékesebb darabjai a nagyközönség számára is mindenkor hozzáférhetőek legyenek. Bármennyire kihűlt is lelkileg a világunk, a költészet ma is nemzeti nyelvünk és szellemiségünk egyik legfontosabb tápláló forrása, őrizője és megújítója. Vagy legalábbis annak kellene lennie. Tudták ezt elődeink is minden időben, gondoskodtak is arról mindenkor, hogy az általuk e „biblia" részének tekintett legfontosabb értékek könnyen elérhető gyűjteményekben rendelkezésre álljanak. A második világháború utáni évtizedekben a *Hét évszázad magyar versei* című, 1951 és 1979 között öt kiadást megért antológia volt hivatva arra, hogy ezt az igényt kielégítse. Ez az antológia a dogmatikus irodalomszemlélet jegyében született, a kommunista ideológiai céloknak alárendelt, torzított értékrendet követett. Bár újabb kiadásai jelentős önkorrekciók révén sokat javultak, ideológiai-politikai okokból származó bántó hiányosságai még a legutolsó kiadásban is számosak. Szerkesztői sohasem válogathattak az egyetemes magyar irodalom teljes teréséből.

Az utóbbi fél évszázadban most, a rendszerváltás után nyílt lehetőség először arra, hogy politikai korlátoktól mentesen, kizárólag az értékek alapján épüljön újra a magyar költészet „kincsesháza". Ezért előzte meg igen nagy várakozás a *Hét évszázad magyar költői* című, minden eddiginél terjedelmesebb, több mint hatszáz magyar költő négyezer-ötszáz versét tartalmazó „bibliát". Persze, az ideális könyvet sokkal könnyebb remélni, mint létrehozni. A három szerkesztő – Kovács Sándor Iván, Lakatos István, Németh G. Béla –

külön-külön szóló utószava sok reális gondot jelez, de Kovács Sándor Iván és Németh G. Béla írásában sok felvetődő kérdésre magyarázatot kap az olvasó. Megtudhatja a népdalok mellőzésének okát éppúgy, mint a költők születési időrend szerinti elrendezésének megokolását, vagy azt, hogy epikus verses művekből többnyire csak részletek közlésére kellett szorítkozniuk a szerkesztőknek. Tudomásul vehetünk sok mindent, egyetértésünk nélkül is. Én például a népdalok mellőzését költészetünk súlyos szegényítésének tartom. Az időrendnél a századok kiemelt jelzése zavaró, hiszen ugyan miért volna Babits vagy Kassák tizenkilencedik századi költő.

Fontos elvi szempontokat is megfogalmaznak a szerkesztők. Kovács Sándor Iván Horváth János *Magyar versek könyve* című híres antológiájának körültekintő bevezető szavait is idézi: „Igyekeztünk lehető teljességgel továbbörökíteni költői emlékeinkből azt, ami a művelt magyarság köztudatában elevenen él, kiselejtezni a méltán feledettet, új fényre hozni a méltatlanul mellőzöttet, s örök értékek mellett a csupán fejlődéstörténeti érdekűekről sem feledkezni meg." Majd azt hangsúlyozza, hogy a szerkesztésben „a valóságos értékek rangját és sokféleségét akarták tudatosítani". Németh G. Béla azt is megjegyzi, hogy a legnagyobbak mellett „a legalsó szinten álló, de még esztétikai s korjellemző értéket képviselő költőktől is kell az ilyen gyűjteménynek valamit bemutatnia". Az is fontos megállapítása, hogy „az összeállítók egyéni s korízlése kiiktathatatlan; a költészettel foglalkozó tudomány nem természettudomány vagy matematika... Mégis a válogatóknak szükségszerűen engedniök kell bizonyos mértékig, mondjuk így, a közmegegyezésnek, közmentalitásnak." A két tudós professzor legfontosabb elvei – a kikristályosodott értékek őrzése, nagyfokú nyitottság a sokféleség iránt, az „esztétikai s korjellemző értékek" számontartásának az igénye, a közmegegyezés bizonyos mérték figyelembevétele, a mérlegelő higgadtság – meggyőzőek. Ezek alapján kitűnő antológiát lehetett volna szerkeszteni. A *Hét évszázad magyar költői* általuk szerkesztett része igazolja is ezeket az elveket. Klasszikus magyar irodalmunk legszebb értékei a kezdetektől a tizenkilencedik század végéig sorra megtalálhatók a kötetben. Legszívesebben ideírnám klasszikus értékű nemzeti költészetünk fölemelő címlistáját az *Ómagyar Mária-siralom*tól Arany *Epilógus*áig és tovább. Az olvasó biztonsággal nyúlhat ezért a könyvért, ha klasszikus irodalmunk gyöngyszemeire áhítozik. A tizenkilencedik század végéig terjedő részből (a századot itt a hagyományos irodalomtörténeti értelemben véve) a remekművek nem hiányoznak. Egy ilyen alapkönyv, „biblia" esetében ez a legfontosabb. Minden egyéb szempont csak ez után következhet. Azzal is egyetértek (Németh G. Béla utószava utal is erre), hogy bizonyos, a köztudatban, közmentalitásban mélyen élő műveket akkor is bevettek az antológiába, ha azok a mai esztétikai értékítélet szerint talán nem érik el alkotójuk legjobb szintjét. Nekem is hiányozna a kötetből a *Fiamnak* és a *Fülemile,* noha én sem ezekkel mérem Aranyt.

Ki-ki ízlése, tájékozottsága alapján persze vitathatja az egyes régebbi költőkről e válogatás révén kapott képet, nyilvánvaló, hogy aki közelebb áll hozzánk, attól több verset szeretnénk látni a kötetben, esetleg hiányolunk belőle valamely okból számunkra fontos darabot. Nekem is vannak ilyen hiányérzeteim régebbi irodalmunkat illetően is, de ezeket nem adom elő, mert a hiányzó művek egyetlen esetben sem csonkítják meg az adott költő életművének karakterét. Nem jellegadó, hanem csak árnyaló műveket hiányolok, illetve némely, már a tizenkilencedik–huszadik század fordulóját érintő esetben – Kozma Andor, Vargha Gyula, Palágyi Lajos, Gárdonyi Géza és mások – nem értem a mostani jelentékeny bővítés okát a korábbi jelzésértékű közlésekhez viszonyítva.

Lakatos István utószavából tudható, hogy az antológia régi irodalmi részét Kovács Sándor Iván szerkesztette, a tizennyolcadik század elejétől napjainkig tartó időszak költőit pedig Lakatos István válogatta, de különösen a tizenkilencedik századi összeállításhoz Németh G. Béla nyújtott neki nélkülözhetetlen segítséget. „Enyém a főfelelősség" – jelenti újabb költészetünk válogatását illetően. Egyéni vonzalmai mellett ő is hivatkozik a kötelező objektivitásra, bár meglehetősen magabiztos és vagdalkozó utószavában elég sok furcsaságot talál az olvasó, például azt, hogy egyes szemléleti irányzatokat egyenesen kiátkoz, másrészt azt, hogy némelyektől azért közöltek az indokoltnál több verset, mert „sokoldalúan középszerű-

ek". Meg azt is, hogy ő egyeseket elfogultan szeret, mások költészete viszont „csillagmessze" áll ízlésvilágától. Ezek bizony nem szerkesztői erények. Becsületére legyen mondva, hogy ezt maga is érezte, s ilyen esetekben barátaihoz fordult segítségért. De ez a gesztus sem tudott segíteni rajta, mert például Rába György kiváló és kiemelten gazdag válogatása Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc költészetéből még inkább szembetűnővé teszi azt a hitelrontó cselekedetet, amelyet Lakatos István – olykor valamely barátja segítségével – a huszadik századi magyar költészet tőle „csillagmessze" álló vonulata ellen elkövetett. Ez azért jóvátehetetlen hiba, mert mesterségesen rombolja a magyar költészet egymást kiegészítő és nem kioltó értékekből álló gazdag egységét. Azért is érthetetlen az elfogultságok ilyen fokú szabadjára engedése, mert ezzel jelentősen szegényíti újabb líránk értékét és színképét, jellegét is. Emellett mérhetetlen elfogultságaival rossz szembeállításokra, rossz méricskélésekre kényszeríti az olvasót. Pedig az olvasónak évszázadok óta az a tapasztalata, hogy a tiszta értékeket nyugodtan egymás mellé lehet állítani, azok nem rombolják, hanem – a másság perspektíváival – emelik, gazdagítják egymást.

Ez az elfogultság ellentmond a Kovács Sándor Iván és Németh G. Béla, de részben még a Lakatos István által kifejtett szerkesztői elveknek is. Teljesen tanácstalanul, értetlenül állok e jelenség előtt. Nem értem. Ekkora tájékozatlanság: lehetetlenség! Ekkora rosszindulat: képtelenség! Nem értem, nem értem.

Értetlenségem hosszú listájából csak néhány tételt említhetek itt...

Vajon tényleg nem érezte Lakatos István, hogy ha az általa könnyű kézzel lefokozott Ady Endre költészetéből kihagy olyan verseket, mint az *Új s új lovat, A föltámadás szomorúsága,* a *Krónikás ének 1918-ból,* akkor – mutatis mutandis – olyasféle bűnt követ el, mintha Rába György a Babits-válogatásból kirekesztette volna a *Balázsolást*, az *Ősz és tavasz között* és a *Jónás könyve* című jellegadó remekműveket. Nem tudja, hogy ez a három egymástól oly eltérő karakterű Ady-mű a vitalitással telített létfilozófiai mélységével, az önelidegenedés egzisztenciális döbbenetével, illetve a tragikus monotónia dramaturgiájával milyen értéket képvisel költészetünkben,

s milyen ösztönzéseket adott a későbbi magyar költészet olyan remekműveinek, mint a *Fától fáig,* a hangsúlyosan azonos című *A föltámadás szomorúsága,* illetve az *Egy mondat a zsarnokságról?* De az *Ond vezér unokája, A Tisza parton,* a *Szent Margit legendája, A nagy Cethalhoz, A muszáj Herkules,* a *Bosszús, halk virágének, A fajok cirkuszában, A tavalyi cselédekhez, az Ésaiás könyvének margójára, A csillaglovas szekérből* – hogy csak néhány közismert remeket említsek – szintén nagyon hiányzik a korábbi és kisebb gyűjteményhez viszonyítva közel ötven verssel csökkentett Ady-képből. És ebből az antológiából, melynek huszadik századi részében elképesztő bőségben kapott helyet a jellegtelen középszerűség. Még jó, hogy ez utóbbi Ady-versből két sor mottóként szerepel legalább egy beválogatásra méltatott vers fölött.

Ady azonban csonkán, s az általa is legnagyobbnak tudott verse nélkül is Ady.

Illyés Gyula még rosszabbul járt. Nemcsak azért, mert ő is jelentősen kisebb helyre szorult, mint korábban, hanem azért, mert költészetének a lelkét vágták ki az antológiából azzal, hogy legfontosabb, költészettörténeti jelentőségű műveit mellőzték. A *Nem menekülhetsz* nemcsak Illyés első jelentős, vitázó karakterű gondolati verse, hanem az első értelmiségi generációk mindenkori gondjának is magas esztétikai értékű kifejezése. *A reformáció genfi emlékműve előtt* és a *Bartók* a jellegzetes illyési érvelő, vitázó, történelem- és művészetfilozófiai érvényű gondolati költészet két legfontosabb darabja. Mindkét mű irodalomtörténeti és kortörténeti jelentősége közismert, egymástól fölöttébb eltérő ízlésű szakemberek helyezték ezt a két verset a magyar gondolati líra élvonalába. 1956-ban, a *Kézfogások* megjelenésekor ebből a kötetből Somlyó György hét verset iktatott egy valamikor bizonyára elkészülő nagy nemzeti antológiába, mindenekelőtt a *Bartók*ot és *A reformáció genfi emlékműve előtt* címűt. Most itt van az antológia, de mindkét vers hiányzik belőle. Czine Mihály ugyanekkor nevezte a *Bartók*ot az utóbbi húsz esztendő legnagyobb hazafias versének, József Attila *Hazám* és Kodály Zoltán *Zrínyi szózata* című műveiben jelölve ki a vonatkozási pontokat. Azóta elmélyült elemzések sora (Béládi Miklóstól Tamás Attiláig) tárta fel

művészi értékeit, a legutóbbi, Vörös László munkája a *99 híres magyar vers* című kötetben 1994-ben jelent meg. A 99 híres magyar vers közé bekerülhetett a *Bartók,* a 4500 közé nem. De nem került be a *Koszorú,* a *Menedék,* a *Szekszárd felé,* a *Doleo, ergo sum,* az *Újévi ablak,* az *Óda a törvényhozóhoz, A fecske és a falevél, A budavári torzókra,* a *Lőtt lábú madár* és a többi irodalomtörténeti jelentőségű és közismert Illyés-vers sem. A legfontosabbak – egy-két kivételtől eltekintve – hiányoznak ebből az antológiából... Érthetetlen hitelrontás ez. Olyasféle csonkítás, mintha – mutatis mutandis – a Kosztolányi-válogatásból hiányoznék a *Hajnali részegség, Halotti beszéd, Marcus Aurelius* meg az *Életre, halálra.*

Illyés egyik kötetének a *Minden lehet* címet adta. Igaza volt.

Más-más módon, de szintén lefokozóan elhibázottnak tartom a Nagy László- és Juhász Ferenc-válogatást is. Itt sem csak, s nem elsősorban a terjedelmi arányokkal van bajom. Bár ha arra gondolok, hogy ebben a Lakatos István által szerkesztett antológiában Nagy László és Juhász Ferenc együtt kapott annyi terjedelmet, mint Lakatos István egymaga, akkor eláll a lélegzetem, s az jut eszembe, amit Lakatos írt az Endrődi-féle antológia bírálataként: „a lírikusként nem teljesen jelentéktelen szerkesztő elképeszt kritikátlanságával".

A Nagy László-válogatás a jellegét tekintve bántóan csonka. Hiányzik belőle Nagy László költészetének több jellegzetes, erős színe és műfaji vonulata. Szellemi szövetségkötéseit jelző, a korunkban lehetséges létérdekű, értékóvó magatartásformákat jelent s szellemi-erkölcsi-esztétikai erővel kiküzdő, kimunkáló közismert portréverseinek sorából *(József Attila!, Bartók és a ragadozók, A föltámadás szomorúsága, Szindbád, Az országház kapujában, Balassi Bálint lázbeszéde, Három nap, három éj, Gyászom a Színészkirályért...)* föltétlenül fel kellett volna venni legalább egyet-kettőt. Éppígy a népköltészeti ösztönzéseket kivételes esztétikai erővel kamatoztató művei közül legalább a *Szépasszonyok mondókái Gábrielre* vagy a *Szólítlak, hattyú* címűt. Epikát, drámát és lírát szintetizáló prózaköltemények sorából a *Vértanú arabs kanca* kihagyhatatlan egy ilyen antológiából. Olyan képtelen és lefokozó jellegcsonkítás ez, mintha

a Pilinszky-összeállításból kimaradt volna például a lágerversek csoportja vagy Nemes Nagy Ágnes versei közül az *Ekhnáton-ciklus.* Azt sem értem, hogy miért éppen Nagy László az, akinek több verséből csak részlet szerepel az antológiában.

A szarvassá változott fiú kiáltozása a Titkok kapujából nemcsak Juhász Ferenc legnagyobb verse, hanem a huszadik századi világirodalomnak is kiemelkedő alkotása. Nem csupán azért állítom ezt róla, mert például Auden fordítás alapján is erre a véleményre jutott, hanem azért, mert a természeti létformából kiszakadt huszadik századi ember léthelyzetének egyetemes érvényű kifejezése. A mítosz és a kozmikus távlatok vonzásában élő ember drámája, a nemzedékváltás tékozló fiúi érzésköre, az elhivatottság ereje és kínja, az ösztönös és tudatos létszemlélet ütközése mind-mind együtt szólal meg ebben a modern mítoszversben. Érzékelteti azt is, hogy a kozmikussá vált modern embernek is elemi létszükséglete volna a természeti létezés bensőség-értékének megőrzése is. Ennek a sokrétű, eszméltető remekműnek a kihagyása ismét csak olyan hiba ebben az antológiában, amelyik az egész huszadik századi rész érvényességét, hitelességét megkérdőjelezi.

Nem értem, hogy miért irtja ki szinte maradéktalanul ez az antológia újabb költészetünkből az úgynevezett bartóki jelleget, bartóki ösztönzést, hiszen felbecsülhetetlen értéke kultúránknak az az összetettség, sokrétűség és nyitottság, korszerű, új egyetemesség, amelyikre Bartóktól kapta a legmélyebb indítást irodalmunk is.

Illyés, Nagy László, Juhász Ferenc közvetlenül Bartók inspirálta műveinek mellőzése után már azon sem csodálkozhatunk, hogy Szilágyi Domokos versei közül is hiányzik a legismertebb Szilágyi-kompozíció, a *Bartók Amerikában,* amelyik pedig – régóta köztudott ez – döntő jelentőségű mű a költő pályáján. Nélküle hiteltelen a Szilágyi-kép.

Kányádi Sándor költészetét mindössze négy versre taksálta ez az antológia. Így aztán nincs benne sem a *Fától fáig,* sem a *Feketepiros,* pedig ezeket a kiemelkedő és jellegadó verseit gyűjteményes kötetei címéül is választotta a költő. Különösen a létfilozófiai érvé-

nyű *Fától fáig* hiánya nagy veszteség, a *Fekete-piros*t valamelyest pótolja a *Halottak napja Bécsben.*

A határon túli magyar költők műveiből most válogathatott a szerkesztő először valóban szabadon. Néhány kivételtől eltekintve nagyon rosszul jártak. Pedig csak kezébe kellett volna vennie a szerkesztőnek az erdélyiek esetében például Cs. Gyímesi Éva vagy Czine Mihály antológiáját, s láthatta volna e meglehetősen különböző ízlésű két irodalomtudós munkájából is, hogy vannak olyan alapértékek egy-egy irodalomban, amelyek hitelvesztés nélkül nem mellőzhetők. Kányádi és Szilágyi Domokos említett versei is ilyenek. Némi tájékozódást az arányok felől is szerezhetett volna. Az is feltűnhetett volna neki például, hogy a *Lipovánok, A szivárgásban,* az *Alagutak a hóban* mindkét antológiában szerepel, képtelenség tehát Farkas Árpádot egyetlen, egészen ifjúkori (bár ez esetben valóban közismert) művével elhelyezni a 4500 magyar vers között. Király Lászlót is hiba csupán egyetlen folyóiratszámból véletlenszerűen kiemelt három versével szerepeltetni. Ha Farkas Árpád, Király László köteteibe, vagy legalább Magyarországon kiadott, tehát hozzáférhető válogatott verseskötetekbe nem akart belenézni Lakatos, legalább antológiákat lapozgathatott volna...

Ilyen méltatlan lefokozás, hitelrontás sok érdemes költőt ér ebben az antológiában. Képtelenség például, hogy Kiss Anna, Kiss Benedek egy-egy, Szécsi Margit, Sziveri János, Kovács István, Döbrentei Kornél két-két verssel szerepel, amikor – példának okáért – Szabó Magda vagy Eörsi István tizenhéttel, Keresztury Dezső huszonhárommal... Az előbbieknek erős karakterű, egyéni látásmódú, szuverén költői világuk van. Az utóbbiakra viszont érvényes Lakatos István utószavának az a megállapítása, hogy „a versek világa olyan terület, ahol a mennyiség sohase csap át minőségbe". Szécsi Margit mérhetetlen lebecsülése különösen érthetetlen, hiszen ebben az antológiában Kassák Lajos a *Hét évszázad versei* 1972-es kiadásához viszonyítva háromszoros felértékelést kapott. Szécsi Margit sajátosan kiformált hosszú versei Kassák ösztönzését is – sajátos új változatban – továbbviszik, egyik ismert kompozíciója, a *Kassák ifjúsága* alcímet viselő *Madár-e az denevér* nyomatékkal ki is vallja

mély kötődését. Jellegbeli hiányossága is az antológiának, hogy Szécsi Margit egyéni karakterű, vallomással és groteszk elemekkel egyaránt telített hosszú versei közül egy sem szerepel benne. A halott Kondor Bélához szóló *Imák* például műfaji remeklése mellett egy nemzedék és egy kor lelkiállapotának tükreként is helyet érdemelt volna ebben az antológiában.

Buda Ferenc, Ratkó József és Utassy József esetében pedig még az is feltűnő, hogy a számukra megítélt minimális teret mennyire nem a legjobb verseikkel tölti ki a szerkesztő. Buda Ferenc húszéves volt 1956-ban. Ha mindössze négy művének van helye az antológiában, akkor a börtönversei közül három helyett elég lenne egy, hiszen nem ezekkel vált ismert költővé, hanem az olyan darabokkal, mint a *Ne rejtőzz el, Füvek példája, Roham, Tanya-hazám, Legenda, Szél fúj, Hóval jön húsvét, Szólásért való ének, Holt számból búzaszál.*

Mennyire mást, mennyire nagyobb és tágasabb horizontú költőt tanúsítana a Ratkó József költészetéből kiválasztott négy vers is, ha például a *Déva, Törvénytelen halottaim, Halott halottaim* és a *Tánc* szerepelne benne a beválogatott jelentéktelen művek helyén. Utassy József hét kis szösszenettel szerepel másfél lapon. Ezek alapján sejtelmet sem kaphat az olvasó az Utassy-líra értékéről. Miért kell elrejteni, eltüntetni – hogy én is csupán hét verset említsek – a *Zúg március,* a *Szemfedő föld,* a *Tengerlátó,* az *Ember az őszben,* a *Magyarország!,* a *Mindenség Déva-vára* és a *Pokolból jövet* költőjét?

Természetesen nem azt állítom, hogy feltétlenül ezeket a verseket kellett volna kiválasztani Buda Ferenc, Ratkó József és Utassy József költészetéből. De azt igen, hogy a magyar költészet „bibliájában" a költőket a legjobb és leginkább jellegzetes műveikből készített válogatással kell szerepeltetni.

A Lakatos István ízléséhez közel álló költők esetében nem érzékelek csonkítást, torzítást. Bár lehetséges, hogy erre a terjedelem ad magyarázatot. Ők ugyanis valamennyien oly sok verssel szerepelnek, hogy nehéz lett volna kihagyni a legfontosabb, jellegadó műveiket.

Mindemellett meglepő néhány, talán a szerkesztői vonzódás és a „csillagtávolság" végletei között „semlegesnek" tekinthető költő mű-

veiből készült, egyébként jó és bő válogatás egy-egy hiányossága is. Egy-egy olyan mű mellőzése tűnik fel ilyen esetekben, amelyek az irodalmi köztudat (irodalomtörténetek, monográfiák, antológiák tanúsága) szerint a szerző alapművei közé tartoznak. A gazdag Juhász Gyula-válogatásban hiába keressük a *Gulácsy Lajosnak* című verset, Áprilyéből a *Tetőn* és a *Tavasz a házsongárdi temetőben,* Dsidáéból a *Nagycsütörtök* hiányzik feltűnően, Kormos Istvánéból a *Pásztorok,* József Attiláéból a *Talán eltűnök hirtelen.* Mindegyik irodalomtörténeti nevezetességű alapmű. Az utóbbi hiánya azért is meglepő, mert immár nemzedékek tanulják rajta a szerkesztőtárs, Németh G. Béla kiváló tanulmánya alapján az időszembesítő verstípus fogalmát és mibenlétét. Azt, hogy József Attila ötrészes *Flóra-ciklusá*ból hármat miért kell elhagyni, megint csak nem értem.

Bori Imrétől Végel Lászlóig, Cselényi Lászlótól Szakolczay Lajosig hányan leírták már, hogy a vajdasági magyar irodalom legjelentősebb verse Domonkos István *Kormányeltörésben* című műve. Ez a vers a nyelvéből, kultúrájából kiesett ember törmelékes tudatának törmelék-nyelven való különleges megjelenítésével az egyetemes magyar irodalomnak is figyelemreméltó alkotása. Mellőzése érthetetlen. Faludy György legismertebb versét, az *Óda a magyar nyelvhez* címűt is hiába keressük a kötetben. Az utóbbi fél évszázad szlovákiai magyar lírájából egyedül Tőzsér Árpád szerepel, ő is meglehetősen féloldalas válogatással, hiszen például a jellegzetes *Mittel úr-ciklus*ának nyoma sincs az antológiában. Pedig fontos lett volna, mert a közép-kelet-európai „lét nélküli tudat" egészen sajátos megjelenése ez.

Nagyon sok költő teljes mellőzése szintén komoly hiányossága ennek a némelyekkel fölöttébb bőkezűen bánó antológiának. Nem értem, hogy ahol tizenhat hatalmas lapnyi helyet kaphat például Devecseri Gábor, tizennégy verssel szerepel Pásztor Béla, tizennyolccal Toldalagi Pál és így tovább, ott miért nem szerepelhet egyetlen verssel sem például Aczél Géza, Cselényi László, Csiki László, Fodor Géza, Gál Sándor, Gál Éva Emese, Kalász László, Kenéz Ferenc, Ladik Katalin, Ozsvald Árpád, Pintér Lajos, Páll Lajos, Palocsay Zsigmond, Sáfáry László, Soóky László, Stetka Éva, Szűcs Kálmán, Szöllősi Zoltán, Tóth László, Varga Imre, Vári Fábián László, Várkonyi Anikó, Villányi László? Nem értem.

Szerettem volna azt írni erről az antológiáról, hogy felépült költészetünk ezredvégi „kincsesháza", költözzünk bele nyugodtan, arányos, lakható. Nagyon sajnálom, hogy a huszadik századi részt illetően ehelyett inkább óvatosságra kell kérnem az olvasót.

A rácpácegresi Csillagmajorban

LÁZÁR ERVIN: CSILLAGMAJOR

Lázár Ervin *Csillagmajor* című kötetének mozaikszerűen illeszkedő tizenöt története felejthetetlen világot teremt. A történetek helyszíne az író gyermekkori élményeinek színhelye, Rácegres, de okkal egészül ki ez a közismert név éppen a *pác* szóval a novellákban. Telitalálat ez a névadás, jelöli azt is, hogy a rácegrespusztai világ új dimenzióban áll itt előttünk. A *Csillagmajor* novelláiban különleges érzékletességű realitás természetesen, szétválaszthatatlanul szövődik egybe az álmok, a fantasztikum, a mese, a képzelődések világával. A novelláknak ily módon kettős dimenziója van, de ezek nem ütköznek egymással, hanem varázslatosan összeforrnak, magasabb hatványon egészítik ki egymást. A realitás szintje fölött, de abba szervesen beleépülve jelenik meg a titokzatos, rejtélyes, mágikus dimenzió. E két szint egymásba játszását egyrészt az teszi természetessé, hogy az elbeszélő a maga gyermekkori élményeit adja elő, így a világ titkainak a faggatása a gyermeki látásmódon keresztül történik. Másrészt viszont az, hogy a megjelenített világ a pusztai emberek második világháború körüli élete, zárt peremlét tehát, melyben a mágikus tudat még szinte sértetlen...

A *Csillagmajor* elbeszélője önmagát is reflektálja és változatos módokon adja elő a történeteket. Éppen azzal hívja elő az olvasó nagyfokú aktivitását, hogy bár a felnőtt, tapasztalt ember pozíciójából idézi fel a gyermekkor világát, nem oldja fel az egykori rejtélyeket, fantasztikus élményeket, irracionális eseménysorokat, hanem azokat is érzékletesen jeleníti meg. A titkokat, csodákat meghagyja titkoknak és csodáknak. Ezek egyfelől magukkal ragadják az olvasót, másfelől viszont szinte kényszerítik arra, hogy értelmezze a

különös eseménysorokat, keresse a történetek „értelmét", „jelentését".

Különleges képessége van Lázár Ervinnek ahhoz, hogy bensőséges világot teremtsen. Olyan természetes hangon szólal meg, hogy rögtön beavat teremtett világába. Úgy beszél hőseiről, mintha az olvasó is régóta és név szerint ismerné őket. Rácpácegrest pedig Rácegres egész földrajzi környezetével fölrajzolja a novellák belső térképére. Egyes belső részeinek nevét is annyiszor és oly természetesen említi, hogy az olvasó is otthon érzi már magát a Vitéz-tanya, Paphegy, ráadási lejáró, Nagysarok, Kissarok útvonalon és a rácpácegresi pusztán. Ismerős alakok mozognak ismerős helyszínen. Nyelvük is különleges zárt világukat jellemzi. Az író magyarázza is egyes szavaikat (tézsla, cuca, méhel, hüvék, lazsnak, nyárára).

A történetek ideje közvetlenül a második világháború előtti évek (még színen vannak a grófok és nagyságosok), a második világháború (az idegen katonák többször megjelennek), majd a világháborút követő év (a svábok kitelepítése, a rendszerváltozás bejelentése), illetve egy későbbi, de szorosan kapcsolódó történet.

A történelemtől elzárt világ ez, de a történelem a maga érthetetlen cselekedeteivel beavatkozik a puszta életébe is.

Ebben a kis világban különleges dolgok történnek. A különleges eseményeket különlegesen adja elő az elbeszélő. „Úgy érzem, itt az ideje, hogy elmondjam az óriást" – kezdődik *Az óriás* című novella. Aztán elmeséli az egyes szám első személyű elbeszélő azt a különös történetet, hogy gyermekkorában iskolából hazafelé menet egyszer „a megszokott szelíd táj helyén egy égigérő hegy tornyosult", „végeláthatatlan vásznakkal meg posztódarabokkal" volt letakarva. Hamarosan igazolódni vélte azt a gyanúját, hogy nem is hegy ez, hanem egy óriás feküdt előtte keresztbe az úton. Ezen kell neki átmennie, hogy hazajusson. A küzdelem aprólékos, gyermeki látásmódú bemutatása szinte mágikus erejű: érzékletessé, valóságossá teszi a rendkívülit, a rejtélyeset. Végül megmenekült a gyermek, hazaérkezett, az óriás pedig eltűnt egy szempillantás alatt. A novella az elbeszélő önreflexiójával zárul: „Akkor mégsem szóltam az óriásról senkinek. Talán attól féltem, nem hiszik el. De most úgy éreztem, itt

van az ideje. Elmondtam hát." Éppen ez az önreflexív elbeszélői keret teremt különleges kettős perspektívát. A gyermeki látásmód a félelmek okozta látomást vagy rémálmot valóságnak fogta föl, minden részletében reális történetként adta elő. De ezt az elbeszélést a novella keretében megjelenő elbeszélő formálta a gyermeki szerepben is. Csöppnyi iróniával is láttatta az egész csodát. Ez az irónia a dikció túlretorizáltságában, a beszéd túldíszítettségében, túlhajtásában, felsoroló, katalogizáló jellegében is megmutatkozik. „Mi voltam ilyenkor? Magányos lovas? Száguldó motorversenyző? Vagy kiterjesztett szárnnyal repülő, szabad madár? Nem tudom, csak arra emlékszem, robogtam most is." Éppen erre a beleképzeléses jellegre mutat rá kimondatlanul is az írói önreflexió. Ebben már benne van a rálátás bölcsessége. A gyermek teljesen azonosult a rémálmával, valóságként élte azt meg. Az író azért érezte, hogy most már elmondhatja az óriás történetét, mert most már a gyermekire való rálátással, annak megsértése nélkül érzékeltetheti, hogy a hazatérés lehetetlenségétől való félelem miféle víziókat változtat realitássá a gyermeki lélekben. A pszichológusok a mágikus realista művek motívumainak eredetét a lidércálmokkal is kapcsolatba hozzák. Bizonyos, hogy nem oktalanul. Ebben a novellában az álom és valóság elegyítése teremtett különleges világot.

Az archaikus, mitikus és mesei világképben a tárgyak elveszése is mitikus magyarázatot kapott. *A tolvaj* című novellában egy angyal a tolvaj, de amikor rajtakapják, többé nem jön, s hiába rakják ki neki a tárgyakat, nem hiányzik többé semmi. A felnőtt férfi emlékeiben, tudatában azonban a gyermekkor realitásaként maradt meg az egykori magyarázat. Ha fölriad éjszaka, most is várja az angyalt. „De nem moccan semmi, csak a csend hasogatja a dobhártyámat." Itt is érzékelteti a dikció a gyermeki és felnőttkori dimenzió különbségét. A kettő között az éjszakai szorongás az összekapcsoló elem.

A falusi gyermekkori világban a kovácsmesternek igen gyakran jutott mitikus szerep, vasakat izzító katlana, hatalmas fújtatója, munkájának zajossága szinte predesztinálták arra, hogy rendkívüli erővel ruházza fel a gyermeki képzelet. Szücs Lajos rácpácegresi kovácsmester is úgy megpatkolta az ördög lovát, hogy a ló a földbe

süllyedt kecskelábú gazdájával együtt. A győzelmet az egész Rácpácegres megünnepelte. Igazi mese ez. A bátorság, szakszerűség és erő győzelme a kényeskedő és „bájgunárhangú" ellenségeskedés fölött. A rácpácegresi rend fenntartása *(A kovács)*.

A *Csillagmajor* című novellában az elbeszélő egyetlen kiszólásos, az olvasóhoz forduló mondata sejteti, hogy a különös történet formálásában a félelemnek adatott nagy szerep: „Hallották már, hogyan csisszegnek a kukorica száraz levelei?" Nincs világos magyarázat arra, hogy a különös fehér gyolcsinges legény miért áll be a kukoricaszedők közé. S ha már hegynyi csomó elhagyogatott kukoricát szedett, miért megy el. A pusztán mindaz, ami az átlagos, normális viselkedéstől eltér – a mitikus tudatból eredően –, sejtelmessé, titokszerűvé válik. Rögtön megszólal a mitikus magyarázat: „Nem láttátok? Halotti ing volt rajta." Ezután már joggal várják, hogy a kukoricahalom is úgy tűnik el, mint aki szedte. Az elbeszélő azonban maga ütközteti a rejtélyest a valóságossal: „De az inge, az nem igaz, hogy halotti volt. Nagyon is élő ing volt." Csupa rejtély a novella. Miért jött ez a legény? Miért hagyta itt a cucát, a munkát megkönnyítő szerszámot? Miért figyelmezteti a munkásokat, hogy ne hagyogassák el a termés javát? Miért megy el, ha már szedett egy nagy halom kukoricát? Vagy ez is egy álom csupán? A leleplezéstől, ellenőrzéstől való félelem víziószerű kivetülése? Vagy talán Kiss tekintetes küldte ezt a rejtélyes legényt, hogy alaposabb munkára ijessze a kukoricaszedő csapatot? Mindezek az olvasói kérdések a történet rejtélyességéből fakadnak. A történet azonban éppen azért olyan különleges, mert az emberi lét titokszerű szférájába vezet.

Van olyan történet is ebben a kötetben, amelyiknek a különlegességét a két világ, a pusztai és a grófi, egészen sajátos ütközése adja. Isztike grófnő jóságos tekintete megakadt a pusztaiak rongyos, foszladozó és foltos ruháin, s a következő vasárnapon mindenkinek „rendes", azaz a grófi ruhatárból származó ruhát ajándékozott, azzal a kikötéssel, hogy a rajtuk lévő göncöket el kell égetniük. „Ette a tűz a péntűket, rékliket, keszkenőket, a kopott krepdesinblúzokat, pargetszoknyákat. És jöttek vissza az asszonyok, királynői estélyikben,

abroncsos szoknyákban, csipkés blúzokban, finom körömcipőkben, csatos magas szárúban, arannyal díszített piros csizmácskákban... És jöttek a férfiak is. Priger András frakkban, lakkcipőben, Kránicz Sándor díszmagyarban, Jósvai Józsi térdnadrágban." A remek történetet az írói látásmód összetettsége emeli nagyszerű novellává. A létszemléleti bölcsesség finom iróniája tölti meg derűvel a történetet. A grófnő könnyekig meghatódik saját jóságától. A pusztaiak vágyakozása a szép ruhák után természetes emberi igény. Egy pillanatig ők is örülnek, sorsukat, életüket feledve veszik magukra a csodálatos ruhákat. Ez a két természetesség azonban képtelenség formájában találkozik. Már a kétféle ruházat idézett „katalógusa" érzékelteti a grófnői ötlet abszurditását, hiszen a díszes, fényes ruhák, lakkcipők teljességgel alkalmatlanok a pusztai munkások számára. Ahogy meglátták egymást új öltözékükben, ki is tört belőlük a nevetés. Remek listák leplezik le a képtelenséget: az asszonyok „húzták a slafrokjaikat a sárban a tyúkól felé menet, a magas sarkú cipőben megbicsaklott a lábuk...". Nem tehettek mást, fogták az ollót és visszaállították a rácpácegresi rendet: „Vágtak, fejtettek, toldottak, foldottak, reccsentek a foggal eltépett cérnaszálak, szakadtak a díszes zsabók és kézelők, foszlottak a csipkék, díszek, mütyürkék és flitterek..." Egyedül a rosszéletű Katunci nem akarta átalakítani a ruháját, de róla is letépték a többiek. „Rácpácegresen helyreállt a rend." Csupa derű ez a történet. Az elbeszélő szelíd iróniával és igen nagy nyelvi-szemléleti érzékenységgel, leleménnyel, gazdagsággal mutatja be a rácpácegresi rend megváltoztatását és helyreállítását egyaránt.

Lázár Ervin írói kvalitása abban mutatkozik meg leginkább, hogy különleges és titokszerű történeteiben a megszokott realitás és az azt áthágó, víziószerű szféra elegyítése a lét eseményeit és törvényeit érzékelteti. Képes a lét szépségét, titokszerűségét és abszurditását érvényes történetekbe rendezve megmutatni. Az elbeszélő önreflexiói nem az elbeszélés lehetetlenségére irányulnak, hanem az elbeszélés gazdagítására. Széni nagyságos gerincét ökrökkel egyenesítteti ki időről időre. Görbén érkezik a pusztára és sudár egyenesen távozik. Kerek így a története. „Itt akár abba is hagyhatnám, hiszen

amúgy is töredékről van szó. De azért elmondom a végét" – mondja az elbeszélő. S a történet vége az, hogy az utolsó nyáron súlyosabban meggörbült, mint máskor, s nem egyenesedett föl a „kezelés" után, hanem összezsugorodott. „Szotyori szerint akkora lett, mint egy gyerekököl, s aztán még akkora se. A kötelek végén nem volt semmi, az ökrök térdre estek, egyikük fájdalmasan elbődült." A különleges gyógymód különleges, csodaszerű halállal végződik. „Szotyori szerint", azaz a népi képzeletvilágban mesei befejezést nyer a történet, következetesen járja végig a képzelet a halálba vezető utat is, fordítottjaként a gyógyulásnak.

Amikor a rácpácegresi kis világba betör a történelem a maga brutalitásával, a pusztaiak mély humánuma is megnyilatkozik. Igazában nem tudják, hogy mi zajlik a világban. De azt tudják, hogy az ártatlan, üldözött asszonyt és kicsi gyermekét menteniük kell mindenáron. Érte még életveszélyt is vállalnak, s megvetik az üldözőket kiszolgáló árulót. A történet a vágyak tárgyiasítása szerint fejeződik be, a katonák előtt láthatatlanná válik a falu, az áruló Bederik Duri pedig megszégyenülve menekül. Ismét „helyükre sűrűsödnek" a házak, boldogok az emberek. „S mintha csak erre várt volna, nagy pelyhekben, mint a kegyelem, hullani kezd a hó."

Erőteljesen egyedi változatokban, de hasonló művészi logika és erkölcsi magatartás nyilatkozik meg a többi remek novellában is. *A cirkusz, A kujtorgó, A bajnok, A porcelánbaba, A keserűfű, A kút* – mind-mind Lázár Ervin humánummal telített „mágikus realizmusának" mintadarabjai. Védtelen kis világ kapaszkodik bennük önnön belső értékeibe és életakaratába a külső erők – háború, gyilkosság, erőszak, üldöztetés – barbárságával szemben. S hogy ez a kapaszkodás olykor a részvét, a humánum, a tisztaságvágy magaslataira vezet, máskor pedig az eszelősség jegyeit viseli, ez is a teljességhez tartozik.

Kitűnő és magas művészi szinten egyenletes mű a *Csillagmajor*. Az is művészi telitalálat, hogy a címlapján id. Pieter Bruegel *Aratás* című képének részlete látható.

Családi történelem

ÁGH ISTVÁN: ÁROKBÓL JÖN A TÖRPE

Ágh István művészetének szembetűnő gazdagodását, kiteljesedését, számadás-korszakát alapos tanulmányok sorában kellett volna már számbavennünk. Finoman kimunkált, klasszikus érettségű verseinek változatlan sorjázása mellett csak a kilencvenes években négy prózakötete jelent meg. Mindegyiket a számadás igénye hívta létre.

A *Kidöntött fáink suttogása* (1990) esszéiből irodalomtörténeti jelentőségű családtörténet bontakozik ki. A dokumentumok, személyes emlékek a zajló történelemmel szembesítik Nagy László és Ágh István őseinek és családjának küzdelmes történetét a tizenhetedik század végétől 1969-ig, az édesapa haláláig.

A *Virágárok* (1996) esszé-gyöngyszemei lírai érzékenységükkel és szemléleti gazdagságukkal, nyitottságukkal okozhattak volna meglepetést azoknak, akik Ágh Istvánt is könnyű kézzel sorolják be egy jól kigondolt, de hozzá fölöttébb méltatlan, elavult népiességbe. Ezek az esszék önértékük mellett dokumentálják Ágh István hatvanas-hetvenes évekbeli gazdag baráti, művészi kapcsolatait és későbbi szellemi tájékozódásának tágasságát is. Nagy László mellett Sinka István, Szabó István, Kamondy László, Erdély Miklós, Kondor Béla, Kormos István, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Sarkadi Imre, B. Nagy László, Schéner Mihály, Víg Rudolf, Huszárik Zoltán és mások szellemi arca elevenedik meg a kötetben. Népi és avantgárd, hagyományőrző és folyton kísérletező művészek, írók, zenészek, festők, szobrászok, színészek, rendezők világában egyaránt hitelesen kalauzol, mert bensőségesen otthon van Ágh István. Latinovits Zoltán, Tamási Áron, Tatay Sándor és mások könyveiről, munkásságáról szóló esszéiben is a személyes érdekeltség, megérintettség, az értékóvó ráhangolódás ragad meg.

A *Rókacsárda* (1993) című regénye a második világháború utáni évek, évtizedek személyiséget szétroncsoló világát mutatta be. Olyan korról adott érzékletes képet, melyben elszabadult a pokol, semmivé váltak az emberi értékek. A vallomásos, önéletrajzi és szociografikus műveiben is gazdagon megjelenített szülőföldjének a világát nagy számú szereplővel eleveníti itt meg oly módon, hogy az alapanyag kitágul, egyetemes érvényű jelentést kap. A korszak magyar történelmének jellegét ragadja meg mitikus és történeti elemekkel, szürrealisztikus vonásokkal is dúsítva a közvetlenül érzékelhető valóságelemeket. A *Rókacsárda* regény, de kompozícióját nem egységes cselekmény, hanem egymáshoz lazán kapcsolódó események alkotják. Az egymással érintkező, egymást átfedő pillanatképek mozaiksorát az elbeszélő személye és a helyszín fogja laza egységbe.

Az *Árokból jön a törpe* (1997) kétszintes prózai mű. Az alapszintet a lapok alján folyamatosan közölt anyai levelek alkotják. Tömör és döbbenetes dokumentumok ezek a dátum nélküli levelek. Közel négy évtized történelmét is jelzik folyamatosan egy-egy szóval. A szülők élete küzdelem a mindennapi kenyérért, megélhetésért. A néhány soros levelek általános érvényűen is bemutatják az utolsó parasztgeneráció elpusztulásának történetét. A második világháború után távlat nélkül maradt a paraszti lét, megszakadt a paraszti életforma történelmi folytonossága. A gyerekek már más pályákon kerestek boldogulást. Nemcsak nemzedékváltás, de teljes életforma-váltás is bekövetkezett. A faluban magukra maradtak az öregedő szülők. Örökké hazavárják a távolba szakadt gyermekeiket, aggódnak sorsuk alakulása miatt, visszavárják a kosarat, hogy csomagot küldhessenek nekik. Az életük egyre erőteljesebben a pusztulás, súlyosodó betegség, öregség jegyeivel terhes. Egy-két sorban ad hírt az édesanya a falu életének eseményeiről, pletykákról, történetekről, leggyakrabban azonban halálesetekről. Pusztul körülöttük a falu népe is, a rokonok, ismerősök gyorsan fogynak. Legtöbb levél gyászhírt is tartalmaz, szinte monoton felsorolásban. Egy-egy kis

örömet jelent a költő fiúk – Nagy László és Ágh István – pályájának kibontakozása, némi enyhületet hoznak a róluk érkező jó hírek.

Az időbeli kihagyások drámai metszetekké sűrűsítik a leveleket. Nincsenek dátumok ezeken a leveleken, de eligazít a tartalmuk, a családi történelem, melynek sok eleme ismerős az olvasó számára Nagy László és Ágh István verseiből és önéletrajzi írásaiból is. Így például amikor az édesanya szemműtétéről kapunk hírt a levelekből, eszünkbe jut Nagy László verse, a *Műtét anyánk szemén*. Amikor azt olvassuk az egyik levélben, hogy „Cellát már régen levágták", Ágh István *Kidöntött fáink suttogása* című könyvének emlékezetes fejezetével is földúsulnak bennünk e sorok. Az olvasónak különleges élménye ez a többszörös dimenzió, élet és művészet folytonos egymásba játszása.

Ez a kettős dimenzió magán a könyvön belül is érvényesül olykor, hiszen több olyan elbeszélés van a kötetben *(Hétvége, Flórika, A kisbíró fülei)*, melynek egy-két mondatos magját megtaláljuk a levelekben, ekkor az is feltűnik, hogy a tömör híradások mögött milyen sokféleképpen értelmezhető és megítélhető események rejlenek.

Amit az anyai levelek a falu életéből jeleznek, azt epikai gazdagsággal tárja elénk a könyv tizenkilenc elbeszélése. A levelek töredékes, véletlenszerű jelzései fölött egész világ bontakozik ki ezekben a lazán összekapcsolódó elbeszélésekben. A novellafüzér epikai különlegessége az, hogy az író többféle epikus perspektívából mutatja meg szülőföldjének egykori világát. Olykor egyes szám első személyben szól, máskor a nyilvánvalóan önéletrajzi élményből eredő történetet egyes szám harmadik személyre fordítja, „a fiú"-ról beszél az elbeszélő. Többször pedig a falu egy-egy alakja mutatja be azt az életszeletet, amelyik leginkább a szeme sugarába esik, amelyikhez valamilyen módon közvetlen köze van. Így szólal meg egy olyan idős ember, aki az első világháború után még „tátogató gyerek" volt *(Ezredesné, csillagokban)*, az 1956-os forradalom idején Budapesten megsebesült fiáért aggódó édesanya *(Köd)*, a hegypásztor *(Emigránsok)*, a „dekorációs" *(Rab madár)*, az idegenből jött restaurátor *(Restaurátor)*. A többféle nézőpont, többféle epikus perspektíva hiteles alkalmazása az írói életismeret és látásmód gazdagságát is

mutatja, az író kitűnő nyelvi erejéről, gazdagságáról is tanúskodik, emellett az adott világ hiánytalan teljességének a benyomását is kelti. A sokféle nézőpontból bemutatott világ egésszé áll össze az olvasóban, mert organikus egésznek látja és láttatja maga az író, jóllehet mindig csak részeket, metszeteket mutat belőle. A történetek nem illeszkednek pontosan egymáshoz, nem alkotnak előrehaladó cselekményt. Az író nem egy történetet mesél el, hanem magát a zajló életet mutatja meg sok-sok vetületben, s közben egy-egy motívum átfedése, ismétlése nyomatékkal utal arra, hogy a helyszín, az idő és a szereplők egyazon világhoz tartoznak.

Rengeteg érték pusztult el ebben a világban, legtöbb embert tönkre tette a változó történelem. Képtelenek voltak megmaradni a maguk valóságában, kifordították őket egykori életformájukból, s az új körülmények között nem találták helyüket vagy nem volt rájuk szüksége az új világnak. Kitűnően érzékelteti Ágh István az értékpusztulás számtalan változatát. A kisgyerekekkel magára maradó hadiözvegy ezredesné, az egyetemről a forradalomban való részvétele miatt kicsapott egyetemista, a parasztból bányásszá, majd „dekorációs"-sá vedlő ember, a raktárossá lett, „bélistázott" főjegyző, a téeszbe kényszerített parasztok, a vagyonából kifosztott, öngyilkosságba menekülő paraszt, a tanyájától megfosztott, az Alföldről a Dunántúlra menekült „kunmadarasi ember", a munkásokat szállító sofőr, aki a végzettsége szerint gépészmérnök... Mennyi kifordított, megcsonkított, kiteljesítetlen élet!

Ebben a diktatúra által megnyomorított történelemben senki sem tudta kibontakoztatni adottságait, képességeit. Visszaszorított, kis életterületre korlátozott, többnyire kisiklatott életek sorával találkozunk. De ebben a zavaros, erőszakra épülő világban elszabadul a szemét, hitvány, kaméleon-figurák veszik el azt a kis nyugalmat is az emberektől, amelyiket valamiképpen mégis megszereznek a maguk számára legalább a búcsú napjára. Szörnyű világ ez, az értelmes emberlét elmulasztásának változataiból áll össze a kép. Az élet persze színesen zajlik itt is. Az emberek dolgoznak, küzdenek, tűnődnek, tréfálnak is, ritkán még mulatnak is. Kit-kit lefoglal a maga

sorsa, mindennapi tevékenysége. A novellák sorából az olvasó azonban hiteles és döbbenetes magyar történelemre lát.

Távolról, a faluba idegenként érkező ezredesné különleges személyiségétől, titokzatos lényétől indul a novellák füzére, s összegző együttlátáshoz vezet a kötet záródarabjában. Az ezredesné titokzatos személye körül sokféle rejtély lehet, de az, hogy beleőrült a sorsába, férje, gyermekei elvesztésébe, családja széthullásába: tragikus sorskép. Őrültségnek minősíthető cselekedetei mögött elviselhetetlen sors nyomása érezhető. A faluba érkezésétől az 1956-ban bekövetkezett haláláig terjedő élettörténet évtizedeket fog át *(Ezredesné, csillagokkal)*. A *Köd* viszont az 1956-os forradalom néhány napjának és leverésének drámai feszültségű megidézése a hátország perspektívájából, a sebesült fiáért aggódó édesanya valóságot és rémálmokat keverő gyötrelmein keresztül. A tárgyszerűen szemléletes és a szürrealisztikus elemek ismét csak a történelem alá került emberek sorsát mutatják. Amikor „minden elveszett" és még a sebesülés is „bűnjel". Tele van ez a világ titkokkal, kifürkészhetetlen belső történetekkel. Egy-egy alakot, eseményt gyakran hipotetikus stílussal mutat be az író: egy megállapítást újabb és újabb, más értelmű megállapításokkal, felvetésekkel, kérdésekkel bizonytalanít el és dúsít föl.

Ágh István egyszerre látja és láttatja belülről, a közvetlen részesség bensőségességével és kívülről, az elemző, megítélő, tűnődő értelmiségi nézőpontjából a magyar falu második világháború utáni évtizedeit. Ez utóbbi nézőpontot is belerejti azonban az elsőbe, belerejti az elbeszélői atmoszférába. Különösen az egyes elbeszélések befejezése tűnik át gyakran filozofikus létértelmezésbe, miközben pedig természetes összegzése a hallottaknak, látottaknak. És ugyanezt a rétegezett, finoman ítélkező együttlátást, teljességet sugallja a kötet kompozíciója: az utolsó elbeszélésben a restaurátor az egyes történetekben megismert emberek teljes galériáját megfesti a bibliai képeken. Nem volt ez szándéka, maga is később vette észre, hogy mindenki a képre került, akit a faluban megismert. Írói telitalálat, remek motivikus hangsúlyelhelyezés, hogy ezt az azonosságot csak „egy nyugdíjas bányász dekorátor" – tehát a *Rab madár* című

elbeszélés parasztból bányásszá, majd „dekorációs"-sá lett elbeszélője – ismerte fel, aki maga is megtapasztalta a valóság és a „művészet" különleges összetartozását. De felismeréséről „hallgat, mert ismeri mesterségéből, micsoda botrány van abból, ha valakit kipellengéreznek". Bravúros írói összegzés az, ahogyan a restaurátor most saját festményét bemutatva felvonultatja még egyszer a kötet alakjait, s elmagyarázza, kit miért festett olyannak, amilyennek. Olyan ez a bemutatás, mint egy égi igazságszolgáltatás. A freskó azonban azáltal kap mély gondolati, leleplező értelmet a könyvben, hogy a templomszentelés hatalmas lakomával egybekötött ünnepségén mindenki ámuldozva nézte, de mindenki azt csodálta, hogy milyen különös emberek éltek itt régen. Nem ismerték föl magukat a képen. Az őket ábrázoló és megítélő képet, melyet a dekorátor „kipellengérezésnek" nevezett, mint mások távoli, különös múltját szemlélték. Ágh István könyvének ez az önismereti szembesítés is különleges értéke.

Talált tárgyak nyomában

VATHY ZSUZSA: BÚRKIFLI

Vathy Zsuzsa novelláskötete szemléletileg sokrétű, tárgyi világa, „életanyaga" tekintetében pedig gazdag könyv. A sokféle nézőpontból megmutatott világmetszeteket erős karakterű írói szemlélet fogja össze. Ennek a szemléletnek fő jellegzetessége a metszően pontos, leleplező, feltáró, rejtett dimenziókat felfedező világlátás és a szemléletben megnyilatkozó ítélkezés bölcsessége. Az aprólékos tárgyiassággal bemutatott világmetszet távlatot nyer, vizsgálható, megítélhető modellként is funkcionál a novellákban. Többször az elbeszélő is jelzi azt, hogy nem valóságosan egyedi, hanem léttapasztalatot összegző történetet ad elő. A bemutatásban és megítélésben pedig gyakran magának az elbeszélőnek az önelemzése, „önreflektálása" is fontos szerepet kap.

A novellák elbeszélője jól ismeri a posztmodern irodalom teóriáit, a történettel szemben a szöveg eszményítését, a semmi mondásának az elvét, de maga nem követi ezeket. Ars poetica érvényű novellájában *(Legyek talált tárgy?)* játékosan, ironikusan kipróbálja a posztmodern írásmód némely változatát, majd közvetlenül vall történetelvű írói szemléletéről és írói magatartásának igényességéről. „Megszabadultam a történetmondás kötöttségeitől, két hónapja, talán több is, nincs mit mondanom" – kezdődik a novella. Aztán – mintegy követve és reflektálva a posztmodern poétikát – sorra veszi „talált tárgyait". Az egyik fejezet egy jelentéktelen mozzanat túlbeszélésének példája, a másik a nyers valóság jelentésnélküliségét dokumentálja. A harmadik történetben „megtapasztaljuk a személyiség dezintegrációját". Az „önmaga megfogalmazhatatlanságával bíbelődő" elbeszélőnek eszébe jut egy történet arról, hogy ő nem ő,

hanem a saját férje, Don Boscos. A férje viszont azt mondja neki, azt álmodtam, hogy „te voltál én". Ironikus közbevetéssel jelzi az elbeszélő, hogy Don Boscos álmának leírását egyszer sem fogja megszakítani, „kockáztatva ezzel, hogy az olvasó nem *szövegként*, hanem álomként olvassa". Majd férje álmáért viszonzásul mesélni kezdi egyik saját korábbi álmát, melyben ő „tulajdonképpen öt alakban rejtőzködő *én* volt, egyúttal mindkettőjük *én*-je". Különös álmának emlékezetében megmaradt része érdekfeszítően kezdődik, mégsem folytatja azt, mert a férje nem figyel rá, hanem újságot olvas. Az újság hírei mellett érdektelennek minősült az álom. A novella ellenpontozva, nyelvileg bravúrosan oltja ki egymással mindkét „talált tárgyat", a valóságvonatkozásoktól elszakadt álmot és szenzációkat felületi szinten ismertető újsághírt. A negyedik „talált tárgy" egy turkáló. A „massza és poétika" példázata ez. Az asszonyok itt annyira egyformán viselkednek, hogy a nevük is inkább csak felsorolás része. Mindezek után a novella ötödik fejezetében az elbeszélő látszólag megtagadja a „talált tárgy" poétikáját. A tárgy helyett a szemléletre, világlátásra teszi a hangsúlyt, ugyanakkor meg is őrzi a tárgyak elvi egyenrangúságát: „Mert minden tény, mondat, megtörtént élet, miniatúrás megfigyelés akkor ér valamit, ha mögötte emlékekből, tényekből, tudásból, vízióból sok felfokozott és megismételhetetlen (...) van. Nevezzük így: világlátás plusz valami más. És ennek jó része a nyelvben legyen. Talált tárgyként elsüllyedek a pillanatok egymásutániságában, a tárgyak irdatlan tömegében. És az sem kutya: meglátni, hogy való valóság (azt ért rajta mindenki, amit akar) és saját lényed között mi a lehetséges kapcsolódás." A kipontozás jelzi itt, hogy az alkotói munka minden eleme nem nevezhető meg, de a felsorolás érzékelteti, hogy nagyfokú művészi koncentráció teremthet csak nyelvi műalkotást. „Nem marad más: megteremteni a világ ilyen vagy olyan, csak általad leírható tapasztalását." Az elbeszélő ragaszkodik a műalkotás hagyományos funkcióihoz is: az önkifejezéshez, a kibeszéléshez, ahhoz, hogy „a részeken, reáliákon túl az egészről is", a „lét-egészről" is elmondjon valamit. Vállalja az újabb időkben annyiszor lenézett, kigúnyolt eszmei-erkölcsi életalakító, eszménykereső, illetve világmegítélő igényt. Művészi törek-

vése: „rátalálni arra, aminek elkötelezettjei lehettek. S ha ilyen mégsem volna, akkor legalább kaján krónikása lenni a kornak, amely a (.....)-t, a (.....)-okat zúdítja rátok, ránk." A tárgy kihagyása a művészi elkötelezettség szabadságát és a művész egyéni felelősségét is jelzi: mindenkinek magának kell a világ „csak általa leírható tapasztalását" megszereznie és továbbadnia. Ehhez kell az írónak a történet, melynek nem feltétlenül kell az életben is lejátszódnia, az a fontos, hogy „játszódjon le benned, bennem, önmagában".

A novella befejezése egyrészt elveti a posztmodern jellegű, jelentés nélküli műalkotás-eszményt, a „talált tárgy"-poétikát, megsemmisíti az első négy történetet. Másrészt viszont új dimenzióba is állítja a „talált tárgyakat". Bemutatásukban, bemérésükben, elvetésükben magának az elbeszélőnek a világlátása, az élethez való viszonya nyilatkozott meg. Nem a „talált tárgyak"-at tagadja meg ez az ars poetica, hanem azt, hogy maga az alkotó viselkedjék talált tárgy módjára.

Vathy Zsuzsa könyvének egységes szemléletét ez a felelősen és körültekintően mérlegelő írói látásmód biztosítja. A novellák világa sokrétű, összetett, jól elkülöníthetők bennük az egymással jelentéses viszonyban lévő szemléleti rétegek. Van, amikor az elbeszélő mintegy kívülről, tárgyszerűen állít elénk életmetszeteket, s ezeknek a művön belüli nyelvi-szemléleti szembesítése, ütköztetése teremt magasabb szintű egyensúlyt a szemléletben *(Fehér Sólyom)*. Máskor az elbeszélő monológja idézi föl és ítéli meg a rég halott anya és emlékező leánya kapcsolatát, s benne az eltűnt időt, a megélt történelmet, a megváltozott világot *(Virágos Völgy, vagy valami más)*. A történetek tárgyi rétegében gyakran jelenik meg apró mozzanatokban vagy szemléletes bemutatásban az utóbbi fél évszázad magyar történelme, a nemzeti közösség morális és szociális állapota. A könyv egésze azt tanúsítja, hogy az író nagy valóságismerettel rendelkezik és érzékeny erkölcsi szemlélettel ítéli meg a világot, a történelmi amnéziát éppúgy, mint a szociális nyomort vagy a különféle – társadalmilag tipikus, gyakran egy-egy nemzedékre globálisan jellemző – magatartásmódokat, mentalitásokat.

Különösen súlyos ítélet nyilatkozik meg *A verőember-állat* című írásban, mely Nagy Lajos *Képtelen természetrajz*ából veszi mottóját („Sokféle állat van.") és ötletét: egy új állatfaj szarkasztikus karakterrajzát adja. Ez a karakterrajz a diktatúrák megsemmisítő elítélése is, hiszen azt, hogy a verőember-állat a bemutatott módon éljen és dicsőüljön meg, csak erőszakelvű társadalmi rendszer és kollektív amnézia okozhatja.

A Határ Győzőnek ajánlott *Londonodni* remek szatíra: bravúrosan szembesíti az éhes, kimerült utasok és a flegma, munkáját unalommal végző idegenvezető magatartását.

Az egyes történetek a „lét-egész"-nek mindig újabb és újabb aspektusát mutatják meg. A *Majdnem tökéletes* és a *Gördeszkák és űrdeszkák* viszont az emberi lét kegyetlen – az egyén élete felől nézve – pusztulásra beállított rendjének víziószerű és reflektált bemutatása és fájdalmas tudomásulvétele. Nem elfogadása, hanem felülnézeti felmérése. Rálátás a „lét-egész"-re.

Vathy Zsuzsa novelláiban a különféle mentalitások spontán ütközése a lét mélyebb dimenzióiba világít: ki-ki a maga igazával, a maga sorsának törvényei szerint nézi a világot, de ezek a világ-látások csillagnyi távolságra vannak egymástól.

A *Vendég*ben egy idős nagynéni érkezik unokahúgához néhány napra vendégségbe. Az a magatartás és mentalitás azonban, amelyik az ő természetéből következik, vendéglátóinak igen sok kellemetlenséget okoz. Alig várják, hogy megszabaduljanak tőle. A kötet címadó írásában az édesanya szeretné megosztani lányával élete nagy titkát és szégyenét, azt, hogy valaha jelentéseket írt. A lány azonban megsemmisítő morális ítélkezéssel, ingerülten reagál. A közeledés helyett a távolság nő közöttük.

A *Hrabal Kispesten* elbeszélője albérlőit látogatni, lakását árulni jár Kispestre. Minden útjára Hrabal könyveit viszi magával. Sokféle „vevő"-vel és különféle nációkhoz tartozó albérlőkkel ismerkedik meg, tűnődik sorsukon, társadalmi és vallási szokásaikon. Közben Hrabal műveibe merülve egyre jobban felfedezi, elképzeli magának a régi, ötven évvel ezelőtti Kispestet, amelyikben még Hrabal is otthonosan érezte volna magát. A hrabali világlátás mélyen megragadja,

egészen átalakítja az elbeszélőt, új viszonyt alakít ki benne a világgal. Elképzeli és értelmezi Hrabal halálát is, átveszi tőle, megköszöni neki a lét csodálatát, a tárgyak szeretetét, a szemlélődés boldogságát.

A *Szeretlek, Édua* és a *Hölgyeim, uraim* című novellákban kukázók, hajléktalanok világa jelenik meg, a társadalmi alámerülés stádiumait is érzékeltetve, megmutatva azt a mélyvilágot is, amelyben a nyomorúság már a szabadság, kötetlenség büszkeségébe csap át. Az iszonyatos sorsok tragikumán átüt a szebb emberi élet vágya, az igény a szeretet és tisztaság iránt.

Vathy Zsuzsa könyve eszméltető művészi számvetés azzal, hogy kik vagyunk, hogyan élünk, mivé válhatunk.

Karácsony Benő élete és műve

TÓTH H. ZSOLT: SZÉTTAPOSOTT ÖSVÉNY

Karácsony Benő kétszeresen is kisebbségi sorsban élt, de ennek a „kettős kisebbség"-nek az élményeit – életművének gazdag önéletrajzi vonatkozásai ellenére – sokkal áttételesebben, rejtettebben fejezte ki, mint az erdélyi magyar kultúrát a köztudat szerint karakterizáló alkotók. Így, bár sok elismerő szót leírtak róla, életműve mindmáig nem kapott kellő mélységű értékelő, monografikus elemzést. Tóth H. Zsolt könyve most ezt a hiányt pótolta.

Sokan írtak Karácsony Benőről, de bármennyire hihetetlen, nemhogy monográfia, hanem még igazán alapos tanulmány sem készült róla. Többnyire kritikákra, emlékezésekre, újságcikkekre, legjobb esetben az újabb kiadások egy-egy alaposabb utószavára támaszkodhatott Tóth H. Zsolt összegző, minden szükséges ismeretet hasznosítani kívánó monográfiája.

Tóth H. Zsolt gondosan és bőségesen összefoglalja az eddigi eredményeket, s meggyőző alapos elemzésekkel mélyíti, erősíti azok érvényét. Az életmű értékelésének eddigi főbb eredményeit nem módosítja jelentősen, inkább egyes kiegészítő vonatkozásokban hoz értékes új megfigyeléseket. Éppen ez a kiegyensúlyozott, jó irodalmi érzékre, alapos elemzésekre építő, mások eredményeit szakszerűen hasznosító módszer segíti ahhoz, hogy hiteles, árnyalt képet adjon a Karácsony Benő életművéről.

Könyve belső tagozódását az *életút, életmű* és az *utóélet* bemutatása adja. Szokatlanul konzervatív, de nem haszontalan struktúra ez.

Karácsony Benő élményköreinek, emberi magatartásának megvilágítása azért is helyénvaló, mert ő jellegzetesen olyan író, akinek

az életműve tele van élményeinek közvetlen kivetítésével. Az élmény és a mű összevetése tehát segít megérteni az írói karaktert. Karácsony Benő esetében az „elveszett generáció" élményköréből és a „kettős kisebbség"-i (azaz kisebbségi magyar és zsidó) helyzetből eredő tapasztalatoknak a hatványozódó összegződése figyelhető meg a mélyen humanista, de apatikus, determinisztikus vonásokat is bőven hordozó, „professzionális kívülálló" emberi és írói magatartásának a kialakulásában.

Tóth H. Zsolt Karácsony Benő életútjának eszményeit nyomatékosan az életmű felől szemléli, célja az író „lelki alkatának megértése". Munkájában termékenyen világítja meg az alkat, emberi sors és esztétikai minőségek Karácsony Benőre jellemző egyéni összefonódását. Karácsony Benő „külső szemlélőként időzik saját korában", gyakori önirónia pedig „érzelmi túlfűtöttsége leplezésére" szolgál.

A címe szerint az életművet tárgyaló középső részben bizonyosodhatunk meg egyértelműen arról, hogy az életút és az emberi-írói karakter bensőséges ismerete nem gátolja Tóth H. Zsolt esztétikai ítélkezését. Sok-sok olyan példát idézhetnénk könyvéből, amikor ez az ismeret hathatósan segíti a felismert esztétikai jellegzetességek árnyalt értelmezését és magyarázatát. A második pályakezdés időszakából való *Líra* című novellának „a szürrealizmusba hajló iróniája és iróniába áthajló szürrealizmusát" elemző rész, vagy a „szerző titkos ambícióit némi öngúnnyal láttató keret"-nek az értelmezése éppoly kínálkozó példa itt, mint *A megnyugvás ösvényein* című posztumusz regény sokat vitatott hangyaboly és tücsökdal példázatának bravúros értelmezése.

Erénye Tóth H. Zsolt könyvének az is, hogy a minden irodalomértéshez szükséges érzékenység, empatikus ráhangolódás ellenére mindvégig mértéktartó az ítéletalkotásban. Biztos kézzel helyezi el az értékhangsúlyokat. Minden esetben alapos érveléssel teszi azokat meggyőzővé, árnyalt esztétikai elemzéssel emeli ki Karácsony Benő novellisztikájának legjobb darabjait, a *Líra* és a *Nyári délután a régi Fehérvárt* című novellákat. Ez utóbbiban pontosan jelzi a későbbi regények legfontosabb történetformáló elveinek modellszerű megjelenését is.

Érzékletes bemutatását, alapos elemzését adja Karácsony minden regényének. Gyakran ütközteti a korabeli kritikák nézeteit, s többnyire meggyőzően alakítja ki saját álláspontját. Vitára ritkán ingerel, akkor is inkább valamely forrásának a követése vált ki ellenvetést. Például Gaál Gábornak az a kellő kritika nélkül átvett eszmefuttatása, mely szerint a korregénynek konkrétnak, helyhez kötöttnek kell lennie. *Az új élet kapujában* valóban szerény értékű mű, de nem azért, mert nincs helyhez kötve, mert nem „konkrét", hanem azért, mert belső viszonylatainak rendszere nem elég mély, nem elég gazdag.

Tóth H. Zsolt elemzéseiből szemléletesen és gazdagon bontakozik ki Karácsony Benő sajátos regényírói világa. Különösen árnyaltan rajzolja meg Karácsony regényszerkezeteinek sajátosságát: a mozaikszerű töredezettséget, a bujkáló, lappangó motívumok funkcionális alkalmazását, a „peripatetikus mozgáskoreográfiák" szerepét, egyes regények kétpólusú struktúráját. Elemzésében nemcsak a kronologikus rendet követi, hanem az ennél fontosabb, belső, alkotói rendet, összefüggéseket figyeli. Így természetes módon helyezi a pálya végére, s ezúttal esztétikai értelemben is csúcsára az egymással szorosan összefüggő *Napos oldal* és *A megnyugvás ösvényein* című regényeket. Ezeknek a regényeknek az értékeket megbecsülő elemzése is helyes mértéktartást követ, pontosan jelzi a belső egyensúlyeltolódásokat is.

Hasonló biztonsággal ítélkezik keményen egyes gyengébb művekről. Joggal minősíti elemzése összefoglalásaként a „melegséget és kedves szertelenséget árasztó, felületes szórakoztatás" eszközeinek Karácsony Benő színműveit. Jó érzékkel állapítja meg azt is, hogy a *Pjotruska* című regény első részének „modern prózapoetikai pluralizmusa" után szembetűnő törést jelent a második rész sablonos paralelizmusa.

Karácsony Benő életművének az elemzésekor Tóth H. Zsolt érzékenyen figyel ennek az életműnek a modern vonásaira is: ahol csak teheti, a mai szemlélet felé mutató elemekre irányítja a figyelmet.

A címe szerint az életművet elemző fejezet azonban a sok-sok értéke ellenére több hiányérzetet is hagy. Mindenekelőtt feltűnő, hogy

szinte az erdélyi magyar irodalomból kiszakítva elemzi Tóth H. Zsolt Karácsony Benő életművét, illetve az, hogy az *Életmű* című fejezet feltűnően kerüli az irodalomtörténeti jellegű összefüggések, párhuzamok megvilágítását az erdélyi és az egész magyar irodalom vonatkozásában egyaránt. Túlságosan belterjesen, önmagában nézi Karácsony életművét. Szükségképpen utal ugyan egyszer-kétszer másokra is, például Tamási és Nyirő pikareszk jellegű regényeire, de gazdagabb, mélyebb irodalomtörténeti összefüggéseket ebben a fejezetben nem tár fel. Ez a zárt módszer az életművön belül dicséretes módon érvényesített értékszempontnak is visszafogja a tágabb érvényességét. Nem látjuk az irodalomtörténeti viszonyítások rendjében Karácsony életművét.

Gazdagabb lehetne a könyv elméleti alapvetése is. Tóth H. Zsolt joggal emlegeti a generációs regény, korszakregény, s főként a pikareszk és a robinzonád fogalmát. Az egyes Karácsony-művek pikareszk vonásait viszonylag gazdagon bemutatja, hasznosítja Szabolcsi Miklósnak *A clown mint a művész önarcképe* című könyvét is. Finom megállapítása, hogy az *Utazás a szürke folyón* című regény hőse, Sebestyén gyógyszerész már nem „picaro", hanem „clown": „a picaro kívülállásával szemben a clown már inkább kirekesztettséget szenved el". Elmulasztja azonban Tóth H. Zsolt az általa emlegetett regényfogalmak alaposabb elméleti és történeti megvilágítását, pedig éppen ezáltal mutathatna rá még pontosabban Karácsony Benő művészetének sajátos vonásaira. Maga Karácsony is utal regényeinek szövegében a pikareszk és a robinzonád tudatos egyéni hasznosítására *(A megnyugvás ösvényein)*.

Végül hiányolom Karácsony nyelvművészetének alaposabb feltárását. Tóth H. Zsolt sokszor utal e művek hangulatosságára, humorosságára, de megállapításai többnyire megmaradnak a kijelentések szintjén. Az életmű egyik karakterisztikus jegyének árnyaltabb megragadását segítené pedig a humoros esztétikai minőség Karácsony Benő műveire jellemző sajátosságainak a feltérképezése, a sokkal gazdagabb nyelvi, stilisztikai elemzés. Erősen kínálkozik például a Tamási humorával való alaposabb összehasonlítás.

Feltételezhető, hogy a monográfia szerzőjének is volt némi hiányérzete a Karácsony Benő életművét taglaló második nagy fejezet lezárása után, mert a harmadik fejezet nemcsak a címe által jelzett *utóélet* bemutatása, hanem sok vonatkozásban új metszetű áttekintése is Karácsony életművének. Kár, hogy e gazdag zárófejezet megállapításai nem épültek bele szervesen az elemzésekbe. Olykor, mint például *A megnyugvás ösvényein* című regény már említett zárórészének, Felméri Kázmér levelének értelmezésekor szinte átcsúszik az elemzés súlypontja ide, az *Utóélet* című fejezetbe.

Egyfajta törés és aránytalanság keletkezik így a könyvben. Az *Utóélet* című fejezet az egész műnek több mint harmadát teszi ki. Ez azonban csak szerkezeti probléma. Egyébként igen fontos fejezet ez. Tanulságos a Karácsony-életmű fogadtatásának az áttekintése is, de ennél természetesen sokkal súlyosabbak azok a fejezetek, melyekben Tóth H. Zsolt összegző módon próbálja áttekinteni Karácsony Benő írói világát. Az ő életfelfogását elemezve meggyőzően jut arra a megállapításra, hogy néhány alapelv az egyéniség, természet, otthon, család – megbecsülésén túlmenően Karácsony Benő messzemenően tartózkodott a zárt világszemlélettől, s életfelfogása anarchisztikus jegyeket is mutat. Anarchizmusát azonban egyké ponton eltúlozza, majd más helyen ezt meglehetősen markánsan ellenpontozza. Magam Karácsony Benő világszemléletére a Bozóki András és Sükösd Miklós tanulmányából átvett anarchizmusfogalomnak csak a tágabb értelmezését tartom idekapcsolhatónak. Ennek a lényege figyelmeztetés „minden fennálló kritikai meghaladhatóságára, az emberi kételkedés kiküszöbölhetetlenségére, s bármiféle uralkodó világnézet elutasításának lehetőségére". Csak akkor tartom helyénvalónak Karácsony Benő művészetével kapcsolatosan az anarchizmus fogalmának használatát, ha azon lényegében valóban „a birodalmi szellemiség ellentétpárját" értjük. Karácsony életművében joggal mutat ki Tóth H. Zsolt határozott alapértékekhez való ragaszkodási igényt is. Ennek nyilvánvalóságát nem vonja kétségbe az írót emésztő sokféle kétely sem. Sőt, éppen a nihilizmus és a kozmikus tudat vonzása adja meg az ezekhez az alapértékekhez való ragaszkodásnak az anarchizmuson túlmutató

rangját is az életműben. Vagyis az a fontos ebből a szempontból, hogy az anarchisztikus, nihilisztikus vonatkozások nyilvánvaló bősége nem érvényteleníti, hanem kiemeli, erősíti Karácsony életszemléletében azt a néhány fix pontot, melyekhez minden körülmények között ragaszkodott. Ennek a világszemléletnek pontos, szép értelmezését adja Tóth H. Zsolt könyve. Végeredményben meggyőzően oldja fel azokat az ellentéteket, melyeket a szakirodalom oly nagy bőségben tárt eléje.

Karácsony Benő identitástudatának az elemzése is árnyalt. Talán csak fogalmazási sutaság az, hogy ebből identitászavarnak, identitásbizonytalanságnak látszhat, ami magasrendű tágasságként értelmezhető. Karácsony Benő nem volt hajlandó szétválasztani kettős identitását, sem zsidóságát, sem magyarságát nem vállalta kizárólagosan, egyformán elzárkózott mindkét nacionalizmustól is. Ez a magatartása úgy értelmezhető az ő életművének logikája szerint, hogy megtagadta a „birodalmi szellemiség" választásra kényszerítő utasítását.

A monográfia harmadik nagy fejezetének kiemelkedően érdekes része a *Rokonítási lehetőségek*et számbavevő utolsó rész. Sok mindent pótol itt abból a szerző, amit hiányolhattunk könyvének törzséből. Gazdagon sorakoztatja föl a párhuzam-lehetőségeket, sok vonatkozásban megváltoztatja, finomítja és kiegészíti a szakirodalom eddigi jelzéseit. Különösen elgondolkodtató a Knut Hamsun–Karácsony Benő párhuzam alapos elemzése, s több egészen távoli analógia bemutatása, illetve a közelebbiek közül az erdélyi pikareszk változatainak rövid számbavétele.

Tóth H. Zsolt általában gazdagon idézi a szakirodalmat, maga sem bánik takarékosan a szóval, könyve olykor határozottan bőbeszédű, nyugalmasan elbeszélő vagy szembesítő jellegű. Fogalmazása viszont világos, könnyen érthető. A *Széttaposott ösvény* egészében alapos és hiteles munka.

Prágai őrjárat

VONÁSOK RÁKOS PÉTER PORTRÉJÁHOZ

Sokféle megosztottságunk közepette igazán jó érzés tudni és naponta tapasztalni, hogy az irodalommal foglalkozó szakmabeliek népes tábora egyetlen személyi kérdésben a megosztottság semmiféle jelét nem mutatja. Évtizedek óta tapasztalom, hogy Rákos Péter nevének hallatán fölcsillan a hungarológusok szeme, osztatlan az a vélemény, hogy Rákos Péter kitűnő ember és kitűnő tudós. Ő persze legendás humorával, öniróniájával és szerénységével bizonyára mosolyog az ilyen megállapításon, sőt tudnivalóan ostobaságnak minősíti. A munkáival való foglalkozást pedig fölösleges időfecsérlésnek tartja, fontosabb dologra szólítja a vele foglalatoskodni kívánó kollégákat.

A tiszteletre és megbecsülésre nem is neki van szüksége, hanem nekünk, egy öntudatában elbizonytalanodott, önérzetében megtépázott hivatás képviselőinek: magyar tanároknak és irodalomtörténészeknek. Nekünk kell a bizonyosság, hogy minden időben lehet, minden időben érdemes tisztességgel helytállni tanárként és irodalomtörténészként. Sőt, hogy ezen a pályán is csak így lehet, helyesebben: csak így érdemes dolgozni.

A hetvenesztendős Rákos Péter már régóta példa és bizonyosság sokunk számára, jóllehet az áll tőle legtávolabb, hogy példának tekintse magát. Ő csupán rendületlenül teszi a dolgát a magyar kultúra prágai mindeneseként, szellemi nagyköveteként. Az iránta megnyilvánuló tisztelet elhárítására fölöttébb gazdag eszközei vannak.

A *Prágai őrjárat* a hetvenesztendős tanár és tudós jubileumi ajándéka. Ő úgy érzi, hogy ezt az ajándékot ő kapta, én úgy érzem, hogy ő adta a magyar kultúrának, mindnyájunknak. E kötet *Tanárnak*

lenni című záró írásában jegyzi meg, hogy aki őt „pótolhatatlannak" mondva próbált neki kedveskedni, akaratlanul is megsebezte, aki tudását dicsérte, az meg egyenesen fösvénységgel vádolta: „Miféle tanár is az, aki a pálya végén még pótolhatatlan, aki magával temetteti, ami talentumából még benne szorult."

Óvatosnak kell tehát lennünk, ha Rákos Pétert dicsérni belső szükségünk, nehogy nevetség tárgyává tegyen bennünket.

Legyen hát ez a rövidke írás távoli tanítványi vallomás. Főhajtás egy négy és fél évtizedes tanári és tudósi pálya előtt egy szép jubileumon, amikor is az ünnepelttől ajándékot kaptunk; régebbi és újabb írásainak válogatott kötetét, a *Prágai őrjárat*ot.

Rákos Péter magyar tudós és magyar tanár, akinek szolgálati őrhelye a prágai Károly Egyetem. Munkásságának – személyiségéből, tehetségéből, mondhatni immanens adottságaiból eredő értékei mellett – az a legfontosabb jellegadó vonása, hogy a prágai magyar tudós és tanár meglehetősen összetett státusának mindegyik elemét egyformán vállalja, egyformán magas szinten műveli.

„E könyv szerzője tanár, s ez nyilván döntő mértékben meghatározza írásai jellegét. Az értelmezés, a méltatás, a közvetítés feladata lebegett szeme előtt mindig, akkor is, amikor valamely probléma elméleti felderítését, tisztázását »a maga lábán« kísérelte meg, s akkor is, amikor vizsgálódásai, töprengése eredményeit a széles körű nyilvánosság számára foglalta szavakba. Az első esetben sem veszítve szem elől a gyakorlati alkalmazhatóság szempontját, a másodikban is az elfogulatlan elméleti megismerés talajához ragaszkodva. A különféle műfajú, terjedelmű és stílusú írások egyöntetűségének talán ez a legbiztosabb fedezete" – olvashatjuk a *Midőn ezt írtam...* című előszóban.

A közérthetőség és az elméleti igényesség egysége nemcsak törekvése Rákos Péternek, hanem írásainak kitüntető értéke is. Valóban tanár műveli ezekben az írásokban a tudományt: kristálytiszta logikával magyarázza a legbonyolultabb dolgokat is. Sokoldalúan közelíti meg, érthetővé, átérezhetővé teszi tárgyát. Okfejtésének, magyarázatának módszerével is tudatosítja tárgyának emberi jelentőségét. Írásai természetes hangvételűek és érdekesek. Humor, csöppnyi irónia vagy önirónia is gyakran fűszerezi azokat. Ezek a stíluseszközök is a mélységet, az összetett látásmódot szolgálják, új aspektusból mutatják be tárgyukat, közben az olvasó figyelmét sem engedik lankadni.

Tanulmányai többnyire a cseh olvasók számára készültek, egy-egy klasszikusunk vagy kortársunk művének cseh nyelvű kiadásához írt elő- vagy utószók voltak eredetileg. Rákos Péter ezekkel az írásokkal szolgálatot teljesített, de a könnyűségre csábító műfajt klasszikus értékűvé nemesítette. A tájékoztatást és a legnemesebb értelemben vett tudományosságot, szakszerűséget sikerült társítania. A prágai pozíció, a cseh és a magyar kultúra bensőséges ismerete segíti abban, hogy írásainak igen gazdag a komparatisztikai vonatkozásrendszere. Gyakran utal cseh és szlovák, de más közép-európai párhuzamokra is. Tanulmányaiból a magyarországi szakember is bőven okulhat, az átlagolvasó is megérti azokat.

Egyéni adottságain túl, Rákos Péter mélyen átérzett tanári hivatásával függ össze szemléletének igen széleskörű tudással megalapozott kiegyensúlyozottsága, bölcsessége, higgadtsága, nemes konzervativizmusa. Midőn a mindenkor kizárólagosságra törekvő újabb és újabb elméleti iskolák egymás megsemmisítésén fáradoznak, Rákos Péter nyitottan, de nyugodt bölcsességgel figyeli mindegyiket, s azt tanulja meg tőlük, amit érdemes. A kizárólagosságot semmiképp. Írásainak igen gazdag elméleti bázisa éppen árnyaltsága, összetettsége, mélysége, szemléletessége révén válik példaszerűen nyitott és kiegyensúlyozott irodalomszemlélet forrásává. Rákos Péter igen jól ismeri az irodalomelmélet legújabb vívmányait és legújabb őrültségeit egyaránt, éppen ezért biztos kézzel választja szét ezeket. A divatos közhelyek érvényét finom iróniával semmisíti meg.

Szinte kötelezővé vált a magyar irodalomtudományban az utóbbi két évtizedben annak a hangoztatása, hogy a mű öncélú és önelvű, nem jelent semmit. Rákos Péter az evidens igazságoknak kijáró egyszerűséggel állapítja meg: „Többször idéztük már a múltban Archibald Mac Leish amerikai költő és tudós híres tételét: a költői mű ne *jelentsen,* hanem *legyen.* A mű azonban, diszciplínánk szíve, fittyet hány ennek a jámbor óhajnak: van is, jelent is". Ugyanilyen

természetességgel jelenti ki azt is, hogy a tartalom és forma „elméletben történő különválasztását a ma elterjedt nézetekkel szemben" jogosnak tartja, jóllehet tudatában van „a megkülönböztetés viszonylagos voltának, a két princípium egymásba való szüntelen »átcsapásának«". 1965-ben írta le ezt, a strukturalizmus magyarországi divatja idején, amikor e megkülönböztetés kárhoztatása napirendre került. Több mint két évtizeddel később bővebben is szól erről a problémáról *Prolegomena egy eljövendő irodalomtudományhoz* című tanulmányában. Okfejtését ebben az írásában is azzal zárja, hogy „Két dolog, amely eggyé olvad, mégiscsak – s épp ezért – *két* dolog."

A mai irodalomtudomány jelentős része az irodalom önelvűségének jegyében lemond az irodalom társadalmi jelentéséről és jelentőségéről. A „szöveg"-et önmagában nézi, máskor pedig csupán a befogadóban keresi az irodalom létmódjának kritériumait. Rákos Péter mindezzel szemben ma is meggyőződéssel vallja s meggyőzően fejti ki az irodalom és a társadalom összetartozását és az irodalmi alapviszony mindhárom elemének (szerző, mű, befogadó) fontosságát. „Hasztalan minden olyan törekvés, mely az irodalmi folyamat öntörvényűségét, »immanenciáját« megőrizni iparkodik a társadalmi behatások ellenében; amennyire jogosulatlan a két szféra rövid úton való és sajátosságaik iránt érzéketlen elegyítése, annyira tagadhatatlan kölcsönhatásuk."

Tárgyilagosan szemlézi azt a folyamatot, melyben a „kutatók érdeklődésének súlypontja a szerzőről fokozatosan az olvasóra helyeződött át". Az irodalomtudomány a pozitivizmus, majd a szellemtörténet jegyében elsősorban a szerző felől közelített az irodalomhoz, később az orosz formalizmus, a cseh strukturalizmus és az angol–amerikai új kritika hatására a „műközpontúság" lett a bűvös szó, ezt váltotta fel a befogadásesztétika. Rákos Péter elemzéseiből nyilvánvaló, hogy a különféle törekvések felismeréseit hasznosítja, de a gyors és kizárólagosságra törő váltásokban az irodalomelmélet válságát is felismeri, s csípős iróniával „metodokráciának" kereszteli el azt a látványosságra törekvő irodalomszemléleti jelenséget, amelyik inkább keres „a kecsegtetőbb módszerhez témát, mint a

megoldandó kérdéshez módszert". Rákos Pétertől ugyanis idegen az a módszer, amelyik a tudományosság látszatáért lemond magáról az irodalomról. Az ő eszménye a tudomány és az irodalom egyenrangú képviselete a tanításban és a kutatásban. Auerbach könyvéről szólva említi Staiger aforizmáját: „az irodalomtudós örök dilemmája, hogy vagy a tudományt szalasztja el, vagy az irodalmat". Ezt a dilemmát nemcsak Auerbachnak sikerült feloldania, hanem Rákos Péternek is.

Elméleti jellegű megállapításai közül emeltem ki néhányat, csupa olyat, amelyik régi eszmék mai vállalását dokumentálja. Mai irodalomszemléletünk szempontjából ennek a nyugodtságnak igen nagy jelentőséget tulajdonítok, de éppígy irányíthatnám a figyelmet arra is, hogy Rákos Péter milyen árnyaltan, milyen gazdagon építi be szemléletébe a modern kísérletek némely időtállónak ígérkező eredményét, az irodalom tényeinek és az irodalmi tényeknek a finom elkülönítését, a szövegtől a műhöz vezető út feltárását stb.

Szinte mindegyik írásából idézhetünk példát arra, hogy adott tárgy szemléletes tárgyalása közben olyan elméleti érvényű megállapításokat tesz, amelyek aztán magát a tárgyat is általánosabb szemléleti körbe vonják. Kafka *A per* című regényének értelmezésekor például szinte játékba viszi az olvasót: a „bíró" szó helyére az „orvos"-t teszi, s e szerint az új „szemantikai kulcs" szerint átíratja velünk a regényt. Miután az átírás lehetőségét beláttuk, s a regény „eredeti" jelentése így is érvényes maradt, rámutat a regény többértelműségére. De finoman különíti el ezt a magasrendű többértelműséget a relativizmustól azt hangsúlyozva, hogy „semmi határozottat nem gondolni" nem ugyanaz, mint „egyidejűleg több határozott dolgot gondolni". Így tárja fel a kafkai többértelműségnek azt a sajátos struktúráját, „melyben az egyes értelmek nem zárják ki, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást".

A többértelműségnek, az egymást kiegészítő jelentések együtthatásának igen fontos szerepe van az irodalomban. Feltehető, hogy Rákos Pétert a Kafka-értelmezésben korai remek tanulmánya, *Az ember tragédiája mondanivalója* című is segítette. Maga is utal a két értelmezés módszerének rokon vonására. *Az ember tragédiája* mo-

dernségét elemezve egyéb kitűnő észrevételei mellett a két igazság (az Ádámé és Luciferé) kiegyenlítettségében látja *Az ember tragédiája* értelmét: „az élet és a pusztulás erőinek világraszóló, világméretű párviadala magának a szerzőnek a lelkében, aki ennek a küzdelemnek nem is annyira tanúja vagy megfigyelője, mint inkább küzdőtere". Mindkét feleselő hang erős. „Lucifer mindannyiszor győz, Ádám mindannyiszor talpra áll. Ha megannyi elbukását tekintem, pesszimista alkotás; ha örökös újrakezdését, optimista." Melyiket nézze hát az ember? Ki-ki tegye a hangsúlyt arra az igazságra, amelyik lelkiállapotához közelebb van? Rákos Péter Ádám sziszifuszi igyekvésében, örökös újrakezdésében, magában a fenséges emberi küzdelemben látja meg a mű végső értelmét. A két elv, a két tapasztalat, a két ráció vitáját pedig a mű intenciója szerint a ráción túlmutató, a ráció ellenére is vállalható, „érzelmi fogantatású" életelvűség győzelmével dönti el. Rákos Péter a művek értelmezésekor, magyarázatakor mindig szigorúan az irodalmi tényekre figyel, a művön belüli, a szövegben kifejezett jelenségekre építi magyarázatait. Ezekből bontakoztatja ki értelmező módszerét is.

Ady roppant bonyolult életművét a cseh nyelvű olvasó számára is megérthetővé kívánta tenni. Ezért választotta habilitációs munkájának témájául is. Disszertációjának a summáját adja módszertani szempontból is kiváló tanulmánya, melyben Ady költészetének a statikáját és dinamikáját, motívumainak tartalmát, horizontális kapcsolódásait és történeti, időrendi változásait, alakulását együtt tárja fel. Modellérvényű módszert ad ezáltal más életművek tanulmányozásához is.

A *„Két Gábor"* című tanulmánya szintén szorosan az irodalmi tények vizsgálatával ad máshol is hasznosítható mintát a történelmi regény értelmezésére. Bizonyítja, hogy Báthory és Bethlen szükségképpen mások a regényben, mint a valóságban voltak. Móricz a *Tündérkert*ben „politikájuknak nem a *tartalmát,* hanem a *stílusát* állítja szembe".

A sok-sok elméletileg is tanulságos tanulmány közül – eleven aktualitása miatt – *A Nyugatról* című írás egyik hangsúlyos eszmefuttatására utalok még. Divatos, de elméletileg tarthatatlan, mert a

nemzeti sajátosságokat, történelmi,társadalmi szituációnkat figyelmen kívül hagyó szemlélet az, ameyik a magyar irodalom fejlődését, korszerűségét a nyugati irodalmak adott korbeli állapotához méri, s ezzel el is marasztalja, hiszen koszerűnek csak azt az irodalmat tekinti, amelyiknek a kérdéshorizontja az adott időszakban legújabb nyugati mintákat leginkább megközlíti. Rákos Péter a *Nyugat* sokat emlegetett fáziskésését elemezve mutat rá arra a tényre, hogy *Nyugat*-nemzedék értékeinek megítéléskor nem lehet döntő az, hogy „nem maradtak-e le" a nyugati irodalomhoz viszonyítva „a fejlődésben": „modernségüket viszonylagosnak, alkotásaik csúcsait ellenben abszolút értékeknek kell és lehet felfognunk". Talán említenem is fölösleges, hogy ez a megálapítás nem az új minőségek lebecsülését tartalmazza. Sokkal inkább egybevág *Az irodalom korszerűsége* című írásának ama megállapításával, mely szerint: „Irodalmunk korszerűsége *elvben* a világirodalom korszerűsége az itt és a ma sajátos adottságaival színezve" A korszerűségnek a minőség és az új irányban is megőrzött szerevsség a biztosítéka, nem a kizárólagos újdonság.

A mintaszerűen árnyalt esztétikai elemzés Rákos Péter munkáiban sohasem fedi el, hanem mindig nagyobb hatványra segíti az irodalom emberformáló értelmét. Izt a létérdekű, magatartásformáló üzenetet is az irodalmi tényekből bontja ki. A feltáró, megmutató munkában a pedagógiai felelősség és szenvedély is segíti. Rákos Péter – megint szemben a divattal – nem restell tanulságokat levonni, nem szégyelli számbavenni a mű jelentését, számunkra való értelmét, hiszen az esztétikai értékben az emberi magatartásnak is helye van, az emberi minőség is szót kér.

Rákos Péter tanulmányai pedagógiai szempontból is nagy jelentőségűek. Az irodalom lebecsülésének és önleértékelésének divatja idején evidenciaként mutatja meg a remekművek emberi jelentőségét, létértelmezésbeli értékét és mással pótolhatatlan fontosságát. Németh Lászlóról ugyanabban az írásban állítja, hogy nála „nagyobb írója ma Magyarországnak nincsen" és azt, hogy „Németh László: pedagógus-író". Életművének világformáló pedagógusi szenvedélyét nem tehertételének, hanem sajátosságának tekinti. Elemzé-

sében persze ennek semmiféle esztétikai szempontot nem rendel alá, biztos kézzel emeli ki a Németh-életmű maradandó értékeit. Minősítésében az életérdekűség szempontja is mindig megbecsült helyen szólal meg. „Nem kétséges, hogy az *Iszony* egy csakugyan létező, s a véltnél gyakoribb probléma kertelés nélküli művészi ábrázolása." Esztétikai ítéletét pedig így összegzi: „Az írót dicséri, hogy a valóság talaján megmaradva el tudott jutni egy ily mítoszig, klasszikus általánosításig; de a mítoszt is, hogy a modern valóság ily meggyőzően igazolja." Németh Lászlóról 1958-ban, a hírhedt népi írói határozat idején írt igen nagy empátiával – mit sem törődve azzal, hogy a magyarországi „irodalompolitika" éppen akkor rótta meg újólag az írót. A hetvenéves Márai Sándort is akkor köszöntötte, amikor a nevét sem volt szabad leírni Magyarországon, legalábbis szidalmazás nélkül nem. Akkor méltatta életművének értékeit, amikor a polgári jelző csak pejoratív értelemben volt használatos a magyar kritikában.

A pedagógiai szempont finom érvényesítésére Rákos Péter szinte valamennyi írásából idézhető példa. De felfedezhetjük a pedagógusi elhivatottságot és az irodalomtörténészi felelősséget abban is, hogy oly sokféle értéket fogad be és tudatosít tanulmányaiban.

Az árnyalt kiegyensúlyozottság jellemzi azokat az írásait is, amelyekben nem esztétikai, hanem eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozik. S ilyenek is bőséggel találhatók az igen gazdag tematikájú kötetben. Ezt a sokféleséget Rákos Péter szerint csak a baráti elfogultság minősítheti sokoldalúságnak, ő „korántsem dicsérni való szétszórtság"-nak nevezi. Bizonyos, hogy ez a sokféleség igen nagy szellemi igénybevételt jelent, hiszen Rákos Péter minden témájába mélyen beleássa magát. Épp a mélység, a gazdag tudás, a sokféle értékre való ráhangolódás miatt nincs igaza, amikor „szétszórtság"-ot emleget.

Bizonyos, hogy ez a sokféleség abból is következett, hogy Rákos Péter hivatásként végzi a két kultúra közötti közvetítés feladatát, meg abból is, hogy olyan közegben dolgozott egész életében, amelyben – népes munkatársi gárda híján – egyszemélyes mindenesnek kellett lennie. A szűk specializálódástól megóvta sorsa. Sokkal gazdagabb

így tudósi világa, mintha mindössze néhány témával foglalkozott volna évtizedeken át. Rákos Péter nem sajnálhatta az időt a legkülönfélébb kihívásoktól, hiszen a mindenesnek mindenben illetékesnek kellett lennie. Így vetett számot a hungarológia mibenlétével éppúgy, mint a nemzeti alkat, a kisebbségi lét, a közép-európaiság és még számtalan különböző, de létünket, sorsunkat naponta érintő kérdéssel.

Végezetül szólni kell e kötet „lírájáról". Ez a korábban visszafogott, de most végre beszüremkedő vallomásos közvetlenség – mellyel néhány írásában a közdolgokhoz is hozzászól Rákos Péter – megragadóan emberi. A tudós állítólag elrejtőzött tárgya mögött. A tanár azonban tudja, hogy a személyiség hitele sem utolsó az értékek rendjében.

Életelvű irodalomszemlélet

CZINE MIHÁLY: NÉMETH LÁSZLÓ EKLÉZSIÁJÁBAN

Sokféle irodalomszemlélet él egymás mellett a mai magyar irodalomtudományban. Szinte minden jelentős irodalomtörténész másban látja az irodalomértés mai lehetőségeit és az irodalomtudomány mai feladatait. Az egyik a filozófiai érvényű létértelmezés igényével közelít az irodalomhoz, a másik a poétikai formák leírásában, a harmadik az aprólékos műelemzésekben, a negyedik egyes írói életművek műközpontú áttekintésében látja a maga feladatát. Egyesek a magyar irodalomfejlődés belső szervességét vallják, mások irodalmunk minden jelenségét külföldi mércék alá állítják. Az irodalomfelfogások és a kutatási módszerek is fölöttébb sokfélék, mert bár az újabb és újabb irodalomelméleti iskolák folyton tagadják elődeiket, sokszor azok ellenhatásaként jönnek létre, a mai irodalomtörténet mégis alkalmazza a történetileg kialakult módszerek mindegyikét a pozitivizmus által kedvelt életrajztól a strukturalisták által meghonosított műközpontúságon át a befogadót hangsúlyozó recepcióesztétikáig. Bár az egyes elméleti iskolák képviselői többnyire a saját módszerük mindenhatóságára esküsznek, s azt vallják, hogy sokféle irodalomelmélet nem hozható közös nevezőre, mert mindegyik más-más irodalomfelfogásra épül, az olvasó mégis haszonnal forgathatja mindegyik iskola műveit. Benne szerencsés esetben éppúgy összeadódhatnak a különféle iskolákban szerzett érzékenységek és ismeretek, mint ahogy a különféle karakterű és filozófiájú szépirodalmi életművek sem kioltják, hanem kiegészítik egymást az olvasóban. Igen nagy kár az, hogy az egyes irodalomfelfogások képviselői többnyire gyanakvással nézik egymás munkáját, a kölcsönös megértés, kölcsönös gyarapodás helyett a kölcsönös lebecsülés vált

általánossá. Előbb az ideológiai, utóbb pedig az irodalomszemléleti kizárólagosság okozhatta azt, hogy Czine Mihály többszörös jelölés ellenére sem lehetett akadémikus. A személyi sérelmen túlmenően még azért is sajnálatos ez, mert Czine Mihály a pályakezdése óta eltökélten és rendkívül magas szinten képvisel egy olyan irodalomszemléletet, melynek semmiképpen nem szabadna hiányoznia a magyar irodalomtudomány legfelsőbb, akadémiai szintjéből sem.

Az ő szemlélete szerint az irodalom a közösségi tudat formálásának, a személyiség nevelésének legfontosabb eszköze, a nemzet kötőanyaga, a nemzeti öntudat és önismeret bázisa. Czine Mihály mindig együtt nézi a nemzeti irodalmat és történelmet, az írók és művek szerepét a nemzeti közösség sorsának kimondásában, alakításában. Életelvű irodalomszemlélet az övé. Az életet pedig pótolhatatlan, helyettesíthetetlen értéknek tudja az egyén és a közösség számára egyaránt. Kitüntetett szempontja az irodalom jelenségeinek, folyamatainak elemzésekor az, hogy miként segíti az irodalom az egyén és közösség boldogulását, a nemzet életének, jelenének és jövőjének a formálását. A magyar irodalom Balassitól Adyig, Németh Lászlóig, Nagy Lászlóig, Csoóri Sándorig, Farkas Árpádig vezető vonulatával egybehangzó törekvése ez. A gazdag protestáns hagyomány éppúgy ezt formálta benne, mint Móricz és Ady életműve, majd a népi írók nagy nemzedéke. De a kisebbségi magyar irodalmak szintén az irodalom tágabb felfogására ösztönözték, hiszen ezek önállósulását mindenütt a közösségi megmaradás igénye, a kisebbségbe szorult magyarság veszélyeztetett léthelyzete váltotta ki.

Czine Mihály a legnyomorultabb nincstelenségből fölemelkedett ember érzékenységével kutatja a művekben és az alkotók cselekedeteiben, magatartásában is az életérdekű érveket. Az élet igazságát, szépségét mindenki számára biztosítani szeretné. Szemléletének kitüntető jegye a nagyfokú szociális és morális érzékenység. Művekben és alkotókban egyaránt azokat a példaéleteket keresi és mutatja föl, amelyek mások számára is reményt, vigaszt, erőforrást jelentettek. A megismételhetetlen érték iránti hűséggel szolgálja az élet

minőségének a javítását az irodalomban is. De azt is jól tudja, hogy ezt a nagy életszolgálatot az irodalomban csak a remekművek végzik tartósan és hiánytalanul. Közösségemelő elszántsága ezért harmonikusan társul kitűnő minőségérzékével, esztétikai értéktudatával. Írásaiban sokszor az emberi értékekre teszi a hangsúlyt, egyetlen példát sem találni azonban arra, hogy szépirodalmi művet annak szociális, politikai vagy morális tartalma miatt túlbecsülne, túlértékelne.

Irodalomszemléletének tudatosan vállalt életelvű, nemzeti-közösségi érdekű elkötelezettsége nem gátolja abban, hogy a kiterjedt munkásságában fölrajzolt nemzeti irodalmi kánonba csak a legkényesebb esztétikai mértékkel mért értékeket emelje be. Bevallott törekvése ugyanakkor, hogy ezeket az értékeket minél több emberhez vigye el világos, tiszta közvetítő szóval, olvasásra, elmélyült elmélkedésre ösztönzőn. Olyan szemléletesen, olyan élményszerű közvetlenséggel beszél és ír az irodalomról, mintha történetet mesélne. Szavaiból sugárzik az irodalom fontosságába, életérdekű értelmébe vetett hit. Nem véletlenül vált ő a magyar irodalom első számú közvetítőjévé előadásaival itthon és mindenütt az ország határain túl élő magyarság körében is Újvidéktől Sepsiszentgyörgyig, Pozsonytól Amerikáig. Ékes szavú előadásaival olyanok ezrei számára is közvetítette a magyar irodalom értékeit, akik az ő megnyerő és beavató előadásai nélkül soha nem fedezték volna föl a magyar irodalom legszebb értékeit.

Korábbi könyvei után most *Németh László eklézsiájában* című tanulmánykötete is tanúsítja azt a képességet, hogy előadásainak varázsát maradéktalanul viszi át írásaiba is. Tanulmányait jó érzés olvasni, mert gazdag ismereteit érthető, világos és szép fogalmazásban adja elő, s mert írásaiból is az életszeretet, az erkölcsi-szellemi igényesség ethosza és a nemzet fölemelésének töretlen szándéka szól. Bajokról, letörésekről, fölöslegesen elvesztegetett értékekről, szétszóródásról, menekülésekről is számot kell adnia, de ezek leltára is mindig a megmaradás, kibontakozás erőinek felnövesztését, az értékek megerősítését célozza.

Mindig a folyamatokra, nagy összefüggésekre figyel. Sohasem egyes művek aprólékos elemzését tekinti feladatának írásaiban. Az alapos átgondolást magában végzi el, az a néhány mondat ugyanis, amellyel a nagy összefüggések, folyamatok fölrajzolása közben az egyes művek helyét kijelöli, mély műismeretről, összetett esztétikai vizsgálódásról, kitűnő minőségérzékről és lényeglátásról tanúskodik.

Kiterjedt munkásságában a hagyomány és újítás szintézisét tekinti eszmei és esztétikai vonatkozásokban egyaránt kánonképző szempontjának. A kisebbségi irodalmak elemzésekor különösen sokszor kell számot adnia szándék és eredmény kényszerű különbségeiről. Ilyenkor mindig fölemeli, méltatja, példává növeszti a szándékot, az áldozatos emberi küzdelmet, de sohasem hallgatja el a mű fogyatékosságát, a hibákat, tökéletlenségeket szinte sajnálkozva és tapintatosan sorakoztatja föl. „Nem olyan sok húrú a költészete, mint a *Nyugat* nagyjaié, nyelvi szövete is lazább, olykor ködös általánosságokba téved és kopott asszociációkat is beenged verseibe, sok verse alkalmi költemény – de talán egyetlen írásából sem hiányzik az érzés »istentől kapott nemeslevele«" – írja például Reményik Sándorról.

Tanulmánykötetének két ciklusa *(Németh László eklézsiájában; Ötágú síp – sokágú síp)* világosan jelzi érdeklődésének két, egymással szorosan összefüggő nagy témacsoportját, a népi irodalom vonzáskörét és a határon túli magyarság irodalmát. Czine Mihály törekvéseit messzemenően félreértik azok, akik az irodalomelmélet vagy az esztétika világa felől közelítenek műveihez, hiszen ő éppen az ellenkező irányba tágítja ki irodalmi érdeklődésének területeit. Új könyve is az irodalomtörténet és a művelődéstörténet szoros egybekapcsolását tanúsítja. Akár a protestantizmus és a magyar irodalom kapcsolatát kutatja, akár Debrecen szerepét elemzi huszadik századi irodalmunkban, vagy Kodály Zoltán irodalmi tájékozódásáról, kapcsolatairól szól, akár folyóirat- vagy mozgalomtörténetet ír, az irodalompolitika aljasságait leplezi le vagy egyes alkotók irodalomtörténeti és nemzetalakító szerepét vizsgálja, mindig érződik írásain

az alapos filológiai tájékozottság és az apró eseményeket az egész összefüggéseiben láttató szemléleti szuverenitás egysége.

A sok-sok kínálkozó példa közül egyetlenegyet idézek a *Kodály és a magyar irodalom* című tanulmányból, ezt viszont hosszan, mert belső gazdagsága és szemléleti iránya szerint is példaszerűen jellemzi Czine Mihály életakaratú művészetszemléletét:

„Ha a prózában van rokona a *Psalmus*nak, hát Móricz Zsigmond *Tündérkert*je a leginkább az. Már a kor is rokon, amelyet a *Psalmus* és a *Tündérkert* megidézett. Móricz a tizenhetedik századi Erdélyt idézte, amikor a »régi nemes haza« mint »széttört tükör cserepei senyvedett«, egyharmadán a török, egyharmadán a német, Erdélyben meg a »pokol« uralkodott. Kodály Zoltán megidézett zsoltárosa is a három részre szakadt országot, a tizenhatodik századi szenvedő magyarságot siratta, s a régi prédikátor – Kecskeméti Vég Mihály – panaszos szövegére írt muzsikába éppúgy beleharsogta ítéletét saját korának állapotairól, ahogy Móricz ráírta a történelmi tablóra, szigorú kritikával, az ellenforradalom tobzódásait. A *Psalmus* vágy volt a Nap felé, a Fény felé, ahogy Nádasdy Kálmán mondta – az volt a *Tündérkert* is, az *Erdély* is; álom egy teljesebb, tisztább világról. A *Psalmus*ban is, a *Tündérkert*ben is ott zokog a megtöretettség, a szétszaggatottság fájdalma és a felperzselt mezők kizöldítésének a vágya. Móricz is, Kodály is prófetikus szerepet vállalva szól; Móricz és Kodály szava is egybecsendül a sorsverte, magára hagyott nép haragjával. Ha külön-külön is, ugyanazt mondják: jönni kell egy új világnak; építeni kell, tovább kell építeni a magyarság templomát."

Czine Mihály nemcsak az irodalom értékeit és sorsát kutatja, hanem azt is vizsgálja, hogy hogyan él a magyarság az irodalommal, mit kap és mit vár tőle. Feledhetetlen író-olvasó találkozók résztvevője lehetett saját nemzedéktársai és az idősebbek kísérőjeként is. A népi írók nagy nemzedékének több tagja hamar fölfigyelt értő tanulmányaira, szívesen hívták estjeik bevezetésére, találkozóikra. Ő pedig élete legnagyobb ajándékának tudja – miként kötete címadó tanulmányának elején írja – hogy az ő korukban élhetett, nézhetett szemükbe, hallhatta élő szavukat, őrzi kézfogásuk melegét. Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron és társaik közelében

azt is tapasztalhatta, hogy az irodalmat ők is életalakító lehetőségnek tekintették. Németh Lászlóról írja, hogy „közösség-ragasztó" szándékkal végezte „alkonyati eklézsialátogatásai"-t, „az ízlés, a gondolkodás helyes irányba mozdításának a szándékával", „az irodalmat változatlanul lámpásnak tekintette az útjait kereső magyarság kezében", azokat becsülte legtöbbre, akik „halálukig makacs életakarattal keresték népük jövőbe vezető útját". Élet és mű összefüggéseinek, bonyolult viszonylatainak megértésére is közvetlen példákat kapott az alkotók társaságában, akik megosztották vele gondjaikat.

Joggal becsülték és becsülik őt a kisebbségi magyar irodalmak legjelesebb képviselői. Barátként fogadták a nagy öregek Kós Károlytól Fábry Zoltánig, Herceg Jánosig éppúgy, mint a következő generációk fő képviselői Dobos Lászlótól Sütő Andrásig, Farkas Árpádig, mert Czine Mihály sohasem fogadta el a magyar irodalom felosztását, szétdarabolását. Mindig a magyar irodalom szellemi-lelki egységének visszaállításán munkálkodott. Akkor írta első tanulmányait a kisebbségi magyar irodalmakról, amikor ezért a nacionalizmus vádjával illette őt a magyarországi irodalompolitika, s munkáinak megjelenését is megakadályozta. A kisebbségi magyar irodalmak, kultúrák iránti figyelme, érdeklődése sohasem lankadt. Róluk szóló írásaiban a közvetlenül irodalmi értékek számontartása, megbecsülése mellett mindig különleges gonddal és alapossággal elemezte a kisebbségi magyarság megtartását, szellemi kibontakozását segítő közéleti feladatvállalás példáit is. Értékérzékenységét, ítéletének biztonságát példaszerűen tanúsítja az *Erdélyi csillagok* címmel összeállított kitűnő antológiája, s a mostani kötetében is szereplő azonos című áttekintő tanulmánya, mely az antológia utószava volt 1990-ben. Kós Károlytól Szilágyi Domonkosig, Farkas Árpádig, Király Lászlóig minden igazán érdemes emberét fölvonultatja az erdélyi magyar irodalomnak. Tanulmánykötetében Kós Károly, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Horváth István, Bözödi György, Sütő András, Farkas Árpád, Nagy Imre, Herceg János, Cs. Szabó László és még sokak életművét mutatja be értékfelmutató szenvedéllyel, az embert és művét

mindig együtt láttató erővel. Egy-egy kisebb tehetségű vagy körülményei folytán kibontakozni nem tudott, de emberileg érdemes alkotónak a küzdelmet, törekvéseit is alapos kutatómunkára támaszkodva és mértéktartó szeretettel tárja fel. Példái lehetnek ennek az önzetlen művelődéstörténeti munkának a *Csépe Imre világa* és a *Magyar irodalom Kárpátalján* című terjedelmes tanulmányai.

Czine Mihály írásainak tágas a horizontja, gazdag ismeretanyaga, folyamatokat, összefüggéseket elevenen láttató vonatkozásrendszere az olvasót is a szemléleti tágasság örömében részesíti. Minden tanulmányán érződik, hogy bensőséges ismeretei vannak a műről és alkotóról egyaránt. Az egyes művek elmélyült elemzését mellőzi, de irodalmunk egészére figyel, a közösségi szempontból is fontos, értékes művészi és emberi jelenségek megismerését szeretettel és nagy tájékozottsággal szolgálja.

Németh László Tanú-korszaka

GREZSA FERENC KÖNYVE

Az utóbbi másfél évtized egyik legfontosabb irodalomtörténeti eredménye a Németh László-reneszánsz. A korábbi elszórt és gátolt kezdeményezések után a legutóbbi időben irodalomtörténészek és kultúrtörténészek egész csoportja érzi a magyar kultúra kikerülhetetlen feladatának, sőt e kultúra épségét biztosító belső igényének, hogy e kiemelkedő értékű és jelentőségű életművel szembenézzen. A magyar szellemi élet alig jóvátehető csonkulása származott abból, hogy egyik legnagyobb formátumú egyéniségét fantomizálta a politikai ördögűzés kényszerében. Németh Lászlót kiiktatni a magyar kultúrából sohasem lehetett, annál nagyobb jelenség ő, de a mentő, értékeit megbecsülő szándék is szakszerűtlen manipulációkra kényszerült hosszú évtizedeken keresztül: az életmű egy-egy „sterilebb" részével helyettesítette az egészet, szembeállította az ideológussal a szépírót, s ez utóbbit dicsérve jelentéktelenítette az előbbit, mintha egy életmű így lenne darabolható. Ez mindenképpen nagy szakmai és erkölcsi vétség, s különösképpen az Németh László esetében, hiszen ő éppen a kultúra egészének szervességét vallotta, s egyik legfőbb törekvése a világképteremtő összefüggések megvilágítása, felkutatása volt. A daraboló szemlélet éppen az életmű Németh László által legjelentősebbnek, legfontosabbnak tartott részét – az esszé- és tanulmányíró eredményeit – juttatta a mostoha sorsra. Érthető tehát, hogy az újabb kutatások egyik vonulata – kiváltképpen Lackó Miklós és Sándor Iván munkái – az ideológus Németh Lászlóról igyekezett tárgyilagos és hiteles képet adni. De igen sok eredményt hoztak a poétikai és fogadtatástörténeti szempontú tanulmányok, s a megszaporodott műelemzések is.

Az örvendetes Németh László-reneszánsz kibontakoztatásában Grezsa Ferenc kiemelkedő részt vállalt: az életmű szervességét világosan érzékelve a vizsgálat teljességére törekedett. Ez egyszerre kívánt tőle irodalomtörténészi, ideológia- és politikatörténészi, filológiai és poétikai, pszichológiai és társadalomtörténészi kompetenciát, s ő ennek az összetett feladatnak már első Németh László-könyvében – *Németh László vásárhelyi korszaka,* 1979 – megfelelt. Lehetséges, hogy első könyvét részben még szép vásárhelyi patriótaérzése is ösztönözte, enélkül bizonyára nem a közepén kezdte volna az életmű feltárását. Aztán, munka közben úgy magával ragadta tárgya, hogy azóta Németh László életművének első számú szakértőjévé vált, kutatásainak eredményéről újabb két szintetikus igényű korszakmonográfiában adott számot – visszafelé haladva az írói pályán (*Németh László háborús korszaka,* 1985; *Németh László Tanú-korszaka,* 1990). Emellett jelentős filológiai munkát végzett az életmű-kiadásban is. Feltehetően első könyvének elismerő visszhangja is bátorította a további kutatásokra, a teljes életmű monografikus bemutatására. Ennek a munkának legfrissebb eredménye a harmadik Németh László-könyve, melyben a *Tanú*-korszak tárgyához méltóan összetett, teljességre törő és szakszerű elemzését adja.

Meggyőzően különíti el az írói pálya mozgástörvényei és a művek elvi-esztétikai rokonsága alapján a *Tanú*-korszakot az életműben az 1929/30 és az 1937/38 közötti évekre. Nem korlátozza tehát gépiesen Németh László egyszemélyes folyóiratának megjelenési idejére, hanem mindkét irányban kitolja valamelyest az időhatárt, mert az életmű belső törvényeiből, jellegéből egyértelművé tudja tenni ezt a korszakolást, valóban ezt diktálja a mű.

Munkájának első részében a *Tanú*-metafora jelentésváltozatait veszi számba, majd további négy nagy fejezetében a *Tanú*-korszak belső dinamikáját követve, az egyes kisebb egységeket elemzi és értékeli. Ezt az általános részre, majd kronológiai rendű fejezetekre bontó struktúrát szintén anyagának természetéből olvasta ki: a Németh László-életmű ugyanis a belső következetesség mellett a dinamikus önépítés, változtatás rendje szerint épül föl. Felülről nézve eszerint különíthetők el az életmű egyes nagy korszakai, s közelebbről – különösképpen a *Tanú*-időszak esetében – a korszakon belüli kisebb egységek. A *Tanú*-korszak jellegadó vonásaiként – a korábbi statikusabb önérvényesítés után – a gyors, felfedező szenvedély dinamikájának és az összefoglaló, enciklopédikus hajlamnak az együttes működését jelöli meg, s mindkettőnek szisztematikus és szemléletes jellemzését adja. Ez a két fő alapelv aztán a korszaknak jelleget adó szervezőerőként példaszerűen áll előttünk az egész könyvben. Az előbbi a további belső szakaszolást – a szellem embere; az eszmék laboratóriuma; reform és mozgalom; vissza a szépirodalomba, a szaktudományba – is biztosítja, az utóbbi pedig gazdagon fogja egységbe a *Tanú*-periódust. Éppen e két alapelv dialektikus harmóniájának, feszült egységének a felismerése teszi izgalmassá Grezsa Ferenc könyvét: ugyanannak a nagy törekvésnek a küzdelmét láttatja négy drámai „felvonáson" keresztül. Ebben a kitűnő koncepcióban szervesül az aprólékosság egységbe.

Az áttekintő fejezet biztonsággal veszi védelmébe a gondolkodó Németh Lászlót a régebbi és mai ellenvetésekkel szemben. Árnyaltan elemzi enciklopédizmusának modernségét, a reneszánsz és a felvilágosodáskori enciklopédizmustól elkülönítő vonásait. Ez azért fontos, mert midőn kimutatja, hogy Németh László nem az ismeretek halmozására, hanem aktív, összefüggéskereső gondolkodásmód modelljének a megteremtésére törekedett, egyszerre el is hárítja azt a gyakori vádat, hogy az enciklopédikus igény a huszadik században anakronisztikus.

Érdemes – mintegy mintaként – hosszabban idéznem Grezsa Ferenc egyik jellegzetes, tömör összefoglalását, mert könyvének összetett szemléletére és világos gondolatvezetésére egyaránt fényt vet: „A *Tanú* gondolatrendszerének dinamikus eleme, mintegy szervezője az »enciklopédia-tan«; vezéreszméje, világnézeti summája a »minőség forradalma«; terepe és anyaga, ahol és amiből építkezik, a gondolkodás progresszív hazai hagyománya és nyugati modernsége. Egyfelől Ady, Szabó Dezső és Babits eszmei öröksége, másfelől a korai egzisztencialista személyiségelmélet, a freudi–jungi lélektan, a kultúr- és szellemtörténet és a marxizáló szociológia újdonsága, valamint egy – szekularizált teológiaként jellemezhető – etika,

melyet az élet felől Tolsztoj és Gandhi, a filozófia felől pedig Kierkegard és Scheler sugalmaz." A rendkívül alapos, részletes egyéni vizsgálatokra épülő tömör összefoglalások minden egyes fejezetben a koncepció és az értékítélet biztonságáról tanúskodnak.

Az eszmei, gondolkodói útkeresés, örökös kísérlet belső megvilágításában természetszerűleg az önmaga legjobb irodalomtörténészének bizonyuló Németh László Grezsa Ferenc fő útbaigazítója. Őt azonban csak az irányok megjelölésében követi, a mérlegelés, elhelyezés, minősítés mindig tárgyilagos szakmunka eredménye. Ebben hatalmas szakirodalomra is támaszkodhatott. Lenyűgöző tájékozottságról, alapos filológiai felkészültségről tanúskodik könyve: a teljes szakirodalommal számot vet, tanulságosan szembesíti az egymásnak oly sokszor gyökeresen ellentmondó nézeteket, s mindig tárgyilagosan, higgadtan, meggyőző érveléssel bontja ki a maga határozott és egyértelmű véleményét. Álláspontja gyakran közel áll valamely korábbi – esetleg a maga idejében megrovással illetett megállapításhoz. Ez a tárgy természetéből, s Grezsa Ferenc tárgyilagos és etikus módszeréből egyaránt következik. Másrészt viszont szembetűnő, hogy elmélyült kutatásai milyen sok, s egyáltalán nem jelentéktelen ponton korrigálják vagy módosítják az eddigi szakmai köztudatot. Ezekben a korrekciót hozó eredményeiben igazolódik a teljes életműre néző szintetikus irodalomtörténészi módszer is. Korrekciói ugyanis lényegük szerint mindig egy irányba mutatnak: Németh László gazdag gyökérzetből táplálkozó, szerves gondolkodási modell kialakítására törő, s erre képes eredetiségét igazolják és bizonyítják. Ez a hatalmas életmű a kutatóit igen gyakran felületes ítélkezésre késztette: nem tudták áttekinteni az egész pályát, sokszor külső jelekből ítéltek, a Németh László által jelzett hatásokat nem a hatás és különbözés dialektikájában szemlélték, hanem leegyszerűsítették. Grezsa Ferenc viszont valóban mindennek utánajárt, s így munkájának nemcsak a teljességre irányuló szemlélet az újdonságértéke, hanem a szakszerű tisztázás, az új megvilágítás is. Így bontakozik ki előttünk Németh László *Tanú*-korszakának – de ezen keresztül egész gondolkodói-művészi habitusának – minden eddiginél árnyaltabb és dokumentáltan hitelesebb képe. Ez éppúgy nyilvánvaló az enciklopédizmus és a minőségeszme értelmezése, mint az egyes hatások, például az Ortega- vagy Spengler-ösztönzés korrekciós megvilágítása esetében. Bizonyítja, hogy Németh László Ortegának inkább a céljaival azonosult, nem pedig rendezői elveivel és eredményeivel; Spenglerből sem lehet levezetni Németh történelmi látásmódját, hiszen Németh László az embert nemcsak természetnek, hanem vállalkozásnak is tekintette, s a történelem erőivel szemben az „ellenállva alkalmazkodás" módszerét választotta. A Proust-hatást, ösztönzést viszont az eddigi értelmezéseknél jóval összetettebbnek, mélyebbnek, a gondolkodásmód egész természetébe behatolónak mutatja Grezsa Ferenc, s még a *Gyász* kitűnő elemzésében is kamatoztatja, egyenesen kulcsszerepet juttat neki.

A *Tanú*-korszak egyes kisebb periódusait tárgyaló fejezetek is következetesen végigviszik ezt a korrekciós szemléletet az ideológus megítélésében is. Különösen jelentős ebből a szempontból a „Reform és mozgalom" fejezet: az oly sokszor félremagyarázott, félreértett és elítélt „harmadik út" és „minőségszocializmus" értelmének megtisztítása a gáncsokból rajta maradt sárból. Közben a harmincas évek magyar kultúrtörténetének sok-sok egyéb vitatott kérdéséről mond hasonló eredményű, filológiailag alátámasztott, határozott véleményt (a *Válasz* szerepe és megítélése; a népi-urbánus vita; az Új Szellemi Front stb.) Grezsa Ferenc összetett érvelése azt a véleményt erősíti föl a „harmadik út"-ról, amelyik Magyarországon a legutóbbi időig tilalmas volt. Eszerint Németh László „harmadik út" és „minőségszocializmus" koncepciója a magyar politikai gondolkodás kimagasló alkotása, mert Németh László „a hitleri nemzetiszocializmus és a sztálini személyi kultusz totalitarizmusát egyaránt szeretné elkerülni". Azért ítélhet ilyen pozitívan és ilyen határozottan Grezsa Ferenc, mert a gondolkodás erkölcsének és minőségének értékét el tudja választani a politikai realitás gyakorlati kényszerlépéseitől, s különösen az úgynevezett „baloldal" ingerült támadásaitól. Könyvében kissé mechanikusan, de fölöttébb tanulságosan ismétlődik minden egyes mű elemzése után a korabeli kritikai visszhang szemléje. Eszmetörténeti szempontból jelentős ez az áttekintés. Amellett, hogy leleplezi a „baloldal" állandó hisztérikus

ellenségeskedését, s a „jobboldal" gyakori kirohanásait Németh László ellen, ismét csak – egy új irányból, a ma is helytálló korabeli értéktanúsítások felől – rámutat Németh László vállalkozásának kivételes igényességére és előremutató jelentőségére, aktualitására is.

Mindemellett nem szabad azt gondolni, hogy Grezsa Ferenc kritikátlanul elfogult Németh László iránt. Gyakran jelzi bíráló észrevételeit, gyakran mutat rá indokolható, mégis bírálatot érdemlő elfogultságára is. Mindezt azonban a megértés szándékával teszi, s ez azt jelenti, hogy Németh László életművét a maga belső rendje szerint vizsgálja, az utópiát utópiaként, a regényt regényként értelmezi és értékeli... A szándékot megértve sem tesz esztétikai engedményeket, a szépirodalmi művek elemzése az értéktudat hiánytalan és szigorú működését mutatja. Grezsa Ferenc könyve arra is példa, hogy a jelentős életmű elmélyült tanulmányozása magát a kutatót is gazdagítja, képességeit gazdagon kibontakoztatja. *Németh László Tanú-korszaka* nemcsak Németh László pályájának, hanem a harmincas évek magyar irodalmának megértéséhez is fontos mű.

Kiss Ferenc írásai Nagy Lászlóról

Sokszoros nyeresége az irodalomnak, ha egy-egy kivételes tehetségű alkotója magához méltó tehetségű és karakterű kritikusára talál, s ez a kritikus, irodalomtörténész bensőséges feladatának, szakmai küldetésének tudja, hogy a nagy mű szolgálatába szegődjék, folyamatosan kövesse azt, annak minél értőbb magyarázatát és minél alaposabb bírálatát adja.

Fontos lehet ez az író számára is, hiszen a nagy mű mindig új irányt is ad a nemzet kultúrájának, s az új érték befogadása sohasem történik könnyen. Az értő és szigorú kritikusban az alkotó segítőtársat találhat műve elfogadtatásához, közkinccsé tételéhez. Az alkotó, bármennyire is szuverén módon halad a maga útján, sohasem függetlenítheti magát teljesen a befogadóktól. Nagy László naplójából tudjuk, neki is fontos volt az, hogy miként vélekednek egy-egy verséről barátai, kritikusai. Németh László is hangoztatta, hogy a műhöz hozzátartozik a róla való gondolkodás is. Az újabb irodalomtudomány pedig egyenesen azt vallja, hogy a műalkotás létmódjának is szerves része a befogadó. A befogadót a maga olvasatával, értelmezésével segítő kritikus tehát a mű jelentésének, értelmének komoly részesévé válhat.

Nyereség ez az egymásra találás a kritikus számára is, hiszen az ő munkájának legnagyobb értelmét s képességeinek kibontakoztatását is a remekmű adhatja. A kritikus éppoly értékes munkát végezhet gyenge művek kirostálásával is, mint a remekművek köztudatba emelésével. Ez utóbbi mégis az igazi öröm, mert ezáltal gazdagszik közvetlenül a kultúra. „A kritika – írja Dávidházi Péter – nemcsak azért alkotja meg fogalmait, hogy megmagyarázhassa a műveket,

hanem azért is értékeli a műveket, hogy tisztázhassa normakészletét. Kritikai normarendszert kidolgozni annyi, mint világnézetet alkotni, s ezáltal meghatározni önmagunkat... Valaminek a kritikája egyszersmind önmagunk megalkotása és kifejezése: létértelmezésünk megfogalmazása normák és értékítéletek artikulációjával."

Ez az elmélet megengedi azt, hogy a kritika jelentősége függetlenedhet tárgya értékétől, én azonban azt gondolom, hogy az ilyen kritika értéke a nemzeti kultúra szempontjából nem kevésbé fontos, de meglehetősen közvetett, az így képzett esztétikai normarendszer, az így kibontakoztatott érzékenység igazi terepet, közvetlenebb hatékonyságot a remekművekkel szembesülve nyerhet. Hiszen az a gazdag kritikai szemlélet, amelyik értéktelen művekkel szembesülve mutatkozik normaképző erejűnek, a maga képességeit nyilvánvalóan már remekműveken növesztette föl.

Nagy művész és nagy kritikus kortársi alkotó egymásra találása nyeresége végül magának a kultúrának, mert így késedelem nélkül kapcsolódhat be a nagy mű a nemzeti és az egyetemes kultúra folyamatába.

Mindezt el kellett mondanom ahhoz, hogy Kiss Ferenc Nagy Lászlóról szóló írásainak jelentőségét érzékeltessem. Nagy László-értésünk eligazító alapműveit ő alkotta meg. Baráti közelségből és mesterfokon.

Nagy Lászlónak lényegében szerencséje volt kritikusaival. Gáncs, tilalom, értetlenség mindig érte, éri ma is, de már első publikációi után bekerült Sőtér híres *Négy nemzedék* című antológiájába, Veres Péter hívta magához, és biztatta, majd *A nap jegyesé*nek költőjét Déry Tibor köszöntötte bizalommal, nem sokkal később Németh László tanulmánya a bartóki modell egyik példájaként említette költészetét. A forradalom leverése után is többféle diszkrimináció sújtotta, jó ideig nem is publikált új verset. De éppen ekkor állt melléje két kiváló tehetségű nemzedéktárs kritikus alapos tanulmányban: Kiss Ferenc *(Alkotás vagy öncsonkítás? Ritmikai problémák Juhász Ferenc és Nagy László költészetében.* Kortárs, 1960/7., 5–115.) és Czine Mihály *(Két költő útja, Gondolatok Juhász Ferenc és Nagy László*

költészetéről. Valóság, 1961/4., 53–68.). Ezek az első, máig érvényes, értő és tüzetes elemzések Nagy László költészetéről.

Kiss Ferenc ritmikai tanulmánya érzékletesen elemzi Nagy László költészetében azt a folyamatot, melynek során a tagoló, szótagszámváltó vers összetett metrikus képlet alapjává válik; kibontakozik és hiánytalan eredményekig jut a költő szuverén ritmusteremtő, ritmusokat szintetizáló képessége. Már ebből a ritmikai tanulmányból is érződik, hogy a sokrétű elemekből szervesen épített pompás gazdagság és teljesség nemcsak a költői, hanem a kritikusi világképnek is lényegi jegye. Ezt a tanulmányát – számomra érthetetlen módon – Kiss Ferenc kihagyta a későbbi köteteiből, hiányzik a Püski Kiadónál megjelent *Írások Nagy Lászlóról* című kötetéből is.

E kötet három alaptanulmánya *(„Káromkodásból katedrális", Versben bujdosó, A lehetetlen képviseletében)* Nagy László teljes pályaképét megrajzolja, ezt mélyíti egy-egy ponton két kitűnő verselemzés *(Versben bujdosó, Menyegző).* De sok fontos vonással gazdagítja az összképet a többi írás is, különösen a zsengéket, illetve a Nagy László és a bolgár folklór kapcsolatát tárgyaló tanulmányok.

Kiss Ferenc írásai a gazdag Nagy László-szakirodalom legértékesebb fejezetét alkotják. Külön kötetben való megjelentetésük időszerű és fontos tett: költői életmű és kritikusa bensőséges találkozásának dokumentumai ezek a tanulmányok. Az irodalomértés iskolájának is tekinthetők. Kiss Ferenc gazdag poétikai tudás birtokában, árnyaltan és érzékletesen elemzi Nagy László költészetét. Olvasóját egyszerre kapcsolja be az élet és az esztétikum ügyeibe. Mondataiból az irodalom szemléletformáló jelentőségének nemcsak hite, hanem bizonyossága is szól. Más művei – például kitűnő Kosztolányi-könyve – mutatják, hogy sokféle érték iránt fogékony. Az azonban bizonyos, hogy kritikusként – talán Nagy Lászlóéhoz hasonló származásából, élményeiből, készségeiből is következően – ösztönző, kiteljesítő, világképalkotó és világképkifejező médiumra leginkább Nagy László költészetében talált. Minden írásából érződik a beleérző ráhangolódás, a személyes érintettség, sorsbeli érdekeltség és a szigorú vizsgálódást ebben a bensőségességben is megőrizni képes magasrendű szakmai kompetencia egysége. Meggyőződése,

hogy a nagy műben az alkotó személyisége a maga teljes esztétikai és erkölcsi habitusával részt vesz. A műalkotás minőségét pedig a világképelemek szerves kapcsolódásának is szavatolnia kell. Példaszerű verselemzések sorozatában tárja fel ennek a szerves világteljességnek a megvalósulását és titkait Nagy László költészetében. Biztos kézzel emeli ki már keletkezésük idején az életműből az irodalomtörténeti mértékkel is remekműnek minősülő darabokat, s ugyanilyen biztonsággal jelzi hiányérzeteit is egy-egy kevéssé meggyőző megvalósulás esetén. Az előbbire számos közismert példa kínálkozik Kiss Ferenc tanulmányaiból: többek között a *Rege...*, a *Menyegző*, a *Versben bujdosó* vagy a *Három nap, három éj* avatott interpretációja. Az utóbbiak közül itt érdemes utalni egy-kettőre. A *Tavaszi dal*ban „az elnyomott kétségek miatt félszívvel üzemelő ihlet, tehát a teljes jelenlét hiánya" okoz egyenetlenséget. A *Versben bujdosó* kötet némely prózaköltemenyében az elemek szervesülése nem zavartalan, a *Jönnek a harangok értem* kötet néhány darabjában pedig az emlékkincs versbeli funkciója bizonytalan, az elemek korrelációja esetlegesebb...

Kiss Ferenc jól tudja, hogy a művészetben sok értéket hoztak a merész újítók, de a teljesebb értéket a nagy szintetizálókban, az organikusan épített, az ellentéteket magasabb egységbe fogó egyetemességben keresi és találja meg. „Ady és József Attila életműve ilyen természetű szintézisként magasodott a kor fölé, s Nagy László költészetében ez a modell ölt merészen új alakot. Az a modell, amelyet *bartókinak* szokás nevezni, s amelyben titáni indulat, korszerű eszme és gazdag hagyomány hatalmas összefogása a teljesítmény titka" – írta 1968-ban a *Káromkodásból katedrális* című méltán közismert pályakép-tanulmányában.

A Nagy László költészetét elemző írásai lenyűgöző műértő érzékenység és a teljesség igényét vállaló, sokrétű kritikusi szemlélet erős karakterű működésének dokumentumai. Példaszerűen tárja föl Kiss Ferenc Nagy László költészetének drámai koncentráltságát és az életteljességre irányuló karakterét, a tárgyias verseiben „a részletek csápjain a vers szervezetébe áramló világképelemek gazdagság"-át, a csalódásélmény esztétikai nyereségét, majd azt az újabb magaslatot, melyre úgy jut a költő, hogy önszemléletét kiszabadítja „a megcsalatottság és a szégyen indulatgócából s témaköréből is", s költészetének „intellektuális vonatkozáshálózata megsűrűsödik". Árnyaltan tárja föl e költészet anyagának és közlésformáinak változatosságát, a korral drámaian szembesülő költői személyiség öntanúsító és önerősítő szerepeit, élményeinek, motívumainak rétegzettségét, történelmi, mitologikus és kulturális vonatkozású társulóképességét, s a legzordabb tapasztalatokkal szemben is megőrzött életelvű vitalitását...

Szélsőséges irányok helyett azt a világszemléleti teljességet méltatja benne, amelyben az alakító ihlet őrzi az élmény eredeti ízeit, színeit, miközben az absztrakció megnöveli a jelenségek arányait, megsokszorozza vonatkozásaikat... A szemléleti teljességet értékeli igen magasra e költészet nagyra törő emberi igényében, egyént és közösséget együttlátó karakterében is, midőn azt írja, hogy benne „a kor nagy kérdései a személyiség alapügyeivel összeforrtan, a lírai hős érdekei szerint öltenek alakot". Ilyen általános érvényű megállapításai mindig gazdag elemzésből következnek. A *Versben bujdosó*ról szólva azt hangsúlyozza, hogy Nagy László „az Élet fenyegetettségének magasrendű gondját" mennyire „belül, saját tehetsége, saját világa szorongásaként élte...". Ugyanezt láthatjuk a bioszféra veszélyeztetettségének ihletét saját fizikai romlásának tüneteivel összekapcsoló verseiben. Hasonló szerves társulást figyel meg a halálközelség előérzete és a kinti valóságban észlelt romlás élménye között sok kései versben. Bravúros elemzésekben, a folklór tanúságával is megerősítetten bizonyítja, hogy Nagy László „érzékenysége az élet érdekeivel egylényegű", s hogy „bármily erdőbe vagy oromra meneküljön is, mindenütt az *egész* költője marad, mivelhogy ez az *egész* szét nem marhatóan benne van Nagy László költői világában".

Úgy tárja föl Nagy László költői világképének alakulását és értékeit, új egyetemességét, hogy közben folyamatosan igazolja is ennek a költői modellnek az érvényességét és életképességét. Olyan szintetizáló teljességet mutat meg, amelyet megérteni is csak a tel-

jességre törekvő befogadói világképpel lehet: „nem mérhető a líra apályának efemer esztétikái felől".

Kritikusi szemléletének éppoly belső arányossága, szervessége van, mint Nagy László költészetének. Tanúsítása ezért folyamatos vita is az „efemer esztétikák"-kal. A Nagy László-i gazdagság felszabadító varázslatában élve veti el azt a „beteges polarizáltság"-ot, amely a teljesség egy-egy elemét abszolutizálja, s nem látja meg a végleteken túlmutató „termékeny egyensúly" értékét. Nagy László művészete arra is perdöntő érv számára, hogy ne fogadja el a közösségi ihletek elapadásáról szóló elméleteket, hogy ne emelje eleve magasabbra „az izolált ember védett terében" alkotott művet a társadalom fő sodrában, „az iszonyú és a gyönyörű megélt végletei között" küzdő művész alkotásánál. Az önmegvalósítást sem különíti el a kockázatvállalástól, miként a hősi és a józan szemléletformák összeegyeztethetetlenségét sem ismeri el. A morális ihleteket nem utalja lomtárba. Az iróniát nem teszi meg esztétikája egyetlen mértékéül, megjelenését Nagy László költészetében „az alapihletek rugalmasságát, nyitottságát, a poétikai metamorfózisok sokaságát demonstráló többi tényező egyiké"-nek tartja...

Írásait szemléleti tágasság, a szerves kultúra messziről hozott, sok próbát kiállt biztonsága, a kifejezőerő elevensége teszi ma is érdekfeszítő olvasmánnyá, felemelő szellemi élménnyé, szemléletformáló erővé.

Súlyos vesztesége a magyar irodalomtudománynak, hogy Kiss Ferencet tíz esztendővel ezelőtt, alkotóerejének csúcsán a betegség munkaképtelenné tette. Bizonyos, hogy irodalomszemléletünk épebb, arányosabb volna, az élet és az esztétikum ügyeit szervesebben képviselné, ha ő nem kényszerül némaságra.

És Szabadka...

KISS FERENC KÖNYVE

Egy évtizede már annak, hogy 1985 nyarán Kiss Ferencet a váratlanul rátört súlyos betegség munkaképtelenné tette. A veszteség felmérhetetlen, hiszen a magyar irodalomismeret egyik meghatározó egyéniségének pályáját törte ketté a betegség, s éppen akkor, amikor ez a kivételes érzékenységű irodalomtudós legjobb alkotóéveibe érkezett. *Az érett Kosztolányi* című, 1979-ben megjelent monográfiáját joggal nevezte Pomogáts Béla „új irodalomtörténet-írásunk egyik legnagyobb opuszának". 1984-ben pedig két tanulmánykötetben *(Interferenciák, „Fölröpülni rajban...")* is összegezte Kiss Ferenc sokirányú, gazdag tanulmányírói és kritikusi munkásságát.

Következetesen építette pályáját. Első könyve, *A beérkezés küszöbén* – Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága – (1962) előkészület is volt az akadémiai irodalomtörténet fejezeteinek megírásához, s a *Művek közelről* (1972) nyugatosokat elemző tanulmányaihoz, illetve *Az érett Kosztolányi*hoz. A *Művek közelről* méltán híres Nagy László-írás, a *Káromkodásból katedrális* viszont a későbbi Nagy László-tanulmánysorozat egyik első darabjaként már egy monográfia koncepcióját vázolta föl. Az 1984-es tanulmánykötetekben pedig egy Csoóri-monográfia alapos előmunkálataira is ráismerhettünk. Érdeklődésének ez a spontán vonzalomból eredő kristályosodása a két újabb monográfia felé világosan kitetszik a kötetek sokrétű, gazdag irodalomtörténeti, kritikai és elméleti tárgyú anyagából is. A betegség tehát nagy vállalkozások közepette érte őt. Irodalmunk súlyos vesztesége, hogy a teljes Nagy László- és Csoóri-monográfia már nem készülhet el Kiss Ferenc alkotóműhelyében. Az ugyanis

kétségtelen, hogy újabb irodalmunk e két jelentős életművének szakszerű megértéséhez és irodalomtörténeti elhelyezéséhez Kiss Ferenc rendelkezett a legérzékenyebb irodalomtudósi képességekkel és legalaposabb felkészültséggel. A veszteséget némiképp csökkenti az, hogy az utóbbi években külön kötetekbe összegyűjtve is megjelentek Nagy Lászlóról és Csoóri Sándorról írt tanulmányai (*Csoóri Sándor,* 1990; *Írások Nagy Lászlóról,* 1993), s ezekből – az egyes részletek tüzetes föltárásán túlmenően – világosan látszik Kiss Ferenc autentikus – és a további kutatás számára irányjelölő – koncepciója is. Azon túl, hogy agyonpolitizált világunkban ezek a tiszta, tágas és világos szemléletű, szakszerű és mégis érthető írások Nagy László és Csoóri Sándor életművét azok esztétikai rangja és jelentősége szerint elemzik, az esztétikum emberi jelentőségét feltáró koncepció eleven működésének hatékonysága az igazi nyeresége az írások egybegyűjtésének.

Az azóta méltatlan sorsra jutott Csokonai Kiadóé az érdem, hogy tovább kutatott Kiss Ferenc elárvult szellemi műhelyében, s 1994-ben újabb értékes kötetet adott ki írásaiból *És Szabadka...* címmel. Természetes, hogy ez a leginkább vegyes tematikájú Kiss Ferenc-kötet. Ez azonban semmit nem von le értékéből, hanem éppen azt dokumentálja, hogy ez a határozott karakterű irodalomtudós hivatásának minden műfaját mesterfokon művelte. Adatközlés, műelemzés, kritika, jegyzet, vitairatok, tanulmány, recenzió, napló és interjúk sorakoznak ebben a kötetben. Keletkezésük ideje is változatos, sokféle az az ok is, hogy miért nem kaptak helyet az 1984-es kötetekben. Némelyik írást bizonyára a műfaji jellege miatt hagyta ki a korábbi kötetekből, mások viszont a diszkriminatív irodalompolitika következtében mostanáig kéziratban várakoztak, illetve 1989 előtt csak szamizdat kiadványban jelentek meg. A kötet egészében ma is hasznos és tanulságos olvasmány, egy példaszerűen érzékeny, felkészült és hivatását felelősséggel végző irodalomtudós műhelyébe enged bepillantást.

Kiss Ferenc munkásságát kezdetektől fogva erőteljesen jellemzi több, egymással példás harmóniában társuló sajátosság: alapos elméleti felkészültség; erős ambíció és érzékenység a mű és életmű

sajátos titkának a feltárására; teljes lelki szabadsággal gyakorolt kritikai képesség; az irodalom létérdekű fontosságába vetett töretlen bizodalom; világos, láttatóan szemléletes, fogalmilag pontos, élvezetes stílus.

Elméleti felkészültségének és érzékenységének kitüntető vonása az, hogy mintegy rejtetten működik. Kiss Ferenc sohasem nyomorítja meg a művet kívülről ráhúzott elméleti kalodával, elemző, titokfaggató szempontjait a mű érzékeny, ráhangolódó átvilágításából oly természetes módon eredezteti, hogy gazdag elméleti ismereteit is spontán módon kamatoztatja. Mintaszerűen látszik ennek a módszernek a nyeresége Kosztolányi *A kínai kancsó* című novellájának elemzésében. E remekmű összetett szépségét, mély létfilozófiai üzenetét a „narráció különösségé"-nek szemléletes feltárása révén világítja meg, de nem mondja fel közben a narratológia szakirodalmát, nem tűzdeli tele elemzését a magyar nyelvben alig értelmezhető idegen idézetek, kifejezések tömegével. A modern szemlélet nyereségét hasznosítja, de elkerüli annak divatszerű mitizálását. Elemzése példaszerűen arányos: a részleteket nem önmagukért, hanem az egész mű sajátos titkának, mély üzenetének szemléletes föltárása végett vizsgálja. Nemcsak részletmegfigyeléseinek bősége, elevensége, pontossága lenyűgöző, hanem a részleteket és a mű egészét együtt látó szemléletének kreatív ereje is. A fölismerés örömében részesítve mutatja meg a novellában Kosztolányi létszemléletének összetettségét. S közben spontánul föltárja a mű és az elemzés létérdekű – az emberi lét titkait faggató – funkcióját, sorsunkat megvilágító értelmét: az illúziók szétszélesedését átélve magunk is próbálunk belső erőforrásokba kapaszkodni, de azt is érzékeljük, hogy ezek tartalmassága sem oldhatja fel a semmi tudatának fájdalmasságát.

Kiss Ferenc munkássága abban is példamutató, hogy mindenkor egyenes beszéddel vállalta véleményét. Következetes volt a szigorú értékítéletekben éppúgy, mint az irodalmi közélet tisztaságáért vívott küzdelmeiben. A Bibó-emlékkönyvbe írt tanulmányában Bibónak azokat a gondolatait állítja új összefüggések rendjébe, melyek a „tiszta helyzet" fontossága mellett érvelnek, s azt hangsúlyozzák, hogy

hazugságra nem lehet politikai programot sem építeni. Kiss Ferenc megállapítása szerint „Bibó a politika igazságalapját nem egy morális premissza felől, hanem a közösség létét biztosító, egészségét tápláló részvétel és vállalkozó kedv felől véli döntő jelentőségűnek." A „hazug konstrukciók ártalmassága" olyan evidencia Kiss Ferenc számára is, hogy leleplezésüket mindenkor szakmai kötelességének érezte. Vitacikkeinek jelentős része nem jelenhetett meg elkészülésük idején, hiszen az akkori „kultúrpolitika" alapjait, bizonyos gondolatok és személyek politikai indokú kivételezettségét kérdőjelezték meg. Kiss Ferenc gondolatait sorra igazolta az azóta eltelt idő. Vitacikkei mégsem évültek el, kultúrtörténeti értékük mellett az érvelésük bátorsága, elevensége, világos okfejtése, nagyobb szakmai és morális összefüggésekre, törvényszerűségekre rámutató megállapításaik is élvezetes olvasmánnyá teszik ezeket a régi írásokat. A *Hajszálgyökerek* fogadtatását elemző tanulmányában például így vonja meg az egyik írás mérlegét: „milyen meddő és züllesztő a szellemeskedés, ha a lelkiismeretes munkát akarja helyettesíteni". Kiss Ferenc magatartásának is fontos jegye – ő Bibóról írta ezt – a „cselekvő részvétel készsége". „Ellenforradalmár"-nak bélyegzett, ellenségnek tekintett ember volt a Kádár-rendszerben, mégis a felelős ember eltökéltségével próbálta tisztítani a sok kórtól szenvedő szellemi életet. Küzdött a „visszaélésekre kapható védettségek és a diszkriminációk" ellen. Mennyi manipulációval, torzítással nézett szembe egyetlen évtized alatt! S milyen világosan, szabatosan fejtette ki ma is helytálló gondolatait a legkülönfélébb akkori tabutémákról! A népi-urbánus ellentétről például többször mond szigorú ítéletet. Szemléletének emelkedettségét mutatja, hogy ezt az ellentétezést egyebek mellett azért is károsnak tartja, mert: „Rangos szövetségbe emel rossz tollforgatókat, s degradálja a legnagyobbakat. Egyetemes jelentőségű nemzeti költőinket fokozza le népivé vagy urbánussá."

Egész kultúránk ügyére néző felelősség és a belső szabadság folyamatos működése teszi – a publikált részletek alapján ez már biztonsággal megítélhető – fontos személyi és kortörténeti dokumentummá hamarosan önálló könyvben is megjelenő naplóját is.

Irodalomkritikusi hivatását az értékek szolgálatában jelölte meg. Ezért a minőséget tekintette az egyetlen mértéknek. Az érték iránti fogékonysággal, a felfedezés örömével ír művekről, de érzékletesen, meggyőzően vallja ki hiányérzeteit is. Ily módon szigorú bírálata ösztönző jellegű. Példaként érdemes egy pillantást vetnünk Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* és Dobos László *Földönfutók* című könyvének bírálataira. Nagy körültekintéssel jelöli ki e fontos könyvek jelentőségét abban, hogy általuk 1967-ben a szlovákiai magyar tudomány és szépirodalom jelentősen magasabb fokra jutott korábbi eredményeinél. Emellett azonban mindkét esetben pontosan világítja meg a művek anyagában rejlő még nagyobb lehetőségeket is.

Kiss Ferenc az egyike volt azon keveseknek, akik sohasem fogadták el a Kádár-rendszer nemzetszűkítő, a kisebbségi és a nyugati magyarságot a nemzetből kirekesztő politikáját. Maga is kisebbségi sorsban nevelkedett, s leginkább mostoha sorsú kisebbség, a kárpátaljai magyarság fiaként került a debreceni református kollégiumba, majd az egyetemre. Keményen megszenvedte a szüleitől, rokonaitól való elszakítottságot, s azok otthoni kiszolgáltatottságát is. Ahol csak tehette, figyelmeztette a magyarországi politikát a kisebbségek iránti felelősségére. Írásaival pedig messzemenően hozzájárult a magyar kisebbségek helyzetének és irodalmának magyarországi megismertetéséhez. Azt azonban kezdetektől vallotta, hogy „a szomszéd-magyarság irodalmának csak árt a lehajló kegyelet, a külön-mérték, az elnéző udvariasság". Ezt a mértéket védelmező szigorúságot következetesen érvényesítette maguknak a kisebbségi irodalomkutatóknak a munkáiról szólva is. *Hagyomány és mérték* című tanulmányában már 1972-ben alapos érveléssel óvta attól a kisebbségi irodalmárokat, hogy szükséges hagyománytudatosító munkájukban helyi mértéket alkalmazzanak, s különösen attól, hogy az egyetemes magyar kultúra hagyományát a maguk számára lokálisan leszűkítsék. Pontosan fogalmaz – a hazai regionális irodalmak kutatása számára is megszívlelendő igazságot hangsúlyoz –, midőn az egyes tüzetesebb regionális térképek jogosságát elismeri, de határozottan tagadja, hogy az „értékelésnek alkalmazkodnia kell a lép-

tékhez": „A domb tengerszint feletti magassága, bármilyen nagyításban rajzoljuk is, csak annyi lehet, amennyi."

Kiss Ferenc írásainak szakmai minősége és tisztessége példaértékű. Szemléletének megalapozott eltökéltsége az irodalom létérdekű fontosságába vetett bizodalmat elevenen őrzi ma is, midőn az irodalom leértékelésének, sőt önleértékelésének vagyunk tanúi.

Az első Márai-monográfia

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: MÁRAI SÁNDOR

Ha az irodalom természetes életébe idegen erők szólnak bele, s megzavarják az értékek szabad kiválasztódását és érvényesülését, annak mindig az a következménye, hogy az erőszakos beavatkozás megszűntével – optimális esetben – hamarosan megkezdődik a jóvátétel, az igazságtevés: az addig méltatlanul kiiktatott értékek megismerése és megismertetése. Jórészt ezzel magyarázható, hogy a magyarországi nyilvános irodalomismeretből négy évtizedre kirekesztett Márai Sándorról most egyszerre három könyv is megjelent. Rónay László akadémiai doktori értekezése a pálya magyarországi szakaszáról ad elmélyült kutatásokon alapuló hiteles képet, Furkó Zoltán interjúkötete főként Márai Sándor önértelmezései miatt becses könyv. A hatalmas terjedelmű életmű egészével számot vető első monográfia pedig Szegedy-Maszák Mihály munkája. E könyvek mellett tanulmányok, cikkek sokasága jelent meg a legutóbbi időben Márairól. Tudományos konferenciák értelmezték munkásságát, mely – impozáns kiadásban – végre Magyarországon is folyamatosan hozzáférhetővé válik. Mindez örvendetes tény, az azonban már kevéssé érthető, s csak irodalmi életünk súlyos fogyatékosságával magyarázható, hogy a Márai teljes életművében oly biztonsággal, meggyőzően eligazító első monográfia miért maradt szinte teljesen visszhangtalan. Igaz, maga Márai beszélt – Furkó Zoltánnak adott interjúban – arról, hogy le kell telnie „a purgatóriumi időnek" minden író halálát követően, s csak később derülhet ki, mi a maradandó műveiből. Igaz az is, hogy a reális értékelés számára nagyon rossz az a pozíció, amelyik Márainak jutott, hiszen sok-sok példa igazolhatja legújabb irodalmunkban a „jóvátételi"

értékelés későbbi korrekciójának szükségességét. Természetes az, hogy akit sokáig szóba sem lehetett hozni, azt a szabad beszéd első alkalmai önmaga reális értéke fölé emelnek. S Márainak oly sok ma is a rajongója az olvasók között, hogy egyenetlen életműve egy-egy gyöngébb darabjának olvasói túlértékelése nyilvánvaló. Nos, éppen ezért is tartom fontos műnek Szegedy-Maszák Mihály az Akadémiai Kiadó *Kortársaink* című sorozatában megjelent monográfiáját. Ő ugyanis úgy igazít el a több mint hatvankötetnyi Márai-életműben, hogy szigorú esztétikai értékrend érvényesítésével határozottan elkerüli a túlértékelés veszélyét. Meggyőző elemzéssel jelöli ki az életmű csúcsait – *Egy polgár vallomásai, Szindbád hazamegy, Kassai polgárok, Napló, A Garrenek műve* –, s tömören és határozottan jellemzi és minősíti a gyengébb műveket. Ez a példamutatóan tárgyilagos minősítés kitüntető értéke Szegedy-Maszák Mihály monográfiájának. Márai stílusa annyira megragadja a gyanútlan olvasót, hogy hajlamos belefeledkezni az olcsó, csupán hatáskeltő megoldásokba is. Ezért lehetne jelentős segítség az olvasási műveltség javításához is a kitűnő esztétikai-irodalomelméleti felkészültségű irodalomtörténész könyve. Irodalomszemléletében ugyanis példás egyensúlyt tart a művekbe élvezettel belefeledkező intuitív irodalomértés és a nagy elméleti-történeti tájékozottságú tudós szakszerűsége. (Ezzel emeli egyébként az életműben s a magyar irodalomtörténetben egyaránt méltó helyére Márai egyik legszebb művét, a *Szindbád hazamegy* című regényét, melynek vitairataiba foglalt elemzése Szegedy-Maszák Mihály monográfiájának egyik bravúrja.)

Közhely, mégis megkerülhetetlen az a megállapítás, hogy Márai a magyar polgárság írója. Ezt a közhellyé kopott tételt Szegedy-Maszák Mihály monográfiája vonzóan gazdag tartalommal tölti fel az életmű lényegretörő értékelő elemzésével.

Példák sorával bizonyítja, hogy Márai életművében „a művész értékrendje feszültségben áll a polgáréval", s Márai akkor írja legjobb műveit, amikor „sikerül túllépnie a polgárra jellemző kézművességén". A fölöttébb gazdag magyar s főként világirodalmi körültekintés, az ösztönzések gondos irodalomtörténeti számbavétele is segíti abban, hogy sokrétűen megvilágítsa a Márai életműben a

polgárság hanyatlásának, a polgári értékek elpusztulásának nagy témájával összefüggő művészi látásmód speciális jegyeit éppúgy, mint filozófiai, életszemléleti következményeit, a sztoikus magatartás kialakítását. Márai küzdelmet folytatott egész életében a polgári értékekért, miközben jól látta, hogy a világ egyre távolabb kerül ezektől az értékektől. Mégis úgy gondolta, hogy az az ő nagy hivatása, hogy megőrizzen, megörökítsen valamit, ami itt volt és érték volt. Így függenek össze a Márai-művek „időszemléletének értékvonatkozásai" a polgári világgal, mint „témával": az egész életművet szem előtt tartó irodalomtudós azt figyeli meg, hogy Márai a múlt többszörös átértékelésére kényszerül a polgári értékek eme távolodása és a hozzájuk való ragaszkodás következtében. Márai a távolodó eszményeket védve egyre előnyösebb színben tünteti fel azt, amit egykor „nagyon is bírált". Ennek egyenes esztétikai következménye műveinek elégikus és ironikus hangneme: „Múlt és jelen között teljes a törés; ez indokolja a visszaemlékezést. Az elveszett idő folytonosságként jelenik meg, melynek megszakadása nemcsak elégikumra, de iróniára is okot adhat. Ez a kettősség vált meghatározó tényezővé Márai munkásságában". Ezt az alapvető észrevételt igazolja az életmű kései szakaszának keserű iróniája: „A visszaemlékezőnek két ízben is föl kellett értékelnie azt, amit egykor hevesen elutasított". Máraitól idegen az önáltatás, ezért erősödhet föl önirónia, ami természetesen nemcsak, s nem elsősorban a maga személyére, szemléletére vonatkozik, hanem a polgárságra is. Funkciója pedig nem a megsemmisítés, hanem a folytonos újraértékelésben is megnyilatkozó azonosulás és bírálat egysége.

Szegedy-Maszák Mihály könyvében plasztikusan jelenik meg Márai Sándor személyisége, amely természetesen elválaszthatatlan a műveitől, hiszen maga Márai is következetesen tagadta a különbséget az önéletrajz és a regény, a szépirodalom és az értekezés között. S abban is oszthatjuk Szegedy-Maszák Mihály véleményét, hogy ez az elkülönítés lényegében csupán „pragmatikai kérdés".

Számunkra a művek értékvilága a fontos, s ha az a mű esztétikumában jelenik meg, akkor abban kell minősítenünk, ha pedig közvetlen írói vallomás formájában szólal meg, akkor közvetlen

vallomásként kell elfogadnunk. Szegedy-Maszák Mihály nem eszményíti Márai gondolatait sem, határozottan mutat rá azok elfogultságára (például a népi kultúrával szemben), máskor konzervativizmusára, de az egyes eszmék tárgyilagos mérlegelése nem fedi el, hanem még erősebben kiemeli Márai Sándor világának ma is időszerű alapelemeit: kultúratiszteletét, a műveltség értékének tudását, ragaszkodását a személyiség autonómiájához, a művészet teljes függetlenségéhez. Valóságos eszményként jelenik meg ebben a könyvben a személyiségnek az a szuverenitása, amelyik félelem, külső idomulás nélkül vallja meg nézeteit. S következetesen érvényesíti személyiségének autonómiáját. Jobboldali és baloldali diktatúra elől egyaránt kitér, a sztálinizmust és a hitlerizmust egyaránt ellenségének tekinti. S éppoly kíméletlenül teszi szóvá a magyar, mint a zsidó hibákat, elfogultságokat, bűnöket.

A polgári értékeket komolyan vevő polgár példája ilyen értelemben is ösztönző és felemelő. „Márai igazi műfaja a vallomás – ezen a téren akár a század legjelentősebb magyar alkotójának is nevezhető" – állapítja meg Szegedy-Maszák, s könyvében – adott keretei között – példamutató ökonómiával mutatja meg a nagy magányos, a nagy idegen maradandó értékeit. Miként Márai életműve, úgy az az megidéző és értelmező, értékelő monográfia is erős kihívás, maradandó cselekedet a műveltségromboló igénytelenséggel szemben.

Mészöly Miklós

THOMKA BEÁTA KÖNYVE

Thomka Beáta Mészöly Miklós életművét elemző könyve szerző és téma „eleve elrendelt" találkozásának értékes eredménye. Thomka Beáta irodalomtudományi érdeklődésének centrumában ugyanis pályakezdése óta a hagyományosan mimetikus elvű, lineáris elbeszélésmódtól alapvetően különböző új epika poétikája áll. Már 1980-ban publikált első könyve, a *Narráció és reflexió* maradandó elméleti szempontokat és máig érvényes értelmezéseket adott a legújabb magyar próza modernségének jegyeit, dinamikusan változó poétikai karakterét elemezve. Már ebben a könyvében feltűnt széles körű elméleti tájékozottsága, műértő érzékenysége, az új epika „állandósult transzformációival" bátran szembesülő erudíciója. Az új prózapoétikai elemeket számbavevő szempontjainak határozottsága és gazdagsága, az újdonságot a felfedezés dinamizmusában minden esetben értékként tanúsító lendülete, valamint az új prózapoétika külföldi szakembereinek gyakori idézése arról tanúskodott, hogy Thomka Beáta biztos a maga dolgában. Elemzések sorában tárta fel az új epika jellegadó vonásait, a metaforikusság és reflexió megnövekedett szerepét, a fikció új, a megalkotottságot nyomatékosító funkcióját, az új egyidejűséget, az ábrázolást felváltó leírást és még annyi mást. A felfedező lendület folytán az új elmélet olykor meg is emelte az új irány egyes műveit, másfelől viszont szinte szégyenkezésre ítélte a hagyományosabb törekvéseket, mert ellentétező szemléletében azok csak negatív példaként szerepeltek – többnyire globális ítélet formájában.

Első műve óta Thomka Beáta – Tolnai Ottóról írt monográfiája (1994) mellett – több könyvben vetett számot az új magyar próza

jelenségeivel és néhány előzményével (*A pillanat formái – A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, 1986; *Esszéterek, regényterek*, 1988; *Prózatörténeti vázlatok*, 1992; *Áttetsző könyvtár*, 1993). Mészöly Miklósról írt monográfiáját prózapoétikai vonatkozásban célirányosan épített, jelentős tudományos munkássággal alapozta meg.

Már a *Narráció és reflexió* két évtizeddel ezelőtt készült írásaiban is Mészöly Miklós esszéi és epikai művei adták a legtöbb ösztönzést Thomka Beátának az új szemléleti formák természetének a feltárásához. Mészöly életművével már akkor oly elmélyülten foglalkozott, hogy első könyvének *A jelenlét szemantikája* című Mészöly-tanulmányát szó szerint építhette be másfél évtized múltán is monográfiájába. Ezt a folytonos figyelmet, értelmezői hűséget tanúsítják a későbbi kötetek Mészöly-tanulmányai is, melyek szintén bekerültek a monográfiába. Minőségük okán joggal szerepelhetnek ezek itt, de némi szerkezeti aránytalanságot, szerkezeti kilengést okoznak. Az is előfordul, hogy két, most egymás mellé került tanulmány ugyanazt a mondatot idézi a Saulusból, csak az egyik a végén, a másik pedig az elején. Így a monográfiában e két idézet egymás után szerepel a 107. és a 108. lapokon. Ezt pedig egy elírás teszi feltűnővé, hiszen ugyanabban a mondatban az egyik lapon „konok alázat", a másikon „konok elhatározás" szerepel. A régi tanulmányok változatlan beemelésével mégsem történik jelentős törés a monográfiában, hiszen Thomka Beáta korábbi tanulmányainak a fő iránya éppúgy a poétikai jelleg volt, mint a monográfiáé. A beemelésekkel létrejött belső lengést pedig a Mészöly-életmű természetével rokonnak érezhetjük és jelentéses műformaként is értelmezhetjük.

Thomka Beáta Mészöly-könyve a szerző legalább két évtizedes munkájának, vizsgálódásainak, eredményeinek tömör sűrítménye. Az irodalomtörténész és elméletíró szerző magára nézve is elfogadta és követi Mészöly „szikár esztétikáját", könyvének főszövegében nincs egyetlen fölösleges mondat sem. A tömörség olykor kissé zsúfolttá is teszi szövegét. Máskor pedig általános jellegű összegzésre szorítja ott is, ahol az alaposabb kifejtés elmaradása hiányérzetet hagy az olvasóban. A *Jelentés öt egérről* rövid interpretációja például pontosan nevezi meg e novella poétikai karakterének fő vonását, midőn rámutat arra, hogy „a valós folyamat (egerek kiirtása a kamrából) funkcionális elbeszélése a parabola hagyományának megfelelően elszakad a történet érzéki síkjától, és minden irtás, üldöztetés jelképeként kezd hatni". Ez a parabolává minősülés azonban plasztikusabb bemutatással, valamint a Béládi Miklós által föltárt labirintus és vándorlás allúzió révén sokkal gazdagabb jelentéssel rögzítené az olvasóban a novellát. Azért kizárólag a túlzott tömörítő szándék rovására írom az efféle hiányérzeteimet, mert a monográfia egyébként kétségtelenül tanúsítja az alapos elméleti felkészültség mellett Thomka Beáta kiváló műértő kvalitásait is.

Írói életmű és irodalomtörténészi elhivatottság találkozását pedig azért tartom „eleve elrendeltnek" és értéktermőnek ezúttal, mert az új prózaepika elméleti kihívásait elfogadó irodalomtörténész a magyar irodalomban nem találhatott volna alkalmasabb életművet a Mészölyénél arra, hogy az új epika „állandósult transzformációi"-val egyetlen és klasszikus értékű életműben szembesüljön. Mészöly életművének folytonos „alakulásai" módot adtak Thomka Beátának arra, hogy gazdag prózapoétikai tudását és műértő érzékenységét mintaszerűen érvényesítse, szinte tanítható modellt alkotva kamatoztassa.

Ebben a munkában gyakran támaszkodhatott Mészöly poétikailag is hasznosítható esszéire és reflexióira, önelemzéseire, hiszen ezek sohasem a művek értékére, hanem a művészi intenció természetére, jellegére vonatkoztak, emellett az írói szándék tekintetében elméletérvényűen pontosak, jóllehet többnyire nem közvetlenül prózapoétikai természetűek. Thomka Beáta viszont a maga szempontjai szerint alkotó módon továbbgondolva és tág horizontú elméleti szövegekkel szembesítve tudta ezeket az írói reflexiókat a tudomány számára is hasznosítani és hitelesíteni. Amikor Mészöly a maga látásmódjának mikroszkopikus jellegéről beszél, akkor Thomka Beáta Mészöly jelzését az életművel szembesítve arra a jellegmegragadó eredményre jut, hogy Mészöly „mikrorealizmusa, képteremtésének részletező, árnyaló, elemző jegyei ... a dolgok olyan egybelátását, vízióját eredményezik, amely nem tükör, nem objektív rajz, nem

litografikus metszet, hanem egy imaginárius összkép újonnan létrehozott rendje". Más helyen Mészöly feltárja közép-európai víziójának helyrajzát, Thomka Beáta ezt természetesen hasznosítja, de figyelmét a megvalósult műre összpontosítva a novellakompozíciókból és eseménystruktúrákból e közép-európai vízió ama sajátosságát olvassa ki, hogy fő jellemzője az állandó „útonlét", hogy „egy helyben állva, maradva, vesztegelve is szüntelenül hadiúton vagyunk". Félre lehetett tehát tolni az írói önértelmezéssel szembeni szokásos és sokszor indokolt tartózkodást.

Mészöly életművének gondolati-poétikai mélysége és sokrétűsége, „alakulásainak" gazdagsága pedig fölöslegessé teszi azt a kételyt, hogy lehet-e élő író művéről hiteles szaktudományi munkát írni. Ezt a gyakori kérdést Thomka Beáta könyve azáltal is mellőzhetővé teszi, hogy nem „az egyértelműen történeti, értékelő pozíció"-t választja módszeréül, hanem a szerző olyan „alternatív monografikus vázlatnak" tekinti munkáját, melyben az interpretáció „a mű domináns irányairól, vetületeiről, folyamatairól, *alakulásairól* és belső rendszeréről alkotott kép árnyalására, poétikai olvasatára és a művet alakító vonulatok egybelátására tesz kísérletet".

Ezt a szerényen fogalmazott, egyébként azonban különlegesen nehéz célkitűzést Thomka Beáta meggyőzően és szakszerűen teljesítette. Könyve e több mint fél évszázadot átfogó és harmincnál több kötetet magába foglaló, folyton a művészi kifejezés új lehetőségeit kutató életműnek első monografikus felmérése, a későbbi kutatások számára kihívás és megkerülhetetlen alapmű.

Thomka Beáta munkája során a részleteket illetően igen értékes és gazdag szakirodalomra támaszkodhatott, könyve azonban elsőrendűen saját kutatási eredményeinek összegzése a poétikai leírás és a mű mélyáramát, rejtett belső tengelyét megragadó értelmező koncepció tekintetében egyaránt.

Hogy mennyire a Mészöly-életmű volt Thomka Beáta új prózapoétikai szempontjainak legfontosabb bázisa, arról gazdagon bizonyságot tesz a monográfia két első fejezete, *A szikárság esztétikája* és különösen a *Mészöly Miklós poétikája*. Ezekben a fejezetekben –

Mészöly-életműre koncentrálva – hasznosítja, szinte összegzi az új epika poétikájáról alkotott gazdag eredményeit, megállapításait.

Mészöly Miklósban eredetileg úgy élt a *Saulus*, mint „napverte pusztában egyszál fa, a maga árnyékával". Ebből az előzetes vízióból írta meg a regényt. Thomka Beáta természetesen fordított utat jár e két bevezető fejezetben: az életmű elmélyült ismerete alapján plasztikusan fölvázolja az életmű jellegadó vonásait, esztétikájának és poétikájának karakterét, sőt az életmű mélyszerkezetét is. Sorra veszi a Mészöly-életmű poétikájának legfontosabb jegyeit, az „elbeszélésbeli egyidejűsítés"-t, az elbeszélés folyamatossága helyére állított „megszakítottságot" mint „a léttörténés töredezettségének felmutatásá"-t", a „megjelenítő narráció"-t, „empirikus fikciót", „a megismerés és elbeszélhetőség kételyei"-t és annak formaalkotó következményeit, a nyílt szerkezeteket, töredékességet. Föltárja a mészölyi elbeszélő ama különlegességét, hogy az „eleve elrendelt tanú"-ként megszólaló első személyű elbeszélők „a személyes és a személytelen között ingázó, az én beszédébe valamiféle énen túli látószöget is beékelő másság megszólaltatói". A leírás pedig „történetmondásként és történetírásként kezd működni, elbeszélővé rendeződik, narratívvá válik". „A látványi elemek, tér-, tárgy-, tájleírások alternatív, metaforikus regényvonulatot alkotnak prózában, funkciójuk a személyek, elsősorban az elbeszélő közérzetének megjelenítése..."

A szikárság esztétikája című egyik bevezető fejezetben Thomka Beáta a Mészöly-életmű mélyszerkezetének belső egységére is rámutat: „Formái és műfajai, gondolatfoszlányai és feszesen szikár epikai szerkezetei, törmelékekből építkező és a dolgok egyidejűsítésére törekvő, a folyamatokat állóképpé sűrítő, a mozdulatlan látványt kimozdító és történéssé transzponáló kísérletei között ingázva mind tapinthatóbb és nyilvánvalóbb bennem a fölismerés, hogy ennek az opusnak a mélyszerkezetét meghatározó tengelyen elválaszthatatlan egységben áll az emberi létezésnek és históriának mint történülésnek az értelmezése, a *történtetésnek* mint feladatnak az elfogadása, *egy organikus világ létesítésének a szándéka* – és mindennek lankadatlanul erős reflektálása. E tengely a mű egyetlen olyan sík-

ja, melyre nem érvényesek a kontrasztokban és paradoxonokban való mészölyi látás-, érzékelésmód és kifejezésrendszer törvényszerűségei."

A könyv messzemenően igazolja ezt az előrebocsátott összegzést is. A mélyszerkezetnek ezt a megvilágítását a poétika felől is hitelesíti Thomka Beátának az a kitűnő észrevétele, hogy Mészöly „poétikáját intenciói a realizmushoz közelítik, ám művében egy olyan szemléleti magatartás érvényesül, mely e törekvést eleve megkérdőjelezi".

Utal Thomka Beáta egyes kritikusoknak arra a megjegyzésére is, hogy Mészöly művészetében „sokkal erősebb az implicit, mint az explicit jelentésadás, ami nyelvét nemcsak a képiség, hanem a homályosság felé tolja el időnként". Maga azonban elemzéseiben nem foglalkozik bővebben ezzel a problémával. Nem is kényszerül rá, mert olyan általános érvényű értelmezést ad egy-egy mű fő irányáról, hogy ahhoz elegendő, ha az egyes részeket közérzeti elemnek tekinti, a metaforikusság prózapoétikai elve különben sem igényli a lineáris okozatiság szempontját.

Thomka Beáta interpretációiban a poétikai leírás válik tartalmi elemmé, tehát az általános létszemléleti értelmezésre, a megformáltság sajátosságára teszi a hangsúlyt. Ezt a globális értelmezést motiválja a Mészöly-életmű jellege, s indokolja a monográfia szűkre szabott terjedelme is. Számtalan nyoma van annak a könyvben, hogy Thomka Beáta a részletekbe menően is kitűnő elemzőkészséggel rendelkezik. A sok kínálkozó példa közül hadd emeljem ki ezúttal a *Magyar novella* elemzésének finom megfigyelését: „Egy-egy epizód kezdőpontjánál sokkal hangsúlyosabb, hogy a széttartó ívek szinte mindegyikének végpontja az erőszakos vagy természetes halál, s a konfigurációt akár a halál beteljesülése felé mutató sorsvonalak egységesüléseként is felfoghatjuk." A *Szárnyas lovak* kád-motívumának értelmezése is ráismerésszerűen kitűnő: „A kád a születés-, nász-, halálszimbólumok sűrítője, egy nehéz, vívódástól terhes, drámai helyzetsor középpontja. A két férfi testi megfeszülése mintha az élet-, szerelem- és halálösztön hármasság nagy rejtélyének alárendelt haszontalan küzdelem lenne." Thomka Beáta ilyen – megítélésem szerint – telitalálatszerű látványértelmezései azért nagyon fontosak a Mészöly-művek befogadása szempontjából, mert Mészöly poétikájának immanens eleme az, hogy az olvasó a látványt mindenáron fogalmilag is értelmezni kívánja, ha a látványelemeket nem köti össze látható logika. Ez az értelmezési késztetés a művek természetéhez tartozik. A mű is gazdagabb lesz a befogadó alternatív értelmezései révén.

Thomka Beáta Mészöly Miklós életművéről szóló monográfiáját egy kitűnően felkészült tudós nagyszerű eredményének tartom. Egy hiányérzetemet azonban nem hallgathatom el. Ez pedig az, hogy – vélekedésem szerint – körültekintő világirodalmi és helyenkénti belső utalásai ellenére túlságosan „kiszigeteli" Mészöly életművét és szemléleti irányát a magyar irodalom utóbbi fél évszázadából, s ezáltal valamiképpen abszolutizálja ezt a vitathatatlanul egyéni karakterű és kiemelkedő értékű életművet és az általa igen magas szinten képviselt irányzatot. Szembetűnik ez már a könyv első lapján, amikor a huszadik század második felében kiteljesült és lezárult életművek mintái között Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza és Mándy Iván neve mellett nem szerepel például Nagy Lászlóé és Illyés Gyuláé. Ez a szemlélet implicit módon végig érvényesül a könyvben, mintha evidensnek venné a szerző, hogy a világ mai kihívásaira csak a Mészöly választotta módon lehet hitelesen válaszolni. Nem a felsőfokú jelzők ellen van kifogásom, hanem a másféle szemléletmódok jelzésének teljes mellőzését sajnálom. Könyvének utolsó fejezete például Mészöly Miklós esszéírói munkásságának értékeit elemzi érzékenyen, pontosan, de a minősítés kizárólagossága számomra már zavaró, midőn azt írja, hogy Mészöly esszéi „olyan új látókört nyitottak meg a fiatal értelmiség induló nemzedéke számára, mely egyéb korabeli magyar szellemi hatással nem volt mérhető". Ez a fogalmazás – bizonyára szándéktalanul – lebecsüli például Csoóri Sándor egészen más karakterű, de hasonlóképpen értékes esszéírói életművét. *A tágasság iskolája* meg a *Tenger és dió-levél* nem ellentétei, hanem kiegészítői egymásnak a magyar kultúrában, miként Pilinszky és Nagy László életműve is.

Ténytisztelet

CZIGÁNY LÓRÁNT: GYÖKÉRTELEN, MINT A ZÁSZLÓ NYELE

Czigány Lórántnak az emigráns létet a magyar kultúra szolgálatának küldetésévé nemesítő magatartásából következik, hogy sokirányú munkásságában egyaránt fontos helye van az elmélyült filológiai kutatásnak, sőt felfedezésnek, a bibliográfiakészítésnek, szövegkiadásnak, recepciótörténetnek, irodalomtörténeti összefoglaló kézikönyvnek, tanulmánynak, kritikának, esszének, vallomásnak, jegyzetnek és interjúnak...

Gyökértelen, mint a zászló nyele című kötete a nyugati magyar irodalom mibenlétével és történetével foglalkozó írásainak gyűjteménye.

A nyugati magyar irodalomnak az egyetemes magyar irodalomban elfoglalt különleges státusából és Czigány Lóránt munkásságának jellegéből egyaránt következik az, hogy ez a kötet sokféle műfajú és értékben is különböző írásokat foglal magába.

Czigány Lóránt a nyugati magyar irodalmat olyan magyar nyelvű derivátum irodalomnak tartja, amelyik az egyetemes magyar irodalmon belül külön entitásként felfogható és leírható alakzat. Ezt a külön entitást a magyarországi és a Kárpát-medence más országaiban kialakult magyar nyelvű irodalmaktól eltérő irodalmi tudat biztosítja. A nyugati magyar irodalom „olyan egyszeri és megismételhetetlen (történeti) formáció, amely nem magyar lakta területeken, specifikus körülmények között (és miatt) jött létre és szűnt meg" – írja.

A nyugati magyar irodalom mibenlétének és történetének vizsgálatához Czeslaw Milosz nemzeti irodalom fogalmát hasznosítja. Eszerint a nemzeti irodalom „az azonos nyelvet beszélők közös élményanyagának írásba rögzítése és kollektív tárháza". Jól tudja, hogy sok másfajta irodalomfelfogás is létezik, ám a maga szempontjából körültekintően jár el, amikor ezt a historizmust és nyelvi szempontot előnyben részesítő irodalomfelfogást követi. A nyugati magyar irodalommal foglalkozó írásainak a legfontosabb értéke a külön entitás megfogalmazása, sokárnyalatú jellemzése.

A külön entitás jellemzésében a történeti, élményi, lelki, magatartásbeli tényezőkre teszi a hangsúlyt, s többnyire csak kijelentésszerűen utal az esztétikai értékre. Pedig az egyetemes magyar irodalmon belüli külön entitás irodalmi súlyát az összetett esztétikai elemzés és meggyőző értéktanúsítás adhatná meg. Szembetűnő az esztétikai elemzés és értékelés hiánya a kötet címadó írásában. Ez a tanulmány a nyugati magyar irodalom ötvenhatos nemzedéke tizenöt költőjének műveiben azokat a tudatkomponenseket elemzi, amelyekből „e nemzedék jellegzetessége, egyszerisége adódik". Meggyőzően végzi el vállalt feladatát, a tudatkomponensek elemzését, sőt mellékesen elgondolkodtató megállapítások sorát teszi például a nemzedék-fogalommal kapcsolatban, midőn plasztikusan kimutatja, hogy a nemzedéki eszme, „mely valami pozitív értékrendet vagy célkitűzést foglal magában, korántsem szükséges velejárója egy-egy nemzedék kialakulásának, illetve nem lehet alap a nemzedék jelenlétének megítélésében". Véleménye szerint az elemzett hét tudatkomponens vegyüléséből kialakult költészet egyedülállóan „újszerű hangvételt" hozott a magyar irodalomba. Idézetei azonban ezt elsősorban tematikailag, s nem esztétikailag igazolják.

Az egyes tudatkomponensek, különösen a bűntudat, törmelékes tudat és a nyelvi elbizonytalanodás elemzése igen sok finom észrevétellel gazdagítja a nyugati magyar irodalomról való ismereteinket. A törmelékes tudat jellegét például a primér és szekunder közeg értékrendjének összekeveredésével magyarázza, majd megállapítja, hogy „ez jellemzi minden idők emigráns magatartását". Kár, hogy nem tágítja elemzését az oly nyilvánvaló és közismert párhuzammal: Domonkos István *Kormányeltörésben* című versének gondolati és esztétikai tanulságaival, melyeket Végel László kitűnő elemzése éppen a törmelékes tudat törmeléknyelven való kifejezését megvilá-

gítva tárt fel. A nyelvi elbizonytalanodás elemzésekor is kínálkoznának a kisebbségi magyar irodalmaknak a – természetesen sajátos jellegű – párhuzamai. Ezeket a hiányérzeteimet csak azért vetem föl, mert Czigány Lóránt írásai egyébként igen gyakran élnek párhuzamokkal, kitekintésekkel. Írásainak varázsát sokszor éppen a gazdag ismeretanyagot könnyedén és ötletesen, szellemesen hasznosító módszere teremti meg.

Esszéi, tanulmányai sokoldalúan jellemzik a nyugati magyar irodalom kialakulásának és történelmének sajátos, egyénítő jegyeit, s gyakran kinyilvánított értékhangsúlyaikkal mintegy előkészítik az elmélyült esztétikai elemzést és értékelést is. Ez utóbbira is ad néhány példát Czigány Lóránt, különösen Szabó Zoltán, Márai, Faludy munkássága jellegéről értekezve. Szabó Zoltánt egyebek mellett azzal jellemzi, hogy „az empirikus közelítésmód primátusát hirdeti a spekulatív magyarázatokkal szemben", s „egyszerre volt homo politicus és homo aesthetikus". Illyés, Kassák és Márai önéletrajzi regényeit összeveti, s Márai művét a szerzőnek a polgársághoz való lovehate viszonya felől közelítve „az öncsalásmechanizmusok kíméletlen leleplezésére épülő" remekműként értelmezi. „Márai emlékképei mindig szigorúan komponáltak, mindegyike alárendelve a központi témának, egy világ széthullásának. Rendezőelve a hagyományos értékek összeomlása." Faludyt „krónikások, hegedősök, ígricek" utódaként jellemzi...

Czigány Lóránt a hatvanas évek elejétől kezdve maga is alkotó részese a nyugati magyar irodalomnak, írásai a nyugati magyar irodalom sajátosságainak számbavételekor a résztvevő illetékességének többletét is hasznosítják. Valóban mindent tud ennek az irodalomnak a kialakulásáról, intézményeiről, irodalmi életéről, a benne és róla zajló vitákról. Megállapításai ma már nem hatnak az újdonság erejével, az idők folyamán ugyanis elfogadottá lettek Czigány Lórántnak azok a nézetei, amelyek régi írásaiban éppen azért tértek vissza gyakran, mert minél több fórumon és minél többször el kellett mondania azokat, hogy áttörjék a mozdíthatatlannak látszó, többnyire politikai gyökérzetű hivatalos magyarországi szemléletet. Ez történt magának a nyugati magyar irodalom külön jellegének a

meghatározásával, elismertetésével éppúgy, mint például Szabó Zoltán életművének az értékelésével. Czigány Lóránt munkásságának a nyugati magyar irodalom tárgykörébe tartozó része ezzel az irodalomszemléletet tágító szerepével jelentős értékű.

A nyugati magyar irodalom sajátos entitását elemezve hitelesen dokumentálja a különleges irodalmi entitást, s továbbvihető gondolatokat ad ennek esztétikai elemzéséhez midőn azt hangsúlyozza, hogy a „nyugati magyar irodalomnak van egy csoportja, rétege vagy nemzedéke, számszerűleg a legnépesebb, amely nem közelíthető meg előregyártott skatulyarendszerek segítségével". Kemenes Géfin László költészetéről állapítja meg, hogy iróniája, „mellyel az emigráns létformát és légvárakat szemléli, nemcsak irodalmi értékű, hanem a magyar irodalomban teljesen egyedülálló jelenség". A párizsi Magyar Műhely költőiről szólva pedig azt emelte ki évekkel ezelőtt, hogy „jelenlétük olyan üdítő színfolt a magyar irodalom elkötelezettségrendszerében, amelynek föltétlenüli örülnünk kell". Egy interjúban pedig arról beszélt, hogy „Kemenes Géfin László, Bakucz József vagy Vitéz György költészetét félreértelmezi, aki csak a sajátosan magyar hivatkozási rendszert ismeri. A Magyar Műhely alkotóinak megértéséhez is kevés a klasszikus magyar avant garde ismerete." Magához közelállónak vallja Bujdosó Alpár, Papp Tibor és Nagy Pál „minden hazai kísérletezésen túlmutató, tipográfiai leleményekben gazdag" vizuális költészetét is, mely számára mégiscsak „sorsirodalmat" kifejező művészet.

Igen fontosnak tartom Czigány Lórántnak ezeket a még hosszan idézhető, poétikai értelemben is irodalomszemléletet tágító megjegyzéseit, jóllehet hitelüket ezek a megjegyzések is alapos esztétikai elemzésből nyerhetnék.

Szabó Zoltánról és Cs. Szabó Lászlóról állapítja meg, hogy „tartós szövetségben szolgálták a független magyar szellemiség továbbélését Nyugaton", s hogy ez a szerep „életművüknek szerves része és rejtett dimenziója" volt. A nyugati magyar irodalom legfontosabb egyénítő jegyének pedig „belső autonómiáját" tekinti. Az autonóm szellemi közeg megteremtése és hatékony működtetése Czigány Lóránt életművének is „szerves része és rejtett dimenziója". Ez a

tudatosan vállalt szerep emeli meg – nagyobb összefüggésekbe állítva – több, sterilen irodalomtudományi szempontból akár teljesen jelentéktelennek látszó írását, melyekben például a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a londoni Szepsi Csombor Márton Kör munkájáról számol be, a nyugati magyar irodalom intézményeit mutatja be vagy az Anyanyelvi Konferencia találkozóin emel szót a párbeszédre mindig készen, de a független nyugati magyar szellemiséget bátran és egyértelműen, engedmények nélkül képviselve.

Írásaiban pozitív jellegzetességként tér vissza a nyugati magyar irodalom szellemi autonómiája, függetlensége, némely helyzeti előnye, szabad korrekciós lehetősége. Ennek fontosságát nem vitatom. Néha mégis úgy érzem, hogy el is túlozza ennek a szellemi függetlenségnek a jelentőségét, s minden ebből adódó lehetőséget értéknek tulajdonít. A szellemi autonómiát természetesen magam is alapvető értéknek tekintem az irodalom vonatkozásában, de ez a nagy irodalomnak mindenkor sajátja, még az elnyomatás, az „államosítás" idején is. Az elnyomás óriási kihívást is jelentett a magyar irodalom számára, vele szembefordulva olyan kimagasló művészi értékeket is teremtett, amelyek viszont szintén csak ebben a különleges helyzetben jöhettek létre.

Az természetes, hogy Czigány Lóránt „kinti perspektívából" szemléli a magyar irodalmat. Úgy érzem azonban, hogy ezáltal minden újításnak eltúlozza a jelentőségét. A különbözőséget és a nyugati irodalmakkal való szinkronitást már önmagában is értéknek minősíti, ilyen esetekben nem vizsgálja a művek teljes értéktartományát. Többször említi például azt, hogy Kassák mozgalmát egyre inkább a *Nyugat*éval azonos jelentőségűnek tartjuk. Ezt a *Nyugat*-mozgalom fáziskésésével indokolja: „Kinti perspektívából nekünk is hamar feltűnt, hogy a *Nyugat* tekintélyével eluralta a huszadik századi magyar irodalmat, minden más irányzatot háttérbe szorítva, pedig – s ezt vettük észre hamar – a *Nyugat* modernsége, fájdalom, fáziseltolódásban született, szemben például Kassákékkal, akik viszont tényleg szinkronban alkottak a korabeli európai avant garde törekvésekkel." Igaz a *Nyugat* modernségének fáziseltolódása a nyugati európai irodalmakhoz viszonyítva, s igaz a magyar avantgárd szinkronitása. De ez csak egyetlen, bár semmiképpen nem jelentéktelen szempont. Magam fontosabbnak látom a fáziseltolódásból is származtatható előnyöket a *Nyugat* költészetében, mint a hátrányokat. A nyugati irodalmakkal szinkronban született avantgárd alkotások túlnyomó többsége viszont periferikus értékű volt, s joggal hullott ki az irodalmi emlékezetből. Természetesen ezzel nem kívánom kétségbe vonni a magyar avantgárd mozgalom szemlélettágító jelentőségét, frissítő szerepét a legnagyobbak szintézisműveiben.

Rokonszenves számomra Czigány Lóránt írásaiban az a kiegyensúlyozott szemlélet, amellyel az emigráns lét értékeit, a „területenkívüliséget élvező parányi magyar országok"-nak a szellemi autonómia jegyében vállalt fontos szerepét bemutatja, s ahogy ugyanilyen érzékenységgel számba veszi az emigráns lét nehézségeit, torzulási veszélyeit, politikai szerepének illuzórikusságát.

Czigány Lóránt egész munkásságát áthatja a nagyfokú ténytisztelet. A nyugati magyar irodalom vizsgálatában ez vezette a külön entitás jegyeinek feltárásakor, s ez a ténytisztelet láttatja vele ennek az irodalomnak a lezárulási folyamatát is. Ezt is illúziótlanul veszi tudomásul, sőt maga is úgy látja, hogy az lenne a jó, ha a nyugati magyar irodalom nem kapna újabb frissítő csoportokat Magyarországról és a kisebbségi magyarság köréből. A nyugati magyar irodalom egyszeriségével, különlegességével, külön entitásával értéke az egyetemes magyar irodalomnak.

„Nem ismerjük a nyugati magyar irodalmat sem otthon, sem külföldön. Tudomásom szerint ez az első kísérlet arra, hogy az irodalomtörténész szemével csoportosítson és értékeljen" – mondta Czigány Lóránt 1979-ben a III. Anyanyelvi Konferencián a nyugati magyar irodalomról tartott előadásában. Az, hogy ez az állapot azóta jelentősen megváltozott, jelentős részben neki köszönhető.

Magányos portyázók

MÁRKUS BÉLA KÖNYVE

Márkus Béla tanulmányainak egyik csoportja alapos filológiai kutatásokkal old fel rejtélyeket: adatokkal, dokumentumok lelkiismeretes és pontos feltárásával világítja meg az irodalomtörténet értékvesztéseit, a művészi szempontokat mellőző ítéletek makacs továbbélését. Fontos, érdekes, mondhatni, izgalmas írások ezek. Olvasásuk közben jutott eszembe az, hogy érdemes lenne utóbbi évtizedeink értékzavarait, szándékos vagy felelőtlen értékpazarlásait akár az ő írásainak a sorsa felől is jellemezni. Márkus Bélának ez a „farzsebbe való" könyve az első önálló kötete – jó két évtizedes serény irodalomtörténészi és kritikusi munkássága, alapos szakmai ismeretei, határozott irodalomszemlélete és fáradhatatlan kutató szenvedélye ellenére. S egy olyan országban, ahol – a *Kortárs magyar írók kislexikona* bárkit meggyőzhet erről – odavetett napi jegyzetekből, alkalmi újságcikkekből, szakismeretet és művészi kvalitást egyaránt nélkülöző írásokból szerencsésebb kapcsolatú pályatársak tucatszámra állították össze, s adták ki könyveiket. Néhány évvel ezelőtt egy kiadói tájékoztatóban már találkoztam Márkus Béla *Magányos portyázók* című könyvével. Az előrejelzés azt ígérte, hogy – akkor! – másfél évtizedes kritikusi és tanulmányírói munkásságáról ad keresztmetszetet, bő válogatást a kötet. Aztán, nem sokkal később, a Sarkadi Imréről írt kandidátusi disszertációjának vitája után azt is reméltem, hogy hamarosan megjelenik ez az elmélyült, különösen a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének irodalomszemléletét sok-sok új szemponttal, önálló filológiai kutatásokkal bőségesen dokumentáló, újabb irodalmunk történetének megírásához jól hasznosítható munka. Ebből a két könyvből nyilvánvalóvá válhatott volna, hogy komoly értékeket hoz az a ritkává lett erény, amelyikkel Márkus Béla oly természetesen rendelkezik: a lelkiismeretes, a legapróbb részletekre is figyelő, elfogultságok nélküli tárgyilagosság, az ismeretek – olykor szinte pazarló – bőségéből alkotott koncepció és értékítélet. Az az eltökélt ténytisztelet, amely érvekkel, elfogulatlan logikával cáfolta meg egyebek mellett akadémikus aspiráns vezetőjének az ötvenes évek elejéről kialakított koncepcióját is. (Illesse tisztelet utólag is Király Istvánt azért, hogy – bár a tények fájtak neki – nem haragudott meg, hanem – részben önmaga ellen is szólva – Márkus Béla kutatói lelkiismeretességét, kikezdhetetlen szakmai erkölcsét méltatta ama kandidátusi vitán.) Nem tudom, hogy a két terjedelmes könyv helyett miként jelent meg csupán az egyiknek a töredéke – a rég hirdetett tanulmánykötet címével.

A *Magányos portyázók*ról szólva azért említem először ezt a hiányérzetemet, hogy ennek leküzdése, helyesebben kivallása után magát a könyvet nézzem, hiszen a részletben – a témakörtől eltekintve – jól megmutatkozik az ő irodalomtörténészi és kritikusi karaktere. A témakör ebben a könyvben az erdélyi magyar irodalomra szűkült. Ez irodalomszemléleti szempontból azt is mutatja persze, hogy Márkus Béla pályája kezdetétől foglalkozik a nemzetiségi magyar irodalommal is, nem a nehezen kiharcolt, majd hirtelen jött érdeklődés tágította ki irodalomszemléletét. Így könnyedén válogathatott egy kötetre valót az erdélyi irodalomról a hetvenes és nyolcvanas években írott tanulmányaiból, kritikáiból, jóllehet, érdeklődésének ez csak az egyik területe.

Irodalomszemléletét már a kötetben található legkorábbi tanulmányában is határozott ítélőképesség jellemzi. Szigorú tárgyilagossággal, a művészi élmény sokrétű értéktartományainak egységére koncentrálva ítél írásaiban. Tanulmánykötetének egyik legfontosabb erénye a megalapozott és következetesen alkalmazott értékszemlélet. Példaszerű az, ahogyan esztétikai elemzéssel kimutatja egy-egy kötet vagy életmű esetében az erkölcs és esztétikum művészi egységét (Kányádi Sándor és Király László verseskötetében), a szándék és a művészi megvalósulás ütközését, az alkotói világszemlélet za-

varainak művészi következményeit (Szőcs Kálmán lírájában), a valóságvonatkozásoktól mindenáron eloldódni akaró kísérlet részleges értékeit (Markó Béla kötetében), ahogy – még ifjú kritikusként – ízekre szedi Jordáky Lajos irodalomszemléletének ellentmondásait, ideológiai elfogultságokkal aládúcolt téveszméit. Elmélyült gondolati elemzéssel, meggyőzően kapcsolja be Sütő András *Vidám siratóját* a klasszikus értékű Sütő-drámák gondolatkörébe, közben nem hallgatja el azt sem, hogy ez a darab nem a nagy drámák esztétikai színvonalán képviseli ugyanazt a közösségmegőrző, erkölcsépítő szándékot, eszmét. Jó érzékkel emeli ki a darab kulcsfogalmait – alkalmazkodás, kísértés, illúziók –, s tág horizontú, általános érvényű jelentésüket is föltárja. Bálint Tibor novelláit elemezve meggyőzően bizonyítja, hogy a közvetlen valóságvonatkozásoktól való menekülés, azok következetes letakarása a „látomás kényszerzubbonyába" öltözteti az alkotót. De említhetem a *Láztalanul?* című, öt verseskönyvet tömören jellemző és értékelő kritikáját is: ezúttal nem részletes elemzés, hanem lényeglátó jellemzés és az abból kibontott határozott értékelés érdemel figyelmet. Úgy jellemzi az öt költőt – Molnos Lajos, Czegő Zoltán, Vári Attila, Kenéz Ferenc és Csiki László – egy-egy verseskötetét, hogy a szemléletesen megragadott kulcsprobléma művészi kérdőjelei kapnak nyomatékot a bemutatásban. Az alkotókat ez a szemléleti gondjaikkal való mélyebb művészi számvetésre ösztönözheti. Az olvasó számára pedig az élmény és esztétikum bonyolult viszonylata a részleges megvalósulások szemléletes jellemzése révén válik megfoghatóvá.

Márkus Béla írásainak méltánylandó vonása a feltűnően gazdag viszonyítási háló. Szorosan összefügg ez ismereteinek azzal a filológiai alaposságával, amelyik tanulmányait és kritikáit irodalomtörténeti szempontból is eligazító jellegűvé és értékűvé teszi. Nemcsak önmagukban nézi a műveket, hanem összevetéseiből, párhuzamaiból és ellentéteiből fontos szemléleti, irodalomtörténeti tanulságokat von le. A kínálkozó példák sorából ezúttal csak a *Hiteles dokumentum* című írást említem. Asztalos István *Író a Hadak útján* című krónikájának az első kiadást negyven esztendő múlva követő második megjelentetésekor nemcsak e mű értékelő bemutatását végzi el,

hanem a magyar háborús irodalom legalább tucatnyi művével szembesítve kimutatja azt is, hogy ebből a gazdag irodalomból a propagandacélok alá rendelt irodalomszemlélet következetesen kihagyta, kifelejtette azokat a műveket, amelyek a szovjet hadifogság és a felszabadulás hiteles, tehát vegyes, sőt rossz élményeiről számoltak be. Megállapításai alapos háttértanulmányokra épülnek, a magyar lágerirodalomról szóló írásaiból is összeállíthatna egy kisebb kötetet. Éppen ezért sajnálom, hogy a bravúros filológiai teljesítménnyel elgondolkodtató következtetésekre jutó Markovits Rodion-tanulmány – miközben kimutatja a *Szibériai garnizon* kritikai megítélésének gyarló háttérösszefüggéseit – magáról a műről nem ad legalább néhány lapnyi közvetlenül is értékelő jellemzést. Inkább csak közvetetten olvasható ki a tanulmányból az egykori világhírnév és a későbbi teljes elfeledettség között méltányos kiegyenlítő értékelést kívánó irodalomtörténészi álláspontja. Amit ígért, azt hiánytalanul elvégzi, sőt, jóval többet is ad az „adalékok"-nál.

A *Magányos portyázók* műfaji változatossága az erős karakterű szemlélet következetes érvényesülése folytán nem elegyességet, hanem szemléleti egységet és gazdagságot hoz. Emellett érdekes olvasmánnyá is teszi a kötetet a műfaji színesség. Ördögi köröket leleplező filológiai tanulmány, eszmei, művészetszemléleti tévutakat megvilágító kritika, műelemzés, irodalomtörténeti tanulmány, Huszár Sándor nagy vihart kavart könyvének kritikai visszhangjából szerkesztett „sajtóértekezlet", képzelt beszélgetés Székely Jánossal, szépirodalmi kritika és pályaképrajz, a nemzetiségtudomány új feladataival szembesülő elméleti tanulmányokat értékelő írások sorakoznak itt egymás után. A képzelt beszélgetés a kérdező felkészültségén, apró részletekre is emlékező, titkokat is megfigyelő buzgalmán – Székely János módján – ironizál is, közben a Székely-életmű értékelő elemzését, árnyalt értékelését és jellemzését adja. Huszár Sándor *sorsom emlékezete* című könyvének bírálataiból készített kritikamontázsa nyilván abból az alapelvből indult ki, hogy a műhöz jószerivel hozzátartozik a róla való gondolkodás is. Huszár könyve jó alkalom lett Márkus Bélának a kritikai vélekedések csomópontokba gyűjtésére és szembesítésére, de a mindig oly határozott és

megalapozott ítéletű kritikus ezúttal alaposan megtréfálja olvasóját. A tizenöt kritikus szövegéből összeállított „foszlányok"-at nem egészíti ki közvetlenül a saját véleményével, hanem kaján és csalafinta eleganciával a „foszlányok" montázsába rejti azt. A „foszlányok" oly változatosan erősítik és cáfolják egymást, hogy a vélekedések egyszerre világítanak rá Huszár könyvének feloldhatatlan írói és erkölcsi ellentmondásaira, belső zavaraira, mindemellett emlékiratának fölrázó, gondolkodtató, vitára, elemzésre ösztönző értékére, atmoszféarateremtő képességére is.

Márkus Béla írásai a szakmai lelkiismeretesség folytán olykor meglehetősen zsúfoltak, nem annyira vonzó, sokkal inkább hasznos és elgondolkodtató olvasmányok. Szemléletüket a filológiai alaposság, a biztos értékítélet, a vonatkozások, viszonyítások gazdagsága mellett az irodalom és az emberi sors szoros kapcsolatának tudata is áthatja. Egy olyan meggyőződés is táplálja szemléletét, mely szerint az irodalom ma is segít kiteljesíteni emberi lehetőségeinket, segít ép személyiséget, ép közösséget teremteni és megőrizni. Az erkölcsi szempontok így kerülnek fontos helyre ezekben az írásokban, de sohasem szorítják háttérbe a művek esztétikai megítélésének összetett rendszerét. Ez a közösségi sorsot formáló szándék, elhivatottság a szépirodalmi művek elemzésekor csak akkor kap erőteljes hangsúlyt, ha spontánul jelenik meg a művek esztétikumában. E kötet tárgyai esetében elsősorban Kányádi Sándor és Király László versköteteinek ihletett és elmélyült elemzésében, Sütő András *Vidám siratójának* értelmezésében. Viszont jó okkal kerül központi helyre a Gáll Ernő *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések* című könyvét elemző esszéjében. Márkus Béla ez esetben is az életmű dokumentált ismeretében értékeli Gáll Ernő művét. Az alapos háttérismeret most is fontos szempontokat ad neki, amikor a tudós önkorrekciós képességét, bátorságát elemzi, s azt a gondolkodói utat minősíti, amelyik a „sajátosság méltóságának" elméletétől a romániai magyar valóság tényeit érzékelve és megélve a „nemzetiségi elidegenedés" fogalmának árnyalt általános jellemzéséig vezetett. E fogalom tartalma közvetlenül átérthető az erdélyi magyarság léthelyzetére, sorsára, hiszen általános érvényűen arra hívta fel a

figyelmet a kitűnő tudós, amiről konkrétan nem beszélhetett. Márkus Bélának az erdélyi magyar irodalmat elemző és értékelő írásai szigorú tárgyilagosságukkal és ismereteik gazdagságával a szorosan vett szakmai értékükön túlmutatóan következetesen képviselik a Gáll Ernő írásaiban elméletileg körvonalazott nemzetiségvédelmi eszmét is.

A nagy olvasó

MÁRKUS BÉLA: A BETOKOSODOTT KUDARC

Régóta tudjuk néhányan, hogy Márkus Béla a legnagyobb olvasók egyike. Érdeklődése, olvasási kedve mit sem csappant a múló évekkel. Azon kevés kritikus közül való ő, akik nemcsak ifjúkorukban írnak rendszeresen kritikát, hanem később is talán legfőbb szakmai feladatuknak érzik a művek rendszeres és szigorúan szakszerű értelmezését, bírálatát.

Öröm számomra, hogy végre sorra megjelennek Márkus Béla könyvei, s az utóbbi időben végre több elismerésben is részesült kritikai munkássága. Több mint negyedszázados szakmai munkájáról az utóbbi esztendőig mindössze egy vékony kötete adott kézbevehetően számot. Pedig akik követik Márkus Béla munkásságát, tudták, hogy a legfelkészültebb, legalaposabb és legszigorúbb kritikusok egyike ő. 1996-ban ebből a feltűnő hiányosságból törlesztett a könyvkiadás valamit. Egy irodalomtörténeti munkája és két tanulmánykötete is megjelent Márkus Bélának egy év leforgása alatt.

A betokosodott kudarc című könyve a kisebbségi magyar irodalmi tárgykörű írásaiból – régiekből és újakból – ad válogatást. Reprezentatívan dokumentálja Márkus Béla irodalomszemléletének fő vonásait, kritikusi és tanulmányírói munkásságának karakterét és alakulását, formálódását is.

Irodalomszemléletét az egymást dinamikusan váltó irodalomelméleti divatok ellenére mindvégig kiegyensúlyozottság, határozott szemléleti biztonság jellemzi. Írásai az esztétikumot összetetten szemlélik, sohasem állítják szembe sem az erkölccsel, sem az író közösségi felelősségével, hivatásából következő küldetésével, feladataival. Munkássága egyértelmű törekvést mutat arra, hogy a középúton oldja

fel a Székely János által oly találóan kifejtett dilemmát. Eszerint a mai költészet nem tud egyszerre hatékony, kommunikációképes és ugyanakkor korszerű is lenni. Ha kommunikációs igényét megőrzi, konzervatív lesz, ha igazán modern akar lenni, kénytelen lemondani a kommunikációról. Így viszont a szerepét, értelmét veszíti el. Márkus Béla kétszer is idézi Székely János gondolatát. Nem véletlenül.

Újabb írásaiban igen elmélyülten, alapos elméleti háttérismeretek birtokában elemzi egyfelől a valóságvonatkozásokat egykor kihívóan megtagadó modernség nem egy képviselőjének azt a későbbi felismerését, hogy a művészetszemlélet történeti tapasztalatait igenis komolyan kell venni: a gyökértelen, önnemző modernség lényegében önmagát számolja fel. Csak ideig-óráig elégítheti ki az alkotót magát is. Markó Béla klasszicizálódó pályafordulatának – a költő önértelmezéseire is támaszkodó – plasztikus megvilágítása éppúgy példa lehet erre, mint a vajdasági irodalmi viták elemző bemutatása. Ez utóbbi tanulmány az Új Symposion egykori vezéregyéniségének kései „önkritikáját" is idézi: „Kétfelől fúrtuk a levegőt / s mint Szindbád a csontból a velőt / kiütöttük a nemlétezőt."

Összetetten elemzi Márkus Béla több írása az irodalom és a közösség mély belső összefüggéseinek jegyeit, a nemzeti irodalom autonóm értékeit. Idegen tőle az a manapság divatos szemlélet, amelyik a magyar irodalomértelmezésből kiiktatja az erkölcsi és közösségi vonatkozásokat, de a nemzeti sajátosságokat is, s más irodalmak történelmét állítja mértékéül. Számtalan példával, hivatkozással – Juhász Erzsébettől, Markó Bélától Sziveri Jánosig – mutatja meg Márkus Béla, hogy az irodalomnak igenis fontos szerepe van, vagy fontos szerepének kellene lennie ma is a nemzet önazonosságának, önismeretének és öntudatának az ápolásában is. De ugyanebben a vonatkozásban idézi közvetlenül vagy közvetve Danilo Kiš („senki büntetlenül ki nem kapcsolhatja magát a közösségből"), Hermann Broch („a nem etikai bázison termett esztétikai értékek önnön ellentétükbe, nevezetesen giccsbe csapnak át") vagy Heidigger („minden nagy dolog abból született, hogy az embernek hazája és nemzeti hagyománya van") nézeteit.

A ma Cs. Gyímesi Évától Grendel Lajosig oly evidensnek tekintett – és a közösségi gondokat viselő irodalommal szemben értékítéletként hangoztatott – ellentétet, a „közösség- és szabadságközpontú" irodalom szembeállítását Gáll Ernő szelíd megjegyzésének az idézésével kérdőjelezi meg: „vajon egy elnyomott közösségért folytatott harc nem a szabadságért folytatott harc-e egyszersmind". Hosszan lehetne még idézni Márkus Béla könyvének azokat a hivatkozásait, amelyekkel tág összefüggésekbe állítja ezt az utóbbi időben sokak szerint már egyértelműen az „ügynélküliek" javára eldőlt vitát.

Ezt azért tartom az egyes írásokon túl is fontosnak, mert meggyőződésem, hogy az az irodalom, amelyik programosan kikapcsolja magát a közösség ügyeiből, az a közösség szempontjából fölszámolja önnön jelentőségét, fölszámolja önmagát. S ez éppoly művészet-idegen törekvés, mint a programos, tehát nem belső szükségből táplálkozó „közügyiség". Ha e két – teoretikusan és természetellenesen szembeállított – tendencia közül bármelyik kizárólagos szerephez jut egy nemzet kultúrájában, az nagyfokú elszegényedést jelent, hiszen ezek tulajdonképpen egymásban tükröződve mérhetik meg igazán önmagukat is.

Márkus Béla könyvének fontos érdeme, hogy ezt a szemléleti szembesítést következetesen és mindkét irányban engedmények nélkül végzi. Kányádi Sándor költészetének sematikus korszakát, Sütő András naplójának némely problematikus elemét, Vajda Gábor délvidéki irodalomtörténetét például éppúgy ízekre szedi, mint a modernkedő teóriákat.

Régi sajátossága Márkus Béla írásainak a filológiai aprólékosság, precizitás, jobb hangsúllyal mondva: a tények tisztelete. Példaanyaga mindig bőséges. Ez némelykor meg is nehezíti az olvasást. Olykor egy-egy irgalmatlanul hosszú mondatába külön tanulmányba való ismeretet, kételyt, kérdést zsúfol. Szereti a párhuzamos szerkezetű mellérendelő mondatokat dokumentálóan sorjáztatni. Ezek néha ki is ütköznek egyébként választékos stílusából. (Miként a többször szereplő „úgy fest" is.) Az aprólékosságnak azonban igen komoly funkciója van az írásaiban. A tények bőséges felvonultatásával

éppen az ellen a tényeket semmibevevően ideologikus szemlélet ellen cselekszik, amelynek jellemzésére gyakran idézi Fichte mondását: annál rosszabb a tényeknek. Márkus Béla annyi tényt felsorol egy-egy észrevétele igazolására, hogy azokat már nem lehet semmibe venni. Így dokumentálja meggyőzően az erdélyi magyar irodalom sematikus korszakának az elnyúlását egészen a hatvanas évek közepéig.

A bőségesen idézett tényanyag teszi vitathatatlanná mindazokat a jelentős korrekcióit is, amelyekkel egyoldalú beállításokat, torzításokat cáfol meg (Molnár János könyvéről szólva; a vajdasági vitákat elemezve), rögzült ismereteket (Gaál Gábor és a *Korunk* szerepét taglalva) korrigál. Nem egyszer az adott tárgy legavatottabb ismerőit ösztönzi körültekintőbb vizsgálódásra (Kántor Lajos, Bori Imre, Szeli István könyvének bírálatában). A tények aprólékos számbavételét az indokolja Márkus Béla munkáiban, hogy az ő jellegzetes írásai nem recenziók és nem esszék, hanem szaktanulmányok, melyekben a hibák maradéktalan felsorolása szakmai kötelesség. A szakkritikában nem elegendő az, ha csupán a hibák jellegére mutat rá a kritikus, egyenként is föl kell tárni azokat. Erre az aprólékos „kivesézésre" klasszikus példa Márkus Béla kötetének két utolsó írása, melyben két „irodalomtörténet" (Vajda Gábor és Határ Győző könyve) képtelenségeit bírálja és dokumentálja rendkívüli részletességgel.

A nagy olvasó és a kitűnő filológus belső szakmai jutalma az, hogy tanulmányai igen gazdag mögöttes ismeretanyaguk révén tágassá válnak. Az adott életművön belüli vonatkozások mellett a külső párhuzamok, szembesítések növelik meg az írások horizontját. Példák bőven kínálkoznak. Markó Béla válogatott kötetéről írva, költészetének szemléleti fordulatát a kötetből kihagyott verssel is találóan jellemzi: „nem változott meg semmi: jártam-keltem, / mint bolond szentjánosbogár a kertben, / s mert kőről kőre léptemet vigyáztam, / még múló nyomom sem maradt a sárban". Köntös Szabó Zoltán regényének *(Fehér zászló Erdély felett)* elemzését, bírálatát pedig az teszi izgalmassá és elgondolkodtatóvá, hogy összeveti „el-

lenregényekkel", s nemcsak *Az elsodort falu*val és *A fáklyá*val, hanem leginkább megszívlelendően Pacurariu *Labirintus*ával.

Mindezek az erények, a kiegyensúlyozott szemlélet, rendkívül alapos tájékozottság, dokumentáló eltökéltség Márkus Béla régebbi írásaiban is egyértelműen megnyilatkoztak már. Újabb tanulmányaiban ezekre még nagyobb figyelmet fordít, de emellett feltűnik egy új vonás is. Ez pedig az, hogy az utóbbi években készült tanulmányaiban széles körű modern irodalomelméleti ismeretek hatékonyan segítik a művek esztétikai alkatának megragadását. Nem egyetlen elméleti iskola hatásáról van szó, hanem sokirányú és nyitott elméleti tájékozottságról. Márkus Béla a modern poétika érvrendszerével, fogalmaival is megvilágítja az egyes életművek új értékeit. Úgy hasznosítja a modern irodalomelmélet fogalomkészletét, hogy nem az elméletből, hanem mindig a művekből indul ki, az elméletet sohasem tolja a művek elé. Irodalomszemléletének higgadt megalapozottságát tanúsítja az is, hogy modern irodalomelméleti fogalmakat éppen azoknak a műveknek az elemzésében kamatoztatja leginkább, amelyek a Székely János által megfogalmazott ellentétek feloldását kísérlik meg: nem rekednek meg a kommunikáció megszokott módozatainál, de nem is mondanak le arról, hogy jelentésük és jelentőségük legyen az egyén és a közösség létkérdéseit illetően. Úgy modernek, hogy nem állítják szembe az „ismeretelméleti" és az „ontológiai" jelleget.

Márkus Béla kötetének legjobb írása, Kányádi Sándor *Sörény és koponya* című kötetének mintaszerű elemzése éppúgy kínálkozó példa erre, mint Székely János *(A másik torony)* vagy Szilágyi István *(Agancsbozót)* regényének a bemutatása. Kányádi Sándor újabb költészetének sajátosságaiban egy sereg párhuzamot talál a posztmodern irodalom jellegzetességeivel, a törléstől a paratextus (cím, alcím, ajánlás stb.), az alulmegnevezés (az „understatement") szerepének felértékelődéséig, a műfajok „rovancsolásá"-ig. Ezeket sorra számbaveszi, de föltárja ezeknek az elemeknek az erdélyi magyar költő léthelyzetével, az erdélyi magyarság sorsával való mély összefüggéseit, például azt, hogy „a krónika adekvát műfaja a középkornak", vagy azt, hogy „Kányádi fonákjáról kényszerül szemrevételezni a wittgensteini tézist: vannak vidékek, ahol a szavaknak nemcsak jelentése, de a használata is tiltott, s ahol még a hangzók, még az írásjelek is jelentésesek lehetnek". S azt is, hogy milyen nagyon fontos szemléleti elem az irónia, de vannak helyzetek, amelyekben az irónia felfüggesztése elkerülhetetlen. Jóllehet az is tény, hogy „a huszadik század végének romániai magyar nemzetiségi költője nem építheti tovább elődei természet- és szülőföldkultuszát, s nem erősítheti általuk a helytállástudatot".

Székely János és Szilágyi István regényéről szólva jegyzi meg, hogy „a két mű – hazai vakbuzgó hívek számára – akár példatára is lehetne a posztmodern szemléletű epikai eljárásoknak", majd sorra veszi, hogy miképpen jellemezhető az egyik a palinódia, a visszavonás, a másik a képtelenség elvének hangoztatásával. Márkus Béla írásaiban Wittgenstein, Jakobson, Bourdieu, Brian T. Fitch, Todorov, McHale, Fokkema és még oly sok más szerző gondolatait kamatoztatja. Az elméletnek a mű elé helyezését, a „legmodernebb (mert legdivatosabb)" nézetek kizárólagos érvényesítését viszont elutasítja. Innen az ironikus szókapcsolat, a „legmodernebb (mert legdivatosabb)" gyakori ismétlődése írásaiban. Könyve értékes írások foglalata, fontos szakmai segítség a kisebbségi magyar irodalmak korszerű megismeréséhez.

Elszigeteltség vagy egyetemesség

JEGYZETEK GRENDEL LAJOS KÖNYVÉRŐL

I.

Régi és szinte kötelező hagyománya az a csehszlovákiai magyar irodalomnak, hogy legjelentősebb szépírói rendszeresen megszólalnak reflexív műfajokban is. Szembenéznek irodalmuk aktuális kérdéseivel, megpróbálják a szlovákiai magyar irodalmat igényességre, mélyebb valóságismeretre, önismeretre ösztönözni, pótolni igyekszenek a szinte folyamatosan gyengélkedő irodalomkritikát. Megpróbálják egyengetni a fiatalok útját, hogy ezzel segítsék a szlovákiai magyar irodalom folytonosságát, fejlődését, gazdagodását. Grendel Lajos esszéinek, cikkeinek és interjúinak vékony, de tartalmas kötete ebbe a hagyományba illeszkedik. Folytatja a mai idő követelményei szerint azt a szemlélettágító munkát, melyet a hatvanas évek elején Dobos László világirodalmi tájékozottságot és az irodalom „irodalmasítását" sürgető esszéivel, Tőzsér Árpád pedig a sematizmus ellen keményen fellépő vitairatával kezdett el. És az iródiásokat szakmailag támogató munkájával folytatja az *Egyszemű éjszaka* költőit segítő Tőzsér Árpád, a *Fekete szél* gárdáját bemutató Duba Gyula, a *Főnix füzetek*et elemző Gál Sándor gesztusértékű példáját – hogy csak jelzésszerűen említsek néhányat a kínálkozó példák közül.

Grendel Lajos kötetének jelentőségét az adja meg elsősorban, hogy ő az 1979-ben kiadott *Hűtlenek* című novelláskötetével, illetve még erőteljesebben az azt hamarosan követő regénysorozatával (*Éleslövészet,* 1981; *Galeri,* 1982; *Áttételek,* 1985; *Szakítások,* 1989; *Thészeusz és a fekete özvegy,* 1990) és újabb novelláskönyvével (*Bőröndök tartalma,* 1988) egymaga teremtette meg a szlovákiai magyar prózairodalom új és hiteles, érvényes modelljét. A szlovákiai

magyar próza történetében új fejezetet nyitott. Nemzetközinek bízvást nevezhető sikere pedig arra is biztató példa, hogy a korszerű művészi forma révén a szlovákiai magyarság létélménye általánosabb körben, a magyar etnikum határain túl is érvényes emberi üzenetet nyújthat. Prózaművészetének rokonságát keresve a magyar irodalomban nem nehéz felismerni a Mészöly Miklós, Ottlik Géza, s még közelebbről az új prózaíró nemzedék – Esterházy Péter, Nádas Péter, Hajnóczy Péter és mások nevével jelölhető irányt. Csakhogy ez a névsor – bizonyos szemléleti alapvonások rokonsága ellenére – egymástól különböző karakterű és világszemléletű írókat nevez meg (még szerencse, hiszen írók!). Grendel Lajos művészete különbözik is attól a prózamodelltől, amelyet az említett írók műveiből elvonatkoztathatnánk. Erőteljesen új szemlélettel, módszerrel, életanyaggal, írói világképpel ki is egészíti azt. Írói látásmódjában az érzelem és a ráció, a megrendültség és az ironikus felülnézet, a komolyság és a játék egyéni szintézisét sikerült megteremtenie. Jellegzetesen szlovákiai magyar életanyaga, léttapasztalata új esztétikai dimenzióban jelenik meg. Újdonságának az is egyik eleme, hogy a szlovákiai magyar irodalmat a hatvanas évek közepétől megújító nemzedék alapélményeit a szlovákiai magyar történelem diszkriminációs időszaka, azon belül is a falusi-paraszti világ adta, Grendel Lajos viszont kisvárosi és értelmiségi alapélményekkel, s a személyes sorsának történelmi kisiklatása nélkül indulhatott az értelmiségi pályára. Ráadásul a hatvanas-hetvenes évek fordulójának szemlélettágító, mozgalmas időszakában járt a pozsonyi egyetem magyar–angol szakára. A különbözésnek ezek felbecsülhetetlen lehetőségei, önmagukban mégsem jelentenek mindent. A leglényegesebbet magának kellett megteremtenie, magának kellett adott tehetségét felnevelnie, kibontakoztatnia. És egyéni művészi módszerét, világképét fölépítenie.

Esszéinek, cikkeinek, interjúinak kötete azért is nagyon tanulságos, kikerülhetetlen kihívás és ösztönzés a szlovákiai magyar irodalom – s természetesen minden más irodalom – számára, mert a jelentős és elismert művész a saját eredményeivel is hitelesítheti azt a nagyfokú szellemi igényességet, melyet írásai követelnek. Életmű-

ve külön súlyt ad azoknak a gondolatainak, véleményeinek is, amelyek legtöbbször tulajdonképpen alapigazsága a kultúrának, de amelyeket, mint elérendő eszményeket újra meg újra meg kell fogalmaznia minden kornak, s amelyekkel újra meg újra szembesülnie kell minden igényes alkotónak. Ezeknek a szemlélettágító eszméknek különösen nagy funkciójuk van az izolációra, bezárkózásra – sorsából következően – hajlamos szlovákiai magyar irodalomban. Grendel Lajos esszéi az elszigeteltség, a szellemi rezervátumlét elleni okos, sokszor szinte indulatos érvelések.

II.

Írásainak jelentős önreflexív rétegük is van, hiszen az írót a kérdezők legtöbbször önmagáról is faggatják, másrészt állításait személyes élményeiből bonthatja ki leginkább. Az önreflexiói elválaszthatatlanok a kultúrát, irodalmat, politikát reflektáló gondolataitól. Ezeknek pedig központi magja a szabadság és a nagyfokú szellemi igényesség. E kettő szorosan össze is függ, hiszen a szabadság fogalmán azokat a „külső és belső körülményeket" érti, amelyek „lehetővé teszik számunkra valamennyi képességünk és tehetségünk kibontakozását" (112). „Tehát a gondolkodásnak egy olyan szabadságát tartom kívánatosnak a magunk számára, amely a legnehezebb kérdéseket is fel meri tenni, méghozzá önáltatás, olcsó vigaszok vagy kétségbeesés nélkül. Azért van szükségem a szabadságra, hogy a gondolkodásnak maximálisan tágas teret teremthessek. Csak az ilyen kifoszthatatlan szabadság adhat erőt a munkához, az pedig, hogy dolgozol, abban benne van az is, hogy remélsz" (76). Gondolkodásának nyitottsága működés közben mutatkozik meg az esszékben, interjúkban. Ez a kivívott belső szabadság az az erő, melynek birtokában Grendel Lajos felépítette szuverén írói világképét. Nagyfokú tudatossága is fontos tényező ebben: többször beszél meggyőzően arról, hogy mennyire alapvető követelménynek tartja az író számára a sokoldalú tájékozódást, a világ legkülönfélébb jelenségeivel való szembesülést: „Átfogó ismeretek nélkül nincs korszerű világkép.

Korszerű világkép nélkül nincs korszerű irodalom" (50). Hasonlóképpen hangsúlyozza az egyéniség, a különbözés, a művészi kísérletezés fontosságát.

Szemléletét ez a nyitottságigény határozza meg. Nincs még egy másik szlovákiai magyar író, aki ilyen gazdag tájékozottsággal, műveltséggel szembesül a huszadik század szellemi-művészi eredményeivel, kísérleteivel. Nem látványos névsorolvasásokat tart, nem fitogtatja ismereteit. Hivatkozásaiban az önreflexió biztonsága, esztétikai és világszemléleti problémáinak mély átgondoltsága modellértékű. Például arról vall, hogy Faulkner művein keresztül értette meg azt a kisvárost, amelyikben született és felnőtt, mert „az a történelemből kisiklott, fülledt, indulatokkal, előítéletekkel, gyűlölködésekkel és acsarkodásokkal teli vidéki közeg, amelyben a Faulkner regények játszódnak, egyben-másban nagyon hasonlít a szlovákiai magyar kisvárosok világához... A megvertségnek, a deklasszálódásnak a különféle stációi és mítosza – ez megint csak nagyon hasonló" (65). Hrabal „történelemből kicsöppent figurái"-ban is felismeri szülővárosa embereit, s aki ismeri Grendel Lajos regényeit, novelláit, az érzi, mennyire pontos jellemzés és önjellemzés az is, hogy: „Hrabal úgy tudja a hősiest vagy magasztost a nevetségessel egy minőséggé ötvözni, hogy azt én nagyon korszerűnek és izgalmasnak tartom. Tudniillik, hogy mennyi szeretettel vagy részvéttel mindamellett..." (66). De éppúgy idézhetem az írói tudatos önépítés, önreflektálás példájaként is azt, amit Musilnak a racionalizmus mítoszát „a dolgok őrülten racionális elemzése által" (104) szétfoszlató írói módszeréről vagy – Gadamert idézve – a dolgok új aspektusú megközelítésének fontosságáról mond a történelem értelmezésével kapcsolatosan. Nem írhatom ide azt a gazdag névsort és nem sorolhatom fel azokat a szemléleti irányokat, melyek bensőséges ismerete nyilvánvaló Grendel Lajos világában. Azért tulajdonítok ennek a sokoldalú és érzékenyen reflektált ismeretanyagnak nagy jelentőséget, mert bizonyos, hogy a szlovákiai magyar irodalomnak a fejlődése, további gazdagodása elképzelhetetlen az irodalom művelőinek okosodása, intenzívebb tájékozódása nélkül. Egy olyan kultúrában, amelyik – az ismert körülmények következtében – mind-

máig szinte kizárólagosan irodalomközpontú, ez nyilvánvalóan létkérdés.

III.

Grendel Lajos művészetének az a sajátossága, hogy a dolgokat sok szempontból, ironikus és mégis bensőséges prizmán keresztül mutatja meg, egyértelműen összefügg ismereteinek, világképének tágasságával. Bizonyos, hogy a sokféle, mélyen átélt műélmény és teoretikus ismeret ösztönzőleg hatott saját prózamodelljének a kialakítására. Olykor közvetlenül is észrevehető ez. A *Szex és szocializmus* című esszéjében például Nabokov *Lolitá*járól beszélve a tabutémák megszüntetését sürgeti. Önbírálóan is szól arról, hogy sokáig ő maga is elkerülte írásaiban a szexet, mint nem eléggé magasztos, nem eléggé irodalomba való témát. Érvelése utólag (a *Szakítások*, s még inkább a *Thészeusz és a fekete özvegy* című regényeinek ismeretében) az önfelszabadítás erőteljes gesztusának is minősülhet.

Azt az irodalmat becsüli, amely „nem a valóság kizárólagos, egyszempontú értelmezésével traktálja az olvasót, hanem inkább javaslatokat vagy »ajánlásokat« tesz a jelenségek értelmezésére" (24). Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy „valamiféle etikai vagy gnoszeológiai relativizmusnak" (24) akarna kultuszt csinálni, írásaiban nagyon is határozott értéktudat, illetve értéktudat-igény működik. Árnyaltan tesz különbséget az értéktudat szükségessége és az értékek felbomlásának ábrázolása között, midőn éppen azt hangsúlyozza, hogy az értékhiány ábrázolása értékek védelme is lehet az irodalomban. Szemlélete szükségszerűen lemond önmaga kizárólagosságáról, hiszen eleve a megközelítések sokféleségé mellett tesz tanúságot. Meggyőzően érvel a „termékeny esztétikai konfrontáció", „a fejlődést ösztönző párbeszéd" (54) mellett.

Sokszor az az érzésem, hogy fogalmazása azért olyan provokatív, hogy kiváltsa, kikényszerítse az ösztönző irodalmi élet hiányában szenvedő szlovákiai magyar irodalombar a párbeszédet. Világosan fejti ki már könyve első lapján, hogy a nagy irodalmak „éppen azáltal nagy irodalmak (függetlenül attól, hogy kisebb vagy nagyobb lélekszámú nemzeti közösség talaján terjednek), hogy mintaérvényű modelleket teremtenek, s etnikai sajátszerűségeik megőrzésével egyetemes mondanivalókat fogalmaznak meg". Ebben a megállapításban benne van az is, hogy a szlovákiai magyar irodalom lehetősége elvileg bármely más irodalomével azonos. Grendel Lajos könyvének a problematikája jellegzetesen szlovákiai magyar, noha megállapításai természetszerűen érvényesek tágabb közegben is. „Egyetlen kérdés foglalkoztatott, s foglalkoztat ma is igazán: az öntörvényű, szabad cselekvés esélyei. Mégpedig itt és most, szlovákiai magyar emberként" (24) – írja. Ezzel szemben máshelyt provokatívan „elvonatkoztat" a szlovákiai magyar író „fogalmának mindhárom tagjától. A „szlovákiai magyar regény" kifejezést pedig a „szlovákiai magyar csirkepaprikás" analógiájával teszi nevetségessé, jóllehet minden írásából nyilvánvaló, hogy szlovákiai magyar íróként kíván egyetemes érvényű műveket alkotni. Jó néhányszor jegyzi meg azt is, hogy nem irodalomtörténészként, nem politikusként, hanem íróként mondja el a véleményét a dolgokról. Ugyanígy elveti az irodalomban a nemzedék fogalmának a használhatóságát, miközben maga is rendszeresen alkalmazza azt. Szembeállítja az izoláció és egyetemesség fogalmát, noha jól tudja, hogy ami csak sajátos, de nem egyetemes is ugyanakkor, az nem is irodalom. Élesen sarkít, midőn azt fejtegeti, hogy író világszemléletét „nem a benne deklarált nézetek, filozófiai tendenciák, mai vagy múltbeli események, történetek mennyisége, nem az író sok esetben explicite kifejtett gondolatai fejezik ki, hanem a forma" (36). Számtalan abszolutizáló kijelentés szedhető ki írásaiból, de mindezeknek az a funkciójuk, hogy tiltakozást provokáljanak, kizökkentsenek a kényelmes és megszokott sablonok közül, árnyaljanak, egy-egy új szempontot, új hangsúlyt készítsenek elő. Miként ez a forma abszolutizálását sugalló megjegyzése is azt az – a szlovákiai magyar irodalomban valóban – alapvetően fontos gondolatot emeli ki provokatív hangsúlyával, hogy az íróknak sokkal komolyabban kell szembenézniük a *„mit jelent ma regényt írni, a hogyan csináljam meg"* kérdésével, mint eddig tették. Abban igaza van, hogy a „deklarált", az „explicite"

kifejtett gondolat, eszme még nem irodalom, de az általa is használt közkeletű fogalom („megformált tartalom") már eleve összetett értéktartományt jelent, amelyik természetszerűen nem helyettesíthető „a formá"-val. A provokatív fogalmazásnak mégis van alapja, hiszen a szlovákiai magyar irodalomszemléletben a téma esztétikailag indokolhatatlanul nagy jelentőséget kapott eddig – bizonyára éppen e kultúra szervességének a hiánya miatt, az irodalomnak vállalnia kellett például a hiányzó történetírás és szociológia, sőt kisebbségi politika funkcióját is. A téma lebecsülése – a csehszlovákiai magyar író regénye „csehszlovákiai magyar regény, amely akkor is a csehszlovákiai magyar közösséget reprezentálja, ha szereplői Mars-lakók" (39) – azonban természetesen csak azzal a megszorítással lehet elfogadható, hogy ha ezek a Mars-lakók valóban a csehszlovákiai magyar közösséget is reprezentálják. (Mint ahogy például a *Csillag a máglyán* nyilván nem kevésbé reprezentálja az erdélyi magyar közösséget, mint az azt közvetlenül tárgyául vevő *Anyám könnyű álmot ígér.*) De a téma abszolút semlegessége csak olyan esetben fogadható el, ha maga az író nem közömbös közössége dolgaiban. Grendel Lajos írhat a Mars-lakókról is, regénye akkor is a szlovákiai magyar közösséget fogja reprezentálni, s egyben a közép-európai közösséget, s az emberi közösséget is, mert az bizonyára jó regény lesz.

Egy rossz regény viszont – fölmondhatja bár a szlovákiai magyarság sorsának egész rémdrámáját – nem reprezentálja sem a szlovákiai, sem a közép-európai közösséget, mert egyáltalán nem reprezentál semmit, csupán azt bizonyítja, hogy valaki regényt próbált írni, de az nem sikerült neki. Érthető Grendel Lajos sarkító gesztusa, hiszen az a tény váltotta ki szélsőséges fogalmazását, hogy véleménye szerint a szlovákiai magyar regényírás eddig „többnyire regényes történelemírás vagy regényes szociográfia" (40) volt, s ezt az esztétikai vonatkozásban, tehát irodalmilag csekély értékű rossz hagyományt szeretné megszüntetni. Igaza van abban, hogy az irodalomban az irodalmi érték létrehozása lehet az író egyetlen és kizárólagos célja. Művészi alkotás fő motivációja nem lehet semmiféle társadalmi küldetés, semmiféle kompenzációs szándék. Az éles,

provokatív fogalmazás azonban – művei kontextusának tanúsága szerint teljességgel akaratlanul – abba a látszatba sodorja gondolatmenetét, mintha nem tudná, hogy az irodalom legnagyobb alkotásai legnagyobbrészt mégis annak az életanyagnak a művészi transzformációjából jöttek létre, amelyek az írónak, s vele együtt természetesen szűkebb közegének a személyes élményei voltak „tematikailag" is. S a magyar irodalom bizony sokkal szegényebb, mondhatnám némi sarkítással én is: teljesen jellegtelen, s így értéktelen volna azok nélkül a művek nélkül, amelyek a magyar embert, magyar tájat, magyar történelmet „tematikailag" is kifejezték. A jelleghez, az „etnikai sajátszerűség"-hez, melynek „egyetemes mondanivalók" (5) megfogalmazásává kell emelkednie, a nagy művészetben ugyanis többnyire hozzátartozik a „téma" is, mert a sajátszerű közérzetet kifejező nemzeti nyelv sem választható el az adott nemzeti közösség empirikus életközegétől. Mindezt persze nem Grendel Lajosnak magyarázom, hiszen ő nemcsak tudja és kimondja, hanem magas művészi szinten érvényesíti is a „sajátszerű" és az „egyetemes" dialektikáját. Csupán azért hozom elő könyvével kapcsolatban, mert egyes, provokatív megfogalmazásai példaanyaggá válhatnak annak a manapság divatos szemléletnek, mely immár nem a nemzeti-nemzetiségi „témák" kultuszát, hanem éppen ezeknek a témáknak az elkerülését teszi meg esztétikai értékmércévé. Ezt a szemléletet nem akarom Grendel Lajos nyakába varrni, hiszen maga többször kinyilvánítja azt a meggyőződést, mely szerint nem hiszi, hogy „volna a modern prózának valamilyen egyetemes modellje. A legfontosabb talán az, hogy az író, ha tehetséges, ismerje meg a tehetsége természetét és aszerint legyen ilyen vagy olyan író, formabontó vagy realista, vagy az ördög tudja, milyen-ista". Az pedig végeredményben egy írónak magánügye, sőt különbözésének részben feltétele, hogy miképpen választja meg a maga hagyományait, s ösztönző kortársait. Így Grendel Lajosnak is magánügye, hogy a magyar irodalomból – már említett általános tájékozottsága, szellemi nyitottsága ellenére – lényegében csupán egy esztétikai irány képviselőire hivatkozik, illetve csupán a szlovákiai magyar irodalom hagyományait vizsgálva említ meg néhány, a „realizmus" övezeté-

ben elhelyezhető prózaírót. Ez utóbbiakkal kapcsolatban is igaza van, amikor kijelenti, hogy a Dobos László, Duba Gyula és mások nevével fémjelzett prózamodell „nem lesz, és nem is lehet kánonja" (44) a szlovákiai magyar prózairodalomnak, de az már megint sarkítás, hogy: „Csak hagyománya. Iránytű, amelyet a következő nemzedékek bármikor elővehetnek, ha úgy érzik, hogy a járatlan úton, amelyen elindultak, eltévedtek." Ez a fogalmazás ugyanis szinte kizárja annak a lehetőségét, amit más helyen pedig Grendel Lajos elismer, jelesül azt, hogy a „realista" próza is lehet korszerű. Ugyanis kétségtelen, hogy a sok nézőpontú, ironikus, posztmodern irodalom frissítő árama a mai művészetnek, de ez nem hatálytalaníthatja azt a „realista" művészetet, amelyik összetetten és mélyen, de nem ironikus, nem nézőpontváltogató stb. alkotói módszerrel adja a mai világ jellegének egyik értelmezését. Ez még nem jelenti azt, hogy az író a korszerűtlen mindentudás pózában tetszeleg. Jelentheti azt is, hogy mélyen átgondolta disszonáns élményeit, sikerült azoknak legfontosabb, adott esetben törvényszerűen működő erővonalait megragadnia. Ez ma sem kíván kisebb szellemi-erkölcsi erőfeszítést, tehetséget, mint a – természetesen szintén autentikus lehetőségű – posztmodern alkotói módszer, művészi látásmód. Mindkettő igen nagy próbája a tehetségnek, az egyikre az egyszerűsítés, a másikra a koncentráció hiányának a veszélye leselkedik.

IV.

A szlovákiai magyar irodalom nagyon fontos alkati bajára figyelmeztet Grendel Lajos, amikor arról beszél, hogy ez az irodalom „az egyén általános érték- és azonosságtudatának válságát pusztán az egyén szociológiai-etnikai-történelmi meghatározottságában keresse" (42). Ellenpéldák ehhez a megállapításhoz is említhetők (Dobos László *Földönfutók* című regényének repülőse, a *Hólepedő* főszereplője stb.) mégis – a szlovákiai magyarság sorsából indokolhatóan – ez a tendencia aránytalanul erős ebben az irodalomban. Ez olyan féloldalasság, amely ellen Dobos László is régen szót emelt már,

midőn ennek az irodalomnak a „sérelemvonulat" jellegét bírálta. Grendel Lajosnak azt a megállapítását viszont merő túlzásnak vélem, hogy ennek az irodalomnak a történetszemlélete a hegeli gyökerű történetfilozófiai koncepció fejlődéselvét alkalmazta, s azt a hitet táplálta, hogy a történelem „vargabetűkkel ugyan, de értelme végső ki- és beteljesülése irányában halad" (42). A szlovákiai magyar irodalom legjelentősebb művei számomra éppen azt fejezték ki, hogy az emberek várakozása ellenére nem humanizálódik a történelmük, s hogy ez ütközik legtermészetesebb emberi szabadságigényükkel.

Grendel Lajos azt a prózamodellt, melyben a történet elbeszélhetőségének hite működik, amelyikben „a világ nem részeire töredezett, áttekinthetetlen és értelmezhetetlen, ha nem egységes és értelmezhető", ahhoz „a magyar irodalomban részben még ma is makacsul élő írói szerepfelfogáshoz" kapcsolja, mely szerint „az író, költő kiválasztott lény, aki olyan igazság birtokában van, amely megfellebbezhetetlen" (42). Ez megint merő túlzás, hiszen egyetlen mai költőt, írót sem tudnék megnevezni, aki az említett képességeket tulajdonítaná önmagának. Csupán tartós divat a rég nem létező vátesz-szerep – egyébként jogos – bírálata. Az, hogy egy műben „a szerző és elbeszélő pozíciója azonos", a jó mű esetében semmi mást nem jelent, mint azt, hogy az író a maga élményei és ismeretei alapján valóban egy „fix pont"-ból, a maga szemléletével láttatja világát. Ez nem azt jelenti, hogy mindent tud, hanem csupán a világ egy nézetét, értelmezését mutatja meg, amelyik viszont mélységében és tágasságában elvileg egyáltalán nem szükségszerűen kevesebb, mint a sok nézőpontból, de a dolog természete szerint többnyire érintőlegesen, fragmentálisan bemutatott világ. Azt sem minősíteném romantikus gyökerű küldetéstudatnak, hogy az író látja, átéli, saját bőrén tapasztalja szűkebb közössége abszurd kiszolgáltatottságát, s az evidencia bizonyosságával éli át és fejezi ki azt, hogy ez abszurditás. Nem tud mindent, de azt tudja, hogy képtelen, embertelen dolgokat él meg, s ezt nem azért akarja elmondani a művében, hogy népének lángoszlopa legyen, hanem azért, mert ez foglalkoztatja a személyiséget leginkább, mert ez az, amitől nem tud szabadulni. Persze abban nem lehet vita, hogy mindez minőség kérdése. (Az

pedig, hogy Petőfi és Ady vátesz-szerepét az e századi diktatúrák mire használták, semmit nem jelent, mert a diktatúrák mindig azt használták fel önmaguk igazolására, amit akartak. Manipulálta a diktatúra például a vátesznek nem tekinthető Weöres Sándort is, amikor mások szilenciuma idején naponta szerepeltette a rádióban és a televízióban annak a biztos tudatában, hogy nem mond semmit, ami a diktatúra érdekeibe ütközik, s mégis színvonalas irodalom van műsoron. S ez így is volt. A két „vátesz" pedig irodalmunkban példaszerűen felelt meg annak az igénynek, melyet egyébként teljesen jogosan tekint más helyen Grendel Lajos a korszerűség egyik alapkövetelményének: a jelen időben, amelyben éltek, meg tudták ragadni „a történelmi fejlődés irányát").

Teljes joga Grendel Lajosnak, hogy „az elmúlt évtizedek két legnagyobb magyar költőjének" Weöres Sándort és Pilinszky Jánost tartsa, de a kategorikus megfogalmazás kategorikus ellenvetésre sarkall, hiszen az irodalomban aligha van „legnagyobb", az ilyen minősítésnek különben is csak valamely szubjektív szempontból van értelme, mert nézőpont kérdése.

Módszeréhez hozzátartozik a provokatív gesztus, aztán legtöbbször annak a finom, árnyalt visszavonása is. Az irodalomkritikáról például könnyű szavakkal megállapítja, hogy az „szükséges rossz" (104). Aztán (több írásban is) sokrétűen kifejti nézeteit a kritika fontosságáról mint a nemzet irodalmának az öntudatáról és önkontrolljáról (19), mint értékkiválasztó tényezőről, az irodalom önreflexiójáról (91). A kritikát az irodalom szempontjából annyira fontosnak tartja, hogy a szlovákiai magyar irodalom utóbbi két évtizedének legnagyobb veszteségeként említi a kritika megszűnését, látványos hanyatlását. Ezt – mély értelmű gondolatvezetéssel – az egész társadalom életét jellemző bajokkal hozza összefüggésbe: „Fő oka nyilván az, hogy a reflexió és önreflexió az egész társadalomban megszűnt, s a gondolkodást sablonok, dogmák szajkózása váltotta föl..." (92). Viszont sehol nem adja magyarázatát annak, hogy a kritika miért „szükséges rossz". A rossz kritika persze rossz, de ő nem a rossz kritikáról, hanem a kritikáról beszél.

V.

Írásainak számomra talán a legizgalmasabb gondolatsora az írói szerepet elemzi. Bevallottan ebben a kérdésben kerül ugyanis látszólag legélesebben szembe önmagával. Ez azonban újra csak szemléletének nyitottságát, írói, emberi magatartásának felelős szakmai és erkölcsi komolyságát bizonyítja. Szembekerülése önnön nézeteivel pedig azért csupán látszólagos, mert alapelgondolását nem adja fel, azt, mint eszményt megőrzi, csupán belátja, hogy Közép-Kelet-Európában a történelem adott pillanatában erkölcsileg lehetetlen annak az eszménynek a hiánytalan képviselete. Konkrétan: írásaiban végigkövethetjük azt a törekvését, hogy az írót szeretné megfosztani mindenféle mítosztól („az író se nem kevesebb, se nem több más állampolgárnál" 43), hogy szkeptikus a hagyományos írói szerepekkel szemben. Ezzel nem az írók társadalmi szerepvállalása ellen kíván szólni, csupán ezt a szerepet nem látja fontosabbnak, nagyobb jelentőségűnek, mint bármely más hivatás képviselőiét, hiszen az író „nem a nagybetűs igazság birtokosa" (43). Elválasztja az írót és az irodalmat. Az irodalom hivatásában változatlanul bízik: „Meggyőződésem ugyanis, hogy az irodalom, épp a szó mágikus ereje révén, meg tud rendíteni konvenciókat, előítéleteket és beidegződöttségeket. Önvizsgálatra késztetheti a fogékony olvasót, vagy más szóval, ráébreszthetí a szabadságra" (67). Ennél nagyobb küldetést nem is kell vállalnia az irodalomnak, ez magába foglalja mindazt, ami az irodalom hivatása lehet. Ez részben persze cáfolja is az írót bármely más hivatás művelőjével egy szintre hozó kijelentést, hiszen ebből az is nyilvánvaló, hogy a társadalom formálása tekintetében mégsem jelentéktelen a különbség a nyelvi műalkotás és egyéb „munkatermékek" között. A többletet, több felelősséget saját bőrén tapasztalja az az író, aki teljesíti hivatását. Rá kell jönnie Grendel Lajosnak is „egy forradalom kellős közepébe" csöppenve, hogy ez a semleges, apolitikus ars poetica éppen erkölcsi következetessége – a szabadságeszme vállalt képviselete – révén bizonyos helyzetekben egyszerűen lehetetlenné teszi a mi térségünkben az író politikai szerepvállalásának elkerülését. A személyes kiállás hozzá-

tartozik írói hiteléhez. *Abszurdisztán*ban – azaz a mi térségünkben – az író akkor sem térhet ki a politikai szerepvállalás elől, ha „az terhére van is": „Nem térhet ki, amíg az európai civilizáció alapvető értékei veszélyben forognak. Márpedig Közép-Európában mindig is veszélyben forogtak, ma is" (143). (Sok magyar író végigélte ezt a mély dilemmát. Illyés Gyula szinte ingerülten írta, hogy „nem helyettesít", nem az a hivatása, aztán helyettesített, mert nem tehetett másként.) De van ennek a kérdésnek egy bonyolultabb vetülete is Grendel Lajos 1990-ben írt remek kis esszéjében, az *Abszurdisztán*-ban: A politikai szerepvállalás erkölcsi kötelessége adott helyzetben az írónak, ez pedig írói szabadságának a korlátozásává válik, hiszen a társadalmi harcot olyan célokért, olyan eszményekért kell folytatni, amelyeknek a problematikusságát Nyugaton már világosan tapasztalják és kifejezik az írók is. (Ezt a paradoxont pedig Ady véste belénk, midőn megfogalmazta, hogy „minden ideálunk" másutt „rég megúnt ócskaság már".) Ennek ellenére nálunk a szabadság, a fejlődés remélt lehetőségei ezek az értékek, tehát küzdenünk kell értük. Az író azonban nem korlátozhatja alkotói szabadságát, hivatásának elemi erkölcsi törvényét, nem homályosíthatja el tisztánlátását politikai, taktikai okokból sem, hiszen akkor hiteltelen, értéktelen lesz a műve. Grendel Lajos esszéje feloldja ezt a dilemmát: adott pillanatban a politikai kiállás jelentheti az író erkölcsi kötelességét, hitet kell tennie az európai civilizáció értékei mellett, ki kell állnia azokért – de a hatalmon jobb kívülmaradnia. Élnie kell az „aktív írói kívülállás" (145) nyújtotta lehetőséggel: „Kötelességünk minden jelenséget a fonákjáról is látni, minden jelenséget problémaként kezelni, s rámutatni a minden ideológiában benne lappangó totalitarizmusra" (145). Az író legfontosabb feladatát ennek az írói hivatásnak a teljesítésében jelöli meg: minél teljesebben, minél autentikusabb műalkotásokban kifejezni a kort. „Közéletünkben ez lehet az író pótolhatatlan szerepe a jövőben" (145). Íme, a látszólagos ellentmondás teljes feloldása.

Könyve értéktudatért, önismeretért, új szemléleti dimenziókért, gondolkodó irodalomért, műveltségért, korszerű világképért, eleven irodalmi életért, a sajátos és egyetemes értékek szintéziséért nagy

írói felelősséggel szól. Eleven, sokszor kihívó fogalmazása szerves része írói magatartásának: ezzel is a világszemlélet új aspektusait honosítja meg. Olyan belső dialektikája van gondolkodásának, hogy ami benne az éles fogalmazás révén ellenvetésre késztet, legtöbbször azt is belülről oldja fel egy-egy másik eszmefuttatásával. Így teremt olyan belső tágasságot, amelyikben hasznos tartósan szemlélődni.

Verstörténés

ZALABAI ZSIGMOND KÖNYVE

A pozsonyi egyetem Magyarországon is jól ismert tanárának könyve a szlovákiai magyar líra újabb nemzedékeinek munkásságát mutatja be igen változatos műfajú írások átgondoltan megkomponált gyűjteményével.

A hetvenes években megjelent két tanulmánykötete (*A vers túloldalán,* 1974; *Mérlegpróba,* 1978), majd a költői képekről írt összegző elméleti könyve (*Tűnődés a trópusokon,* 1981) és több későbbi tanulmánya, könyvrészlete, általa összeállított antológia, a *Verstörténés* közvetlen kritikai, történeti és elméleti előmunkálatának tekinthető. Osztatlan sikert aratott ipolypásztói irodalmi falurajza (*Mindenekről számot adok,* 1984; *Hazahív a harangszó,* 1985) pedig tehetségének sokirányúságát, irodalomfelfogásának tágasságát is dokumentálja.

Már első könyvével felhívta magára a magyarországi kritika figyelmét. A szlovákiai magyar irodalomkritikában csak Koncsol Lászlóéhoz mérhető elméleti tájékozottságával, az elméleti és történeti szempontok együttes alkalmazásával tűnt ki.

A szlovákiai magyar kritikai irodalom jó ideig kényszerűen vállalt pedagógiai, irodalmat felnevelő szerepet egy irodalmilag műveletlen, mert történelme folyamán értelmiségétől is többször megfosztott kisebbség életében. A kritikának minden értékre figyelnie kellett, a legapróbb biztató jeleket is méltatnia illett, nehogy elriassza szigorúságával a nehezen jelentkező kezdő írókat. A szlovákiai magyar kritikának és irodalomtörténet-írásnak azonban folyamatosan meg kellett szabadulnia a pedagógiai kritikától, fel kellett nőnie ahhoz, hogy az egyetemes magyar irodalom értékmércéjével, korszerű esztétikai igényességgel minősítse a kisebbségi létben fogant műveket is.

Ebben a szemléletváltásban vállalt a fiatal Zalabai Zsigmond jelentős szerepet. Már első könyvében példát adott arra, hogy az esztétikai minőség elvét képviselő kritikus nem zárkózhat be egyetlen kisebbségi irodalomba, de vállalnia kell a helyzetéből következő, előnyére fordítható sajátosságokat. Kitűnő versértésről bizonyságot tevő kötetének témakörei jelezték érdeklődésének nyitottságát: a magyarországi magyar irodalmat, a szlovákiai magyar lírát és a szlovák költőket egyaránt elemezte, sőt egy tanulmánya a kortársi német költészet egyik legizgalmasabb egyéniségének versét értelmezte. A szlovák és magyar kortársi líra egy-egy típusának összehasonlító elemzését is példaszerűen végezte el.

Ez a tágasság következetes esztétikai szemlélettel társult már korai írásaiban. Eszménye egy olyan szintézis volt, amelyik a Fábry-féle valóságirodalom és az immanensen esztétikai irodalomértelmezés között képződik, mindkettőnek az értékeit magába foglalva. Vállalta a pedagógiai kritika feladatát is, de új értelemben: nem értékelte föl az egyes műveket, hanem az olvasót nevelte igényességre, bevezette az esztétikai érték összetett és különleges létmódú világába.

Poétikai szempontjainak gazdagsága, képfejtő és ritmusmagyarázó képessége különösen szembetűnt, miként írásainak gazdag elméleti vonatkozásrendszere is. Egyaránt meggyőzően magyarázta Illyés *Koszorú*jának ritmikáját, Zs. Nagy Lajos groteszkjének karakterét, Tóth László lírájának „irodalmibb" erőfeszítéseket igénylő képeit. Jó érzékkel tett különbséget s nehezen érthető és az „érthetetlen" versek között. Tanulmányaiból egy gazdag irodalomértelmezési koncepció bontakozott ki, amelyben egyaránt fontos helye van az egyetemes emberi és a specifikusan szlovákiai magyar vonatkozások egyensúlyának, a modernség és hagyomány egymást gazdagító kölcsönhatásának és a művészi kísérletezésnek. *Mérlegpróba* című kötete ezt a szemléletet nagyobb témák, nagyobb összefüggések feltárásában kamatoztatta. Első könyve elsősorban verselemzéseket tartalmazott, a második már műfaj-, korszak-, és eszmetörténeti tanulságok feltárására is vállalkozott. Némelyik írása pedig azt

a látszatot keltette, mintha Zalabai a pályakezdő kötet esztétikumcentrikussága után közvetlenebb, publicisztikusabb irányt vett volna, pedig csak a felvidéki magyar irodalom iránti felelősége nyilatkozott meg közvetlenebb módon az egészre néző írásokban.

Harmadik könyve, az 1981-ben megjelent, majd 1986-ban Magyarországon is kiadott *Tűnődés a trópusokon* kitűnő elméleti munka. A metaforáról és származékairól, a költői képalkotás kérdéseiről ad gazdag nemzetközi szakirodalmat hasznosító, a modern irodalomtudományi iskolák eredményeit is kamatoztató, eredeti koncepciójú rendszerezést. Eredményeit, megállapításait nagy példaanyaggal teszi szemléletessé és hitelessé.

Zalabai Zsigmond irodalomszemléletének kialakulása párhuzamos a szlovákiai magyar irodalomba új szemléletet hozó fiatal költőnemzedék fellépésével. Az *Egyszemű éjszaka* antológiában 1970-ben bemutatkozott írók nemzedéki kritikusának is tekintették őt. Bizonyos, hogy kölcsönösen segítették egymás szemléletét. Zalabai Zsigmondnak a kreatív lírát különleges érzékenységgel elemző tanulmányai bátorították a sok értetlenséggel küzdő fiatal költőket. Az eredményeik pedig igazolták a kritikus törekvéseit. Ez a szerencsés nemzedéki egymásra találás, kölcsönös értés és megbecsülés már a hetvenes évek végén arra ösztönözte Zalabai Zsigmondot, hogy alapos tanulmányok sorában mérje fel az *Egyszemű éjszaka* legjobbjainak a pályáját. E terv azonban különféle gátakba ütközött, örökös halasztást szenvedett. Közben újabb költőcsoportok jelentkeztek a felvidéki magyar irodalomban. A halasztott feladat egyre növekedett, sokszínűvé vált. Az újabb generációk ugyanis szemléletük alapozásában az *Egyszemű éjszaka* költőinek vívmányaira támaszkodtak, de jelentősen el is mozdultak merész kísérleteikkel attól. Az *Egyszemű éjszaka* című antológiában, majd az azt követően indult nemzedékek – a nyilvánvaló különbözések ellenére – együtt reprezentálják a szlovákiai magyar líra szemléletváltását. Külön, egységes folyamatként szemlélt kritikai és irodalomtörténeti bemutatásuk tehát épp e szemléletváltás, „paradigmaváltás" természetének feltárása révén jelentős szakmai feladat.

Zalabai Zsigmond a szlovákiai magyar lírában 1970-ben bekövetkezett paradigmaváltást az innováció fogalmával jelöli. A korábbi szlovákiai magyar költészetet szerinte inkább a konvenció vállalása jellemezte. Az innovációs esztétikai elv érvényesülése azt jelenti, hogy a közvetlen élménykifejező, „valóságtükröző" költészettel szemben az öntörvényű „kreációs líra" válik jellegadóvá, meghatározóvá. Ezt a paradigmaváltást Zalabai a szlovákiai magyar líra korábbi nemzedéke, a Tőzsér Árpád, Cselényi László, Zs. Nagy Lajos nevével fémjelezhető csoport költészetében is érzékeli, de róluk nem szól részletesebben.

Könyve az *Egyszemű éjszaka* (1970), a *Megközelítés* (1980) és a *Próbaút* (1986) című antológiákban indult három költői generációról ad irodalomtörténeti igényű, bár mozaikokból összerakott képet.

A *Verstörténés* cím e kötet sajátos karakterét is megnevezi. A szerző szándéka az volt, hogy irodalomtörténeti igénnyel mérje föl azokat az új értékeket, amelyeket e három költőnemzedék hozott a szlovákiai, s tágabban a magyar költészetbe.

Áttekintő fejezetei teljes képet adnak tárgyáról, a portrékat azonban nem tudta még minden esetben elkészíteni. Ezek helyett kárpótlásul mindazt adja, amit e kibontakozó pályák „verstörténése" magába foglalhat. A folyamatrajz és a portrék gazdagítása, illetve több esetben ez utóbbi pótlásának, helyettesítésének szándékával kritikákat, interjúkat, lektori véleményeket, ajánló szövegeket, megjegyzéseket, fogadtatástörténeti számvetéseket is szervesen illesztett a kötetbe. A kép így fő vonásaiban teljes, de rendkívül egyenetlen. Az egy-két flekkes alkalmi szövegek nem pótolhatják az elmélyült irodalomtörténeti vagy irodalomkritikai elemzést, hiszen ezek a rövid alkalmi szövegek legtöbbször ajánlások, tehát eleve nem elemző, hanem méltató jellegűek. Egy-egy pályarajzán belül is nagy egyenetlenséget jelent ez, hiszen Zalabai Zsigmond elmélyülten elemezte a szerző első kötetét, majd amikor annak pályája igazán jelentősen kibontakozott a következő kötetekben, azokról csak néhány összegző, ajánló sort olvashatunk. A tüzetes kimunkálás helyett sok esetben csak jelzéseket ad alkalmi szövegeinek a nagyon átgondolt koncepcióba illesztése révén. Az olvasható részekből egyértelműen megbi-

zonyosodhatunk arról, hogy a szerző tökéletesen ismeri tárgyát, az egyes részek kidolgozatlansága nem koncepcionális hiba, hanem időhiány és egyéb akadályozó tényezők következménye.

Az áttekintő fejezetek az irodalom speciális létezésmódját, sajátszerűségét minden esetben előtérbe helyező gazdag poétikai szemlélettel és remek kritikai érzékkel helyezik el a szlovákiai magyar líra térképén azt a közel húsz költőt, akik az 1970 és 1988 közötti időszakban indultak. A szerző koncepciója világos és meggyőző. A kidolgozott részletek mélysége, összetettsége szinte virtuálisan fölrajzolja a néhány hiányzó portrét is. Persze, az is igaz, hogy éppen az alaposan kimunkált portrék világítanak rá a hiányokra is. Különösen az *Egyszemű éjszaka* költői esetében nagy a hiányérzetünk, hiszen Mikola Anikó kitűnő pályaképéhez fogható irodalomtudományi értéket nem tanúsíthat sem a Varga Imréről, sem a Tóth Lászlóról, sem a Kulcsár Ferencről készített alkalmi montázs. Ez esetben a részletekben tehát több a hiány, mint az elvégzett munka. Szerencsére a következő generáció bemutatása nem ilyen aránytalan, de onnan is erősen hiányzik Bettes István és Soóky László munkásságának alapos elemzése. Leginkább arányos a legfiatalabb nemzedék, az *Iródia* és a *Próbaút* költőinek az értékelő elemzése.

Zalabai Zsigmond könyvének példaadó értéke az a szemléleti szintézis, amelyet a szlovákiai magyar kritika egymással szemben álló végletei (a „valóságirodalom"-koncepció és hermetikus esztétizmus) fölött teremt, s amelyet az alapos elméleti bevezető fejezetben világosan körvonalaz. Már korai *Ars criticá*jában megállapította, hogy „az esztétikumban a nem esztétikai szerveződik művészi rendbe, vagyis az a valóság, amelynek történelmi-társadalmi, politikai, etikai vonatkozásai vannak". Mostani *Újabb ars criticá*ja árnyaltan továbbviszi ezt a gondolatot. Hangsúlyozza, hogy az irodalomnak a valósághoz csak közvetve, „sajátszerűségein belül van és lehet csupán köze". Vizsgálódásainak célja a költőileg megformált világkép minél mélyebb, összetettebb bemutatása. A valóságképtől az intellektuális rendezettség választja el a világképet. A költői világkép többletét a valósággal szemben a pszichológiai, szociológiai és kulturális dimenziók szerves együttműködése teremti meg. Ez az összetettség, szemléleti tágasság fontos értéke Zalabai Zsigmond könyvének. Ez az alapja értékítéletei következetességének is. Gyakran mutat rá konkrétan, egyes versek tüzetes elemzésével a valóságot közvetlenül másolni szándékozó költészet világképi ürességére, a költői világképformáló dimenziók hiányára. De ugyanilyen biztonsággal jelzi az úgynevezett ontológiai líra gyakori fogyatékosságát, világképi szűkösségét is: „Az ontológiai líra mozgástere – bár ez maga a végtelen – valójában szűkös. Evidenciákat keres; ezeknek az evidenciáknak a száma viszont nem túl nagy."

A *Verstörténés* írásaiban meggyőzően társul az elméleti érzékenység, felkészültség és a költészet létérdekű, szemléletformáló funkciójának az elismerése. Gazdagon elemzi Zalabai Zsigmond azokat az új poétikai fogalmakat, amelyek nélkülözhetetlenek az újabb nemzedékek költészetének bemutatásakor.

Az is értékes vonása szemléletének, hogy egyszerre mutat rá a sémává silányult, kiüresedett költészeti elemek korszerűtlenségére és a szélsőséges kísérletek romlandó vonásaira. Értéktudata kiegyensúlyozott: azt a költészetet segíti kibontakozni és megértetni, amelyikben „egymáshoz szelídült a modernség és a hagyomány, világtudat és szlovákiai magyar valóságérzék". Meggyőződése, hogy a költészet ma is személyiségformáló erő, s hogy helyreállítható a költő–mű–olvasó kapcsolat felbillent egyensúlya. Ehhez azonban a költőknek komolyabb „kommunikációs stratégiát" kell alkalmazniuk: jobban kell figyelniük az olvasóra. Elkerülhetetlennek tartja költészetünkben egy korszerű, új klasszicizálódás kibontakozását és elismerését. Ennek egyes jeleit elemzései már dokumentálják. Másfelől viszont könyve a versértés és tágabban az irodalomértés iskolája: az olvasó irodalomértő fogékonyságát erősíti, szemléletét korszerűsíti. Ezt a szemlélettágító, szemléletkorszerűsítő hatást – az említett erényei mellett – könyvének szerves háttérvonulata is erősíti. Ez pedig a szlovákiai magyar költészet kritikájának a következetes kritikája. Külön tanulmányban lenne érdemes bemutatni művének ezt a kritikatörténeti vonulatát, melyben elevenen megidézi a szlovákiai magyar líra recepcióját, kiemeli értékeit, szigorúan bírálja konvencionális szűklátókörűségét, dogmatikusságát. Nem utólagos

ítéletet tart csupán, bár az sem volna lebecsülendő teljesítmény, hanem a „verstörténés"-t és a „kritikatörténés"-t párhuzamosan mutatja be. Ebből a „kritikatörténés"-ből arról is megbizonyosodhatunk, hogy Zalabai Zsigmond a szlovákiai magyar irodalom 1970 körüli szemléletváltásának a kezdeteitől és negyedszázadon keresztül folyamatosan kiemelkedő inventora és értelmezője volt. Szemléletének megalapozottságát, tudósi erényeit és értékítéleteinek biztonságát igazolja az a tény, hogy könyvébe harmonikusan illeszthette be korábbi írásait is. Azok módszere és értékítélete helytállónak bizonyult. Zalabai Zsigmond biztos értékérzékkel és meggyőző elemzéssel emelte ki már az egyes antológiák megjelenésekor a legizgalmasabb tehetségeket, s épp ily biztonsággal jelezte más esetekben a hiányokat, értéktelenségeket.

LEHET – nem lehet

KISEBBSÉGI LÉTÉRTELMEZÉSEK (1937–1987)

Makkai Sándor református püspök nagyon sokat tett az erdélyi magyarságért... Meghatározó szerepe volt a kisebbségi élet megszervezésében, a közösségi megmaradás koncepciójának, a kisebbség új értékrendjének a kimunkálásában is. 1931-ben *Magunk revíziója* című könyvében még nagyívű erkölcsi programot rajzolt a kisebbségi magyarság elé. Aztán – látszólag teljesen váratlanul – 1936-ban áttelepült Debrecenbe, majd 1937 februárjában megjelentette *Nem lehet* című írását, melynek az a lényege, hogy kisebbségben élni nem lehet, mert a kisebbségi léthelyzet erkölcsi képtelenség. Makkai távozása és különösen ez az írása igen sokakat megdöbbentett, 1937-ben éles sajtóvitát váltott ki. Sokan érveltek ellene, sokan megértéssel fogadták tettét és érveit. Ez a vita azonban hat évtized alatt sem tudott nyugvópontra jutni, s nem is fog mindaddig, amíg a kisebbségben élők helyzete ébren tartja. Márpedig nagyon is ébren tartja. Bármily lehangoló, ez a probléma a magyarság vonatkozásában semmit nem veszített aktualitásából hat évtized alatt.

Éppen ezért hasznos és bátor cselekedetet hajtott végre Cseke Péter azzal, hogy 1986-ban – a megjelentetés legkisebb reménysége nélkül – a kolozsvári akadémiai könyvtárban lemásolta, majd alapos elemző tanulmány kíséretében barátai elé tárta az 1937-es *Nem lehet*-vita anyagát. Ezzel egy sereg bátor romániai magyar ellenzéki személyiségnek kihívást és szinte kényszerítő szellemi lehetőséget adott arra, hogy fél évszázad múltán újra szembenézzenek az egykori „kisebbségi létparadoxon-vita" fő kérdésével, azzal, hogy lehet-e kisebbségben élni, s ha igen, miképpen. Terveik szerint a Limes Kör nevű illegális értelmiségi műhelyben vitatták volna meg a

Nem lehet-vita tanulságait, de a kör a házkutatások, megfélemlítések következtében szétesett. Az *Ellenpontok*at is fölszámolták. A mégoly szűkkörű publikálást illetően is reménytelennek látszott a helyzet. „És akkor ebben a cselekvésképtelennek ítélt időben megszületett a második romániai magyar szamizdat-lap, a *Kiáltó Szó* – Balázs Sándor szerkesztésében –, amelynek tényleges és potenciális munkatársai aztán kötetnyi kézirattal bővítették a *Nem lehet*-vita magunkra vonatkoztatott értelmezésének anyagát" – írja Cseke Péter. A történelmi változásoknak köszönhetően Cseke Péter 1989-ben megjelentethette az 1937-es vita anyagát (*Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony Könyvkiadó, 1989), 1995-ben pedig *LEHET – nem lehet* címmel közzétette az 1987-es „hozzászólásokat", méghozzá úgy, hogy a szerzők 1995-ben kiegészítő megjegyzésekkel láthatták el az egykori szövegeket.

Az, hogy 1987-ben kötetnyi hozzászólás készült el, már önmagában is erkölcsi tett. A válaszolók túlnyomó többségének kiváló szellemi-erkölcsi felkészültsége és tiszteletet érdemlő bátorsága pedig az igen gazdag magyar sorskérdés-irodalomban is megbecsült helyet biztosít ennek a kötetnek. A szerzők 1987-ben megfogalmazott gondolataikat 1995-ben is fenntarthatták. Ez nemcsak, és nem elsősorban a rendszerváltás fogyatékosságából következik, noha arra is éles fényt vet. Elsősorban mégis abból ered, hogy a szerzők a „kisebbségi létparadoxon"-t saját helyzetük szorításában, de a kérdés egyetemes távlatában vizsgálták. A sajátosságnak és az egyetemességnek az együtt-szemléléséből következik az, hogy bár az erdélyi magyarság helyzetét 1987-ben egységesen rosszabbnak ítélik, mint az 1937-ben volt, Makkai érvelését – akik egyáltalán szóba hozzák – éppen abban marasztalják el, hogy egy adott szituációból – saját döntésének megideologizálásaként – olyan általános következtetést vont le, amelyik semmiképpen nem tarthat igényt egyetemes érvényre.

A Makkai-jelenséggel rendkívül sokoldalúan szembesül ez a könyv, még aki közvetlenül nem említi őt, annak is számolnia kellett ezzel a „modellel". Az ellenvetések sokasága hangzik el vele szemben gondolati és erkölcsi megfontolásból egyaránt. Elsősorban nem a személyes döntése miatt, hanem azért, mert abból ideológiát kovácsolt. A Makkai-modell valóban ezen a ponton a leginkább törékeny. Mert távozásának lehettek, s voltak is fájdalmas, személyes kényszerűségei, de az önigazolásul szerkesztett ideológia nem találhat mentséget semmiféle személyes indokban. Az írásokból máig ható érvénnyel szól ez a tanulság. Az egykori vitát árnyaltan, nagy körültekintéssel elemző tanulmányában Cseke Péter az 1937-es ellenérvelések mellett a probléma későbbi értelmezőinek a gondolatait is áttekinti. Ezek közül külön nyomatékkal említi Pomogáts Béla megállapítását, mely szerint nem az erdélyi magyar kisebbség megmaradása vált kérdésessé a harmincas években, hanem a transzszilván ideológia, amely „már nem adott elég védelmet, nem tűzött ki megfelelő célokat a harmincas évek új lángra lobbanó nacionalista veszélyei között". Eszerint Makkai a saját ideológiájának az elégtelenségét általánosította. Ezzel szemben Szentimrei Jenő már 1937-ben a „saját élethez való emberi jogok" vitathatatlanságára utalt. Cseke Péter szerint Makkait nem csupán az önigazolás szándéka vezette, hanem elsősorban „a világ közvéleményét, »Európa lelkiismeretét« akarta fölrázni". Ez a szándék azonban nem menti azt a megfontolatlan általánosítást, amelyik a megoldás keresése helyett csődöt jelent be. Hiszen Európában már akkor is negyvenmillió ember élt kisebbségben. Föl sem merülhetett tehát a kisebbségi helyzet megszüntetése. Ehelyett akkor is, most is kizárólag a kisebbségi léthelyzet emberhez méltó életformává változtatása lehet a megoldás.

A *LEHET – nem lehet* kötet szerzői erre a megoldáskeresésre mozgósították szellemi-erkölcsi energiáikat. Még az is – Bende Farkas Ágnes – ezt kutatja, aki maga a távozás mellett döntött, hiszen szerinte is nyilvánvaló az, hogy az emigráció „a közösség számára semmiképpen nem jelent megoldást". A kisebbség „nem-negatív szintű fennmaradás"-ának lehetőségét fürkészi gondolataival is, midőn Adam Michnik álláspontjára hivatkozva írja: „Az individualitás képviselheti azt a tartalékot, amelynek révén a helyzet adottságaival számolva is megőrizhető, kinyilvánítható a különállás."

Magát az adott kisebbségi magyar léthelyzetet 1987-ben és 1995-ben egyaránt illúziótlanul szemlélik, helyesebben élik meg a kötet

szerzői. Elfogadhatatlannak minősítik, képtelenségét sok, eddig kevésbé hangoztatott elemmel is dokumentálják, például a román jogfelfogás „sajátosságá"-nak bemutatásával (Szilágyi N. Sándor). Némelyek erős kritikával elemzik az erdélyi magyarság eddigi kisebbségi magatartásformáit (Visky Ferenc, Visky András). Mások a kritikát a szituáció képtelenségének érzékeltetésével árnyalják (Kozma Zsolt, Szilágyi N. Sándor). Így még összetettebb a romániai magyar kisebbségi lét abszurditásának a képe. A vélemények ütközése mélyíti a közös gondra koncentráló dialógust, ugyanannak a ténynek többirányú megvilágítását, magyarázatát és megítélését adja.

Abban teljes az összhang a kötet szerzői között, hogy „nincs értelme a vég nélküli kétségbeesésnek, helyrehozhatatlan sorscsapás-hangulatnak" (Fábián Ernő). Azt vallják, s írásaik tanúsága is azt mutatja, hogy a nem méltó szituáció még nem zárja ki a méltó emberi viselkedést (Balázs Sándor), „az ittlét az emberségem számára kihívás" (Visky András). A kisebbségi sors vállalásában nagyon különböző motívumokat említenek, az otthon igényétől az evangéliumi igékig, a természeti jog védelmétől a közösségért való értelmiségi felelősségig, az erkölcsi próba vállalásától a létfilozófiai érvekig. Különbözően és sokféleképpen ítélik meg a távozókat is, de abban láthatóan egyetértenek, hogy a „megideologizálást" megvetik, az otthonmaradottak helytállásának dicséretéből nem kérnek.

Érveiket nemcsak az erdélyi magyarság, hanem minden kisebbség sorsának megoldására mozgósítják akkor is, ha közvetlenül saját sorskérdéseikkel, megmaradásuk, lehetséges egyéni és közösségi magatartásuk kérdéseivel néznek szembe. A személyes érintettségnek, létérdeknek és az egyetemes igénynek az összekapcsolása hoz igen sok elgondolkodtató érvet. Mindig azt hangsúlyozzák, hogy maga a probléma egyetemes emberi gond, de vannak példák emberséges megoldására is. Minden erővel ezeknek a mintáknak az irányába kell segíteni a történelmet. A személyiség, a „kis autonómiák" védelme, az élet minőségi igényének ébrentartása a kisebbségben éppúgy fontos ebből a szempontból, mint az anyanemzet felelősségének a tudatosítása. A nemzeti kisebbségért való felelősség ugyanis a nemzet legbensőbb önérdeke is. Az a nemzet ugyanis

– érvel Fábián Ernő –, amelynek „töredékeit likvidálják, várhatja, hogy a következő lépést nemzeti egzisztenciája ellen fogják tenni... A kisebbségek megtartása a magyarságnak egzisztenciális feladata."

Az anyanemzetnek ezt az „egzisztenciális feladatát" cselekvési lehetőséggel és felelősséggel, a kisebbségeket – közösségi autonómiaigényüket, alapvető jogaik érvényesítését illetően – pedig reménységgel töltheti el az a tény, hogy a kisebbségi probléma az európai politika témájává vált, „a nemzetközi közvélemény egyre érzékenyebb a demokratikus jogok érvényesítésére" (Szilágyi N. Sándor). Olyan demokratizálódási folyamat indult el, amelyik új helyzetet teremthet a kisebbségek számára.

A *LEHET – nem lehet* írói 1987–1988-ban már bizonyosak voltak a politikai változás elkerülhetetlenségében, de koncepciójukat nem ez a remény fogalmaztatta, hanem sokkal egyetemesebb emberi igény és gondolkodásmód. Ezért nem roppantak össze ezek a koncepciók a rendszerváltás után jött újabb abszurditások idején sem.

Nemcsak itthon kell maradnom, hanem harcolnom kell a szabadságért, hogy elmehessek, „s ha ez a szabadságom már meglesz, akkor utána akár nyugodtan itthon is maradhatok" – írta 1995-ben Szilágyi N. Sándor. Az „önmagának teret kiharcolni tudó kisebbségpolitikai magatartás-modell" igényét fogalmazza meg Visky András is, midőn hamis alternatívának minősíti a „lehet"-et és „nem lehet"-et egyaránt: „Erkölcstelen a realitásokat elfogadó nem lehet – itt most nem Makkairól van szó! – és erkölcstelen a realitásokat lehazudó lehet." Amíg ilyen hamis alternatívákat kínál a történelem a kisebbségek számára, addig az ezek megszüntetésére irányuló magatartásmódot így összegzi – a maga számára – Visky András: „Maradok, s azt mondom, nem lehet."

Az árnyalatok, a fogalmazások sokfélék, de ez a kötet lényegében erről szól. A szerzők kimondják az így „nem lehet"-et, de maradnak és cselekszenek azért, hogy ne így, hanem a többségi nemzet tagjaival egyenrangú emberként és a többségi nemzettel egyenrangú közösségként vallhassák azt, hogy „LEHET".

III. ÉLŐSZÓ – NÉGY ELŐADÁS

Nemzettudat a mai magyar irodalomban*

I.

Bár újabban Magyarországon is sokszor halljuk, hogy az irodalom öncélú, oka és értelme önmagában van, foglalkozzon a maga dolgaival, ne törődjék a társadalom boldogulásának ügyeivel, mégsem hiszem, hogy van irodalmon kívüli gond. Az irodalom önkifejezés, az egyéné és a közösségé. Ha az író benne él a maga korában, ha nyitott lélekkel s érzékeny szívvel figyeli az emberi lét alakulását a huszadik század végén, akkor önkifejezése aligha választható el szűkebb közösségének, nemzetének történelmi jelenlététől, esélyeinek és gondjainak mérlegelésétől. Az irodalomból tehát kiolvasható a nemzet önszemlélete. Ha a mai magyar irodalomban megnyilatkozó nemzettudatot akarjuk föltérképezni, akkor természetes, hogy a nézőpontunk elsősorban szociológiai és nem esztétikai. Mégis akkor járunk el helyesen, ha az esztétikailag értékes művek szociológiai üzenetére figyelünk, mert ezek informatív értéke a művészet egyetemes értékeivel összefonódik, így általánosabb értelmet nyer: egyetemesen fontos emberi ügyek művészi kifejezésévé emelkedik.

Sokan leírták már, hogy a magyar történelmet és a magyar irodalmat egyetlen könyvben lehet megírni, mert történelmünk és irodalmunk szétválaszthatatlan. Nincs ez másként ma sem. A legjobb írók nem tehernek, hanem az önmegvalósítás nagyobb, mert kegyetlenebb, bonyolultabb lehetőségének tudják a közösségi gondok vállalását, a személyesnek és a személyen túlinak az összekapcsolását.

* Elhangzott a Magyar Baráti Közösség konferenciáján, 1987 augusztusában. USA, Lake Hope.

Köztudott az is, hogy a korábbi jóslatokkal szemben, s azok logikusnak látszó érvei ellenére a huszadik század vége az etnikai reneszánsz időszaka lett. Az etnikai egységek, közösségek egyre erőteljesebben ragaszkodnak önazonosságukhoz, anyanyelvükhöz, történelmi és kulturális hagyományaikhoz. Fokozottan gondjukká vált az önmegfogalmazás, a különbözésben, a sajátosságban megmutatkozó jellemvonásaik összegyűjtése, az összetartozás tudatának erősítése. Bizonyos, hogy ebben a közösségkereső, otthonkereső szerénységben igen nagy szerepe van a huszadik századi kegyetlen lelki elidegenedésnek. Soha nem látott méretűvé nőtt az úgynevezett objektív elidegenedés: az ember alkotta tárgyak uralma az ember fölött, de ugyanezt mondhatjuk a belső, emberi kapcsolatokban tapasztalható elsivárosodásra, elmagányosodásra, a szubjektív elidegenedésre. Az etnikai reneszánsz ezzel is szembeszáll: az emberi minőséget a közösséghez tartozás érzésével erősíti. A közösségi érzés épsége létérdeke a személyiségnek. Az etnikai közösségek összetartásában, megőrzésében a közös eredeten és közös történelmi sorson túlmenően mindig meghatározó szerepe van a kultúrának. Még az eredet és a történelem is a kultúrában tudatosodik, kap továbbadható érzelmi keretet és formát. Az anyanyelv szerepe a döntő ebben, s a nyelvben megőrzött, rögzült nemzeti hagyományok, a nemzeti idézetkincs. Olyan elemek tehát, amelyek úgy kötnek egy közösség lelkiségébe, hogy közben megkülönböztetnek más közösségektől. Még az azonos anyanyelvű, de különböző nemzeti közösségeknek is öröklődik a nyelvében a különbözés ethosza, a jellegzetesség szellemi megőrzése. A huszadik századi mérhetetlenül fölgyorsult civilizáció szinte szétzilálta a magyarság etnikai sajátosságait hordozó jelenségek szerves és változatlan továbböröklődését: ünnepi és alkalmi szokásrendjét éppúgy, mint a vallásban élő kulturális hagyományt, szertartások, énekek folytonosságát. Ezek is a szubjektív elidegenedés fontos elemeivé váltak, mert pótlásukra nem sikerült hatékony eszközöket találni. Németh László ezt a kínzó metamorfózist átérezve tekintette egész irodalmi munkásságát vallás-pótléknak, az irodalmat a vallás metanyelvének. Benne van ebben a törekvésben annak a tudása is, hogy a vallás és a rítusok háttérbe

szorításával, üldözésével a magyarság elveszti morális nevelőjének egyik meghatározó elemét, az igényt tehát a megmaradni látszó másik nevelőre, az irodalomra kell átörökítenie. De aligha tévedünk, ha a néprajz iránti igen nagy érdeklődést, s a neofolklorizmust is ide kapcsoljuk: az identitását kereső nemzet figyelme ez önmaga értékeire, hiszen az etnikai önmeghatározásban az öröklődő, tradicionális elemek a meghatározóak. A kultúra etnikus alkotóelemei kollektív jellegűek, egyénen felüliek. Éppen ezáltal kapcsolják az egyént a közösséghez.

A magyarságot a történelme, példátlan szétszórtsága eleve arra predesztinálja, hogy ne a nyugati nemzetfejlődés eredményeként használt államnemzet, hanem a *kultúrnemzet* fogalmát használja. Ez teszi lehetővé, hogy a nemzet olyan etnikai egység legyen, melynek a világon bárhol élő magyar anyanyelvű, magyar történelmi és kulturális hagyományokba kötődő személy tagja. „Sorompós századunk" nem teszi lehetővé, hogy ez az egység testi mivoltában is mindig megnyilvánuljon, de az utóbbi évtized bontakozó vívmányaként említhetjük, hogy nemzettudatunk a korábban erőltetett államnemzet-koncepcióval szemben egyértelműen a kultúrnemzet tudata lett. Nemzetfogalmunkba, nemzettudatunkba tehát a világon bárhol élő magyarság beletartozik. A magyarságnak ezt a külön szellemi égboltját elsősorban a kultúra teremtette meg. Értékek számbavétele, együttes bemutatása végzi azt a munkát, melynek megcsillanó eredménye az, hogy fogalomrendszerünkben az egyetemes magyar irodalmon belül, annak elidegeníthetetlen nemzeti értékeként és részeként tartjuk számon külön-külön sajátosságaival az egyes nemzetiségi magyar kultúrákat, s a nyugati magyar írókat. A magyar irodalom nemzettudata ma a magyar nyelvű kultúra nemzettudata. Ez felbecsülhetetlen értékű vívmány még akkor is, ha természetes jelenségnek kellene tartanunk. Valóban lényegbevágó Cs. Szabó László árnyalatnyinak tűnhető megjegyzése: „ha csak hetekről van is szó, magyar író nem *hazalátogat,* hanem *hazamegy*".

A magyar irodalom nemzettudata defenzív, védekező jellegű. Elemi emberi jogokért küzd, elemi igények elfogadhatóságáért érvel. Defenzív jellege történelmi adottságaiból következik, másrészt az is

tény, hogy a magasrendű irodalom többnyire a tragikumból párállik föl, a veszteség, a megnyomorítottság, a lefokozott élet elleni küzdelemből sarjad. Történelmi adottságon nemcsak a Trianon által a nemzetre kényszerített szétdarabolást, hanem annak következményét: a nemzeti tudat tragikus szétesését is értem. Emlékezve Illyés Gyula megállapítására, mely szerint: „A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrofálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő, a közérzés kohéziója nélkül nincs nemzet." Márpedig köztudott, hogy történelmünk azóta is inkább olyan tragikus fordulatokat hozott, amelyek a közösségi érzést, a magyarság egységét nem erősítették, hanem bomlasztották, szétszórtságát növelték. Súlyos zavarokkal küzdő nemzettudatunknak ma egyik legszebb mozdulata éppen eme sorsszerűnek, fátumosnak tetsző szétszóródottság ellen irányul. Ebben kezdenek megegyezésre jutni egymással gyökeresen szembenálló irányai, csoportjai is. Nemzettudatunknak tehát azokra az elemeire igyekszem utalni most, amelyek minden baj, értékválság, ideológiai válság közepette is a nemzeti közösség összetartozását erősítik.

II.

A magyar irodalom nemzettudatának fontos meghatározó jegye ma a magyar egyetemesség igénye. Ez szabadabb lélegzetet, nagyobb távlatokat is jelent. Irodalmunknak a politikát mindenkor korrigálni kívánó nyitottsága tény. Viszont a szétszórt magyarság szellemi egységének, különbözősége ellenére való kohéziójának, magyar jellegének értékként való tudatosítása a jelenkor egyik legégetőbb, s legjobbjaink által teljes lélekkel vállalt kötelessége. Szétszórtság, szétdaraboltság lehet történelmi katasztrófa következménye, de a szellem közös erőfeszítése, közös munkálkodása túlnézhet a történelmi determináción. „A világ minden pontján vannak – és kell legyenek – minden nézetkülönbségen túlmutató, osztatlan magyar érdekek" – írja ezzel kapcsolatban Mészöly Miklós. Az egyes részek

nemcsak önmagukért felelősek, hanem az egész magyarságért. S a rész tehetetlen panasza az egész felelősségét érinti. Ebben a vonatkozásban a magyar irodalom egyik legélesebb hangja ma a veszélyeztetett sorsú nemzetiségi magyarság létkérdéseit tolmácsolja. Az erőszakos szétszóratás, asszimiláció, a nemzetiségi közösség pusztulása s még inkább pusztítása ellen kiált az összmagyarsághoz, s az egyetemes emberi igazságérzethez, jogtudathoz. Esszék, tanulmányok, versek sora szól a nemzetiségi magyarság megalázottságáról, s tiltakozik ez ellen: elég talán utalni Illyés Gyula *Hajszálgyökerek,* Csoóri Sándor *Utazás félálomban* című esszéire, Illyés, Nagy László, Csoóri, Nagy Gáspár Sütő Andrást szólító verseire, ama lőtt lábú madár képre, a testvérnek szólított árva Andrásra, az elmaradt utakat, betiltott utakat panaszoló sorokra, vagy a perzsiai bölcsődalra. Nagy László Szilágyi Domokost búcsúztató verse, az *Aki szerelmes lett a halálba* éppen azt a kisebbségi léthelyzetet nevezi meg, amelyikben a szabadsághoz szerelmesverseket író költő a halált választotta. A szellemi magyarság bonthatatlan egységét vállaló értékes műalkotások százaiból érdemes kiemelnünk néhányat jelzésként. A *Kilencek* és a hozzájuk kapcsolható fiatal költők szinte programosan keresték a kapcsolatot, barátságot erdélyi kortársaikkal. Kovács István versei már az 1969-es *Elérhetetlen föld* című antológiában fele részben erdélyi motívumokból és erdélyi témákból építkeznek, első kötetében is egymás mellett van a *Széki ének,* az *Ágyúöntők földje,* a *Csángók,* a *Kolozsvári Krisztus.* Utassy József híres *Zúg Március* című versére az erdélyi Király László válaszolt, tanúsítva a közös szabadságeszményt: „Kelj föl bennünk, és járj, Petőfi Sándor!" Nagy Gáspár első kötetében egymás mellett szólította verssel az erdélyi *Kapuállító* antológia és a magyarországi *Elérhetetlen föld* szerzőit. Majd éppúgy elsiratja versben Szilágyi Domokost, mint Nagy Lászlót; biztató verstáviratot küld Kolozsvárra Kányádi Sándornak, az újvidéki Domokos István infinitívuszos versének mintájára pedig infinitívuszokba lottázza érzéseit. Nagy László a magyar szellem egységét nagy erejű versben, Szervátiusz Tibor Ady szobráról szólva követeli:

Sóvár s repedezett szájjal immár sohase várni
történelmi manna-esést, mert nem lágyul meg a zenit,
soha édelgő álmot, soha házasodásra a négy
csapodár égtáj valamelyikét, ha nem jön az összes!

Csoóri Sándor *Vendégeim* című verse már szintén több mint egy évtizeddel ezelőtt vallott a szétszóródás közös fájdalmáról, a közös magyar sorsról: „Nyitva az ajtóm, lépjetek be négy égtáj menekültjei. / Ez itt a legkisebb haza; az utolsó búzaszemből kicsírázott / ország. Nektek is, nekem is maradék. / / Itt fáradtságtok is hazatalál s a másutt semmitmondó nyelv / itt még a világ ura." Ez a vers még Páskándi áttelepülése előtt keletkezett, a szétszórtság, a bajok közös megbeszélése minősítette az ő megérkezését sebnek, de a közös tudás révén már üszkösödés ellen kiáltó szájnak is. A költő barátot és a „koronás gyökerek szobrászait" szólító vers egyetemes magyar programmal zárul: „Látnunk kell egymást, hogy láthatók legyünk, hallanunk egymást, hogy hallhatók." Baka István *Székelyek* című versében a pusztulás és a védekezés együtt szólal meg:

Asszonyaink párnára, ingre
mentik a szűkülő hazát:
vásznainkon az elkaszált
rét nékünk pompázik tovább.

A magyarországi irodalomban az egyetemes magyar szemlélet igénye fogalmazódott meg az erről a témáról kényszerűen hallgató évtizedek után, s az első eredmény éppen az volt, hogy a műveket átszövő motívumok visszahódították-visszahódítják lassan a magyarországi tudatba az összmagyar szemlélet szükségességét és természetességét. A nemzetiségi magyarságban is erősödő folyamat ez: előbb inkább csak a régiség magyar értékeit, majd az egyetemes emberi kultúra szerves részévé emelkedett huszadik századi magyar művészeket szólították meg műveikben. Az utóbbi évtizedben, másfél évtizedben viszont fölerősödött a közvetlen szellemi viszony igénye, a kortársi-baráti vállalás, írásokban is megmutatkozó kapcsolat. Elég itt, ha csak utalok Sütő Andrásnak, Kányádinak Illyésről, Nagy Lászlóról, Latinovitsról szóló vallomásaira, vagy a Nagy Lászlót siratók versekre.

A nyugati magyarság is fokozatosan elfoglalja a maga helyét ebben az egyetemes, a magyar szellem külön égboltját valló szemléletben. Megkezdődött végre könyveik magyarországi kiadása, s ezzel párhuzamosan kritikai újrafelfedezésük. Az irodalomtörténeti kézikönyv áttekintő fejezete s annak kibővített változata mellett elkezdődött a legjelentősebb írók elmélyültebb tanulmányozása is. Az *Újhold Évkönyv* 1987/1-es száma például Cs. Szabó Lászlóról, Márai Sándorról és Határ Győzőről közös, jelentős tanulmányokat, s Domahidy András elbeszélését is közreadja. Az utóbbi időben örvendetesen szaporodó jelenségek ezek.

Ezzel kapcsolatban azonban más jellegű problémák voltak és vannak. Annyit azonban bízvást leszögezhetünk, hogy a politikai gátak ellenére ez a kapcsolat kezd rendszerré, elevenné válni a nyugati és a magyarországi, illetve nemzetiségi magyarság közös hasznára. Nyilvánvaló persze, hogy ez külön súlyos gond, hiszen a nyugati magyarság – akár a kényszerűség helyzetében is – maga választotta sorsát, míg a nemzetiségi magyarságra a békediktátumok rótták azt, Trianon, s annak szinte változatlan megismétlése. Ebből következik, hogy a nyugati magyarság szemléletileg, politikai-világnézeti vonatkozásban kisebb-nagyobb mértékben szemben áll a hivatalos magyarországi politikával és kulturpolitikával. Ez így természetes. De ebből pillanatnyilag az is következik, hogy a nyugati magyarság szellemi termékeiből a magyarországi olvasó csak azt ismeri meg, ami nem mutatja ezt a különbözést, amit tehát a magyarországi könyvkiadás, s a magyarországi sajtó is vállal. Pedig a nyugati magyarság szellemi sajátossága éppen ez a különbözőség, ez a korrekciós adottság és lehetőség. Az irodalom és az általános szellemiség látható vagy láthatatlan, de mindenképpen szoros összefüggéséből következik viszont, hogy a korrekciós szemlélettől megfosztott irodalom nem képes eléggé betölteni a hivatását. Mert nem látszik eléggé a sajátos: nyugati-magyar ellege. Ezen változtatni elsősorban a magyarországi kulturális politika tudna, ha eljutna a nyitott-

ságnak arra az eszményi fokára, amikor már a vele vitázó, őt elutasító nézeteket is nyilvánosságra engedné. Akár vitázva velük, a dolgok tisztázása végett. Egyelőre elsősorban a steril értékek kapnak helyet a nyugati magyar kultúra eredményeiből a magyarországi nemzettudatban, helyesebben annak hivatalos nyilvánosságában.

A nemzetiségi magyarsággal más a helyzet. A nemzetiségi magyar irodalmak midőn teljesítik hivatásukat, azaz kifejezik az egyének élményein keresztül a közösségét, annak érzésvilágát, gondjait, létszemléletét, akkor eszméik egyik legfontosabb vonulata ma az adott ország nemzetiségi politikájának korrekciójáért emeli föl a szavát, s a nemzetiségi létezés veszélyeztetettségét, pusztulását panaszolja. A nemzetiségi közösség megmaradásáért érvel. A magyarországi politikai gondolkodásban jó ideig ez is tabunak számított. Az volt az elv, hogy ne rontsuk a szocialista szomszédainkkal való jó viszonyt a megoldatlan nemzetiségi kérdésekkel. Ennek a felfogásnak a tarthatatlansága nyilvánvalóvá vált. A magyar szellem lázadt fel önnön megcsonkítása ellen. Magyarországi írók, írástudók egyre kérlelhetetlenebbül, egyre nyomatékosabban vetették fel a nemzetiségi magyarság létproblémáit. Ezt a visszafoghatatlannak minősülő törekvést viszont elsősorban a nemzetiségi kultúrák üzenete, jajkiáltása tette lelkiismereti kérdéssé, s teszi – megbéklyózottsága ellenére – egyre drámaiabban ma is. Így változott szembetűnően a magyar irodalom nemzettudata ebben a vonatkozásban is: az összmagyarság együttes szemléletének, közös tudatának kialakításával párhuzamosan fölerősödött a mai magyar irodalomban a nemzetiségi magyarság tűrhetetlen sorsának kibeszélése, s az ellene való tiltakozás. Már nemcsak bizonyos sérelmekről van szó, hanem annak a tudatosításáról, hogy az önazonosság minimális emberi joga nélkül szétszóródik a nemzetiségi magyarság. Az egésznek szembe kell néznie egyes részeinek emberi veszélyeztetettségével, szisztematikus sorvasztásával és megalázásával.

III.

Így vált a mai magyar irodalom nemzettudatának két legfontosabb tényezőjévé az anyanyelv és a történelem veszélyeztetettségének tudatosítása. A nemzeti történelemből való kilakoltatás és a nemzeti nyelvétől való megfosztás a nemzetiségi magyarság számára önazonosságának, magyar tudatának a megszüntetését jelenti. Ezért tör át ez a két gond az erdélyi és felvidéki magyar irodalomban mindenféle gáton, korláton, s szólal meg szinte jajszó és segélykiáltás gyanánt, olykor a metaforák versben bujdosó-nyelvben bujdosó vértezetében, máskor a közvetlen kibeszélés formájában. Illyés Gyula a *Koszorú*ban az anyanyelvet fölnevelő édesanyjának nevezte, s a vers világában épp azt bizonyította, hogy az anyanyelvben a nemzeti történelem, kultúra és érzésvilág őrződik meg. Sütő András már az *Anyám könnyű álmot ígér*ben színes bójának nevezi a küszködő anyanyelvet, mely a vizek hullámzásában, a történelem fordulásaiban eligazító jelzés az ember számára. Király László *Anyanyelv* című versében „bujtató barlangom, én legvégső vackom"-nak mondja az anyanyelvet. A nemzetiségi létezésben az anyanyelv az összetartozás, a közösség jele is: „szimbolizálja a beszélők együvé tartozását egy adott nemzeti-nemzetiségi csoport keretei között" (Gáll Ernő). Veszélyeztetettsége tehát a nemzetiségi lét elemi veszedelme. Ezért a panasz Sütő *Nagyenyedi fügevirág*jában az anyanyelv használatát tiltó táblák ellen, s a magunk megőrzésével foglalatoskodó írónak ezért együttes gondja a nyelv és a történelmi emlékezet: a betiltott iskolák elhallgattatott csengettyűszava, s a múltunkat őrző emlékezet kiégetése a panaszlevél tárgya. A *Perzsák* című esszéjében a kiszolgáltatott, erőszakkal meggyalázott nép utolsó mentsvárába menekül, „az anyanyelv védősáncai mögé", s az idő igazságosztó hatalmára bízza magát. A történelem azonban olyan intenzíven sötétül a nemzetiségi lét fölött, hogy az esszéből írt drámában néhány évvel később már hiába keressük az idő vigaszát.

Az anyanyelv a közösség titokőrzője is: benne elevenen létezik az összetartozás tudata. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* – Sütő remekművű esszéregénye – éppen azt a folyamatot mutatja be a

magyar nyelv szépségének, különleges ízeinek érzékeltetésével, hogy a szavak átadásával, megtanításával miképpen adják át a gyermeknek a világot. S ezzel létének is értelmet adnak, mert: „Nyelvéből kiesve: létének céljából is kiesik az ember." Természetes, hogy a hasonlóképpen nyelvében való bujdosásra kényszerülő kassai Gál Sándor örömmel üdvözölte Sütőt, azt hangsúlyozta, hogy az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* olvasása közben bennünk is újraépül, épülhet mindaz, ami leomlott, vagy leomolni készült. A szlovákiai magyarság fogyatkozását számbavevő költő maga is azt írja *Távolodók* című versében, hogy „önmagukból is kitántorognak / apáik szavát elfelejtik / tegnapjukat rejtve rejtik" a nyelvük vesztett tétovák. Az újvidéki Domokos István *Kormányeltörésben* című verse töredéknyelven, ragok, jelek, összefüggő értelem nélkül mondja el az anyanyelvéből kiesett ember törmeléktudatát. Kányádi Sándor költészetében is jelentős helye van a nyelvnek, mint a nemzetiségi közösség megtartó eszközének. Jékely Zoltán 1936-os híres verse, *A marosszentimrei templomban* még tíztagú gyülekezetet talált, tizenegyedik a pap volt, tizenkettedik maga az Úr, de ez a pár megmaradt még százak helyett énekelt, s erős történelmi tudattal: „s velünk dalolnak a padló alatt, / kiket kiirtott az idő gazul". Az azóta fölgyorsított pusztulás tette ezt a verset alapművé az utóbbi évtizedben. Kányádi Sándor Jékelynek ajánlott verse, az *Egy csokor orgona mellé* már végállapotot konstatál:

ledőlt a cinterem fala
kövei földbe vástak
védtelen áll a dombon
maholnap egyesegyedül
istené lesz a templom
csupán egy ajkon szól már
paptalan marosszentimrén
haldoklik szenczi molnár

Azért könyörög Kányádi költészetében megőrzésért a veszélyeztetett anyanyelv, mert a meglévő szóból újra teremthető az élet *(Noé bárkája felé)*. Kegyetlen számvetése, a *Halottak napja Bécsben* a Szabófalvától San Franciscóig porladó nép nevében kér oltalmat dolgaink romlása közepette az Úrtól:

s lenne védelmünkre
hogy ne kéne nyelvünk
féltünkben lenyelnünk
s önnön szégyenünkre

Farkas Árpád látlelet-versében, a *Szivárgás* címűben azért nincs remény a Csodák csodájára, az önfeltámasztásra, önmegőrzésre, mert a kegyetlen történelem:

mossa nyelv alól
az ezeréves, barlangfényű szókat,
s a megtartó, illő igéket,
mint a sav a fémet,
hűs égéssel kikezdi.

Ezek a vég nélkül idézhető jajkiáltások a nyelv sorsában a nemzetiségi közösségek sorsát mutatják. Az irodalom a baj kifejezésével száll szembe a tényeket motiváló erőkkel. A nyelv sorsa elválaszthatatlanul fonódik össze a történelemmel, a nemzeti értékek, hagyományok ügyével.

A nemzetiségi irodalmak, éppen a veszélyeztetett területeken rendkívül erős történelmi érdeklődést mutatnak, mintha rögzíteni igyekeznének, valamiképpen átadni az időnek értékeit, hogy megőrizzék azonosságukat, jellegzetességüket. Az átfestett, kisajátított történelmet és régi magyar kultúrát oly gazdagon asszimilálja magába az irodalom nemzettudata, hogy az egykori értékekhez azok ma legaktuálisabb üzenetét is hozzáadja. A történelmi regények, drámák és versek sokaságából ismét csak a szemléltetés végett említem meg az erdélyi Szabó Gyula négykötetes regényfolyamát, Magyari Lajos *Csoma Sándor naplója* című poémáját. Az utóbbi a küzdelmes élet

összegezéseként, testamentumszerűen mondja ki a közösségért felelős értelmiségi lét parancsát:

Akit feldob magából a nép,
az nevében akarjon nagyot.
(Kit érdekelne különben Bokharában,
hogy székely-magyar vagyok!)

Király László *Régi mesterek* ciklusa Dózsa idézésével az egyszemélyes küzdelem kikerülhetetlenségét vállalja, ha már szétzüllött a sereg. *Petőfi-arc*a a szabadságszeretet és áldozatvállalás győzhetetlen képeként lángol a század fölé. Farkas Árpád történelmi tárgyú versei is a pusztulás ellenében örökítenek meg értékeket. Gál Sándor szinte a felvidéki magyar értékek, hagyományok lajstromát készíti el *homok* című versében, s egyenesen kivallja, hogy mindez a pusztulásra ítéltség, emlékezetből való kitörlés miatt fáj neki. Kányádi híres *Fekete-piros* című verse a népi kultúrába menekült nemzetiségi lét legfontosabb kérdését veti föl: azt, hogy a mozdulat-ország, az ősiségből megőrzött és átörökített folklór egy közösség haláltánca csupán, vagy jövendőjének bölcsője is lehet még.

A szlovákiai magyarság irodalmi önszemléletének rendkívül fontos része az önnön történelmének tisztázása. Nemzetiségi regények sora mutatta be a *Földönfutók, Szabadesés, Adósságtörlesztés* népét: azt a nemzetiségi magyarságot, melyet a történelem harmadrendű állampolgárrá minősített, s ebből a helyzetéből igen nehezen tud kiemelkedni. A jellegzetes magyar kisebbségi sors Tőzsér Árpád és Grendel Lajos műveiben kiszélesült, közép-kelet-európai összefüggések és hasonlóságok párhuzamában jelenik meg. A nyelv és a történelem gondja természetesen a legégetőbb mai problémája a nemzetiségnek, hiszen mindkét területen önnön megcsonkítottságát veheti számba, s jövendőjét a realitás jegyében kényszerül kétségesnek ítélni. Ezért erősödött föl az irodalom nemzettudatában is a sajátosság méltóságának az igénye és követelménye. Kiformálódott az a szemlélet, amelyik a tűrhetetlenség okán a szembenézést

választja: csupa szembenállás, csupa *mégis* Farkas Árpád, Király László, Kányádi költészete. De szinte az egész nemzetiségi irodalom az egyenlő emberi esélyekért küzd. Dobos László regénye, az *Egy szál ingben* éppúgy megtagadja a bakatörténelmet, hőse éppúgy maga akarja irányítani a sorsát, mint ahogy a maga szuverenitására hivatkozik Székely János *Caligula helytartója* című drámájában az önkénnyel szembeszegülő nép vagy Sütő András drámájában Káin, aki visszautasítja a történelmi bűnösség, az Édenből kiűzetés mítoszát és annak fals magyarázatát, s fölemelt fővel tudni akarja a dolgok okát és értelmét, mert: „Ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában..."

IV.

Az összmagyar tudat kialakításának, s ezen belül a nemzetiségi magyarság bajainak is fontos szerepe van abban, hogy a magyarországi irodalom nemzettudatában az utóbbi évtizedben a történelmünk tisztázására irányuló szándék megerősödött. A nemzetiségi magyarság léte, s a rossz lelkiismeret szomszédainkat gyakran arra ragadtatják, hogy a magyarság múltját féloldalasan, kizárólag negatívumai felől közelítsék, s a nemzetiségi magyarság diszkriminálását a történelmi Magyarország bűneivel indokolják. Másrészt a magyarországi magyarság tudatzavarának, életakarata csökkenésének, rossz hangulatának, rossz közérzetének egyik eredője is részben az a történelmi bűnösségtudat, melyet az ötvenes évek elején – jól megfontolt manipulatív szándékkal – beléje tápláltak. Ez ellen az öngyalázó magatartás ellen Illyés Gyula már a *Hajszálgyökerek*ben súlyosan elmarasztaló szavakkal szólt: „Érzelmeknek és fogalmaknak alig lehet csüggesztőbb zűrzavara, mint amelynek folyamányaként valaki azt hiszi: a népek összebékülését szolgálja, ha a sovinizmust leküzdendő, a maga népéről ami gyalázó csak az indulat fűtötte fejébe villan, azt a tényt ellenőrzése és a következmény mérlegelése nélkül sikoltozni kezdi" Illyés már nagy történelmi drá-

máiban is azért vette sorra a magyarság történelmi fordulóit, hogy a vereségekből is életakaratot, életerőt növeljen föl. A *Malom a séden* című drámája már a hatvanas évek végén a magyarság második világháborús szerepének, magatartásának sommás megítélése ellen érvelt. Majd a hetvenes években szinte nemzeti lelkiismereti kényszerből írta meg a *Beatrice apródjai* című önéletrajzi esszéregényét, melynek éppen az volt a fő inventora, hogy a magyarság huszadik századi leginkább sorsdöntő esztendeiről, az 1918 és 1925 közötti évekről igaz képet adjon. A *Beatrice apródjai* az 1919 őszétől 1921 tavaszáig terjedő időt világítja át a személyes sors és az ország, a nemzet történelmének összefüggéseiben, s így ad megrendítő és hiteles képet az ország trianoni feldarabolásáról. Gazdagon dokumentálja hiteles források alapján azt is, hogy ezt a békediktátumot már akkor is képtelenségnek minősítették a jobb, mert tárgyilagosabb szemlélők. Egyebek közt Hemingway tudósítását idézi, aki megjegyezte, hogy a románok minden területet gondolkodás nélkül megkaptak, amelyiket csak megemlítettek. Vagy Károlyit, akinek maga Masaryk és Beneš mondta, hogy ők is ellenezték a tisztán magyar népességű Csallóköz Csehszlovákiához csatolását. Ebben a könyvében rámutat Illyés arra is, hogy a magyar progresszió „hallgatott a magyar néptömegek nemzeti jogainak sérelmeiről, pogromig fajuló üldöztetéséről, a nemzet ügyének látványos védelmét a reakció szinte kizárólagos birtokául engedte". Más szóval: a trianoni magyarság ijesztő tudatzavarba jutott, egyik fele csak a nemzeti sérelmeket hajtogatta, másik fele pedig kizárólag a szociális bajokkal törődött, s „mindkettő alibiként": „Miközben a némaságra kárhoztatott nép századok óta nem látott kiszolgáltatottsággal szenvedte a most egybekapcsolódott kettős kínt, a nemzetit és a társadalmit." Illyés gondolatrendszerében folyamatosan nagy indulatot keltett a magyarság öngyalázó minősítése a második világháborúval kapcsolatosan. Sokszor és keményen visszautasította azt a bűnösségtudatot tápláló tételt, hogy Magyarország volt Hitler utolsó csatlósa.

A megnyíló levéltárakkal új lendületet vett magyar történetírással lépést tartva, sőt azt nem egyszer megelőzve a magyar irodalom

nemzettudata éppen a második világháborúval kapcsolatban mélyült az utóbbi időben jelentősen. Jellemző a nemzeti tudatzavarra, hogy Cseres Tibor *Hideg napok* című könyve – akarva-nem akarva – még a nemzeti bűntudatot, s nem a tárgyilagos számbavétel igényét erősítette, mivel összefüggéseiből kiragadott egy tragikus eseménysort, s azt kizárólagos magyar bűnként elemezte. Messze meghaladják ezt a szemléletet az újabb művek: Balázs József kitűnő kisregényei, a *Magyarok,* a *Fábián Bálint találkozása az Istennel* a történelem alá szorított kisemberek morális igényének megnyilatkozásával adtak a hetvenes években új nézőpontot. Jellemző, hogy amikor a második világháború idején született költők – Utassy József és Kovács István például – a háborúban elpusztult apjukról írtak verseikben, őket mártírnak, áldozatnak mutatva, volt kritikus, aki azzal támadta őket, hogy a második világháborúban a Donnál elesettek nem lehetnek hősök, mert imperialista érdekeket szolgáltak.

A tartósított tudatzavart aztán olyan könyvek, olyan írások kezdték fölszámolni, mint Nemeskürty *Rekviem egy hadseregért,* magának Cseresnek a *Parázna szobrok* című regénye, a *Tények és tanúk* sorozat több könyve, s különösképpen két, a maga nemében kiváló könyv: Simonffy András kollázsregénye, a *Kompország katonái* és Csoóri Sándor esszéje, a *Magyar apokalipszis.* Simonffy személyes élményévé nemesíti apja révén a második világháborús részvétel, az ellenállási kísérlet egész történetét, mintegy nyomatékkal utal arra, hogy a fiúknak szembe kell nézniük az apák történelmével, mert az a fiúk történelme is. Gazdag dokumentumanyagából megrendítő, de a korábbi sommás ítéleteket egyértelműen cáfoló, árnyaló kép bontakozik elénk az ellenállás hőseinek eleven arcképével. Csoóri esszéje viszont éppen arra irányítja a figyelmünket, hogy a magyarság újabbkori történelmének tragédiái túlnyomórészt a nemzeti tudat zavarosságából, a nemzeti önismeret hiányaiból, az önnön sorsunkban való félelmetes tájékozatlanságból, félrevezetettségből is erednek. Eleven történetként és mélyreható reflexiókkal mutatja meg, hogy a tisztázatlan tudat, a tények nem ismerése, a tájékoztatás

hiánya a nemzet sorsát eldöntő lépéseket mulasztotta el: például a 2. doni hadsereg apokaliptikus és gyalázatos pusztulásáról mit sem tudott a közvélemény, de még a nemzet lelkiismereteként Szárszón tanácskozó írók is keveset. Különben fontos döntések kikényszerítésére is sor kerülhetett volna. Ennek az esszének éppen az a legsúlyosabb mondanivalója, hogy egy nemzet helyes történelmi lépéseihez ép nemzeti tudatra van szükség, ennek pedig alapeleme a reális, minden fontos részletre kiterjedő tájékoztatás, nyílt bevallása a tényeknek. A döntések csakis így lehetnek egy nemzet döntései, egyébként csupán a hatalmát mindenáron óvni kívánó vezetőréteg dönt az egész nemzet helyett. Nyilvánvaló szellemi nyitódással függ össze, hogy Magyarországon ma éppen a memoárirodalom a legnépszerűbb, a társadalomtudományok közül pedig a történettudomány felívelése nyilvánvaló. Egyelőre az is tény azonban, hogy irodalmunk nemzettudata a történelem újraértelmezésével, történetszemléletünk korrekciójával érdemben kényszerűen megállt a második világháború idejénél, illetve az ötvenes évek elejénél.

V.

Eddig arról beszéltem, hogy a mai magyar irodalom nemzettudatának milyen egységesítő elemei olvashatók ki a művekből, s ebben a vonatkozásban három tényezőt vettem futólag számba: az összmagyar szemlélet lassú bontakozását, a nemzetiségi magyarság veszélyeztetettsége elleni fellépést, s történelmünk némely csomópontjának új szemléletű tisztázását. Ezeket olyan elemeknek tartom, melyek kiszélesítése, további erősítése fontos feltétele az egészséges nemzeti önismeretnek és nemzettudatnak.

A dolog azonban mégsem ilyen egyszerű: a magyar irodalom kényszerű politikai túltelítettsége ugyanis szorosan összefügg „zsákutcás történelmünk" (Bibó István) tragikus fordulatainak sorozatával. Ezek a fordulatok viszont minden egyes alkalommal a nemzettudat újabb és újabb zavarát, tragikus megosztottságát mélyítették. Huszadik századi történelmünk az addigi törésvonalakhoz minden

fordulóján újabbakat illesztett az adott történelmi kényszerszituáció megítélésének különbözősége folytán, mely többnyire neofita buzgalommal, bűnbakkereséssel, a másik oldalon pedig egzisztenciális veszélyeztetettséggel kapcsolódott össze. Ilyen értelemben tragikusnak kell minősíteni a magyar irodalom kényszerű politikai telítettségét is, hiszen a törésvonalak mindkét oldalán kárt okoz, az egyiken morálisat, a másikon egzisztenciálisat. Mégsem lehet mást tenni, mint tudomásul venni irodalmunk társadalmi elkötelezettségét, felelősségvállalását. Illyés Gyula írta egy régebbi naplójegyzetében, hogy „az író minden nem írói szerepe súlyos elmarasztalása egy-egy más mesterségnek. Helyettesítés, nem helyettesítek", de aztán azt is meg kellett a legtárgyilagosabb magyar írónak állapítania, hogy az írók „akkor kényszerülnek otthagyni a helyüket, amikor előzően mások is otthagyták a magukét". Ezt azonban a politika is jól tudja, s fölöttébb féltékeny a maga pozíciójára – függetlenül attól, hogy képes-e ellátni feladatát, meg tud-e felelni hivatásának. Az irodalmat folyton közvetlen politikai jellegű állásfoglalásokra ösztönzi a nemzeti lelkiismeret, a nemzet veszélyeztetettsége, a politika azonban más meghatározottságok kelepcéjében nem tud mást kezdeni a politikai töltésű irodalommal, minthogy óvja tőle saját szuverenitását. Vagyis: midőn állandóan hangoztatja az irodalom társadalmi fontosságát, gyakorlatilag épp azt az irodalmat tiltja, amelyik korrigálja a politikai gondolkodás adott szintjét és lehetőségeit, s azt támogatja, amelyik nem tesz mást ebben a vonatkozásban, mint visszhangozza a politika napi téziseit. Feloldhatatlan ellentmondások sora jön így létre. Ugyanis a magyarországi politikai-kultúrpolitikai hivatalos gondolkodás nyitódása például az általam kiemelt három vonatkozásban – összmagyar szemlélet, nemzetiségi felelősségvállalás, történelemtisztázás – az utóbbi időben egészen nyilvánvaló. Csakhogy ezeket az irodalom jóval korábban, évtizedekkel korábban sürgette, olyan időben, amikor még az azóta végbement értékpusztulás nem történt meg. Ám akkor ezek a nyitódást, felelősséget, tárgyilagosságot sürgető gondolatok ellenségesnek számítottak. Az ezeket fölvető írók olyan bélyeget kaptak, mely akkor is raj-

tuk maradt, amikor korábban elítélt eszméik jelentős része már kormányprogrammá lett. Ezek az írók az irodalom és politika feszültsége miatt önálló fórumhoz nem juthattak. S most megérik, hogy azokon a fórumokon kapnak nagyvonalú kioktatást az általuk évtizedek óta szorgalmazott nemzeti-történelmi, nemzetiségi kérdésekben, amely fórumok nemrég még e gondolatok miatt megrótták őket. Így aztán akkora tudatzavar keletkezett, hogy a nagy másrafordulások közepette azt sem lehet tudni, van-e még értelmük a szavaknak.

Sokszor idézzük József Attila szép meghatározását, mely szerint „a nemzet közös ihlet". Az ihletet máshelyt ő „anyaggyőző tiszta akarat"-nak nevezte. A mai magyar irodalomból azonban az említett vonások ellenére teljességgel hiányzik a közös ihlet, hiányzik az a belső kohézió, amelyik a közös cselekvés motorja lehetne, a nemzet megújulását, szellemi-lelki, szemléleti felfrissülését biztosítaná. A megosztottság sokféle, reménytelenül sokágú. Az ellentétek tisztázatlanok, kibeszéletlenek, következésképpen nyitott eszmecserék helyett rejtett és titkos fantomháborúk folynak. Az olykor-olykor megjelenő viták éppen a rejtekezés és kényszerűség folytán a bőbeszédűségbe fulladnak.

Talán a sokféle megosztottságnál is nagyobb baj az, hogy – részben a más okokkal magyarázható folyóirat-struktúra adott állapota folytán – a polarizáció sohasem kivallott, sohasem érvekkel alátámasztott, hanem szinte titkos. Ily módon az ellentétek nyíltan nem ütközhetnek, tehát nem a mélyebb, összetettebb gondolkodáshoz vezetnek, nem a disszonanciákból teremtett magasabb szintű harmónia irányába mozdulnak, hanem a be nem vallott feltételezéseket, gyanúsításokat bővítik, a szó hitelvesztését mélyítik, s főként az értéktudat nyilvánvaló zavarait fokozzák. Persze: egészséges szemléleti polifónia, gondolkodási kultúra csak esélyegyenlőség alapján lenne elképzelhető.

A politika és az irodalom kapcsolatának hibás szemlélete is motiválta például azt, hogy a mai magyar irodalomban a realista látásmód gyakorlatilag a történeti témákra korlátozódik vagy az utósematizmus jegyeivel terhes. Csoóri Sándor *Egy félfordulat hátrafelé* című esszéjében beszél arról, hogy „a múlt idejű dramaturgia bárhol a világon a cenzúra legravaszabb formája", s nálunk az irodalom számára lényegében csak azok a területek jelenthetik a szabad vizsgálódás és megítélés terepét, melyeket a politika már tisztázott vagy tisztázottnak vél. Viszont így a legégetőbb kérdések egyidejű művészi kibontása elmarad, a lassú politikai gondolkodás mögé szorul időben. Az aktuális gond történelmivé kényszerülése ily módon öncsonkítás. Hosszúra nyúló gondolatsor lenne ez. Itt most legyen elég annyi belőle, hogy nézetem szerint a mai magyar irodalomban a realista szemléletmód háttérbe szorulását nem lehet kizárólag művészeti indokokkal magyarázni.

A költészet jelentős része a metaforikus-látomásos kifejezésmód védelmébe öltözve, a metaforák erejébe kapaszkodva próbálja magát megőrizni, s megőrizni magában az egészséges, értékóvó és értéktanúsító nemzettudatot. A metaforák üzenete azonban akkor tisztulhatna föl a nemzettudatban, ha lehetséges volna ezek fogalmi kritikai kibontása, elemzése.

A fiatal próza nagy újítása nálunk az ironikus létszemlélet, a derű és a játék nagyívű érvényesítése. A nemzeti tudat, a nemzet szemlélete vonatkozásában is. Az iróniának a mozgó nézőpontja azonban – az anekdotizmus újraéledésével együtt – csak olyan kultúrában tudna egészséges, organikus nemzettudatot formálni, ahol az egyszerűbb, hagyományosan realistának nevezhető irodalom már tisztázta az alapdolgokat – történelmi és jelenkori vonatkozásban egyaránt. De nálunk, ahol ugyanaz a kifejezés – a szavak említett devalválódása, a rejtekezés eszközévé válása miatt – mindenkinek gyökeresen mást jelent, ez a kétségkívül érdekes és modern prózairány – különösen a kritikai értelmezés nyitottságának lehetősége nélkül – nem pótolhatja a tisztázást. Szemléleti derűje, játékossága, nézőpontjának pergő váltakozása, pozíciójának szüntelen cserélgetése nem a megoldottság nyugalma, nem a tisztázás biztonsága, hanem bizonyos értelemben a rejtekező kívülállás öntudata.

A „közös ihlet" lassú formálódásának csak egy-két elemét említhettem itt, számtalan akadálya közül is csak jelzésképpen próbál-

tam megnevezni példákat. Mindkét gondolatsor bőséggel folytatható, különösen az utóbbi, a zavar leltára gazdagon kiegészíthető. Egy azonban bizonyos: nekünk, akik – remélhetően – valamennyien változatlanul „szükségnek és értéknek" (Ady) tudjuk a magyarságot az emberiség és a magunk számára, kötelességünk, hogy higgadt, tárgyilagos gondolkodással, a kizárólagosság igénye nélkül, próbáljuk segíteni a „közös ihlet" bontakozását.

Irodalmunk szabadságharca*

Előre kell bocsátanom, hogy én az irodalomtanároknak még ahhoz az újabban nyíltan is anakronisztikusnak minősített változatához, kiveszőfajtájához tartozom, amelyik az irodalmat jelentős emberi ügyek hordozójának tekinti. A műveket mint a valóság elemeiből a valóság fölé emelt külön világokat értelmezi, tehát az irodalmi műalkotást a lehetséges világok egyikeként értelmezi. Eme teremtett világok azonban éppen mert a nemzeti közösségben élő alkotó teremtményei, a személyiségen keresztül arról a társadalomról is helyettesíthetetlen értékű hírt hoznak, melyben az alkotó él, mely az alkotót formálja. Az irodalmat ily módon az adott alkotó személyiség, s az adott nemzeti közösség önkifejezése legfontosabb, mert legérzékenyebb formájának tekintem. Az anyanyelvben az adott közösség történelmi útja, tapasztalata is tovább öröklődik, az, hogy az alkotó számára mit jelentenek anyanyelvének szavai, az alkotónak a nemzeti közösség történelméhez és jelenkorához való viszonyát is tükrözi. Ez a viszony a különböző egyéniségek rendje szerint sokféle lehet. A nyelv akkor is hordozza az alkotó nemzeti kötődését, ha a mű tárgya közvetlenül nem érintkezik a nemzet létének kérdéseivel. A nemzeti irodalom szempontjából éppen ezért egyenlő esélyt tulajdonítok a különféle szemléletű és érdeklődésű műveknek, ha azok esztétikai értéke párhuzamba állítható. Az esztétikai értéknek azonban sok összetevője van. A tartalom és forma szétválaszt-

* Elhangzott Felsőőrött, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem akadémiai napjain, 1989. május 3-án, valamint Münchenben, a Katolikus Magyar Értelmiségi Mozgalom estjén, 1989. június 15-én.

hatatlan, hiszen műalkotásként csak megformált tartalom említhető, s csak tartalmas forma. A valóságot megnevező, arról tájékoztató ismeret-érték éppúgy része az esztétikai értéknek, mint a felhívó, személyiségünket mozgósító úgynevezett posztulatív érték. Még ezek is csak nélkülözhetetlen részei és előfeltételei az esztétikai értéknek. Az esztétikai érték létrejöttéhez a művészi anyag alakításából eredő érték is nélkülözhetetlen, éppúgy, mint a részben a konstrukciós, részben a posztulatív értékből származó emotív érték. A jelentős esztétikai értékű műben tehát az ismereti, erkölcsi, alakító és érzelmi értéknek harmóniában kell lennie. Ebből következik az is, hogy a művészi újításnak új ismereti értékből, új valóságlátásból kell kiindulnia, mely mintegy természetszerűleg csak a neki megfelelő új művészi formában nyilatkozhat meg. Az irodalmi értékek számbavétele nem tekinthet el az esztétikai értékek eme összetettségétől. Az azonos minőségű értékek világán belül azonban egy-egy nemzeti közösség számára nem értékesebbek, hanem fontosabbak, a nemzeti önismeret és öntudat épségének ápolása számára meghatározóbbak azok a művek, amelyeknek ismereti értéke közvetlenebbül táplálkozik a nemzeti közösség életéből, történelméből, sorsából. Ezekben a művekben a nemzeti közösség közvetlenebbül ismeri föl a maga életének analógiáját. Ez nem értékkülönbséget jelent, hanem a nemzeti közösség önkifejezése szempontjából való fontossági különbségtételt csupán. Az adott vonatkozásban semlegesebb művek értékét nem kérdőjelezi meg, csupán közelíti azokat a műfordításokhoz, jobb esetben a világirodalom remekeihez. Az ismereti értéket nem tematikusan fogom fel, hanem elsősorban szellemi ethoszként, melynek felismerését persze megkönnyítheti a tematikai kötődés is.

Az írónak a remekmű teremtéséhez abszolút szabadságra van szüksége a tehetsége mellett. Hiszen ha nem ismerheti meg a sorsát meghatározó társadalmi erők működését, összetételét, vagy ha nem nevezheti meg, nem minősítheti a művészi megformálás sugallatával erkölcsileg és gondolatilag azokat, akkor érvénytelen lesz anyaga, hiteltelen vagy felületes a művészi felhívó értéke, ilyen előzmények-

nyekre pedig nem épülhet remekmű, legyen bármekkora az alkotó formálóképessége.

A hazai magyar irodalom az utóbbi négy évtizedben egy idegen nagyhatalom által megszállt országban küzdött több-kevesebb sikerrel önnön érvényességéért. Egy olyan országban, melynek politikai hatalma a maga legitimációját nem a nemzettől, hanem kizárólag a megszálló hatalomtól kapta, s a nemzet érdekeit semmibe véve az idegen érdekek teljes kiszolgálásával igyekezett önnön uralmát tartósítani. Ez a hatalom a nemzetnek sem gazdasági, sem kulturális, sem történelmi értékeivel nem törődött, mindezek érdekeit a maga biztonságának, tartósításának rendelte alá. Azt viszont jól tudta, hogy a kultúra, az irodalom a nemzettudat formálásának hatékony eszköze, ezért minden lehetséges módon arra törekedett, hogy az irodalom nemzeti jellegét megtörje, az írókat vagy elhallgattassa, vagy a maga szolgálatába állítsa, a legkülönfélébb eszközökkel manipulálja, személyesen is behálózza. Így aztán az irodalom a politika három T-jének szeszélyesen harmonikázó prése alatt küzdött önnön létéért. Maradandó értékeit e prés alatt teremtette s szinte kizárólag a politika útmutatásaival szembefeszülve, vagy annak hatókörére alól a semleges zónába menekülve. De ennek a kívülről irányított manipulációs hatalomnak, mely a folyóirat- és könyvkiadás terén is totálisan monopolhelyzetet foglalt el, megtévesztő eszközei iszonyú morális áldozatokat is követeltek a magyar irodalomtól: jelentős tehetségek is áldozatává váltak. Mások pedig a reménytelennek és végtelennek tetsző küzdelem láttán föladták a harcot, nem vállalták a tehetségük kibontakoztatása iránti kötelességüket. Mindennek ellenére azonban a politikai elnyomás közvetetten kihívást is adott az irodalomnak: lehetetlenné tette a személyiség kibontakozását, ép kiteljesítését az élet más szféráiban is. Nem igényelte a társadalmi cselekvés kreatív erőit, ily módon az egyéniségük és közösségük iránt felelős tehetségeket seregesen csábította az irodalomba egy-egy engedékenyebb pillanatában, hogy aztán hamarosan rá kelljen döbbenniük: gúzsba kötve kell táncolniuk. Az erősebb tehetségek és erősebb karakterek azonban a nehézségek ellenére mindegyik nemzedékből kiváltak, s a kor politikai irányvonalának ellenében megte-

remtették időtálló műveiket, majd ezek szellemi ereje sok vonatkozásban áthatotta a magyarságot, s egyre elkerülhetetlenebb lett a tabutémák fokozatos felszabadítása, a magyar irodalomnak, magyar kultúrának az összmagyarság egészére kiterjedő értelmezése, a magyar történetszemlélet gyökeres megújítása, a személyiség felszabadítása, a különböző szellemi csoportok, különböző folyóiratok megindítása. Más szóval: megközelítése a szellemi nyitottság tekintetében annak az illúziónak, amit a magyarság 1945–46-ban táplálhatott.

II.

Ha történetileg nézzük közelmúltunk és jelenünk irodalmát, akkor a legjobbak folytonos szabadságküzdelme tűnik szemünkbe. A negyvenes évek végének kényszerű sematizmusára az ötvenes évek közepén már olyan művek válaszoltak összetett és mély valóságszemlélettel, hatalmas erkölcsi bátorsággal, mint Illyés *Bartók*ja, Déry *Niki*je, Juhász Ferenc *Szarvasének*e, s előbb még *Tékozló ország*a, Nagy László *Gyöngyszoknyá*ja, *Anyaképe*, *Rege a tűzről és jácintról* című hosszúéneke, Németh László *Galilei*je. Hogy csak azokból a jelentős művekből említsek néhányat, melyek akkor meg is jelentek. Olyan szellemi-erkölcsi erő sugárzik ezekből a művekből, amelyik máig szóló paranccsal helyezi hatályon kívülre azt az értelmetlen kérdést, hogy politizáljon-e az író. Hiszen ezek a művek nem programosan politizáltak, hanem lényegük szerint. Ha ugyanis a művész hitelesen fejezi ki önmagát és korát, akkor a mű a maga belső természete szerint már politikai állásfoglalás is. Ha egy hazug politikának a struktúráját világítja meg hitelesen, közvetlenül vagy felismerhető áttétellel, ezzel nyilvánvalóan leleplezi azt a hazugságot, megmutatja annak emberségellenes erővonalait, ezzel támadást indít ellene, mert másokat is ennek a hazugságnak, csalásnak, megtévesztésnek a felismerésére vezet. Éppen azzal, hogy önnön teremtett világának belső törvénye szerint, tehát egy „szemléleti világegész" erejével szól. Mert gondoljunk arra: milyen közegben, milyen világról és mit

mondtak, sugalltak ezek a művek? Kényszerű leegyszerűsítéssel emelhetünk csak ki a művek világnyi üzenetéből egy-egy mondatot – a mondottak dokumentálása végett. Juhász Ferenc az „árva nép, puszta ország" s a lealázott hit mélységéből, a parasztháború víziójából a „csuparettenet" világából bontotta ki eposzának vezető eszméjét, a szabadságért való küzdelem szükségességét, azt, hogy: „Ha kell, hát százszor újrakezdjük, vállalva ezt a legszebb küldetést, / mert a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség!" Illyés *Bartók*jának egyik fő gondolata is rögtön szállóigévé lett, mert egyetemes érvényét aktuális értelme is emelte: „Mert növeli, ki elfödi a bajt." Dérynek az ötvenes évek világát leleplező remekművéből, Niki kutya és Ancsa mérnök sok vonatkozásban párhuzamos történetéből is egyértelmű a megállapítás, mely szerint: „A szabadságot nem lehet semmivel sem helyettesíteni vagy pótolni." Németh László *Galilei*jében – az erkölcsi öntékozlások idején, koncepciós perek világában – az olasz tudós kálváriájának nagyon is közvetlen magyar vonatkozásai világosodtak meg, erkölcsi ítéletként pedig az az eszme, hogy az igazság megtagadását semmilyen érv, semmilyen körülmény nem mentheti föl a lélekben. Az ifjúsága szép hitének megcsalatkozásával oly következetesen és könyörtelenül szembenéző Nagy László „víg esztendőkre szomjas"-an, országos pusztítást számbavéve, szinte magának a pusztításnak a látványából, átéléséből merítve az erőt, dühöt, „fenséges fejét bánat, bitangság fölé vágja", s elkezdi következetes költői küzdelmét azért, „hogy az ember az életét / újra kezdje, / ha szétzüllött a csillagok / égi kertje". Egyáltalán nem véletlen az, hogy az itt említett írók és művek az akkori irodalompolitikai támadások középpontjába kerültek, s még kevésbé véletlen, hogy az 1956-os forradalom leverése után a gyors restaurációra és konszolidációra törekvő hatalom irodalmunknak éppen ezt a nemzeti sorsot, gondot vállaló vonulatát tette felelőssé. Hiszen nyilvánvaló, hogy a Rákosi-rendszer elleni küzdelemre való felébresztésben valóban jelentős szerepük volt közvetlen hatásuk révén is a kiszolgáltatottság, megnyomorítottság, rettegés, hazugság ellen belső távlataikkal, művészi igazságaikkal is tiltakozó műveknek.

III.

1956 után a prés megint rettenetes erővel süllyedt mélyre, kontraszelekciós munkája pedig ismét értékzavart próbált teremteni. Azokat támogatta, akik a restauráció hangos szószólóivá lettek. Nem is tehetett mást, hiszen a politikai körülmények lényegük tekintetében nem változtak, csupán az elnyomás mértéke csökkent, de a kötelező hazugság, a konok nemzetszűkítés változatlan maradt. A hatvanas évek közepéig a magyar irodalom kizárólagos jelzője a „szocialista" volt, csak ekkor változtatták meg a kánont, s lett helyette a „szocialista Magyarország irodalma". Ez a módosítás csupán annyit jelentett, hogy az ítélkezés ideológiai hangsúlyainak megőrzésével kiszélesedhetett valamelyest a színkép. Az ideológiai abroncs különösen a kritikai irodalom számára maradt szoros: a szépirodalom nehezen bár, de megtalálta a maga szabadságharcának az új ösvényeit a hatvanas évek közepére, de a legfontosabb művek jelentéstartományainak fogalmi feltárása késlekedett. Sokszor éppen a művek mentése érdekében. Globálisan nézve a prózairodalomnak két fő iránya bontakozott ekkor ki: a tényirodalom és a parabolisztikus ábrázolás változatai. Mindkettőt az igazmondásnak az a kényszere vezérelte, amelyik 1956-ban kapott megdöbbentő igazolást. Ez pedig az, hogy a valóságot nem szabad mesékkel elfedni, mert a hazugság megbosszulja magát, s előbb-utóbb lelepleződik és könyörtelenül követeli a lelkiismereti elszámolást. A próza két új változata lényege szerint ugyanazt akarta elérni: a kor hiteles ábrázolását. Az egyik ezt a tények szinte dokumentumszerű pontosságától remélte és a személyes élmény hitelétől, a másik a filozófiai szinten érvényes példázatok segítségével, időtlen érvényével igyekezett ezt megtenni. Előbb a hagyományos realizmust megújító kisregények, a metszetrealizmus és a tényirodalomhoz köthető kisregények, szociográfiák keltettek nagy figyelmet, mert lényegében a magyar epikai hagyományokhoz kapcsolódva az adott korban egy-egy új életszeletet, metszetet világítottak át, s ezzel jelentősen tágították a hatvanas évek magyarságának világképét. A szocialista idillizmussal szemben legalább egy-egy ponton bajokat, problémákat is megvilágíthattak. Csak emlé-

keztetőül utalok Sarkadi kisregényére, *A gyává*ra, amely három jellemtípus társadalmi hátterét is megvilágította, s e társadalmi lét romlékonyságát is jelezte. Fejes *Rozsdatemető*je a társadalom, a világ huszadik századi változásaitól teljességgel érintetlenül maradt életek értelmetlen vegetációját és örpusztítását mutatta be nyers szókimondással. Somogyi Tóth Sándor a kiégett entellektüelt, a világmegváltó szándékok kicsorbulását, a próféták meghízását emelte műve centrumába *(Próféta voltál szívem),* Fekete Gyula a reflektorfénybe állított álhősökkel szemben a látványos tettek nélkül élő és meghaló kisemberek, észrevétlenül élő „anti-hősök" felé fordította a kor figyelmét *Az orvos halála* című kisregényével. A korszak talán legnagyobb sikerű könyve, Sánta Ferenc *Húsz órá*ja a falusi Magyarország történelmének egy fejezetét a riport életszerűségével és az intellektuális elemzés egységbe ötvözésével világítja át. Csoóri Sándor könyve, a *Tudósítás a toronyból* a szociográfia megújulását indította el, bevezetőjében világosan kifejti munkájának mély motivációját: „Tényeket és adatokat halmoztam föl, történeteket beszéltem el, hogy nemcsak mások számára, de a magam számára is világosabbá váljék a kor, amiről határozottabban kell vallanunk és ítélkeznünk. E könyvben megjelent öt tanulmány a falun zajló történelmi változásokról szól, de az olvasónak éreznie kell, hogy többről is, másról is – egy fiatal ember közérzetéről." Galgóczi Erzsébet szintén a falusi társadalomról adott friss és összetett képet, Moldova György a külvárosi munkásságról, Csurka István a népi értelmiség konfliktusait jelenítette meg. Kardos G. György a nacionalizmus kialakulásának a feltételeit ábrázolta, Kertész Ákos a munkásság tudatának problémáiról adott emlékezetes képet.

A hatvanas évek közepén a közvetlen realizmussal és tényirodalommal szemben – és jórészt párhuzamosan – a jelképes ábrázolás is bő teret nyert. Előzményei ennek is korábbra nyúlnak, de ekkor vált szembetűnővé az általánosításra törő, az áttételesség különféle módozataival dolgozó példázatirodalom Sánta Ferenc, Mészöly Miklós, Déry Tibor, Örkény István művei révén, s ide kapcsolható az esszéelemekkel erősen dúsított, értelmező ábrázolás is Illyés Gyula műveitől Konrád György *Látogató*jáig. A parabolisztikus irodalom

hozománya éppen az általánosítás igénye, a filozófiai mérték folytán erősítette a magyar irodalom hagyományosan szegénynek minősített gondolatiságát és kísérletező kreativitását is. Különösen Örkény groteszk parabolái arattak jelentős sikert világszerte.

Különös azonban prózairodalmunknak ez a kettéválása, polarizációja, szakadása. Világtendenciát is jelzett ez akkor, a keresés, a poétikai újítás igényét. Mégis elgondolkodtató, hogy e két irány szintézise nem tudott létrejönni a magyar irodalomban. Némi általánosítással azt mondhatjuk, hogy a közvetlen tapasztalati jellegű tényirodalom fölé nem emelkedett erőteljes gondolati boltozat, a filozófiai telítettségű példázatirodalom pedig közvetlen valóságvonatkozásának hiánya miatt nem lehetett a nemzeti tudatot formáló erővé. Relatíve, az ötvenes évek elejéhez, s a forradalom utáni lefojtottsághoz viszonyítva nagyívű kibontakozásnak látszott ez a két iránya prózairodalmunknak, hiszen addig elhallgattatott problémák sokaságát vetette föl, jelentősen tágította a nemzet világszemléletét. Mégis: mindkét iránynak a csonkaságát ugyanaz a szabadsághiány okozta. A tényirodalomnak nem véletlenül lett a kisregény a vezető műfaja: egy-egy metszetet mutathatott a magyar életből bizonyos megszorításokkal, de még azt is egyensúlyoznia kellett. Igazgató Jóska nélkül nem lehetett *Húsz óra*. A nemzet megtévesztésére épülő rendszer nem engedhette meg, hogy egész mechanizmusát úgy föltárják, hogy a tények sokaságából az egész struktúra képtelensége is nyilvánvalóvá válhasson. De a második oldalon is ez történt: a jelképes ábrázolás épp azért lett jelképes, mert nem vehette anyagát a közvetlen magyar valóságból. A gúzsba kötött kritika pedig a tényirodalom elemeit nem általánosíthatta az értelmezésben sem, a jelképes irodalom általános üzenetét pedig nem alkalmazhatta a magyar valóság tényeinek és struktúrájának megvilágítására. A kettős veszedelemre Németh László érzékenyen figyelmeztetett: „A világirodalom egy kicsit olyan, mint a tudomány: igazán csak új felfedezésekkel, termékeny ellentmondásokkal lehet behatolni belé. S erről kétszeresen lemondanak: egyrészt a kölcsönzött módszerükkel, ahogy a valóságukat nézik, másrészt, hogy a maguk élete elzárja előlük azt a valóságdarabot, amelyről valami igazán újat lehetne

mondani." Éppen Németh László vette ezt észre, aki az *Irgalom* című regényében legteljesebb szintézisét adta a hatvanas évek prózájának.

A költészetünk gazdag színképére ha csak egy pillantást vetünk a valóság és a művészet összefüggésének aspektusából, akkor azt láthatjuk, hogy a hatvanas években az artisztikus és elvont líratípusok – Weöres és Pilinszky – egyetemes problematikája, a „lélek aspektusait öklöző" eredményei szuverénül bontakoznak ki, a közvetlen valóságvonatkozású tárgyias-szemléletes költészetben viszont a rendíthetetlen racionalizmusú Illyés Gyula dőlt vitorlával előretörő pályája kivételnek számít, s ő is az általánosabb érvényű, példázat értékű versekbe fogódzik. Mások, a közvetlenebbül politizálók – Váci, Benjámin – fölemésztődnek ebben az évtizedben: hitük és felismerésük feloldhatatlan ellentmondásba jut. A korszak politikai nyomásával szemben ebben az évtizedben emelkedik eszményi rangra Nagy László költészete, s ekkor írja remekműveinek sorát Juhász Ferenc. Érett művekben teljesítik ki azt a költői-szemléleti forradalmat, melyet az ötvenes években kezdtek. Látomásos-metaforikus költői világszemléletük önnön értéke mellett felszabadító ösztönzést ad ekkor a magyar líra egész vonulatának, az útját kereső Csoóri Sándortól a pályakezdő Farkas Árpádig, Utassy Józsefig, majd Nagy Gáspárig. Nagy László költészete fenséges emberi karaktert formál, a folklór és a keresztény kultúra organikus rendjét örökíti tovább úgy, hogy elfogadja a modern kor kihívásait, s disszonanciákból épít lenyűgöző erkölcsi tartású, többdimenziós, bartóki karakterű költői világot. Épp azt sikerült neki megteremtenie, ami a próza két irányában külön utakon járt: a közvetlenség és az általános érvény egységét. Metaforikus képei megőrzik az élmény közvetlenségét, de annak egyetemes távlatot adnak, az egyetemességnek pedig a meghittség, a bensőségesség igézetét ajándékozzák. Metaforája rejtekezés is, maga tárja fel titkát *Versben bujdosó* című versében, de azt is, hogy ez a belőle fakadt képvilág ő maga is, ha szimatoló ebek vallatják, „szivárog belőle a vér". Nagy László tudta, hogy verseiben hatalom van, s költői küldetésének vallotta: „erős metaforákkal menni az álság falai ellen". Nagy László az élet apró jelenségeiben meglátta a létezés

jellegét. Költészetében úgy szólal meg a magyar valóság irodalmunkban legteljesebben, hogy annak egyetemes távlata is van. Az omló szülői ház tetején növő pici zöld cserjében meglátta a pusztulás és teremtés Zöld Angyalát, az ifjú párban és a várakozó lakodalmas népben a szépség és züllés örök ellentétét úgy, hogy közben plasztikus és ítéletes képet adott a hatvanas évek minden züllést megideologizáló hazugságvilágáról. Költészetében a fenséges emberi szellem és erkölcs a kor ellenében mutatott eszményi példát arra, hogy a hitványsággal küzdve is, a mi korunkban is ki kell csikarnunk a sorstól az emberhez méltó létet. Nagy László költői világa apokaliptikusnak érzékelte a magyar valóságot, de megrendítő létélményei ellenére óvta az emberi fenséget. A hetvenes években is ezt tette, annak a sejtelmével is, hogy a lehetetlen képviseletében szól.

IV.

A hatvanas éveknek ez a viszonylagos nyitódása, mélységből való kiemelkedése 1968-ban újra lefejeztetett, a szellemi életet a hetvenes években a depresszió jellemzi, a leszorítottság és a manipuláltság, megosztás még erőteljesebb foka. Szinte ördögi kultúrpolitika működik, fortélyos félelem igazgatja a szerkesztőket, a tehetetlenség lélek- és szellemszikkasztó kényszerűsége gátolja az irodalom szerves fejlődését. A hatvanas és hetvenes évek fordulóján – nyilván a hatvanas évek viszonylagos lendületétől is bátorítva – soha nem látott nagyságú, létszámú fiatal költő és író kezdené pályáját, jelentkezne a szellem szolgálatára, de hamarosan rá kell döbbennie, hogy „történelemszünet" (Rózsa Endre) van, hogy nincs fölvétel a „Fekete Sereg"-be (Szepesi Attila), hogy még az apák oly igen kérdéses történelmi cselekvéslehetősége is el van zárva előlük, ők már legjobb esetben is csak az apjuk fiai lehetnek. Fölöttébb jellemző volt a harmincnyolc fiatal prózaírót együtt szerepeltető 1981-es antológia címe: *A medveölő fia.* Tehát nem a cselekvő, hanem annak csak a fia. A lefojtottság, a cselekvés lehetetlensége, az élet fantasztikusan bonyolulttá válása nehéz feladat elé állította az irodalmat. A hatvanas évekhez hasonlóan nem fedezhetett fel új valóságelemeket, mert az irodalompolitika egyetlen mércéje az lett, hogy „csak ne legyen belőle baj", tehát ne mondjon, ne lásson semmivel többet, mint amennyit a politika nyilvánosságra kíván hozni. Közben mi lettünk a szocialista tábor legvidámabb barakkja, de az ország eladósodott, fölélte a jövőjét. A hatvanas évek vége nemcsak a csehszlovákiai magyar irodalomban okozott súlyos törést, kiábrándulást az éppen hogy csak megjelenő sorsirodalomból, a közösségi gondot-sorsot tudatosító nemzetiségi küldetésvállalásból, de a magyar irodalomnak is átrendezte az értéktudatát. A hatvanas évek irodalmának a mozgatórugója még a személyiség esélyeibe vetett hit volt, s a közösség és a személyiség kapcsolódási pontokat talált, az írás társadalmi küldetésnek, sorsformáló szellemnek tudott érték volt. A hetvenes évektől kezdve az írásba, mint közösséget is formáló cselekvésbe vetett hit erős kételyeket kapott. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a hatvanas-hetvenes évek folyamán pótolhatatlannak tetsző módon eltávozott az a nagy nemzedék, amelyik kikezdhetetlen művekkel biztosította a küldetésvállaló irodalom művészi hitelét is. Nem kizárólag, de elsősorban a népi írókra gondolok. Ők a maguk sorsmodelljében eleve bizonyos történetfilozófiai bizodalmat tanúsíthattak, s még bizonyos értelemben az utánuk következő Juhász, Nagy László, Simon István, Sütő, Kányádi, Dobos nemzedék is: viszonyításaikban a jelen nem lehetett a mélypont. Jellemző ebből a szempontból a különbség a népi írók nemzedéke és a hetvenes évek kényszerűen késleltetett fiatal nemzedékének önéletrajzi ihletettségű művei között. Illyés, Tamási, Szabó Pál, Veres Péter, Sinka és a többiek önéletírásából szülői közösségük kegyetlen szenvedése az ő küldetéstudatuk fölszállító röppályája lehetett, az értük szólás kötelességét tudatosította bennük. Nagy László is azt írja az *Anyakép*ben: „süvíti bennem az emlék / mire szegődtem", s parázsló szándék benne mindannak a megújítása, amiből lett. Sütő András emlékezetes vallomása a *Nagyenyedi fügevirág*ban szintén erről az értük is való küldetésről szól: „Az otthoniak – a sárban maradottak – azt gondolhatják: kiszabadultan a felfelé kapaszkodás útjára léptem. De fülemben a hangjuk s szándékaimban a fogadalom: nem fölfelé: lefelé

török, Uram; vissza azok közé, akik könnyeikkel egész rózsakerteket nevelhetnének..." Ezzel szemben a hetvenes évek új nemzedékének túlnyomó többsége nem bizonyosságot és küldetést talál az identitáskeresés önéletrajzi ihletettségű számvetéseiben – Beréményi *Legendárium,* Lengyel Péter *Cseréptörés,* Nádas Péter *Egy családregény vége* – hanem éppen arra döbben rá, hogy a személyiség kötődése szempontjából kiüresedett ez a fölkeresett gyermekkor, helyesebben: mindig is iszonyú volt. Tehát beléje sem lehet kapaszkodni. Nádas Péter Simon Péter nevű hőse a nagyszülők használhatatlan mítoszvilágától éppúgy nem kap eligazítást, mint a szülők megutált praxisvilágától: jelképes lehet, hogy Simon Péter e kettőből kiszakadva ájultan esik egy nevelőintézet kövére a regény végén. Az új nemzedék családtörténete leszámolás inkább, nem önerősítés. Magához a gyermeki dimenzióhoz, mint látásmódhoz is többnyire a leleplező ábrázolás lehetőségéért fordult, vállalva a gyermeki nézőpont szűkítő prizmáját is. De a fiatal nemzedék számára semmiféle biztató viszonyítást nem adott a történelem sem, egyszerűen elege volt abból a gondolkodásmódból, amelyik a jelen kilátástalanságán a még kilátástalanabb múlttal akart könnyíteni. A hetvenes-nyolcvanas évek irodalomtudatának így lett központi kategóriája az értékválság, az áttekinthetetlenség. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az ötvenes évek a társadalmi problematikát, a hatvanas évek a morális kérdésfelvetést, a morális tisztázás igényét tekintette fő feladatának. Ezzel szemben a hetvenes-nyolcvanas évek egyik fő szólama mindkét előbbi küldetésvállalást anakronisztikusnak, patetikusnak ítélte, s önmaga védelmére is – hatalmas szellemi erőkkel arra törekedett, hogy átértelmezze az irodalom szerepét, s az irodalom autonómiáját oly módon értelmezze, mely mód szerint nevetséges a jelentéselvű irodalomértelmezés, anakronisztikus a nemzeti sorskérdések irodalmi ábrázolása. A műértés legyen szövegközpontú, a mű maga pedig a szellem tiszta, közvetlen valóságvonatkozásoktól mentes szabad alkotása. Bizonyos, hogy a társadalomban elhatalmasodott értékválság lett az ösztönzője annak a prózaszemléleti fordulatnak, melyet a hetvenes-nyolcvanas években az új nemzedék végrehajtott. Ennek az elsősorban a Péterek – Esterházy, Nádas, Hajnóczy, Lengyel – által teremtett új szemléletnek szembetűnő jegyei vannak; persze mindenkinél lényegesen másképpen jelennek meg. Alapja az az értékválság, amelyik számukra lehetetlenné teszi az egységes, áttekinthető világérzékelést, ezért úgy gondolják, hogy az írónak ezt a tényt el kell fogadnia írói pozícióként is, tehát nem konstruálhat egységes, logikailag követhető és világos cselekményt, a történet helyére a szövegkonstrukció lép, amelyiknek a jelentése inkább költőileg értelmezhető. A közvetlen jelentéstől való idegenkedés is motiválja, hogy ők fedezik fel és eszményítik prózánknak sokáig rejtett vonulatát, elsősorban Ottlik Gézát és Mészöly Miklóst, de nem kevésbé Örkény groteszk művészetét teszik lobogóvá. Érthető ez, hiszen nem látván a személyiség cselekvésének terét, az apró részletek analízisében esztétizálják a világot. Nem látván a személyiség esélyeit: mindazt groteszk vagy bájos irónia tárgyává teszik, aminek élesen kritikus tekintetük mögéje is lát. Az író olyannak mutatja a világot, amilyennek a tettenérésben találja: kisszerűnek, groteszknek, áttekinthetetlennek, logikátlannak, a hagyományos értékeket komikusnak, üresnek.

Különösen az egymástól oly erősen különböző Nádas Péter és Esterházy Péter valóban kivételes tehetség. Eddigi pályájukat összegező hatalmas könyveik, az *Emlékiratok könyve* és a *Bevezetés a szépirodalomba* valóban példa nélkül álló művek irodalmunkban. Esztétikai újdonságukat tanulmányok tucatjai elemezték. Az én mostani szempontomból azonban némely kérdőjelet, megjegyzést is kell tennem. Lenyűgöző Esterházy Péter létszemléleti derűje, bájos groteszk látásmódja, szemléletének szárnyaló szabadsága, nyelvrontó nyelvteremtése, szatirizáló éleslátása, a megszokottól rögtön elütő egyéniségjegye, látásmódjának mélyéről sugárzó szinte szakrális egyensúlya. Szemlélete azonban könnyítés is, játékai elszabadulnak, s nagyon sokszor kioltják azt a rétegét a műnek, amelyik a tragikummal való szembenézésre irányulna. Pedig utalásaiban, bravúros villanásaiban mély sorsérzékelés, nemzeti történelmi számvetés is érződik. Elgondolkodtató mégis Radnóti Sándor megjegyzése: a kivételesen színvonalas és gazdag kritikai visszhang „minimális konszenzusra sem jutott az értelmezés tekintetében (ellentétben az

értékeléssel, ahol talán túlzottan is egyöntetű volt a komoly kritikák hálás ítélete). A szembetűnő művészi ambivalenciák feloldásai, megoldásai különböző, sőt néha egyenesen kizáró értelmezési horizontokat kínálnak, amelyekkel nem az a baj, hogy nem igazak, hanem az, hogy mind igazak". Nádas Péter hatalmas szellemi értéket mutató műve pedig azért nem lehet – kizárólag az én érzésem szerint – a nemzeti kultúra közkincsévé, mert egész világa a biszexualitás dimenziójában mutatkozik meg, s ez gátolja a mű empatikus befogadását. Nádas Péter is szuverénül önálló prózanyelvet teremtett, melynek egyéni karaktere a három egymásba ékelt emlékiratban három különböző nagy nyelvi mintát is idéz. A három különböző időben játszódó emlékirat írója a kilátástalanságban, a lét tiszta megélésének lehetetlenségében egyezik meg egymással. Az egyik felejthetetlenül érzékletes és árnyalt – bár gyermeki aspektusból nézett – rajzot ad a forradalomról is. Viszont az a történelmi tapasztalat, amely a társadalmi ember szintjén teljes kilátástalansághoz vezeti hőseit, Nádas Péter regényében minden esetben a személyiség biszexuális életében oldódik fel, válik egy magasabb aspektusból jelentéktelenné. Ebben vélik megtalálni a hősök azt az emberhez méltó nyitott világot, „melyben a kizárólagosság és a kisajátítás törvényei nem működnek, amelyben nem valakivel, nem egyetlen kiválasztott lénnyel állok kölcsönösségi viszonyban, hanem mindenkivel. Illetve senkivel." Még ha elfogadjuk a kritikának ezt az állítását, mely szerint a biszexualitás csupán médium itt, a létszemlélet közvetítő anyaga, akkor is túlságosan nehéz ez a részleteiben lenyűgöző értékű mű ahhoz, hogy közösségi szemléletformáló erővé válhasson.

Az új prózairány e két összefoglaló művét a kritikai irodalom igen gazdag nemzetközi viszonyrendszerbe állította, s különösen nagy élvezettel elemezte e művek struktúráját, bonyolult nyelvi szövetét, motívumhálózatait. És alig szólt emberi jelentésükről, üzenetük magatartássá avatható tartalmairól. S ez azért rossz, mert az új próza sok kitűnő szellemi teljesítménye éppen a modernség túlzott akarása miatt mond le a szélesebb olvasóközönségről az egyébként is szűkülő olvasótáboron belül is. Ily módon közvetlen értelemben lemond a nemzeti tudat formálásának lehetőségéről is. Tágabb értelemben természetesen megteheti ezt, hiszen a „lélek aspektusainak öklözése", a szellem érzékenységének növelése a közvetlen anyagtól függetlenül is hathat. Sőt olyanfajta okfejtéssel is találkozhatunk gyakorta a hetvenes-nyolcvanas években, hogy a politikától való elfordulás az igazi politizálás: az adott politika teljes megvetése. Weöres, Pilinszky, majd Tandori erőteljes kultuszát ez is ösztönözhette ebben az időszakban.

Prózairodalmunk másik ága a jelenkori összefüggések múltbeli eredőjét kutatva a nemzet történelmi tudatának, történelemismeretének megteremtését végezte a kiszolgáltatottságát egyre nehezebben viselő, s abból egyre erőteljesebben felemelkedő történetírással párhuzamosan, de a maga összetettebb eszközeivel. A hetvenes-nyolcvanas évek irodalmában külön vonulatot képeznek azok a történeti tárgyú regények, amelyek új fénybe állították történelmünk egy-egy korszakát. A hetvenes évek elején Balázs József kisregényei egyszerre jelentették a realizmus megújítását és a tények gondolati telítettségét: kisregényeiben – *Magyarok, Fábián Bálint találkozása Istennel, Az ártatlan* – a magyar kisemberek világháborús kiszolgáltatottságát úgy mutatta be, hogy közben fényesen látszott az az elemi erkölcsi érzék, amelyiknek a mércéjét a kor nem állta ki. A józan paraszti ész kaotikusnak látta a történelem fordulóit, a teremtés hibáit regisztrálhatta, hiszen az események nem feleltek meg az elemi emberi követelményeknek. A történelem alá került kisember reménytelen történelmi küzdelmében a magyarság sorsmetaforáját is fel kellett ismerni. Simonffy András kollázsregénye érzékletesen cáfolta a magyarság második világháborús szerepéről célzatosan kialakított hamis köztudatot. Hatalmas dokumentumanyaga a szembesítő, tényeket, titkokat kiderítő, az egészet egységben látni képes írói szemlélet erőteljes megnyilatkozása *(Kompország katonái)*. Illyés Gyula *Beatrice apródjai* című önéletrajzi esszéregénye az ország trianoni feldarabolásának új és igaz megvilágítása. Rengeteg könyvet idézhetnénk emlékezetünkbe ebben a sorban, emlékiratokat és történelmi regényeket egyaránt. Az is megfigyelhető, hogy ezekben a könyvekben folyamatos történelemszemlélet-tágítást végzett a magyar irodalom, sokszor meg is előzte a történettudományt. Sokáig tabutémák

gátolták ezt az irodalmi számvetést is, szinte csak lépésről lépésre haladhatott az irodalom is. De Galgóczi Erzsébet *Vidravas* című regénye már a koncepciós perekig jutott, Cseres Tibor *Vizaknai csaták* című könyve pedig hatalmas erdélyi dokumentumanyagot próbált irodalmi eszközökkel a köztudatba átvinni. Kár, hogy nem hibátlan kreatív erővel.

A hetvenes évek magyar irodalmában erőteljes frissítést hozott, s a közösségi sorsproblémák vállalásának vonalán is maradandó művek sorával teremtett egyensúlyt az, hogy sokak – Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Czine Mihály, Ilia Mihály és mások – szívós küzdelmének eredményeként a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején már nem lehetett a politikának sem tovább kiszorítania a nemzetiségi magyarság irodalmát a magyar irodalomból. A nyolcvanas években ez a tendencia a nyugati magyarság irodalmának a befogadásáig fejlődött. A nemzetiségi irodalom új hangsúlyt adott a nemzeti sorskérdések vállalásának, a személyiség és közössége összetartozásának. Dobos László regénye, a *Földönfutók* nyitotta ezt a sort még 1967-ben: hősének, hőseinek a regény címében is megjelölt karakterisztikuma a nemzetiség történelmi kálváriájából következik. Majd Sütő András regénye, az *Anyám könnyű álmot ígér* emelt létfilozófiai boltozatot a pusztakamarási parasztvilág történelmének tényei fölé különleges líraiságú szociografikus képes beszédével. Gion Nándor *Virágos katonája* az Új Symposion-nemzedék szélsőséges koncepciójának, a kiszakadás, menekülés eszméjének belső korrekciója is bő cselekményű folklorizált realizmusával. Szilágyi István remekműve, a *Kő hull apadó kútba* a Németh László-i tudatregény frissített változatát teremtette meg, nyomatékkal sugallva azt, hogy illúziókba nem lehet menekülni a sors valóságos kihívásai elől. Duba Gyula *Vajúdó parasztvilága* lírai kötődést és tudományos tényszerűséget társítva mutatja be a csehszlovákiai magyar parasztság történelmi átalakulását, majd nagyregényeiben teljes tablót igyekszik adni nemzetiségéről éppúgy, mint Dobos László a hetvenes-nyolcvanas évekbeli regényeiben. A hetvenes években felvirágzó erdélyi magyar történelmi drámairodalom az Illyés Gyula *Kegyence* által vágott csapáson indulva mutatta be személyiség és hatalom pusztító viszony-

rendszerét a mi korunkban. A sajátosság elemi jogát hirdetve, s az embertelen hatalom elleni belső fegyverkezésre, belső táj kialakítására, az emberi minőség megőrzésére minden körülményben. Művek egészéből sugárzó gondolatokat idézve: „Mert ha porból lettünk is: emberként meg nem maradhatunk az alázat porában." Illetve: „A hatalom természetes / Végső határa az a pont, ameddig / Az alattvalók hűsége kitart." Az erdélyi magyar líra Kányádi Sándor és Farkas Árpád nevével jellemezhető vonulatának verseiből az erdélyi magyarság sorsa, megrendítő kiszolgáltatottsága, szétszóródása komorlik elénk. A művekben megjelenő költői személyiség pedig a *Szivárgásban* is helytálló, az égig érő hóban is alagutakat építő közösségóvó elszántság elkötelezettje. Vagy miként Kányádi *Krónikás éneke*: szigorú morális ítéletével, biblikus átkával szólít helytállásra. A közösségi sors és a személyiség üdvösségügye szétválaszthatatlan ezekben a jelentős művekben, melyek szellemi-erkölcsi erejét és igazságát a román cenzúra is fölismerte, Sütő András és Kányádi Sándor, de mások művei is a nyolcvanas években ezért nem jelenhettek meg Romániában.

A magyarországi költészetben a hetvenes években legnagyobb művészi erővel Nagy László nézett szembe a nemzetmegtévesztés egyetemessé növesztett mechanizmusával, mellette Utassy József, majd a hetvenes-nyolcvanas években Csoóri Sándor és Nagy Gáspár művészete válhatott nemzeti értelemben is öntudatformálóvá, helyzetfelismerésre kényszerítő erővé. Nagy László úgy regisztrálta a kor totális értékválságát, hogy költészete megtelt a groteszk és a játék elemeivel is, de ezeket is kérlelhetetlen erkölcsi szigorúságának, a hitványság láttán támadt „szentséges dühének" művészi kifejezésére használta. Művészi erővel nevezte meg a hetvenes évek romlott álságát, melyben „sárkányként a moly fia hemzseg", s melyben a nép nem veszi észre, hogy a viszonylagos jólétnek teljes nemzeti öntudatvesztés, öntudatkioltás az ára:

> bár elosztásra tömény-édességet vagdal a bárd
> és átváltoztak a béklyók cukorral cifra pereccé

S összegzésként azt is kimondta erről a vegetatív, eszmétlen pillanatnak élésről, hogy „ekkora alázat már gyalázat". Abban, hogy a magyar szellemi életnek a depressziója, lefokozottsága, apátiája a hetvenes évek végétől egyre erőteljesebben mozgásra, nyitottságra változott, kivételesen nagy szerepe volt Csoóri Sándornak. A nemzeti önismeret és öntudat tartósított zavaraival küszködő, a megalkuvásaiból, kényszerhelyzeteiből felmentő-magyarázkodó ideológiát kovácsoló, önmaga igazi tartalmaitól folyton visszariadó magyarságot az utóbbi két évtizedben Csoóri esszéi és versei, de nem kevésbé személyes kiállásai ébresztgették. Szellemi szabadságharcának az az alaptörekvése, hogy megszüntesse a távolságot a felismert és a kimondott igazság között, s ezt a közvetlen személyesség, a vallomás hitelével cselekszi. Művészete az őszinteség szabadságharca egy álságokra, megalkuvásokra ösztönző korszellemmel szemben. Költészete a hetvenes évektől válik igazán jelentőssé. Benne egy, a létezés gyönyörűségére, az elérhető emberi teljességre fölszánt lélek nyilatkozik meg szinte pompázatosan dús képekben, de a személyiség áhított harmóniáját a versvilágban folyton éles vágások metszik át, törik meg: mutatójaként annak, hogy miképpen gátolja a személyiséget a nemzet sorsa és élete, a kilakoltatott, félresiklott forradalmaink, a „fennkölten züllő ország", „Magyarország: bál ország", a „vérben vonagló tömeg az Országház körül", a „szemérmes diktatúrák", a „fakó nép", „gazdátlan ország". Történelmi, nemzeti értékeink, emlékezetünk tékozlása: „disznók dúlják a jácintos temetőket, nem látjátok? / már halottaink orrát harapják, nyög a gége" és így tovább. Vallomásos költészete így válik felhívó, ösztönző közösségi erővé, szellemi energiává másokban is. És erkölcsi kényszerré, hiszen a kimondott igazság megszégyeníti az azt elhallgatókat. Esszéi a műfaj legjavához tartoznak poétikai értelemben is: egy nyitott személyiség önéletrajzába foglaltan nevel tágasságra, szabadságra, szellemi-erkölcsi helytállásra, a történelmi tudat építésére, népiség és modernség szintézisére. Őszinteségében hatalom van, a személyes átéltség hitele, a szigorú önelemzés tanúsítja azt, amit mindnyájan érzünk, de kellett, hogy Csoóri Sándor rádöbbentsen a ki nem vallott tényekre. Arra, hogy a félig kimondott igazságok romlékonyak és léleksorvasztó hatásúak, hogy a történelmi tudattal és jelenkori reális helyzetismerettel nem rendelkező nemzettel bármit megtehet a hatalom, hogy nem menekülhetünk a tétlen becsületességbe, hogy történelmi analfabetizmusban tengődik, organikus önszemlélet nélkül fogyatkozik a nemzet, hogy a cselekvéshez vezető buktatós úton fölszámolják már a cselekvésre hivatott erőinket, hogy életünk félig bevallott élet, hogy beleszerettünk saját panaszos hangunkba – cselekvés helyett. Hogy nomád értelmiségiek vagyunk, gyűjtögetéssel szerezgetjük töredékes információnkat saját ügyeinkről. Már jó két évtizeddel ezelőtt drámai érzékletességgel szólt a nemzetiségi magyarság kétségbeejtő sorsáért való felelősségünkről. Csoóri Sándor nyitottsága, kitárulkozó személyessége örökös támadások, szilenciumok, megrovások közepette harcolta ki a maga védtelenségét, melynek pontos értelmezését tőle idézem: „Mert a védtelenség az a kivételes közeg, amelyben felnőtté válhat az egyén. Szabaddá a körülöttünk burjánzó megfontolásoktól."

A Nagy László nyomdokain induló fiatal költők népes táborából ezt a védtelenséget Nagy Gáspár küzdötte ki magának úgy, hogy közben a modern költészet formai ösztönzéseit is kamatoztatta. Nagy László-i igényességű erkölcsi tartása révén költészetében a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországának súlyos morális válsága éles kritikai fényben mutatkozik meg. Nagy Gáspár a „helybenzsákbanfutáskorban" erkölcsi kötelességének érezte az árulás elleni költői küzdelmet, a nyílt beszédet. Egyértelmű utalásaival, motívumrendszerével tágította a nemzet történelmi emlékezetét, szorgalmazta a nemzet erkölcsi-szellemi megújulását. Költészete csupa küzdelem, fölrázó eszméltetés. Rég kimondta, hogy „rohadunk a forradalomban", s ennek a rohadásnak az emberi magatartásokban tetten érhető változatait megsemmisítő iróniával, máskor egyenes példák ellensúlyozó erejével állította elénk. Nyíltan szembeszállt költészete a történelemhamisítással, az „ötvenhatosok, hatvannyolcasok, hetvenhatosok, nyolcvanegyesek" motívummá emelése is egyértelmű jelzése ennek. Sok-sok földi pöre közül a legismertebbé az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* című verse vált, melyben a kényszerűséggel ideologizált történelmi feledést megsemmisítően szólt a forradalom

áldozatainak méltó eltemetéséért és a tényeknek megfelelő történelmi igazságtevésért:

egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI!

Azért idéztem e közismert összegző sorokat, hogy az „egyszer majd" kifejezésre fölhívjam a figyelmet; amikor Nagy Gáspár kiállt a nyilvánosság elé ezzel a verssel, akkor még talán csak a messze távoli jövőben reménykedhetett. Csoóri Sándor mondta védelmül azon az inkvizíciós vitán, mely ennek a versnek a megjelenését követte: „ez a vers egy szál virág egy ma még nem létező síron, de meglesz a sír, s rajta lesz a virág." Irodalmunk szellemi szabadságharcát csak ilyen hittel lehetett – és ilyen bátorsággal – vívni. Csoóri Sándor és Nagy Gáspár művészetének valóságvonatkozása, igazságtartalma lényege szerint nem különbözött attól a szellemi ébresztő munkától, melyet a hetvenes évektől kibontakozó második nyilvánosság, a szamizdat irodalom képviselt. Úgy vélem, egymást erősítette ez a két változata, módja egyazon törekvésnek. Az is bizonyos, hogy a magyarországi irodalom eme szabadságharcát jelentősen támogatta a nyugati magyarság tényfeltáró, történelmi emlékezetet őrző munkája is. Még azzal is, hogy jó évtized óta megszaporodtak a szellemi-politikai nyitottságot belülről, a személyiségben is erősítő nyugati utak. E mostani vázlatomban kiemelt személyiségeket irányjelölőként neveztem meg, exponált személyiségükkel tendenciákat óhajtottam megmutatni elsősorban.

V.

Magyarországon forradalom van. Az utóbbi fél évben olyan változások történtek, amilyeneket remélni sem lehetett. Legalábbis szellemi és politikai vonatkozásban. Eddig a múltból a jelenbe vezető erővonalak közül említettem meg néhányat. Meggyőződésem ugyan-

is, hogy a mai nyitottság igényként és törekvésként mindig is benne élt a magyar irodalomban. A hatalom azonban szinte mostanáig mindent elkövetett annak érdekében, hogy a szellem a hatalom szolgálója legyen. A nyolcvanas években ez már különösen sok nyílt ütközéshez vezetett szilenciumok, folyóirat-betiltások, az írószövetség 1981-ben kiküzdött eredményeinek ellehetetlenítése, az 1986-os közgyűlés után szinte felfüggesztése, jelzik az örök küzdelmet szellem és hatalom között. De az eredmények is egyre nyilvánvalóbbak lettek: letörölhetetlennek bizonyult a szamizdat-irodalom, egyre több lett a külföldi publikáció, egyre több lett a nyílt ellenállás, tiltakozás, aláírásgyűjtés, egyre szaporodtak a kultúra sokszínűségét jelző évkönyvek, kiadványok. Míg aztán végre most – igaz, hogy elsősorban a külpolitikai helyzet és az ország gazdasági végromlása következtében – megkezdődött a monolit politikai rendszer felszámolása, újra lehetségessé kezd válni a nemzeti kultúra sokszínűsége. Hogy mit jelent ez az irodalom számára, az még természetesen művekben nem mérhető. Egyelőre az ország a teljes szellemi forrongás állapotában van. Szinte naponta indulnak új újságok, folyóiratok, melyek természetesen elsősorban a nemzet önszemléletét, politikai tisztánlátását hivatottak szolgálni. Ebben a mostani zajlásban az irodalom változása még nem látszik, de az irodalmi közgondolkodás, az irodalmi tudat gyökeres átformálódása már látványosan folyik. Szabadon jelenhetnek meg mindazok a könyvek, versek és regények, melyek eddig a szamizdatba vagy szinte elérhetetlen nyugati kiadványokba kerültek, s ily módon reális megítélésük, s a nemzeti irodalom folyamatába való bekapcsolódásuk eddig lehetetlen volt, Petri György verskötete, Konrád György regényei, de a régiek közül Hamvas Béla könyvei éppígy említhetők példa gyanánt. Ez utóbbi arra is példa, hogy a mai magyar szellemi életben újra legális teret kap a transzcendens, ráción túli érzékenység. Ugyanígy gyors egymásutánban jelennek meg azok a művek, melyeket eddig vallásos világnézetük miatt zárt ki a hivatal a köztudatból is. A zajló idő természetes módon az irodalomban az emlékiratok, naplók szinte beláthatatlan tömegének megjelenését hozta.

A közgondolkodás szempontjából a legnagyobb eredmény természetesen a nemzeti történelem reális értékelésének lehetősége, a politika, legalábbis a monolit-politika kényszerű kivonulása a történelmi számvetés meghatározásából. Kitárulkozik ily módon a nemzet hagyományvilága is: fájdalom, hogy nemzedékek csak most kezdenek ismerkedni igazabb történelmünkkel, de öröm, hogy ők végre tényekkel szembesülhetnek. Egész közgondolkodásunk szempontjából igen nagy jelentőségű a Bibó-életmű megismerése. Különösen a történelemismeret szempontjából fontos a nyugati magyarság tudományos eredményeinek beáramlása az országba, de irodalmunk színképét is jelentősen módosítja a nyugati irodalom megismerése. A mostani forradalom, mint minden korábbi is, tiszta értéket és megdöbbentő kaméleon-arcokat egyszerre emel föl.

Hatalmas szellemi-erkölcsi erőre van szüksége most is a magyarságnak, hogy ebben a forrongásban tisztább önmagát megalkothassa. Bizonyos, hogy a különféle ízlésbeli és politikai irányzatok szerint formálódó folyóiratok hozzájárulhatnak ehhez a tisztázódáshoz, hiszen minden iránynak az az érdeke, hogy a maga legjobb szellemi értékeit, erőit vonultassa föl. De azzal is tisztában kell lennünk, hogy az időtálló irodalmi művek sohasem közelíthetők meg teljes mélységükben kis politikai érdekek felől. A különböző ízlésirányhoz tartozó írók remekműveinek találkozniuk kell a nemzeti kultúra egyetemes emberi értékeket teremtő csúcsain. Fél évvel ezelőtt – a debreceni irodalmi napokon elmondott előadásomban – még azt bizonygattam, hogy a politikai hatalom harmonikázó prése alatt irodalmunk fő irányai közeledtek egymáshoz. Nem jellegben, hanem szemléleti tisztaságban, erőben. Ma végtelen szomorúsággal látom, hogy a szellemi szabadság első pillanataiban már újra erőre kap bennünk a „civódó magyar". Bizonyos pedig, hogy a magyar irodalomnak nagyobbra kell néznie, mert egy fizikai és szellemi létében kizsigerelt, szétzilált nemzetet, a személyiségeket, s rajtuk keresztül a közösséget kell a remekművek emberformáló hatalmával új életre keltenie.

Századunk kihívásai – a magyar irodalom válaszai*

I.

Bár meggyőződésem szerint a magyar történelem legtragikusabb évszázadának a végén természetes igényünk a tanácskozásunk címében megjelölt számvetés megkísérelése, irodalomszemléletünk mai állapotában mégis magyarázkodással kell kezdenem előadásomat. Ha ugyanis képzeletünkben most számbavesszük íróink és irodalmáraink népes csapatát, be kell ismernünk azt, hogy nagyobbik hányaduk mosollyal vagy iróniával tolja félre ezt a kérdésfelvetést, hiszen – mondják – igen messze vagyunk már attól a korszaktól, amikor az irodalmat még a nemzeti önismeret, öntudat, azonosságtudat legfontosabb terrénumának tekinthettük.

Kritikusaink, irodalomtörténészeink sokszor szinte egymással versengve idézték és idézik íróinknak az eredeti szövegösszefüggésből sarkított kiszakított mondatait, melyek ilyen kimetszett állapotukban azt a vélekedést látszanak igazolni, hogy az írónak és az irodalomnak semmi köze a társadalomhoz, a történelemhez, hiszen az irodalmi mű csupán szöveg, a műalkotás nem érzelmekből és gondolatokból áll, hanem szavakból, a regényíró semmi mást nem akar, mint „regényt írni" (Ottlik Géza), s „nem népben, nemzetben kell gondolkodni, hanem alanyban és állítmányban" (Esterházy Péter).

Számtalanszor olvashatjuk, hogy az irodalomban nem az a fontos, hogy miről szól a mű, hanem az, hogy hogyan szól.

Azt a tézist is sokszor hallhattuk, hogy az irodalmi mű ne jelentsen valamit, hanem legyen valami.

* Elhangzott a Tokaji Írótáborban, 1997. augusztus 14-én.

A kritikus és irodalomtörténész büszke öntudattal hangsúlyozza, hogy távol van tőle az az ostobaság, hogy irodalomról beszélve eszméket, történelmet, közösséget, nemzeti sorsot, netán nemzeti sajátosságokat emlegessen.

Nem lehet nem észrevennünk, hogy a magyarországi kritikai és irodalomtörténeti szemléletben olyan értékszempontok jutottak szinte kizárólagos képviselethez, amelyek alapján az irodalom autonómiáját és célnélküliségét hangsúlyozva mérhetetlenül le lehetett szállítani azoknak a műveknek az értékét, amelyek ösztönzői között a magyar nemzet sorsa, élete is közvetlenül felismerhető volt.

Az író közösségi küldetése, ha szóba kerülhet egyáltalán még, az őrültség vagy a romantikus váteszség szinonimájává torzul, anakronizmusnak minősül, s gúny tárgyává válik.

A személytelenség egyetemes érvényének naponkénti hangsúlyozása mellett az írói személyességet is a romantika avítt maradványának minősíti ez a szemlélet.

Mindemellett a magyar irodalom alakulástörténetének megítéléséhez a nyugati irodalmakat állítja ítélő mértékül.

Az irodalomelmélet bevallott célja már rég nem az, hogy az irodalom megértését, a művek minél összetettebb és mélyebb elemzését, értelmezését segítse, hanem az, hogy önálló művészetfilozófiai diszciplína gyanánt érvényesüljön. Ezért is vált a művek kitüntetett tárgyává magának a műnek a mibenléte.

Az is elgondolkodtató sajátossága az újabb magyar irodalomelméleti gondolkodásnak, hogy miközben a megértést, az igazság osztottságát hangsúlyozza, maga kizárólagosságra tör, s lépten-nyomon gúny tárgyává teszi a más szemléletű alkotót és értelmezőt.

Egyik divatos teória szerint pedig vannak szabadságelvű és vannak közösségelvű alkotók, s ez utóbbiak természetesen megsértik a művészet alaptörvényét, az autonómiát.

Mindezek alapján annyiszor hangsúlyozták az irodalom céltalanságát, autonómiáját, küldetésnélküliségét, függetlenségét, hogy mára valóban el is értük azt, hogy az irodalom nagyon keveseket érdekel.

Nem is szabad ezen csodálkoznunk, ha az irodalom lefokozását maga az irodalom végzi el. Hogyan kívánhatnánk azt, hogy az irodalom iránt érdeklődjenek az emberek, hogy az irodalom egyén- és közösségformáló erő legyen továbbra is, ha önmagunk örökké azt méltatjuk, hogy az irodalom legfőbb témája önmaga, de ezt az önmagát egyre szűkebb térre szorítjuk, más szóval ha a szélesebb közönség számára teljességgel érdektelenné tesszük? Ha érdeklődésünket, elemzésünket oly kizárólagosan a hogyanra irányítjuk, hogy teljességgel elkerüljük a technikán kívül eső szempontokat? Ha kizárólagos rangra emeljük az iróniát, a játékot, a lebegést, a töredékességet, a megfoghatatlanságot, ha a művek hogyanjának a leírásából is kipároljuk e hogyan érzelmi, gondolati ösztönzőit?

Az eddigiek összegzéseként azt is mondhatnám, hogy az irodalom mostani témánk szempontjából saját erőfeszítésével tette magát érdektelenné, midőn hangsúlyosan lemondott arról, hogy fontossága legyen a társadalom alakítása, a nemzeti önismeret mélyítése, gazdagítása szempontjából.

Ilyen sommásan azonban ne ítélkezzünk még nyilvánvaló tények alapján sem. Nemcsak azért, mert így feladat nélkül maradván, már indulhatunk is innen hazafelé, hanem azért sem, mert a dolog bonyolultabb, hiszen máris témánk közepében vagyunk.

Az említett jelenségek ugyanis századunk, helyesebben századunk második felének kihívásaira adott válaszok is. Jóllehet – megítélésem szerint – több esetben szélsőséges, sőt helytelen válaszok, mégis válaszok, az okok felől magyarázhatók. Sok esetben viszont éppen túlzásaikkal segíthetnek kialakítani egy olyan szellemi egyensúlyt, amelyik tágasabb, érzékenyebb irodalomszemléletet segíthet kibontakozáshoz.

Az 1948 utáni ideológiai diktatúra alatt szenvedő évtizedekben az irodalom még csak ki tudta valamiképp harcolni a maga szuverenitását (erről szólok még), de az irodalomértelmezésre túlságosan rányomta bélyegét a kizárólagos pozíciójú és mélyen átideologizált marxista irodalomtudomány, mely egyéb hibái mellett a világirodalmi horizontot keletire és szűkre zárta, az irodalom létmódját pedig – a művészet autonómiáját messzemenően megsértve – a politika

dimenziója alá szorította. Értékét a tartalmi elemnek rendelte alá, ezen belül pedig a szocialista realizmus címszavával a marxista ideológia közvetlen vallomásos megnyilatkozásait állította értékskálája tetejére. Az egyes nagy, számára is megkerülhetetlen életműveket pedig úgy torzította és szeletelte, hogy azok, akár fejük tetejére állítva is, valamiképpen beleférjenek ebbe a koncepcióba, vagy legalább érintkezzenek vele akárcsak a leggyengébb pontjukon is. Így szakaszolódott Ady életműve a forradalmiság négy stádiumára, így lett József Attila szocialista költő, így vetett a marxista népiségteória máig érő árnyékot az alapvetően más indítékú és karakterű magyar népi irodalomra.

A diktatúra végelgyengülési folyamata idején aztán ezek a minősítések súlyosan visszájukra fordultak, különösen a könnyen változó és könnyen ítélkező teoretikusok kezén. Így devalválódott a köztudatban Ady, Móricz, József Attila életműve, az egész népi irodalom, ahelyett hogy fölfedeztük, föltártuk volna azokat az értékeiket, amelyek a diktatúra alatt rejtve maradtak. De ezen az alapon ítélkeznek Nagy László, Csoóri Sándor vagy Sütő András életművéről néhány fiatalkori írásuk ürügyén olyanok is, akik maguk évtizedekig szolgálták a marxista hitet és teóriát. Ahelyett teszik ezt, hogy inkább arra mutatnának rá, hogy ezek az életművek a mi évtizedeinknek milyen döbbenetes látleletét és ítéletét foglalják magukba.

Eszem ágában sincs a művészet dimenzióin kívül eső szempontokkal megemelni egyes életművek értékét, de azt vallom, hogy a művészet illetékessége korlátozhatatlan, tehát kirekeszteni sincs jogunk belőle egyetlen témakört sem, a nemzet, a magyarság gondjait sem. Viszont osztom Illyés Gyula nézetét: „Nem hisszük, hogy a társadalom szabadságáért folyó harc összeütközhetne a nemzeti szabadsággal. Nem erőltetjük senkire a nemzeti érzést. Elképzelünk embereket, akik megvannak nélküle, tisztelni is tudjuk őket. De tiltakozunk az ellen, hogy azok, akikben nincs meg a nemzeti érzés, a nemzet nevében szóljanak, vagy cselekedjenek."

Ha egy művész legbensőbb gondja nemzeti közösségének sorsa, akkor természetes, hogy ez a gond megszólalhat a műben. Sohasem vitatjuk, hogy a költő a halálról vagy a szerelemről vallhat-e.

Miért vitatjuk akkor, hogy közösségének példátlan szétszóratása, majd öntudatvesztése, megalázottsága, tehetetlensége ösztönözheti-e művészi alkotásra.

A mű értéke szempontjából elvileg természetesen semleges a téma, de ez a semlegesség azt is jelenti, hogy éppen az nem sérti a művészet autonómiáját, szabadságelvűségét, ha a közösségi gonddal küzdő személyiség a közösségi gondról is számot ad a művében.

Manapság gyakran olvashatunk arról, hogy a közösségi szemléletű művész önmagát korlátozza elkötelezettségével, küldetésvállalásával. Grendel Lajos is nyomatékosan arra hívja fel a figyelmet egyik esszéjében, hogy „csak a szabadságában nem korlátozott művész képes jelentős művet alkotni, s hogy az irodalmi kommunikáció mindig egyének kommunikációja, nem pedig nemzeteké vagy osztályoké. A kollektivista szemlélet, legyen bármilyen fogantatású, korlátozza az alkotás alapfeltételét, a művészi szabadságát, mivel azt kollektív célnak vagy akaratnak rendeli alá." Tiszta okfejtés. Csak éppen eltekint attól, hogy van a közösségi szemléletnek olyan változata is, amelyik nem korlátozza, hanem bátorítja, felszabadítja, felnöveszti a művész személyiségét, hiszen arra ösztönzi, hogy az egyén szabadságát önmaga világán túli területekre is kiterjessze, ilyen értelemben is egyetemes érvényűen képviselje.

A szabadságelv és a közösségi elv szembeállítását illetően Márkus Béla Gáll Ernőt idézi, aki csendesen megjegyezte, hogy vajon aki a közösség szabadságát védi, nem a szabadság elvét valósítja-e meg.

Azt persze a leginkább elkötelezett írók is tudják, hogy a tartalmi elem önmagában nem művészi érték. Politizálni is remekművekkel kell – vallotta Illyés Gyula –, mert a remekmű eleve ellenállási fészek. „Mert bátor csak egy jó műben lehet az író" – idézhetem Tamási Áron véleményét.

Az irodalomban természetesen csak az esztétikai érték lehet a mérték. De ezen azt értem – Poszler György világos tanulmányára támaszkodva –, hogy az esztétikai értékben az ismeretelméleti és az eszmét sugárzó érték, valamint az emotív és konstrukciós érték „nemcsak kiegészíti, hanem feltételezi, sőt életre hívja egymást. Csak együtt

válnak esztétikai értékké. Egymás nélkül kiesnek az esztétikum szférájából". Az ismereti érték legjobb esetben tudományos érték lesz, az eszmét sugárzó érték etikai, az emotív lelki, a konstrukciós pedig legfeljebb kellemes.

Tartalmi elem tehát önmagában nem emel remekművé egy alkotást, de nem is lehet gátja egy alkotásnak, ha benne ismeretek, etikai magatartásnormák, érzelmi kötődések is megszólalnak.

Legnagyobb művészeink a diktatúra évtizedeiben éppen azáltal teremtettek sokszor kiemelkedő művészi értékű műveket, s azáltal váltak a szellemi élet központi alakjaivá, a megalázott, önmagától eltiltott közösség felegyenesítő erőforrásaivá, hogy személyiségük kivívott védtelenségével, szabadságával néztek szembe azokkal a közösségi kérdésekkel is, amelyeket a konszolidáció bűvszavával visszaélő politikai érdek eltitkolt vagy fel sem ismert.

A történelem kihívásaira persze sokféle hiteles művészi válasz adható, de ezek ha igazán érvényesek, sohasem oltják ki, hanem erősítik egymást, távlatot adnak egymásnak. Ki vonná azt kétségbe, hogy Pilinszky költészete a második világháború „kihívására" adott leginkább autentikus művészi válaszok egyike? De ez a tény semmivel sem csökkenti, hanem inkább nagyobb összefüggésekbe állítja például Nagy László közvetlenebbül, személyesebben ítélkező költészetének értékét. És ez fordítva is így van.

A személytelenség, a teljes elvonatkoztatás elhanyagolhatatlan módszere a művészetnek. Mai abszolutizálása azonban merő egyoldalúság. Legalábbis egyenrangúan állíthatjuk melléje ma is a személyesség értékeit, az átélhető sorsú személyesség világalakító, világteremtő alkotásait. A közvetlenül látható, felfogható, átélhető sorsú alkotó személyiség egyetemes érvényű tapasztalatait és cselekedeteit. Személyesség és egyetemesség, személyesség és távlatosság találkozási pontjait a művészetben. „A személyiség mint fölszikráztató metafora egy versben, képes láthatóvá és átélhetővé tenni a sorsot" – írja Csoóri Sándor, aki vonzó szabatossággal és nyíltsággal érvel amellett, hogy a világnak a mai, elszemélytelenedő állapotában különleges szüksége van a személyességre.

A befogadóra tett hatást illetően sem szabad lebecsülnünk a közvetlen élményszerűséget, hiszen a személyességet a közvetlen átélhetőség teszi egyetemes tapasztalattá, éppúgy, mint a személytelenséget az elvonatkoztatás.

Négy évtizedes bezártságunk részben természetes következménye az, hogy irodalomszemléletünkben most a nyugati minták abszolutizálódnak, mértékké válnak. Kulcsár Szabó Ernő nagy visszhangot kiváltott irodalomtörténete egyik mottóját Németh Lászlótól választotta: „...nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön is gondolkozott." Ez a mottó azt a fölöttébb fontos törekvést jelzi, hogy a magyar irodalmat európai horizontba állítva kell jellemeznünk és értékelnünk. Ez vitathatatlanul nagyon fontos aktuális feladata a magyar irodalomszemléletnek, de úgy gondolom, hogy ezzel a tágasabb szemlélettel nem mértéket kellene tartani a magyar irodalom elé, hanem éppen a sajátosságainak a feltárásához kellene a tágasabb horizontot fölrajzolni. Németh László gondolatának az eredeti helyén van egy hangsúlyos előtagja is. A teljes gondolat így hangzik: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen. De nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon, amely sok idegen művön gondolkozott." Ezt a kétszárnyú gondolatot, ezt a kiegyensúlyozott szemléleti nyitottságot kell követnünk. Ez kizárja azt, hogy irodalmunk „regionális különállását" tételezzük, de lehetővé teszi azt, hogy a sajátosságait is számbavegyük. A nyugat-európai irodalmakhoz viszonyított fáziseltolódásait ne fogyatékosságnak tekintsük, hanem vegyük észre a fáziseltolódásból is származó különleges értékeket is. Ady szimbolizmusáról szólva például ne csak azt hangsúlyozzuk, hogy megkésett jelenség ez a franciákéhoz viszonyítva, hanem azt is emeljük ki, hogy Ady szimbolizmusát a közösségalakító szándék, egy új magyar nemzeti identitástudat megteremtésének az igénye formálja egyénivé. Költői küzdelme olyan új típusú közös hitért zajlik, „amelyről a nyugat-európai modernség ekkor már és még – kevés kivétellel – eleve lemondott" (Kis Pintér Imre). A fáziseltolódás irodalmunk-

ban nem egyszer tette érvényessé a szélsőségek helyett a szintetizáló művészi magatartást.

Történelmünk legtragikusabb századában nemzeti sajátosságnak tekintem irodalmunk jelentős részének spontán telítettségét nemzeti történelmünk determináló tényezőivel. Telítettségét azokkal a sorskérdésekkel, amelyeket huszadik századi történelmünk oly kikerülhetetlenül szembeállított velünk.

Ezeknek a kérdéseknek, élményeknek egy része közös az európai nemzetekével, más része közös az egykori szovjet érdekszféra nemzeteivel, egy része viszont speciálisan magyar létélmény, s mint ilyen, még ez is legalább hatfelé oszlik. Megint csak az egység és különbözés mutatói szerint.

S ha nem akarjuk irodalmunkat sterilizálni, ha el tudjuk fogadni azt az elemi olvasói tapasztalatot és sokszor megvallott alkotói szándékot, hogy az esztétikumnak van „valóságvonatkozása" is, akkor mai tanácskozásunk kérdésfelvetése fölöttébb helyénvaló.

Szó sincs persze arról, hogy ezt a „valóságvonatkozást" önmagában irodalmunk rendező elvéül állítanám, hogy irodalmunkat olyan közösségi szolgálatot teljesítő irodalomnak tekinteném, melyben az esztétikumnak mindenekelőtt közírási funkciót kell betöltenie, hiszen magam is hangsúlyoztam, hogy az általam emlegetett értékelemek önmagukban nem esztétikai értékek, hanem olyan esztétikai hatástényezők, amelyek számbavétele az esztétikum minősítésekor kizárólag kölcsönhatásukban kívánatos, hiszen ezek egymás által és egymásban léteznek. Ez a szükségszerű összetettség teszi lehetővé az író magasabb szellemi nézőpontját.

Az is a korábbi évtizedek agyonideologizált tartalomelemzéseinek a következménye, hogy a mai irodalomelméleti tájékozódás oly ingerülten mellőzi a művek esztétikumának valóságvonatkozásait, tartalmi elemeit. Mai tanácskozásunk témáját tehát bizonyára irodalmon kívülinek tekinti. Ez nem baj, hiszen nem az irodalomtudomány megújítása itt a feladatunk. Másrészt viszont köztudott, hogy ma igen sokféle irodalomfelfogás létezik egymás mellett, ezek közös nevezőre már aligha hozhatók. A sokféle elgondolás egymásmellettiségének azonban mindenképpen teret kell biztosítania annak az

irodalomfelfogásnak is, amelyik a műben jelentős emberi ügyek intézésének terepét is látja. A recepcióesztétika szerint „a műalkotások csak interpretált alakban, tehát csak szöveg és olvasó interakciójának formájában létezhetnek" (Kulcsár Szabó Ernő).

Nagyon szegények leszünk, ha ebből az interakcióból kizárjuk közösségünk meghatározó kérdéseit, hiszen a magyar sors és történelem naponta figyelmeztet létünk meghatározottságaira. Ez azonban nem csak azt jelenti, hogy „a magyar irodalomban a remekművek útjában egy nemzet sorsa áll" (Szabó Zoltán), hanem azt is, hogy a magyar irodalom legnagyobbjai Balassitól Nagy Lászlóig és tovább azért lettek óriások, mert nem kerülték ki sorsuk kihívásait, hanem műveikben is szembenéztek azokkal. Hamis, hazug eszméből pedig azért sem születhetnek remekművek, mert nincs megfelelő ismereti értékük. Éppígy kihullnak az irodalmi emlékezetből azok a művek is, amelyeket megjelenésük pillanatában valamely értékkomponensük egyoldalúsága emel csupán a köztudatba.

Az igazi írástudó minden időben a Szellem, a „világosságot" gyújtó szó embere. „Az igazi írástudó hivatása épp az, hogy e gazdasági és egyéb praktikus lehetőségekre és szükségszerűségekre nem tekintve, ébren tartsa e földön a tiszta erkölcs és logika tekintélyét és tudatát" – vallotta máig érvényesen (Babits Mihály).

II.

Gyönyörű tanúsága irodalmunknak, hogy legnagyobb íróink minden időben el tudták foglalni ezt a magasabb, szellemibb nézőpontot, s erről ítélték meg a nemzet sorskérdéseit is.

A nemzet emlékezete azokat őrzi meg éltető forrásul, akik sohasem vétették el a szellem és erkölcs magas igényét. „Az igazság szellemének életben maradásáért az írástudók felelősek" – hangsúlyozta ugyancsak Babits. Legjelentősebb íróink minden időben tudatában voltak ennek a felelősségnek.

Ha huszadik századi irodalmunknak történelmünk kihívásaira adott válaszait nézzük, egységes nagy vonulatként áll előttünk leg-

nagyobb íróink szellemi-erkölcsi helytállása. „A »megengedhető« gondolatokkal szemben mindig a megengedhetetlen gondolatok szószólói voltak. A nyugtalanítók, a kételkedők, a századok bordái közé bepillantók. A mindenkori »hivatásos politikával« szemben a lehetséges alternatívákat is ők képviselték" – állapítja meg Csoóri Sándor, aki azt is vallja, hogy „a művekben létrehozott igazságok pedig még mindig teret kértek maguknak a műveken kívül is". Huszadik századi irodalmunk nemzeti felelősségtudattól áthatott és történelmünk kihívásaira felismerhető közvetlenséggel válaszoló nagy vonulatának a számbavételére itt nem vállalkozhatom. Meg kell elégednem néhány jelzéssel, néhány példaértékű életmű említésével.

A sor élén Ady Endre áll, aki nem vajákos vátesz volt, ahogy ma is sokan állítják róla, hanem – miként Fülep Lajosnak egyszer megvallotta – úgy élte meg a maga magyarságát, azzal a felelősségtudattal vizsgálta a magyarság sorskérdéseit, mintha ő volna az utolsó magyar, aki még tehet valamit ezért a népért. Költői küldetésének legmélyebb értelme tehát a felelősségtudat az egyetemes emberi sorsért, de ezen belül kitörölhetetlenül a magyarság sorsáért is. Költészetének leggazdagabb motívumkörét a magyarságversek adják. Százhúsz verse kapcsolódik közvetlenül ehhez a témakörhöz. Hogy a magyar sors és az emberlét lehetőségei mennyire egyszerre és együtt foglalkoztatták, annak jelzésére hadd említsem meg, hogy szinte egyszerre írta az *Új s új lovat* és *Az eltévedt lovas* című verseit, 1914 novemberében a *Nyugat* egymást követő számaiban jelentette meg őket.

Ady mélyen azonosnak érezte magát a magyarsággal. Éppen magasrendű azonosságtudata jogosította föl arra, hogy indulattal és könyörtelenül bírálja a magyarság hibáit. Magyarsága csak feszültségben volt megélhető: azonossága szembenállás is volt, szembenállása azonosság is. Magyarságélménye ezért csupa küzdelem. Költészete az új nemzeti azonosságtudat megteremtésének is kísérlete: magyarságverseinek másik része büszke öntudattal vallja meg hűségét fajtájához, magyarságához. Gazdagon megrajzolja egy vágyott szellemibb, lelkibb magyarságnak a képét is.

Bírálata miatt rögtön ráragasztották a nemzetietlenség vádját, a magyar faj és fajta szó gyakori használata miatt pedig később keverték rossz hírbe. Az első vádat azért kapta, mert nem fogadta el kora Magyarországának hivatalos önszemléletét: „Aki a magyar társadalmat nem belülről nézte, mint a középosztály tagja, hanem a kívülállás tárgyilagosságával, aki nem azt a képet rajzolta, amelyet az önmagának önmagáról alkotott, az nemzetietlen volt. Nemzetinek lenni nemcsak konzervativizmust jelentett, hanem osztály-szolidaritást azzal a vezető osztállyal, amely a maga életformáit, ízlését, szemléletmódját a nemzetiség rangjára emelte" – állapította meg Schöpflin Aladár. Ady későbbi elátkozott szóhasználata a maga korában a nemzetfogalomnak a magyarság minden rétegére való kitágítását jelentette. Minőségi igényű nemzetfogalom az ő magyarságának az igazi tartalma. Ady művészete máig ható érvényű modellje annak a szellemi-erkölcsi szuverenitásnak, amely a nemzet tetteit magának a nemzetnek az érdekében belülről bírálja.

Ady a magyarság közeli szétszóratását sem váteszként látta meg, hanem a kivételes felelősségtudat motiválta érzékenységgel következtetett arra, hogy „elveszünk, mert elvesztettük magunkat". Ez volt az ő kegyetlen figyelmeztetése arra a történelmi kihívásra, melyet a szabadelvű korszak hozott a magyarságra.

Ady a hatalmas háborús propaganda ellenére az első pillanattól kezdve elítélte a háborút. Megint csak magasabb szellemi-erkölcsi érzékének hibátlan működése folytán. Számára „a háború nem egyszerűen történelmi bűn vagy szerencsétlenség, hanem metafizikai karambol, a realitássá vált embertelenség" (Kis Pintér Imre). Apokaliptikus víziókban jelenítette meg a pusztítást. Majd ezzel szemben kialakította szemléletének új időperspektíváit, a pusztítással szemben egy emberibb világ reményének a lehetőségét akarta megőrizni. Ember maradt az embertelenségben, „magyar az üzött magyarságban". Egyetemes érvényű erkölcsi emelkedettség ez – a tragédia tetőfokán.

Ady modell-érvényű nagy példa arra, hogy miként válaszolt a magyar irodalom történelmünk kihívásaira. Babits Mihály elégtétellel állapította meg, hogy a világháború korának magyar költői „az

igazán érdemesek egytől egyig, bármennyire szerették is hazájukat, tudtak hívei maradni a Békének és az emberi közösségnek azokban az esztendőkben, mikor Európa legnagyobb szellemei kevés kivétellel versenyt hangoztatták a »Gyülölet igéit«, nyíltan megtagadva az emberi egységet és igazságot, s az *írástudók árulása* aratott, és tort ült".

Mi pedig képzeletben gazdag és kitűnő színvonalú antológiát állíthatunk össze azokból a művekből – a *Húsvét előtt*-től a *Szegény emberek*ig –, melyek Babits megállapítását igazolják.

Irodalmunknak a magyar történelem legnagyobb katasztrófájára, a trianoni békediktátumra, s annak következményére, a nemzeti szétszóratásra, az egyes részek megpróbáltatásaira adott válaszainak a legutóbbi időkig tiltott elemzése és értelmezése oly sokrétű és összetett munkát kíván, hogy ezúttal erre is csupán jelzésszerűen utalhatok. A nemzet példátlan szétdarabolását egyetlen jelentős magyar író sem tudta igazságos döntésnek elfogadni.

A döbbenet és a fájdalom érzésének Babits költészete éppúgy hangot adott, mint Kosztolányié. Juhász Gyula külön-külön versekben örökítette meg az elszakított városokat. Móricz Zsigmond a körülkerített nagy fa példázatával szólt az éltető gyökerek őrzéséről, s legnagyobb regényét, az *Erdély*t is ez az igény motiválta...

A nemzetiségi magyar irodalmakat ez a fájdalomérzés indítja útjukra. Többeket ez a döbbenet és az elszakított közösségükért való felelősségtudat emel az írói pályára, hogy aztán a külön sorssal való szembenézés, számvetés alakítsa művészetük karakterét. Elég itt csak utalnunk az erdélyi triászra, Áprily Lajosra, Reményik Sándorra, Tompa Lászlóra.

Trianonra adott közvetlen válaszként születtek a különféle kisebbségi programok is, a Kós Károly fogalmazta transzszilvanizmus, Győry Dezsőék *Kisebbségi Géniusz*-programja, Szenteleky Kornél helyi színek elmélete, s azoknak a műveknek a sokasága, melyekben közvetlenül szólal meg a Trianon okozta külön kisebbségi sors. Közvetlenebbül vagy rejtettebben, de szinte az egész kisebbségi magyar irodalom ezzel a sorsfordulattal néz szembe a két világháború közötti időben. S a maradandó művek esetében mindenkor különleges

erkölcsi emelkedettséggel. Tamási Ábel-trilógiájának három kötete a szegény székelység három lehetetlen választási lehetőségét mutatja meg a hatalomváltás utáni években: a rengeteget, a várost és a kivándorlást. A létminimummal való küzdelem társul benne a létezés értelmének keresésével.

Kuncz Aladár regénye, a *Fekete kolostor* az első világháború hadifogságélményéből veszi anyagát, de az események művészi átformálása egyértelműen tartalmazza a kisebbségi létben szerzett tapasztalatok világképi hozadékát is. A *Fekete kolostor* a kisebbségi létezés modellje is. Azonnal észrevették ezt a kortársak: „Erdély nekünk Fekete kolostor" – írta Kuncz Aladárnak Krenner Miklós. Kuncz Aladár regénye a túlerőnek kiszolgáltatott közösség belső életének, változásának a rajzával emberségre ösztönzően kathartikus könyv. Olosz Lajos baráti levele ezt a művészi tettet nevezte meg legfőbb értékeként: „...sötét anyagából olyan ragyogó, örök erejű, megalázottságában is fenséges humánum Akropolisza ível a magasba, hogy követeli a világ szívéhez az utat. Úgy érzem, olyan cselekedet ez, amelyet Te vittél véghez egyedül, de beszámíttatik az egész fajtánk javára, szimpátiát, megbecsülést indít a részére, és mindezen felül hatalmas és nagyon jó emberi tett is, ami végelszámoláskor az Ember passzíváit fogja csökkenteni".

A *Nyugat* második generációjának tagjait a Trianonban beteljesült nemzeti tragédia ösztönözte elsősorban arra, hogy Ady, Móricz és Szabó Dezső eszméit is továbbgondolva kísérletet tegyenek az osztályszempontú nemzetszűkítés felszámolására, hogy az addig a nemzetből kitagadott népet a nemzetbe emeljék, s a nemzeti önismeretet tárgyilagosan reális alapokra helyezzék. Ebben a törekvésben a népi irodalomnak elévülhetetlen érdemei vannak, de éppígy József Attilának és Szabó Lőrincnek is. Azért bontakozhatott ki alig másfél évtized alatt oly gazdaggá, sokrétűvé a fiatal magyar nemzedék irodalma a két világháború között, mert Ady felelősségtudatával akarta „a magyarság új életre lobbanását", „második reformkorát" (Németh László) elősegíteni. A minőséget akarta a magyarság nemzetragasztó eszméjévé nemesíteni. Örök harcban a hivatalos politika „ostoba revizionista lármá"-jával. „A dolgok rendje, hogy

Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak" – vallotta Németh László, aki egész életművét a nemzet minőségelvű felemelésének, „felegyenesedésének" szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a „példa nemzet" ideáját állította szembe, mert azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezzük az élet bizodalmát, ha olyan minőségű nemzetté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Nemzetfelegyenesítő szándékú reformelképzeléseinek egyes részleteiben sok utópisztikus naivitás is lehetett, de a minőségelv, mint a nemzeti felemelkedés lehetséges útmutatója, ma is éppoly aktuális követelmény a magyarság számára, lelki, szellemi és gazdasági értelemben egyaránt, mint amikor Németh László meghirdette. Megvalósításának nehézségeivel pedig hatalmas életműve regények és drámák sorában vetett számot.

Az író azonban „nem megoldó, hanem megítélő hatalom" (Nagy László). Irodalmunk ítélete a két világháború közötti világunkról súlyos és érvényes.

A változtatás, felegyenesedés megannyi szép szándékát újra meg újra megcsúfolta történelmünk. A rend, szabadság, minőség költői álom, eszmény maradt a történelmünk újabb tragikus fordulata idején. Erkölcs és esztétikum magasrendű egységét az idill és a tragikum, a szándék és a sors kibékíthetetlensége motiválhatta Radnóti kései költészetében.

III.

A század első felében irodalmunk legértékesebb vonulata a cenzúra ellenére is nyíltan foglalhatott állást a kor romlékony és romboló tendenciáival szemben. Az 1948 utáni közel negyven esztendő az idegen nagyhatalom által letaposott országban, a diktatúra harmonikázó prése alatt minden korábbinál összetettebb és manipuláltabb módon tette próbára az irodalmat is. Mindent elkövetett annak érdekében, hogy a szétdarabolt nemzet önvédelmi ösztönét kiirtsa.

A hivatalos politika a század első felében nemzetietlennek minősítette íróink mély nemzeti felelősségtől áthatott magatartását. A második világháború utáni diktatúra viszont a nacionalizmus vádjával illette és üldözte mindazokat, akik a magyarság sorskérdéseit valamiképp szóba hozták. A diktatúra elképesztő történelmi amnéziát parancsolt a nemzetre, kollektív bűntudatot igyekezett ébreszteni benne, bűnösségét emlegette folyton, hogy azt csinálhasson vele, amit akar. Eltiltotta a nemzetet önmagától, mindenféle nemtelen eszközzel gátolta a nemzet reális önismeretét, nemzeti létéhez szükséges azonosságtudatának ápolását, különösen pedig a nemzeti öntudat ébredésének a lehetőségét is. Nemhogy ötvenhatos mártírjait, de még a második világháborúban elpusztult fiait sem sirathatta meg ez a nemzet.

Az 1956 előtti nyers diktatúra tisztább képlet volt, mint az ördögien manipuláló kádári „lágy diktatúra". Iszonyú károkat okozott ez irodalmunkban is. A diktatúra prése bár „levegőtlen" volt, le-föl harmonikázott évtizedeken keresztül. Ez a „mozgás" elég volt ahhoz, hogy a magyarság reális nemzeti önismeretét, helyzetismeretét lehetetlenné tegye. Öntudatát, nemzeti kohézióját ne engedje reális alapokon a saját legbensőbb érdekei szerint fejlődni.

A tényeket semmibe vevő megideologizálás beépült a rendszer és folyamatosan szinte az egész nép karakterébe. Az igazságot sem e struktúra létrejöttének körülményeiről, sem működésének természetéről, sem egyes történeti periódusairól a legutóbbi időkig ebben az országban senki egyenesen ki nem mondhatta. „A hazai magyarság legzseniálisabb találmánya a túlélés rugalmas módszere volt, melyből a jellem és a közösségi erkölcs egyaránt kilúgozódott" (Csoóri Sándor). Olyan fokú lett a nemzetnek ez az öntudatvesztése, kohéziónélkülisége, hogy a nagy közönség a nemzet történelmének legbensőbb ügyei és a nemzet legbensőbb érdekei iránt is közömbössé vált.

Mindmáig nincs ennek a nemzetnek az összetartozás-tudatát erősítő közös tudása, közös lelki élménye, „közös ihlete" huszadik századi történelmünk sorsdöntő eseményeiről, „kihívásairól" sem. Elég talán ha bizonyítékul arra a végtelenül tragikus tényre utalok,

hogy érdektelenné lett ennek a nemzetnek a tudatában az 1956-os forradalom és szabadságharc is, amely pedig a magyarságnak az 1848-as forradalomhoz fogható hatalmas erkölcsi tette. Hogy a kádári–aczéli „nagy csalás" (N. Pál József) milyen károkat okozott irodalmunkban, annak nyilvánvaló bizonyítéka az, hogy ez az abszurd elemekben bővelkedő történelem mennyire nem inspirálhatott a magyar irodalomban nagy, a nemzet tudatába kikerülhetetlenül beépülő remekműveket. Hogy még a fiókoknak sem születtek ilyenek. Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című verse az igen kevés kivételek egyike, s még a kemény diktatúra „érdeme".

De ne legyünk még nyilvánvaló keserűségünkben sem igazságtalanok. Ha visszagondolunk ezekre a szörnyű évtizedekre, akkor világosan kell látnunk azt is, hogy a diktatúra levegőtlen és harmonikázó présével szemben mégiscsak az irodalom volt a mi erős várunk. A legértékesebb irodalmi művek – lényegében sajátos esztétikai karakterüktől, esztétikai jellegüktől függetlenül – a személyiség és a nemzeti közösség szabadságáért, autonómiáért küzdöttek. Látomásos metaforáikkal, szentséges düheikkel mentek „az álság falai ellen" (Nagy László), vagy dísztelen, szikár szavaik gyémántkeménységével mutatták meg az önmagunkkal való azonosság felbecsülhetetlen erkölcsi értékét. Valamiképpen, hátat fordítva vagy szembeszegülve, ironikus-groteszk játékossággal vagy az emberi megalázottság elleni felháborodás drámai indulatával, az intellektus szenvtelennek látszó pontosságával vagy a személyes élmények nagy összefüggésekre mutató kivallásával, más-más módon, de az irodalom mindig tagadta az erőszakot a szellem nevében.

Illyés *Egy mondat*a csak a forradalom idején jelenhetett meg, s utána harminc éven keresztül, amíg a hatalom önmagára ismerhetett benne, újra tiltott mű volt, de már kikerülhetetlenül létezett, fiatalabb költők – Utassy József, Nagy Gáspár – verseikben is utaltak rá, hiába cenzúrázta ki a hatalom az ő műveiket is miatta.

A *Tékozló ország*, a *Gyöngyszoknya*, a *Galilei*, a *Bartók*, a *Szerelem*, a *Niki* – hogy csak egy-két emlékezetes művet említsek – egyetemes érvényű és döbbenetes ítélet az ötvenes évek elejének diktatúrájáról. Hányszor idéztük önerősítés végett szállóigévé vált soraikat,

rejtett vagy kevéssé rejtett üzenetüket. Mi lett volna velünk nélkülük?

Aztán a kádári–aczéli lágy diktatúra, a gerinctelen mindent megideologizálás évtizedeiben ismét csak az irodalom jelentette azt a szellemi-erkölcsi magaslatot, amely mégiscsak reményt adhatott. Megtartó szellemi-erkölcsi erőt sugárzó művek sorát idézhetjük emlékezetünkbe ezekből az évtizedekből is. Nagy László költészetének fő iránya úgy is értelmezhető, mint az ezzel a zülléssel szembeforduló nagy formátumú művészi küzdelem. Gondoljunk csak a *Menyegző*re, a *Medvezsoltár*ra, a *Balassi Bálint lázbeszéd*ére, a *Gyászom a Színészkirályért* társadalmi tablójára. Micsoda erkölcsi erőt, milyen pontos ítéletet sűrített egyetlen képbe is Nagy László, amikor arra figyelmeztetett, hogy „a béklyók átváltoztak cukorral cifra pereccé", hogy „ekkora alázat már gyalázat"...

Szerzők és művek sokaságát kellene számbavennünk annak bizonyságául is, hogy a magyar irodalom legjobbjai akkor is „esküdt kötelesség"-gel ragaszkodtak „az emlékezet jogához" (Nagy Gáspár), amikor a hatalom ezt minden eszközzel tiltotta. A történelmi amnéziával és ködösítéssel szállt szembe irodalmunk sok-sok maradandó alkotása a „sortüzekkel terelt, hadak útjára vert" édesapát sirató Utassy-versektől *(Világ világa)*, a Nagy Imre személyiségére és sorsára emlékeztető Petri-versig *(Személytelen voltál, mint a többi)*, a mártírok eltemetését, a gyilkosok néven nevezését sürgető Nagy Gáspár versig *(Öröknyár: elmúltam 9 éves)*. Idézzünk emlékezetünkbe olyan műveket, mint a *Magyarok*, a *Kompország katonái* és a *Magyar apokalipszis*, a *Berzsenyi elégiája*, a *Törvénytelen halottaim*...

Valóban igen hosszú azoknak a műveknek a sora, melyek történelmünk tragikus kihívásaira adtak érvényes és nemzeti önismeretre ösztönző válaszokat a legnehezebb időkben is. Ki-ki ízlése, tájékozottsága szerint idézheti bőséggel őket.

A kommunista diktatúrának a nemzet szellemi egységéről lemondó felelőtlenségével és abszurd nemzetszűkítésével is irodalmunk fordult szembe először és visszafoghatatlanul. „Az irodalmi nemzet országok határait államhatároknak elismeri. A maga dolgaiban nem tulajdonít nekik jelentőséget. Műveivel e határokon túljutás magá-

nak a határnak a spiritualizálására törekszik. Az együvé tartozókat az államhatárok egymástól elválaszthatják. Egymástól el nem idegeníthetik. Ha elidegenítik: az irodalmi nemzetben idegen erők működnek" – idézhetem Szabó Zoltán szabatos mondatait. Ez a szellemiség működött a diktatúra éveiben is íróinkban. S ezt igyekeztek érvényesíteni az internacionalizmus bűvszavával garázdálkodó hatalommal szemben is. Példák erre is nagy számban idézhetők.

Az emigráció magyar irodalma az emigránslét által biztosított szabadság birtokában védte a szellem függetlenségét, s az emigránslét sajátos élményeinek megörökítésével válaszolt a történelmi kihívásokra.

A második világháború után teljesen védtelenné vált kisebbségi magyarság irodalma pedig némi túlzással szinte úgy is fölfogható, mint e kisebbségek küzdelme megmaradásukért, emberi méltóságukért. Trianon következményeit a magyarság nem tudja elfogadni. De ebben a történelmi igazságtalanságnál is erőteljesebb tényező az, hogy a győztesek, a szlovákok, románok, szerbek, ukránok is tudják, hogy igazságtalan ítéletet élveznek, s ez félelmet kelt, a nyereség elvesztésének rémét tartja ébren bennük. Erre a tudatra pedig folyamatosan – bár változó mértékben, változó intenzitással – a magyar kisebbségek felszámolásának leplezett-leplezetlen politikájával válaszolnak. A bűntudat agresszivitásával tehát. Nem engedik a magyar kisebbségeket otthonra találni abban az államban, amelyikbe belekényszerítették őket. Nem engedik otthonra találni őket saját szülőföldjükön, melyet elvettek tőlük. Ezzel az immár háromnegyed évszázadosnál is tartósabb kisebbségellenes politikával a kisebbségi magyarságot nemcsak sorvasztják, hanem önmagára is utalják, sorskérdéseinek állandó vizsgálatára is kényszerítik. A kisebbség sokkal kiszolgáltatottabb a hatalomnak, mint a többség. A kisebbségnek az önazonosságáért, anyanyelvéért, nemzeti történelméért, kulturális hagyományaiért naponta meg kell küzdenie – veszélyeztetett körülmények között.

A kisebbségi lét említett adottságaiból az is szinte természetesen következik, hogy a kisebbségi magyar irodalmak közvetlenebbül kapcsolódnak a kisebbségi közösség létproblémáihoz, az említett

gondok – történelmi kiszolgáltatottság, személyiség és hatalom viszonya, az anyanyelv és a nemzeti kultúra veszélyeztetettsége, a nemzeti közösség szétszóródása, a kisebbségi lét külön abszurditásai – mind-mind központi témái a kisebbségi magyar irodalmaknak. E művek „valóságvonatkozása", „ismereti értéke" – közvetlenül vagy parabolisztikusan, történelmi vagy filozófiai átvetítések révén – szembetűnően gazdag. Önmagában ez természetesen nem biztosítja e művek esztétikai értékét, az azonban szembetűnő, hogy a kisebbségi magyar irodalmak esztétikai értéküket tekintetében is jellegadó művei mennyire telítve vannak a kisebbség létkérdéseivel.

A kisebbségi magyar irodalmak válasza tehát újabb történelmünknek arra a kihívására, hogy az elszakított kisebbségeket kollektív jogaik biztosítása nélkül magukra hagyta, nem is lehetett más, mint a kisebbség életének, sorsának, gondjainak a kifejezése, művészi megjelenítése, s ezáltal a személyiség és a közösség védelme. Annak a nyilvánvalóvá tétele, hogy „emberként meg nem maradhatunk az alázat porában". A kisebbségi magyar irodalmak nem partikuláris gondokkal néznek szembe, hiszen a világban több mint hatszázmillió ember él kisebbségben.

A válaszok esztétikai alkatuk tekintetében természetesen sokfélék, de szellemiségük összeadódik. A *Kormányeltörésben* és a *Bartók Amerikában*, az *Anyám könnyű álmot ígér* és *A másik torony*, az *Elsőosztályú magány* és a *Halottak napja Bécsben*, a *Kő hull apadó kútba* és az *Éleslövészet*, a *Caligula helytartója* és a *Csillag a máglyán*, a *Szivárgásban* és a *Kövek a magasban* – a sor valóban szinte a végtelenségig folytatható – kiegészítik egymást. Együtt szólnak méltóbb emberi sorsért.

Eltökélten ismételgetem, bizonygatom, hogy irodalmunk legjobbjai a huszadik században is vállalták a sors által rájuk szabott küldetést, minden körülményben megpróbáltak magasrendű, egyetemes emberi mértékkel is helytálló válaszokat adni történelmünk kihívásaira.

Miért nem sikerült akkor világosságot gyújtaniuk a nemzetben?

Honnan ez a döbbenetes közöny a magyarság legfontosabb közösségi gondjai iránt?

Bizonyos, hogy ezek nélkül a művek nélkül még nagyobb lenne a sötétség. Másrészt azt is tudjuk – Babits Jónásával szólva –, hogy „gyönge fegyver szózat és igazság". Nálunk pedig különösen az, hiszen a diktatúra évtizedei tudatosan kiiktattak a magyar közművelődésből is minden olyan eszmét, amelyik önismeretre, öntudatra nevelte volna a magyarságot. A művekben nyilvánvalóan testet öltött eszméket, gondolatokat sem bonthatta ki az értelmezés, az iskolai tanítás. A nemzet elidegenedett önmagától. Ezért létszükséglet ma újra az, hogy Széchenyi, Ady, Kodály és mások intelmeit követve fölébresszük önmagunkban és másokban a magyarság alapkérdései iránti érzékenységet, hogy magyarosítsuk a magyarságot. Mert vallhatjuk bármiképp az egyén teljes szabadságát közösségének gondjaitól, az egyén mégis csak tört része az Egésznek, a történelemnek közösségként leszünk ezután is áldozatai vagy alakítói.

* * *

Egy ilyen áttekintés, legyen bár meglehetősen hosszú, mindig hiányérzetet hagy mindenkiben. Így van ez most is. Tudtam ezt előre, ezért hangsúlyoztam több ízben is, hogy a nevek jelzésszerűek és gazdagon kiegészíthetők. Magam az említett neveket nem csoportosítottam, nem kívántam ezáltal sem követni irodalomszemléletünk rossz hagyományait. Ha ösztönöznek rá, bevallhatom, hogy Babits, Kosztolányi, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Radnóti, Déry, Pilinszky, Petri és mások nevét nem megfontolt egyensúlyozás végett említettem Ady, Németh László, Illyés, Nagy László, Csoóri Sándor és társaik mellett, hanem a legtermészetesebb belső igényből.

Az, hogy ezúttal nagyobb nyomatékot adtam azoknak, akiknek az életműve közvetlenül, első látásra is telítve van a történelmünk kihívásaira adott válaszokkal és kérdésekkel, csupán azért történt, mert azt tapasztalom, hogy irodalomszemléletünk az esztétikum szempontjából újabban eleve gyanúsnak tekinti az ilyen életműveket. Ezt a gyanút szerettem volna oszlatni.

A hiányérzetek bennem is nagyok, hiszen sokféle jelenség és igen sok érdemes író maradt említés nélkül előadásomban. Márai Sándor életműve például éppúgy értelmezhető a történelmünk kihívásaira adott válaszként, mint Mészöly Miklósé vagy Nemes Nagy Ágnesé, Tőzsér Árpádé…

Mivé tette huszadik századi történelmünk azokat a „magyar, keresztény, polgár és európai" értékeket, melyek sorsát Márai életműve oly gazdagon vizsgálja?

A háború élményére adott felismerhető válaszként elemezhettem volna Nemes Nagy Ágnes *Ekhnaton-ciklus*át…

Az idomítás természetrajzát Mészöly *Magasiskolá*ja tárta föl klasszikusan, műveinek sorából – szintén történelmünk kihívásaira adott válaszként – bontakozik elénk a mi sajátos Közép-Európánk…

Említenem kellett volna Tőzsér Árpád *Mittel úr-ciklus*át is, hiszen örökös köztes állapotunkat, a „homokóra nyakában" való létezésünket állítja elénk. Ez is válasz történelmünk kihívásaira.

Nem hoztam szóba Baka István költészetét sem, pedig róla is többször írtam, s a témánk szempontjából fontos lett volna. Gondoljunk csak *Döbling* című kötetének éjszakai verseire…

Nem említhettem sokakat – Esterházy Pétertől Lászlóffy Aladárig –, akik életműve pedig a történelmünk kihívásaira adott válaszok újabb és újabb változatait hozta irodalmunkba.

A teljesség nem lehetett célom, csak jelzéseket tehettem annak bizonyságára, hogy irodalmunk eszméltető, hiteles válaszokat adott huszadik századi történelmünk kihívásaira.

Egyetemes magyar felelősségtudat című írásában Mészöly Miklós a Hydra példájára hivatkozik, mely nem csupán a rendhagyás, hanem a kivételes életösztön mitológiai példázata is. Ennek a tudatában, erre gondolva kell a magyar irodalomnak is működnie, sokféle szétdaraboltságát a Hydra módjára erővé változtatnia. A különféle értékeknek pedig össze kell adódniuk bennünk, olvasókban, s így kell közösségi erőforrássá is válniuk, hiszen – újra hangsúlyozom – a történelemnek közösségként leszünk áldozatai vagy alakítói.

A szabadságharc utóélete a magyar költészetben*

I.

Március 15-e minden magyar ember szívében és tudatában a szabadság és a nemzeti függetlenség jelképe.

Hosszú előzménye van annak, hogy az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc kezdetének a napja ilyen egyetemes jelképpé válhatott.

Magyarország, a középkori Európa egyik legnagyobb és legerősebb állama a tizenhatodik század elején idegen hódítók áldozata lett, függetlenségét elvesztette. Történelmünk ettől kezdve a kiszolgáltatottság, a földarabolás, majd a megcsonkítás fogalmaival jellemezhető olyannyira, hogy a tizenkilencedik század elején Virág Benedek híres könyve, a *Magyar századok* csak a mohácsi vészig tárgyalta a magyar történelmet, mert a későbbi időszakot följegyzésre érdemtelennek ítélte.

A magyarság az egyik elnyomó nagyhatalomtól csak egy másik nagyhatalom segítségével tudott megszabadulni. Felszabadítóink azonban rendre itt maradtak, átvették a korábbi elnyomók összes szerepét és módszerét, sőt mindenkor újabbakkal is tetézték azokat.

Mindezt jól tudjuk, de arra már sokkal kevésbé szoktunk gondolni, hogy a nemzeti elnyomás, kiszolgáltatottság reménytelennek látszó időszaka milyen felmérhetetlen erkölcsi pusztítást végzett, az idomulás hányféle változatát alakította ki a magyarságban a századok folyamán. A függetlenség hiánya miként kényszerítette morális és politikai értelemben egyaránt tévutakra az országot. A nemzet

* Elhangzott Felsőpulyán, 1998. szeptember 12-én, az Ausztriai Magyarok Egyesületek és Szervezetek *Örökség és emlékezet* című konferenciáján.

érdekeit képviselő döntések helyett a kényszerűségek magyarázása, „megideologizálása" lett már-már nemzeti jegyünkké.

Mindennek ellenére a magyarságban minden időben továbbélt a szabadság és függetlenség vágya. Joggal tragikusnak nevezhető történelmünk folyamán a magyar nép időről időre harcba szállt függetlenségének a kivívásáért. Történelmünk az elnyomó nagyhatalmak elleni szabadságküzdelmek sorozataként is jellemezhető.

Forradalmainkat azonban sohasem a győzelem felismert lehetősége, hanem mindig az elnyomás elviselhetetlensége s a nemzet visszafoghatatlan szabadságvágya robbantotta ki. A függetlenség megszerzésének reális esélye az erőviszonyok egyenlőtlensége folytán sohasem volt. A hősi forradalommal kivívott szabadság és függetlenség így néhány hónapig, máskor csak néhány napig tarthatott.

Mégis, a szabadságnak ezek a nagyszerű pillanatai a nemzet belső, megtartó erejének forrásaivá váltak a függőség egymást követő korszakaiban is.

A magyarság történelmének nagy pillanataiban képes volt nemzetként viselkedni, képes volt a nemzeti egységre, közös cselekedetre. „A nemzet: közös ihlet" – idézzük gyakran József Attila szavait. Forradalmainkban ez a közös ihlet a jogegyenlőségen alapuló egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség feltételek nélküli óhajtása volt.

Kossuth arra figyelmeztette a magyarságot, hogy: „az a nép, amelyik adott történelmi pillanatban nem áll föl tömegben a közterekben, később nem talál menedéket a történelem elől otthonaiban".

A magyar történelemnek két ilyen felemelő, a nemzet szándékát egységesen kinyilvánító nagy pillanata volt: 1848. március 15-e és 1956. október 23-a.

A magyar nép ezekben a forradalmakban és szabadságharcokban hiánytalanul kifejezte igényét a nemzeti függetlenségre és a korszerű európai életformára.

Forradalmainkat, szabadságharcainkat a túlerő leverhette, de a szabadság eszméjét és igényét kitörölni nem tudta a nemzetből. Ezért

lett március 15-ének a megünneplése a legutóbbi időkig a magyar politikai küzdelmek része.

II.

A márciusi és októberi forradalom és szabadságharc eszményének az őrzésében irodalmunk döntő szerepet vállalt. Ez magának az irodalomnak a természetéből és lényegéből is következik. Az irodalom a lét hiteles, összetett dokumentációja is, értékminőségéhez hozzátartozik a valóságvonatkozás őszintesége, hitelessége is. A költészet – miként Nagy László vallotta – nem megoldó, de megítélő hatalom. Ilyen értelemben mindenkor a béklyótlan szellem képviselője az erőszakkal szemben. Egész irodalmunk cáfolja azt a ma fölöttébb divatos irodalomelméleti babonát, mely szerint az irodalom csupán a jelentéstől elvonatkoztatható „szöveg", „beszédmód". Berzsenyi, Petőfi, Vörösmarty, Ady, József Attila, Illyés Gyula, Nagy László példája egyaránt azt mutatja, hogy nagy költőink úgynevezett közéleti versei e költők művészetének legmagasabb szintjén állnak, esztétikum és emberi, közösségi sorsot alakító küldetésvállalás nem ellentétei egymásnak.

Azt persze mindenkor tudnunk kell, hogy a legszebb eszmék sem formálnak önmagukban irodalommá egy nyelvi kifejezést. Önmagukban azok csak eszmék, mint ahogy önmagukban az érzelmek is csak érzelmek. Az irodalmi műalkotás összetett értékvilágának harmóniában kell lennie ahhoz, hogy jelentős műalkotás jöjjön létre. Ezért hullott ki rengeteg – pillanatnyi érzelmi vagy gondolati hatást kiváltó – olyan mű a köztudatból, amelyek pedig a legszebb eszméket, érzelmeket fogalmazták meg. Az igazi műalkotás ezeket az eszméket, érzelmeket más módon kifejezhetetlen többlettel látja el. Olyan szellemi-erkölcsi-esztétikai energiákkal tölti fel, amelyek az egyszeriséget az egyetemességhez kapcsolják, általános emberi jelentőségűvé emelik, kitágítják érvényét, de ehhez nem kell a művet feltétlenül megfosztaniuk a motiváló pillanat elemeitől, hiszen éppen annak igazsága nyit távlatot az általánosításnak. A nemzeti sors kifejezése így emelkedik egyetemes emberi üggyé anélkül, hogy nemzeti jegyeit, sajátosságait elveszítené.

A művészi értékű irodalmi művekben kivételes erkölcsi-szellemi erő sűrűsödik össze. Ezek az energiák nemzetnevelő, nemzetmegtartó erővé is válnak, az ilyen közérdekű művek a nemzeti idézetkincs részeként öröklődnek nemzedékről nemzedékre. „Írók szavai égnek, mint a mécsesek és fenntartják azt, ami magyar" – írta Szabó Zoltán. A nemzeti irodalom a remekművekké átlényegült nemzeti sors és nemzeti törekvések, szándékok kincsesháza. Irodalmunk egyik legmélyebb hagyománya a nemzeti sors tragikuma elleni panasz és a nemzeti szabadság akarása, a szabadságküzdelem folytonossága, az emberi teljesség igénye, a „lefokozott élet" elleni lázadás. A magyar irodalomnak ebben a szabadságharcában olyan folytonosság van, mely egyént és közösséget az elnyomás és a kényszerűség közepette is tartásra, értékóvásra és értékteremtésre ösztönöz.

III.

1848. március 15-e jórészt az irodalom révén vált a nemzeti tudatformálás máig eleven hatókörű eszményi magaslatává. A forradalom és szabadságharc idején irodalmunk legnagyobbjai tettek hitet a nemzeti szabadság semmivel sem helyettesíthető, semmivel sem pótolható értéke mellett. Petőfi Sándor, Arany János, Vörösmarty Mihály, Vajda János, Tompa Mihály, Czuczor Gergely és mások műveiben a forradalom és a szabadságharc legfontosabb eszméi és magatartásformái kaptak egyetemes érvényű művészi kifejezést.

Petőfi *Nemzeti dal*a magába sűrítette a nemzet szabadságvágyát és fogalmazásának erkölcsi kényszerítő erejével visszafoghatatlanul fölszabadította, azonnali cselekvéssé változtatta ezt a szabadságigényt. Kihívó időszembesítéssel iktatta ki a forradalmi cselekvés halogatásának lehetőségét:

Talpra magyar, hí a haza
Itt az idő, most vagy soha!

A jelenséget az elv gyökeréig végiggondolva, éles szembeállításban tette föl a legfontosabb eldöntendő kérdést és azonnali választ követelt rá:

Rabok legyünk, vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok! –

Erre a felhívásra csak a szabadságért való azonnali cselekvés vállalásával lehetett válaszolni. Ezt a választ pedig – immár többes szám első személyben – Petőfi a vers refrénjébe úgy foglalta bele, hogy az vallomásra ragadta a tömeget, a sokaság a költővel együtt ismételte a szabadságeskü szövegét:

A magyarok istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

A szabadság kivívásának, a szó és a tett egységének a pillanata ez a magyar történelemben és a magyar irodalomban. Március 15-e így vált a magyar szabadság jelképévé, március így lett a szabadság szinonimája a magyar nyelvben. Petőfi *Nemzeti dal*a pedig Kölcsey *Hymnus*ával és Vörösmarty *Szózat*ával együtt a magyarság nemzeti imádságává vált. A jobb nemzeti sorsért könyörgő himnuszt és a nemzeti hűség szózatát a szabadságért való küzdelem esküjével egészítette ki.

A forradalom és a szabadságharc az a hatalmas nemzeti tett volt, amelynek révén – újra Petőfivel szólva – „Ismét magyar lett a magyar…" A szabadságharc idején Vörösmarty Mihály *Harci dal*ának refrénje is az eltökélt szabadságakarat kifejezője volt, ekként vált később a nemzeti idézetkincs részévé:

A síkra, magyarok!
Fegyvert ragadjatok!

Hazánkat újra meg kell váltani.
E drága föld színét
Borítsák szerteszét
A pártütőknek véres csontjai.

Ugyanez az eltökéltség szólal meg a szelíd Arany János versében 1849. *Április 14-én*:

Egy a pálya, egy a végcél:
Élet vagy dicső halál;
Fel, fel a nagy küzdelemre!
A sorompó nyitva áll.

Különösen Petőfi és Arany költészetében jelenik meg a szabadságharc ethosza és története. Elég itt utalni Petőfi és Arany néhány olyan ismert versére, mint a *Nemzeti dal, Föltámadott a tenger…, A márciusi ifjak, Ismét magyar lett a magyar… Élet vagy halál! A vén zászlótartó, 1848, Európa csendes, ujra csendes…, Négy nap dörgött az ágyu…, Csatában, Bizony mondom, hogy győz most a magyar…, Az erdélyi hadsereg, A székelyek, Föl a szent háborúra!*, illetve *Nemzetőr-dal, Mit csinálunk?, Él-e még az Isten?, Április 14-én, Haj, ne hátra, haj előre, Rásüt az esthajnal…*. De Czuczor Gergely *Riadó*ja, Vajda János *Önkéntes dala*, Tompa Mihály *Előre!* című verse hasonlóképpen a szabadságvágy cselekvésben megnyilvánuló eltökéltségét sugározza.

IV.

Erre az elszántságra és szabadságmámorra jött a segesvári, világosi és aradi katasztrófa. A szabadság kivívásának öröme után az idegen túlerő iszonyatos bosszújának az időszaka. Ez aztán mindmáig tartóan két fő vonulatát teremtette meg a szabadságharc irodalmának: az egyik a pusztulás panasza, a tragédia számbavétele, okainak megnevezése, a másik pedig a szabadságharcban megfogalmazott

eszmények szembesítő megidézése, mértékként állítása a magyarság elé minden időben. Ez a két tendencia persze gyakran összefonódott, egymást erősítve szólalt meg. A szabadságharc alakjainak és eseményeinek későbbi fölidézését mindig erőteljes aktuális viszonyíthatóság motiválja: párhuzamot vagy ellentétet érez az alkotó a saját kora és a szabadságharc időszaka között. A szabadságharc utóélete, egyes alakjainak és eseményeinek a tematizálása a magyar irodalomban olyan gazdag, hogy méltó számbavétele köteteket igényelne. A sok száz alkotásból csak néhányra utalok, nem a teljességet, csupán a jelleget érzékeltetve.

A katasztrófa a magyar irodalom legkeserűbb hangjait váltotta ki a költőkből. Petőfi elpusztult a segesvári harctéren, a magyarság több élvonalbeli írója – Vörösmarty, Arany, Jókai – bujdosással mentette az életét. Vörösmarty az aradi vértanúk kivégzése után négy nappal, 1849. október 10-én Gebén, Csanády János házában értesült a szörnyű hírekről. Két verset ír azon a napon: a háziasszonynak *Emlékkönyvbe* jegyzett végtelenül keserű sorokat és a Görgeyt „silány gazembernek" nevező *Átok* című versét.

Setét eszmék borítják eszemet.
Szívemben istenkáromlás lakik.
Kívánságom: vesszen ki a világ
S e földi nép a legvégső fajig.
Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dúlva van.

Ezekkel az *Emlékkönyvbe* írt sorokkal nyitotta meg Vörösmarty a nemzet tragédiáját panaszló versek sorát. Ugyanez a reménytelen keserűség szólalt meg a következő évben írt *Előszó* című – a reformkor boldog készülődésének idejét a szabadságharc leverése utáni idő reménytelen időszakával szembesítő – versében is, melynek összegző sorát sokan a magyar líra legszomorúbb vallomásának tartják: „Most tél van és csend és hó és halál."

Olyan tragikus mélypont ez a magyar történelemben, hogy a bujdosásban megőszült, téboly felé tartó Vörösmarty a *Vén cigány* című versében nem a reális esélyt, hanem a lélek álmát szólaltatja meg, midőn a pusztulás leltára után mégis azt írja: „Lesz még egyszer ünnep a világon". A szabadságharc elbukása utáni reménytelen szituáció lelkiállapotát élte meg a magyarság az 1956-os forradalom leverése után is. Szinte törvényszerű, hogy az újabb idegen elnyomás időszakában többen is a kései Vörösmartyt idézték meg, az ő szituációjával érezték rokonnak a sajátjukat. Lakatos István 1957-ben *(Vörösmarty)*, Jánosy István 1958-ban *(Vörösmarty apokrif költeménye)* idézte Vörösmartyt. A Vörösmarty-szituáció azonban később is aktuális maradt. Baka István 1973-ban írt verse, a *Vázlat a vén cigányhoz* és Bella István 1975-ös *Testamentum*a, melyet *Vén-cigány Mihálynak* ajánlott, egyaránt tanúsítják ezt. Baka István drámai monológ-verse az életérzésbeli azonosulásról tanúskodik, a költői személyiség a versben a bujdosó Vörösmarty dikciójában tiltakozik elviselhetetlen léthelyzete ellen:

Ki tette le a fegyvert
Világosnál? A versek?
A verseim?
Ki őzött
e vadonba, ahol
minden levélrés
egy áruló szeme? Minden fűszál
kettétört kard. Minden lehullott
gally koldusok kiszáradt, alamizsnáért könyörgő
karja.

Baka István versében Vörösmartyéhoz hasonló létállapot érzése szólal meg. Ezzel az abszurd szituációval való azonosulás a fiatal költő tiltakozása saját korának állapota ellen. Szilágyi Domokos a hetvenes évek elején még mélyebb keserűségből szól *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből* című versében. Ő ironikus keserűséggel perlekedik Vörösmarty ünnep-hitével. Az ő tapasztalatában már ott van

a huszadik századi történelmünk tanulsága is, mely arra kényszerítette az eszmény-hittel induló Szilágyi Domokost, hogy a remény helyett a negatív történelmi tapasztalatokat tudatosítsa, illúziónak minősítse az ünnep-várást, illúziónak minősítse a reményt:

Nem *játék* volt az! S ha igen:
ország-világ előtt forgó, hatalmas színpadon!
Hogy aki nézte is csak, beletársult,
fázott, lihegett, izzadt, lelkesült – és
dolgozott a játszókkal!

Európa látta.
És fejet hajtott.
És aztán mást nem is tett:
lehajtotta fejét.

Október 6-a a nemzet gyásznapjává minősült már a korabeli versekben, melyek közül több népballadaként élt tovább. Lévay József *Az aradi nap* című költeményének változatát 1930-ban Mezőkövesden mint népballadát jegyezték föl.

Az eleven gyász és emlékezet versei mellett már 1850-ben megjelent a gyors felejtés elleni keserű tiltakozás is Sárosi Gyula metszően ironikus *Farsangi dal*ában:

Táncoljatok, lányok, táncoljatok!
Hisz úgyis már rég nem táncoltatok;
Magyarország vigalom színhelye, –
Éppen most van a táncnak ideje!

Tekintsetek Arad és Pest felé,
Ott is járják, – szintúgy fúlnak belé!...

Századunkban is sok vers idézte az aradi vértanúk tragédiáját és hősi magatartását. Ezek közül néhány olyan darabot emelek ki,

melyek az emlékidézést új, a saját korukat megítélő dimenziókkal kapcsolták össze.

Reményik Sándor *Október 6* című verse 1919 októberében az ünnep betiltását az erdélyi magyarság megszüntetésére való törekvés mutatójának minősíti, s ez ellen emeli föl szavát:

Halottnak – hallgatás;
De a hamu alatt,
Valahol mélyen – izzik a parázs!

Kiss Jenő *Október 6-i séta* című költeményében a lírai személyiséget oly mélyen áthatja az aradi vértanúk sorsa, hogy kivégzésük képeiben mutatja be a természet és ember pusztulását.

Faludy György *(Október 6)* 1950. október 6-án az ÁVO pincéjében idézi föl az aradi vértanúk utolsó perceit, s a többi áldozat tengődését az idegen börtönökben. Versének legmélyebb indulatát az váltja ki, hogy az ország az elnyomókkal szemben nem tanúsított egységes ellenállást, a leveretés nagyfokú erkölcsi gyalázattal társult:

Kinn szöszke osztrák hadnagyoktól
gömbölyödtek a hitvesek.
S az ország rothadt. A rabságot
mindjárt megszokta s elfeküdt
a földön, mint télvízkor vágott,
rózsás rügyekkel tele bükk.

A múltat az ÁVO börtönében számbavevő költő a vers záróstrófájában szembesíti a felidézett 1850-es esztendővel a jelenkort:

Száz év – s a magyar börtönéjjel
nem változott száz év alatt.

A múlt idézése ily módon közvetlen jelenkori korkifejezés és korítélet. Illyés Gyula 1951-ben írt négysorosa *(Október 6)* tömören idézi

föl a szabadságharc leverése utáni nemzeti léthelyzetet, annak tragikumában a zsarnok megalázó gesztusa párhuzamba kerül azoknak a gyávaságával, tehetetlenségével, akik elviselik azt:

Kezét – mert ő ölt, maga a király –
egy nép arcába törölte bele.
Nem volt e földnek Petőfije már!
Így kezdett lenni Ferenc Józsefe.

Ez a rövid vers természetesen nemcsak az aradi október megidézése, hanem legalább olyan egyértelműen minősíti az 1950-es évek elejének magyarországi állapotait, a Rákosi-féle diktatúra gyalázatos módszereit és az azokat elviselő embereket. Mindig két kort minősít az ilyen történelmet tematizáló mű, azt, amelyiket fölidézi, és azt, amelyikben a költő él, amelyikből ítélete táplálkozik. Szinte áttetszően az ezerkilencszáznyolcvanas évek elejének lefojtott indulata szólal meg Döbrentei Kornél *Aradi ősz* című versének dinamikájában és szinte túlfeszített képeiben, hogy ítéletével a télbe forduló világban is ellenállásra, egyenes tartásra ösztönözzön az „elnémított" földön: „gondolatok a csönd gerillái".

A kitűnő kárpátaljai költő, Vári Fábián László 1988-ban írt *Kikericsek* című gazdagon metaforikus versében a szabadságakarat drámája zajlik, a „szándék-villanástól" a barbár megtorlásig. A rövid vers nyitánya még a „rügybontó idő"-t ünnepli, melybe azonban bajt hoz, „ingemre vért borít / egy kokárdagránát-robbanás". A vers zárlata már az 1849-es ítélet ritmusát kopogja: „Ökörnyál, október, Arad."

V.

„Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag, / Te népek hajnalcsillaga!" – írta Petőfi, aki a költészetében a szabadságharc eszményi mitológiáját teremtette meg. Akik az övéhez hasonló igényességgel vállaltak részt a történelemben, szembekerültek a történelmi kényszerűségek mellett mindazokkal az emberi gyarlóságokkal, amelyek eme eszmények megvalósítása ellen hatottak. Arany János még a szabadságharc alatt megírta *A rablelkek* című versét, melyben a forradalmi változástól idegenkedő, a szabadság felelőssége helyett inkább a rabságot vállaló magatartást ironizálja:

Ah! ez égő lángözönhöz
Gyenge szemünk nem szokott:
Menjünk vissza börtönünkbe!
Kedves félhomály van ott.

A belső bajokat mindig aggodalmas kedéllyel szemlélő Arany az eszményekhez való következetes ragaszkodását a gyarlóságok bírálatával is nyomatékosította. *A nagyidai cigányok* című szatirikus eposza mély keserűségben fogant: „S oly küzdelemre, mely világcsoda, / Kétségbe'sett kacaj lőn Nagyida." *Koldus-ének* című versében a koldulásra kényszerülő rokkant szegény honvédet szólaltatja meg:

Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér!
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér.
Mi haszna! az erőt ásta benső féreg:
Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek;
Tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott.
– Adjatok, adjatok amit Isten adott.

A nemzeti önbírálat hangja különösen fölerősödött a Bach-korszakban, amikor a nemzet legbensőbb ügyei iránt felelősséget érző költők úgy érezték, hogy az idegen elnyomás a nemzet erkölcsi erőit is kikezdte, s „mint oldott kéve, széthull nemzetünk". A haza iránti aggodalom súlyos nemzeti önbírálatba foglaltan szólal meg Tompa Mihály 1850-ben írt *A gólyához* című versében:

Beszéld el, ah! hogy... gyalázat reánk!
Nem elég, hogy mint tölgy, kivágatánk:

A kidült fában őrlő szú lakik...
A honfi honfira vádaskodik.

Testvért testvér, apát fiú elad...
Mégis, ne szóljon erről ajakad,
Nehogy ki távol sír e nemzeten:
Megutálni is kénytelen legyen!

A szétszóródás, pusztulás, erkölcsi és fizikai romlás látlelete és az ezzel szemben, ennek ellenére tanúsított helytállás Tompa Mihály-i magatartása az 1980-as években az erdélyi magyarság sorsával szembenéző Kányádi Sándor *Krónikás ének*ében kap új, szomorúan aktuális és új dimenziókkal dúsított folytatást.

VI.

Van a szabadságharc utóéletének költészetünkben egy olyan nagy versvonulata is, amelynek darabjaiban a szabadságharc egy-egy eseménye általános érvényű magatartás-példázattá formálva jelenik meg. Ezek közül is mindössze csak három darabra utalhatok itt.

Illyés Gyula 1937-ben a *Válasz*nak ajánlotta *Ozorai példa* című versét. Úgy érezte, a *Válasz* körül tömörülő népi íróknak úgy kell viselkedniük, mint a szabadságharc idején annak az ötven ozorai huszárnak, akik a hegyen körbe-körbe járva, önmagukat ily módon mintegy megsokszorozva védték meg a tízezer fős ellenséggel szemben a fél ország biztonságát jelentő hídfőt.

Vas István verse, a *Branyiszkó* a halállal való szembenézés kathartikus erejű műve. Az 1849. február 5-én a magyarok által hősi küzdelemben megnyert branyiszkói csata motívumaiból építi föl az ötvenen túli férfi végső életküzdelemre szólító magatartását. Itt nem az osztrák csapat, hanem a „halál hada" gyülekezik a havas tetőn ellene, ő azonban nem várja tétlenül a halált:

De felhajt egy pohár rumot és még utolszor
Asszony derekát fogja át a búcsúbálon,
S éjfélkor elindul a trombitahangra
A lélegzetszorongató hidegben
Saját Branyiszkóját megostromolni [...]

Ebben a végső vagy-vagy küzdelemben az ember csak önmaga halálát foglalja el. Győzelemnek nincs itt esélye, a katharzist a küzdelem ethosza hozza csupán, az, hogy az ember küzd a végsőkig, ez a legtöbb, amit tehet. A versben ez a végső emberi tartás minősül diadalnak, persze úgy, hogy illúziótlanul néz szembe helyzetével:

S már nem hátrál soha, nem lesz neki Világos,
És a fegyverletételt meg nem éri.

Magyari Lajos erdélyi magyar költő drámai monológ-verse, a *Gábor Áron Kökösnél* 1971-ben az „Én tudom már, hogy nincs menekvés" reménytelenséget kivalló sorával kezdi minden strófáját. Gábor Áron illúziótlanul veszi számba a történelmi helyzetét, de igaza tudatában újra és újra vállalja a harcot, azonosul szülőföldje sorsával. Önerősítő és nemzeti közösséget erősítő példázat ez a vers is, mint oly sok más olyan költemény, amelyik a szabadságharc egy-egy eseményét, hősét idézi föl, hogy újabb korok nehéz időszakaiban a múlt példáiból nyerjen erőt.

E sorba illeszkedik a Petőfi halálát megidéző sok-sok vers is, melyek közül szintén csak a leginkább emlékezetesekre utalhatok itt: Szilágyi Domokos *Szemből, halál; Héjjasfalva felé*, Kovács István *Segesvári éjszaka*, Nagy Gáspár *Segesvári nyár* és Farkas Árpád *Fehéregyháza, 1849* című verseire.

VII.

1848. március 15-e a magyar szabadság jelképe. Költészetünkben immár másfél évszázada a nemzeti önvizsgálat alapmotívuma. A

márciusi eszmékkel való szembesülés másfél évszázada lehetősége és belső kényszere a magyar irodalomnak. Történelmünk szomorú sajátossága, hogy a legutóbbi időkig forradalmi felhívásnak számított a március 15-e szellemének az idézése. A szabadságharc irodalmi utóéletének érthető módon ez a szembesítés teremtette meg a leggazdagabb vonulatát. Március 15-e így vált a magyar szabadságakarat ébrentartásának forrásává.

Arany János már 1850. március 15-én, az elnyomatás legsötétebb idején megnyitja *Évnapra* című versével az ünnepet számonkérő, március 15-e szellemiségével szembesítő versek sorát. Március 15-ét a nemzet történetében a Megváltóval állítja párhuzamba:

Az ember gyönge: félve néz feléd,
S mint egykor a tanítvány mesterét,
Nehéz időkben megtagad...

Reviczky Gyula 1887. március 15-én azért idézi a régi márciust, hogy szembeállítsa a maga fásult, eszméletlen és megalkuvó korával *(Március tizenötödikén)*. Néhány évvel később Komjáthy Jenő a nemzet helyett is szégyenpírban égve idézi „szabadságszomjas" lélekkel a régi márciust, hogy „rázza fel a nemzetet" *(Március 15-én)*. Ady költészetében márciusnak egész mitológiája jelenik meg: a tűz, az élet, az ifjúság, a forradalom, a szabadság képzetei kapcsolódnak hozzá:

De Tűz és Tűz, én ifjú testvéreim,
Jaj, a Tüzet ne hagyjátok kihalni,
Az Élet szent okokból élni akar
S ha Magyarországra dob ki valakit,
Annak százszorta inkább kell akarni.

Ady versének ezt a strófáját Latinovits Zoltán térden állva mondta a hetvenes évek elején. Nyílt szembeszegülés volt ez a póz is a Kádár-rendszer megalkuvás-világával. *Petőfi nem alkuszik* – véste Ady híres esszéjének címével is – a nemzet tudatába a nagy magatartásmintát.

Petőfi születésének centenáriumán Babits Mihály *Petőfi koszorúi* című versében szembesítette korát a Petőfi-magatartással. „Ki meri meglátni, ki meri idézni / az igazi arcát?" – kérdezte, majd megszégyenítő látlelettel válaszolt saját kérdésére:

Szabadság csillaga volt hajdan a magyar,
de ma már maga sem tudja, hogy mit akar:
talány zaja, csöndje,
és úgy támolyog az idők sikátorán,
mint átvezetett rab a fogház udvarán
börtönből börtönbe.

1956 az 1848-as forradalom eszméit vállalta újra, a két forradalom és a két forradalom-eltiprás között nyilvánvaló a párhuzam a magyar történelemben. A két szabadságharc utóélete a költészetünkben is összekapcsolódott. Faludy György Petőfi szavait az októberi forradalomra is átvitte: *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag.* 1957. március 15-én Tűz Tamás *Vonjátok be a zászlót* címmel írt verset. 1957 tavaszán, a forradalom leverése után március 15-e is a gyász napja inkább, mint az ünnepé. Ebből a keserűségből próbálja a költő mégis föltámasztani a reményt, „mert nélküled, Szabadság, / nem élhetünk!"

A szabadságharc százhuszadik évfordulóján, 1968-ban írta meg a fiatal Utassy József *Zúg Március* című versét. Ebben a rövid versben az akkori fiatal nemzedék szabadságvágya, kibontakozás-vágya szólalt meg visszafoghatatlan költői erővel. A hatvanas-hetvenes évek fordulójától kezdve ez a vers az egyetemi ifjúság általánosan ismert önerősítő éneke volt:

Én szemfedőlapod lerántom:
kelj föl és járj, Petőfi Sándor!

Zúg Március, záporos fény ver,
suhog a zászlós tűz a vérben.

Hüvelyét veszti, brong a kardlap:
úgy kelj föl, mint forradalmad!

Szedd össze csontjaid, barátom,
lopnak a bőség kosarából,

a jognak asztalánál lopnak,
népek nevében! S te halott vagy?!

Holnap a szellem napvilágát
roppantják ránk a hétszer gyávák.

Talpra Petőfi! Sírodat rázom:
szólj még egyszer a Szabadságról!

Micsoda korítélet és micsoda tisztaságigény, szabadságvágy szólal meg ebben a néhány sorban! Az *Elérhetetlen föld* nemzedéke kért így szót a magyar irodalomban az 1960-as évek végén. Utassy József, Kovács István, Kiss Benedek, Mezey Katalin, Oláh János és társaik, majd a hozzájuk fölzárkózó Baka István és Nagy Gáspár „a történelemmel eljegyezve" (Nagy Gáspár) szembesítették korukat a magyar történelem nagy pillanatainak eszméivel. Utassy Józsefnek Erdélyből – a nemzedéki szövetségkötés pecsétjét is küldve – Király László válaszolt *(A régi mesterek. Petőfi-arc):* „Kelj föl bennünk, és járj, Petőfi Sándor!"

1973-ban – Petőfi Sándor születésnapjára – írta Nagy László a *Föltámadt piros csizma* című látomásversét, melyben „egyetemes télben", „hó-alatti kárhozatunk" idején Petőfi szelleméhez fohászkodik: „csak zaklass / te irgalmatlan édes, te fényes / csikorogd széjjel a szivünk havát!"

A nemzeten uralkodó idegen hatalmak és azok mindenkori hazai kiszolgálói minden időben megpróbálták eltörölni vagy kisajátítani a szabadságharc ünnepét. Így volt ez a múlt század második felében, így a századelőn és a két világháború közötti időszakban, s így az 1945 utáni évtizedekben is.

Március kisajátítását megkísérelte a szovjet irányítású kommunista diktatúra is, de megszállt országban, szovjet tankok jelenlétében a márciusi eszmék idézése a kiszolgáltatottság valóságos tényeivel való nyílt szembeszegülést jelentette. Ezért már 1951-ben megfosztották március 15-ét a nemzeti ünnep rangjától. Az 1956-os forradalom a márciusi eszmék jegyében bontakozott ki. A forradalom leverése után a hatalom ismét drasztikus kísérletet tett március valóságos üzenetének kiiktatására. 1957. március 13-án és 14-én ezreket vertek össze gumibotokkal, nehogy valóra válthassák a Márciusban Újra Kezdjük fogadalmát. A hetvenes-nyolcvanas években március 15-éhez szinte törvényszerűen hozzátartozott a szabad ünneplés erőszakos megakadályozása, sőt a gumibotozás is. Kiss Benedek *Sötétedik Világos* című verse 1986-ban ezt a barbárságot leplezi le csúfolódó kancsal rímeivel is:

Március tizenöt –
ezer a gumibot.
Ezer a gumibot –
március tizenöt:

A költő mit akart,
a csenevész kölyök?
Ezer a gumibot –
március tizenöt.

Aztán, 1989-ben, amikor végre szabadon lehetett volna ünnepelni március 15-ét Magyarországon, az ünnepségen nagy kokárdákkal megjelentek azok is, akik korábban az elnyomó hatalom kiszolgálói voltak. „Uramisten, mennyi csapodár kokárda / nemzeti színre játszik a régi gárda" – kezdte indulatos, leleplező versét, az *Átpingált márciust* Döbrentei Kornél. Indulatát az a keserűség váltotta ki, hogy „meghamisul s tisztátalan lesz az ünnep", ha most „a tegnapi kardlapozók, a halállisták ihletői" a „haynau-utódok" kezdik zengeni a szabadságharc dicséretét.

* * *

A szabadságharc eszméi máig elevenen élnek költészetünkben, költőink szavai segítenek azokat tisztán megőrizni a nemzet tudatában is. A nemzet közös emlékezet és közös akarat is a jövőre. Az 1848-as szabadságharc gazdag és sokszínű utóélete költészetünkben azt mutatja, hogy a nemzet immár másfél évszázada merít erőt a szabadságharc eszméiből és eseményeiből, s vesz viszonyító magatartás-mértéket hőseinek cselekedeteiből. 1848 eszméje – miként azt Egyed Ákos professzor 1998. szeptember 7-én a Kossuth Lajos Tudományegyetemen tartott díszdoktori beszédében megállapította – „boltívként fogja össze a világ magyarságát".

Az írások első megjelenésének helye és ideje

I. LÉTÉRTELMEZÉSEK

A gondolkodó Ady
Irodalomtörténet, 1998., 3. sz.

Hat Ady-versről – röviden
99 híres magyar vers és értelmezése. Móra Kiadó, 1994.

Sors és mítosz Tamási Áron művészetében
Bárka, 1997., 4. sz.

Németh László kereszténysége
Tiszatáj, 1997., 3. sz.

Németh László irodalomszemléletének fő vonásai
Hitel, 1998., 11. sz.

Líra, gondolat, küldetés *(Illyés Gyuláról)*
Hitel, 1997., 11. sz.

Nagy László organikus költői világa
Debreceni Szemle, 1995., 4. sz.

Megjegyzések egy pamflethez
Tiszatáj, 1989., 12. sz.

A poétikai én változásai Csoóri Sándor költészetében
Studia Litteraria. Debrecen, 1997.

Csoóri Sándor új esszéi
Tiszatáj, 1998., 7. sz.

Gál Sándor évtizedei
Irodalmi Szemle, 1998., 3. sz.

A kárpátaljai magyar irodalom fő sajátosságai
Acta Hungarica 1995. Ungvár, 1997.

Költő a kilencvenes években *(Nagy Gáspár öt könyvéről)*
Új Forrás, 1999., 1. sz.
Czine Mihály útja
In honorem Czine Mihály. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

II. KÖNYVEK KÖZÖTT

Fehér torony *(Erdélyi József versei)*
Hitel, 1996., 4. sz.
A csillagos Golgota *(Szécsi Margit versei)*
Hitel, 1994., 1. sz.
Hét évszázad magyar költői?
Hitel, 1997., 6. sz.
A rácpácegresi Csillagmajorban *(Lázár Ervin: Csillagmajor)*
Magyar Napló, 1997., 5. sz.
Családi történelem *(Ágh István: Árokból jön a törpe)*
Magyar Napló, 1998., 5. sz.
Talált tárgyak nyomában *(Vathy Zsuzsa: Búrkifli)*
Magyar Napló, 1998., 10. sz.
Karácsony Benő élete és műve *(Tóth H. Zsolt: Széttaposott ösvény)*
Tiszatáj, 1996., 7. sz.
Prágai őrjárat *(Vonások Rákos Péter portréjához)*
Prágai Tükör, 1995., 1–2. sz.
Életelvű irodalomszemlélet *(Czine Mihály: Németh László eklézsiájában)*
Forrás, 1998., 5. sz.
Németh László Tanú-korszaka *(Grezsa Ferenc könyve)*
Tiszatáj, 1990., 12. sz.
Kiss Ferenc írásai Nagy Lászlóról
Hitel, 1995., 7. sz.
És Szabadka... *(Kiss Ferenc könyve)*
Tiszatáj, 1995., 4. sz.
Az első Márai-monográfia *(Szegedy-Maszák Mihály: Márai Sándor)*
Hitel, 1992., 4. sz.

Mészöly Miklós *(Thomka Beáta könyve)*
Kézirat. (Opponensi vélemény.)
Ténytisztelet *(Czigány Lóránt: Gyökértelen, mint a zászló nyele)*
Hitel, 1997., 3. sz.
Magányos portyázók *(Márkus Béla könyve)*
Tiszatáj, 1990., 7. sz.
A nagy olvasó *(Márkus Béla: A betokosodott kudarc)*
Tiszatáj, 1997., 12. sz.
Elszigeteltség vagy egyetemesség *(Jegyzetek Grendel Lajos könyvéről)*
Holnap, 1992., 4. sz.
Verstörténés *(Zalabai Zsigmond könyve)*
Kézirat. (Opponensi vélemény.)
LEHET – nem lehet *(Kisebbségi létértelmezések /1937–1987/)*
Hitel, 1997., 5. sz.

III. ÉLŐSZÓ – NÉGY ELŐADÁS

Nemzettudat a mai magyar irodalomban
USA. ITT-OTT, 1987.
Irodalmunk szabadságharca
Új Látóhatár, 1989., 3. sz.
Századunk kihívásai – a magyar irodalom válaszai
Új Horizont, 1998., 1. sz.
A szabadságharc utóélete a magyar költészetben
Új Horizont, 1998., 5–6. sz.